नं. ५२६६

नाम ताण्ड्य ब्राह्मण भाष्यं
वेदार्थ प्रकाशः
कर्ता श्री सायणः

पत्र. ४१२ — सं. x

विष. संहिताब्राह्मण भाग:

ताण्ड्यब्राह्मणभाष्यम् दशमाध्याया
न्तम् वेदार्थप्रकाशः

5266

# 305 double and 306 MISSING.

५२६६

F. = 412

Complete

दशमाध्यायपर्यन्त भाष्यं · (श्लोक ७४१५)

पत्रे ४१२

॥ॐन्नमश्रीढुंढिराजायसामवेदाय॥ ॥वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुप
क्रमे॥यन्नत्वाकृतकृत्याःस्युस्तन्नमामिगजाननम्॥१॥यस्यनिश्श्वसितंवेदायो
१ वेदेभ्योखिलञ्जगत्॥निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥२॥तत्कटाक्षेणतद्रूपंद
धद्बुक्कमहीपतिः॥आदिशत्सायणाचार्य्यंवेदार्थस्यप्रकाशने॥३॥येपूर्वोत्तरमी
मांसेतेव्याख्यायातिसंग्रहात्॥कृपालुर्म्माधवाचार्य्योवेदार्थंवक्तुमुद्यतः॥४॥
व्याख्यातावृग्यजुर्वेदौसामवेदेपिसंहिता॥व्याख्याताब्राह्मणंव्याख्याद्र १
रेभ्योऽत्रबुद्धये॥५॥पञ्चविंशतिरध्यायामहतिब्राह्मणेस्थिताः॥आद्येध्या
येष्वृतामंत्रानुज्ञातुर्य्युरात्मकाः॥६॥येतुमंत्रास्मोत्वरूपाउत्तरासुत्त्वचेषुतेयो

जै १

निबद्धानमृषि च्छापद्धं तेते विषेर्वशात्।।७।। यद्योन्याद्ध्ज्ञानमाम्नातं तदेवोत्तरयो
रुचोः।। गायेदिति सोत्र कृत्स्ने साम्नामूहो विधीयते।।८।। आवृत्तियुक्तं तत्साम स्तोमइ
त्यभिधीयते। द्वयोरध्याययोः स्तोमप्रकारा बहुधा स्मृताः।।९।। चतुर्थोध्यायमारभ्य ग
वामयनिकादयः।। क्रतूनां विषयः प्रोक्ता एषोऽस्मिन्ब्राह्मणे क्रमः।।१०।। प्रथमाध्याय गाम
त्राद्विनियोगपुरःसरं। व्याख्यायन्ते सर्व्वसोमयागेष्वेते गताङ्गताः।।११।। ननु प्रथमाध्या
ये समाम्नातानाम् ऋग्नेवोचे इत्यादीनां मन्त्राणां कृत्स्नमनुक्रमं। क्रतुप्रकरणम
ध्ये पाठाभावात्। चतुर्थाध्याय प्रभृतीनि हि क्रतुप्रकरणानि न दृश्यंति। चतुर्थ
पंचमाध्याये गवामयननामकस्य संवत्सरसत्रस्य प्रकरणं।। गावो वा एतत्सत्र

मासतेस्यारभ्यतयोरर्द्धयोराम्नातत्वात्। षष्ठाध्यायेऽग्निष्टोमप्रकरणे प्रजापति
रकामयत बहुस्स्यां प्रजायेयेति स एतमग्निष्टोममपश्यदित्यारभ्य तस्याध्याय
२ स्याम्नातत्वात्॥ एवमुत्तराण्यपि क्रतुप्रकरणान्यवगंतव्यानि। न त्वेवमप्रथमा
2 ध्यायगतामंत्राद्वितीयतृतीयाध्यायगताविष्णुत्तयश्च कंचित्क्रममारभ्याम्नाताः। तु४
अतो नैतेषां क्रत्वंगत्वं युज्यत इति चेत्। मैवं अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वमि ०
ति न्यायेन क्रत्वंगत्वावगमात्। स च न्यायस्तृतीयाध्यायषष्ठपादस्य प्रथमाधिक २
रणे पर्णवाक्यमुदाहृत्याभिहितः॥ प्रकृतौ विकृतौ वास्याद्यस्य पर्णस्य सोऽविधिः॥
प्रकृतावेव वा तुल्याद्वचनादुभयोरसौ। जुहूमात्रस्य पर्णत्वविधिः प्रकृतिमात्रगः॥

चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनात्र किं। अनारभ्याधीयते यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति।
न स पापं श्लोकं शृणोतीति। तत्राव्यभिचरितक्रतुसंबंधवतीं जुहूमाश्रित्य तद्धेतुः प
र्णत्वं हि तौ वाक्येन विधीयते॥ या जुहूः सा पर्णमयीति वाक्यं च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्य
मेव प्रवर्त्तते। उभयत्राश्रयभूताया जुह्वाः सत्वात्। तस्मात्प्रकृतिविकृत्योरुभयो
रप्ययं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात्पूर्वं निविशते। पश्चाद्वा।
नाद्यः आश्रयभूताया जुह्वाश्चोदकमंतरेणासंभवात्। द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वा स
ह चोदकेनातिदिश्यते। तत्र पुनर्विधिवैयर्थ्यादयं विधिः। प्रकृतिमात्रगः। एवं
यस्य खादिरः स्रुवो भवतीत्युदाहरणीयं। ननु का प्रकृतिः का च विकृतिरिति चेत्तत्र। उ

ज्ञाते। यत्र कर्त्तव्यं सर्वं प्रकर्षेण कर्मान्तरनैरपेक्ष्येणोपदिश्यते सा प्रकृतिः। यत्र तु वि
शेषरूपमेव कर्त्तव्यं स्योपदिश्यते। इतरत्सर्वं कर्मान्तरादतिदिश्यते सा विकृ
३ तिः। स चातिदेशः प्रत्यक्षश्रुतिवचनाद्वा नामसाम्याद्वा लिंगाद्वावगन्तव्यः। तत्स
र्वं सप्तमाष्टमाध्यायाभ्यां बहुधा विचारितं। प्रकृतिश्च द्विविधा मूलप्रकृतिरवां
तरप्रकृतिश्चेति। सर्वात्मना कर्मान्तरनिरपेक्षा मूलप्रकृतिः। कतिपयेष्वंगेषु कर्मां
तरं चापेक्षते। स्वयं च केषांचित्कर्मणां निरपेक्षणीया भवति। सेयमवान्तरप्रकृतिः। त ३
त्र तिस्रो मूलप्रकृतयः। ताश्चाष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयाधिकरणस्य द्विती
यवर्णके विचारिताः। इष्ट्यग्निहोत्रसोमा नाम मूलप्रकृतिता न हि। अस्ति वा नालौकि

कर्त्वादियत्तयावधारणात्। लोकवत्संनिपात्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः। इयत्तायानिश्चि
तत्वान्मूलप्रकृतितात्रिषु। अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः सौकर्यमुपकार इति निश्चेतु
मशक्यत्वात् इत्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत्। मैवं लौकिकसदृशत्वात्
यथा लोके भुजिक्रियायामोदनः करणं तस्य सन्निपत्योपकारिणः शाकसूपाद
यः आरादुपकारिणः पीठप्रदीपादयः। तथा नावान्नायां यागः। करणं। अवघाताद
यः सन्निपातिनः। प्रयाजादय आरादुपकारिणः। अतो नात्यन्तिकमलौकिकत्वं। इ
यत्तातु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते। तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयते। तस्मादि
ष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति। तासु प्रकृतिष्वेवमहन्मेवोच इत्यादिमन्त्रा

णामंगत्वेन प्रवेशो वगंतव्यः ।। प्रकृतित्वस्य तत्रैव मुख्यत्वात् । तास्वप्येते मंत्राः सो
४ मयागेनेतुं योग्याः सोमंगमेयमित्याद्दिलिंगसद्भावात् । नानाविधब्राह्मणग
तानामेतदीयविनियोगानामृषिभिः सूत्रितत्वाच्च । तेच विनियोगा अस्माभिस्त
त्रमात्र व्याख्यानावसरे प्रदर्शयिष्यंते । यस्य हुमतौ सोमयागप्रकरणमिदं त
स्य न कोपि संदेहः । सोमयागे चार्त्विजो वरणीयाः । तथाह्यापस्तंबेनोक्तं
सोमेन यक्ष्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीत इति ।। आश्वलायनोपि दर्शपू ४
र्णमासेष्टि पूर्वकत्वं सोमयागस्योक्त्वा पश्चात्तरोपन्यासपूर्वकमेवमाह । प्रागपि
सोमेनैकेतस्यर्त्विजश्चत्वारस्त्रिपुरुषास्तस्य तस्योत्तरे त्रयो होता मैत्रावरुणोछा

वाको ग्रावस्तुदध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पो
तोद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इत्येते ऽहीनैकाहैर्याजयन्त्येत एवाहिताग्नय
इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशा दीक्षिताः समोप्याग्नीस्तन्मुखाः सत्राण्या
सत इति। अस्यायमर्थः। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा पश्चाद्द्वादशाहैत यजमानाः पुर
स्ताद्वा सोमेन यजेत। तस्य सोमयागस्य होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेति चत्वारः ऋत्वि
जो मुख्या इति च प्रत्येकं। त्रिभिः पुरुषैरुपेताः। तस्य तस्यैकैकस्योत्तरे त्रयः पु
रुषा भवन्ति। त एते होत्रादिनामकाः षोडशर्त्विजोऽहिरात्रादिभिरहीनसंज्ञकैरग्नि
ष्टोमादिभिरेकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति। एत एव होत्रादयः षोडशर्त्विजः स्वयमप्या

हिताग्नयः प्रथमयज्ञेनाग्निष्टोमेनेष्ट्वा गृहपतिसंज्ञकेन सप्तदशासीरव्यापरकेणास
हिता द्वादशाहादिसत्रार्थं दीक्षिता स्यस्तस्सीवं धिनोऽग्नीनेकत्रस्थापयित्वा तत्प्रधानाः सत्रा
५ ण्यनुतिष्ठेयुरित्येकाहाहीनसत्रात्मका य एते सोमयागास्तदीयस्य ऋत्विजो होत्रादिरू
पस्य सामान्यलक्षणं द्राह्यायणाभिधो महर्षिश्छन्दोगसूत्रकारस्त्वाह। ऋत्विगार्षे
5 योऽनूचानस्साधुचरणो वाग्मी न्यूनाङ्गोऽनतिरिक्ताङ्ग इति। तादृशमृत्विजं वरीतु
यजमानः सोमप्रवाकं प्रेषयेत्॥ सोमयागहृत्तीतमृत्विजे प्रकर्षेणावक्ती। ५
ति सोमप्रवाकः। स च वरीष्यमाणस्य समीपे गत्वा प्रब्रूयात्। अस्मदीयो यजमान
ः सोमेन यजते स त्वां प्रत्यार्त्विज्यमर्थयत इति। एवमुक्ते इतरो यद्या। ऋत्विज्ये

कर्त्तुन्नेच्छेत्। तदानीं सोमन्नमस्कृत्यार्त्विज्ये परिहरेत्। तत्परिहारनिमित्तं प्रत्यवायमप
पनेतुन्नमस्कारः प्रत्यवायश्चैवं श्रूयते। यशसा वा एषोन्येति य आर्त्विज्येन चरति त
स्य प्रतिरुध्ये यशसा प्रतिरुध्यत इति। अथासावार्त्विज्यं कर्त्तुमिच्छेत्तदा सोममप्रवादेप्र
ति सोमयागविषयं कुशलं सर्वं पृष्ट्वा स्वकीयं हर्षं द्योतयन्महन्मे वोच इति मंत्रं
जपेत्। तदेतद्राह्यायणः सूत्रयामास। अकरिष्यन्नमस्सोमाय राज्ञ इत्युक्त्वा प्र
त्याचक्षीत महन्मे वोच इति करिष्यन्नभिमंत्रयेतेति। आपस्तम्बेपि स्मृतितवा
न्। ऋत्विजो वृणीते यूनः स्थविरान्वाऽनूचानानूर्ध्ववाचोनेगर्हीतान्। सोमपः सोमं
सोमं पृच्छेति कस्त्विजः के याजयतीति कच्चिन्नाहीनः कच्चिन्नस्तमामार्त्विज्यं कच्चिन्न

न्य

ध्यानयोर्दक्षिणा इति॥ छंदोगब्राह्मणं भवत्यथ जपति महन्मेवोच इति॥ यद्यप्याप
स्तंब एतन्मंत्रजपं सर्वेषां द्विजानां साधारणमवोचत् तथाप्यत्र द्राह्यायणः स्व
६ कीयपरिभाषानुसारेणाज्ञातारमभिलक्ष्य तस्य सामप्रवाकविषये प्रतिमंत्रली
विचत्र। परिभाषा चैवमुक्तं। एकश्रुतिविधानान्मंत्रान्कर्माणि चाज्ञाते वकुर्यादना
देश इति। अस्यायमर्थः। महन्मेवोच इत्यादिमंत्रानथ कर्माणि च सामवेदोक्तान्य
ज्ञाते वानादेशे कुर्यात्। कुतः एकश्रुतिविधानात्। एकस्य कर्तुः श्रवणेन निर्देशे ६
न विधानात्। प्रतिमंत्रयतेत्येकवचनेन विधानमुक्तात्तल्लिंगत्वेनात्र परिभाष्य
त इति। नन्वज्ञातपुरुषाः प्रस्तोतृप्रतिहर्तृसुब्रह्मण्या अपि सामवेदोक्तकर्माधि

कारिणो न तु केवलं उद्गातैव। बाढं। तथापि न तेषां वरणं क्रियते। किंतु होत्रध्वर्युब्र
ह्मोद्गातॄणां चतुर्णामेव नियतं। तदाहापस्तम्बः। तान्वृणीते चतुरः सर्वान्वैकैक
श इति। तथा सति प्रस्तोत्रादीनां वरणमावमाश्रित्य कात्यायनेनोद्गातुरेवेदं प्रति
मंत्रणमामन्त्र्यते। यदि तेषामपि वरणमंगीकुर्यात्। तदा स्वकीयपरिभाषानुसारेण
प्रस्तोत्रादिमंत्रमप्येतस्यैवमादिशेत्। तदादेशाभावादुद्गातुरेव वरणे प्रतिमंत्रणं च तन्म
न्त्रमित्यवगम्यते। ननु तस्य मंत्रस्य महन्मे इत्येष ऋग्विदिरिति प्रतीकग्रहणादेवाव
गम्यते। अतस्तु कथमवगम्यत इति चेत्। उत्तरमंत्रस्यादिग्रहणादिति ब्रूमः। उत्त
रादिः पूर्वान्तलक्षणमिति सूत्रकारेण परिभाषितत्वात्। अत्र सूत्रकारादेवो देवमति

स्युत्तरमैत्रा दिग्ग्रहीष्यति। तस्माद्भुद्धिषीयेत्यसोऽर्ववीमेत्रस्यांत इति द्रष्टव्यो। मंत्र
पाठस्तु। महन्मेवोचो भर्गोमेवोचो यशोमेवोचः स्तोमंमेवोच्चो वृक्तिंमेवोचः सर्वं
७ मेवोचस्तन्मावतुतन्माविशतुतेनभुद्धिषीयेति। हे सोम प्रवाकमेम ह्यमुष्मात्रै
7 यजमानस्य मार्त्विज्याया र्च्छियत इति यद्वचनं प्रायोदस्तन्महत्स्वजं सर्वोत्कृष्टमे
वावोचउक्तवानसिनरखच्छेतस्मात्स्वजपतमंवचनं ध्रोकेस्ति। ते त्रिरायेपि वाजपे
यफलत्वेनार्त्विज्यप्रशंसाकृता। तस्माद्वाजपेययाज्यार्त्विजीनः सर्वाध्यस्य वाचो ७
वरूद्धा इति। महाभाष्यकारेणापि व्याकरणाध्ययनफलतयार्त्विज्यं प्रशंसितुमि
दंवाक्यमुदाहृतं। यो वाइमांपदशः स्वरशोवर्णशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आ

र्त्विजो नो भवतीति तस्मान्महद्दुःखवानसि॥ तथा त्वं न गोभिर्युक्तं पापस्य विदारकं दीक्षा
वचनमिममह्यमवोचः। तथा यशो यशस्करं वचनमिममह्यमवोचः। सोमार्त्विज्यस्य
यशस्करत्वं प्रसिद्धं श्रूयते च सोमो वै यशः स एवं विद्वान् सोममागच्छति यश एवै
नमृच्छति इति। तथा स्तोमैः स्तुतिसाधनं त्रिवृदादिकमिममह्यमवोचः। उद्गातृवरण
स्य त्रिवृदादिप्रयोगार्थत्वादेवमुक्तिः। तथा भुक्तिं भोगसाधनं स्वम वचनमिमम
ह्यमवोचः। आर्त्विज्यकरणेन हि भोगसाधनं गवादिद्रव्यं लभ्यते। अतएवोद्गात्रादि
वरणसमये कश्चित्कथ्यात्यां दक्षिणा इति पृच्छति। तथा सर्वमिमेवोचः। किमनया
महद्धर्म इत्यादिपरिगणनया। यद्यदस्माद्भीप्सितं तत्सर्वमपि मह्यमवोचः

योस्मन्म हन्तु भर्गश्चादिश्यस्व विशिष्टं यद्दार्हिज्यमस्ति तन्नाम भवतु मोरः हृतु । रद्वौ चैत
दार्हिज्यमग्नौ विशतु । तेनानुष्ठितेनार्हिज्येन मुक्तिपाय मुक्ताय नोगान्त्रस्य क्तीयानु
८ ज्ञि यातेरा शीर्घिडि बहुलं मिति सिपू इडागमः । उकारादेश श्च छांदसः ॥ अथ ज्ञाघ्या
8 यतो द्वितीय मन्त्रस्य विनियोग मिच्छमाह स्वयं व्रजेत् । क्रयं उप वस च्छेवोदद्रुः वतु
गृहेभ्यः प्रथमं देवो देव मेखि ति । यः सोमक्रयस्य दिवसो यश्चोपवसच्छ्या बस्या
सुत्यादिवसास्त्रयो दिवसस्तयोरन्त्यतरस्मिन्दिवसे । उद्गातास्वयमेव देवय
जनदेशं गच्छेत् । न चान्यं प्रहिणुयात् । गमने चास्ति कश्चिद्विशेषः । यद्यपि स्वगृ ८
हाद् द्विगतो देवयजनं स्यात्तथापि देवो देव मेखि ति मन्त्रेण स्वगृहेभ्यो निर्गत्ह

न्त्रयमेकतिचिन्त्यदान्यदप्स्वार्च्छमुदङ्मुखस्त्वगत्यापश्चाद्देवयजनाभिमुखोभवे
त्। रुत्विग्वरणंसोमक्रययोर्मध्यवर्त्तिनमाध्वर्य्यवंप्रयोगंक्रतुसंग्रहकारःस
चयामाससगृह्योक्तबुद्धिसमाधानायोदाह्रियते। अथाग्निष्टोमसंस्थेनज्यो
तिष्टोमेनयाजयेत्। सद्दर्शमत्स्विन्तोष्ट्वादेवमग्निमवितिश्रयो। दीक्षणीयांनिर्व
पेत्सोपिपत्नीसंयाजसंस्थितिः। कृतेप्राचीनवंशेऽथसंस्कारावपनादयः। कुर्या
दाहावकृतीः कार्य्यादीक्षाकृष्णाजिनादिभिः। दीक्षितोनियमैर्युक्तोभवेत्क्षीरव्रता
दिभिः। द्वादशाहंदीक्षितोथाभिक्ष्विमाद्यमानयेत्। सोमंतस्मैस्यवस्त्रप्प्रविवि
शत्सोमविक्रयी। शंय्वंताप्रायणीयास्याद्क्रयणीयात्क्रयणोपदं। क्रीत्वासोमरथे

क्षिप्त्वा प्राग्वंशाग्रे समानयेदिति मंत्रपाठस्ततः देवो देवमेतु सोमस्सोममेत्वृतस्य
६ पथेति। देवो द्योतमानः सोमो देवं दानादिगुणयुक्तं इंद्रादिकं ऋतस्य यज्ञस्य पथा
मार्गेणादावाहुतिप्रणालिकया एतु प्राप्नोतु। यद्वा दीव्यति स्तौति कर्म्मका देवस्तोता
उद्गाता। अथवा पर्ज्जन्यो मेघ उद्गातेति वरुणमैत्रेश्रवणात्। पर्ज्जन्यात्मकदेवता
रूप उद्गाता देवं दीप्यमानं फलप्रकाशकं वातय्यज्ञमृतस्य संबंधिनायं पादे
व यजमानमार्गेणैव गच्छतु। सोमाभिषवादिसंस्कृतो रसात्मकः सोमं देवतारू
पममृतं द्युस्थानं स्वमत्सर्यंतिर एतु प्राप्नोतु रसात्मकः सोम एवामृतमयो द्युस्था ६
नः सोमो न वक्षित्सर्थः। तमेव खलु देवा उपजीवंति यमाहुतिमःदितयः पिबंती

तिष्ठतेः। व्याख्यायतेः। दूरं व्रजिष्याम्य विहाय दोषकृत्यमिति। यदि दूरमध्वानं व्रजेत्
तदानीमप्रयत्नदेशातिक्रमणादिकमवर्जनीयं स्यात्। ततो यच्छि च्छिद्रं दुःकृतम
वश्यं न वेत्ति। तच्छान्तये विहाय दोषकृत्यमित्येवं मंत्रं जपेत्॥ दुष्कृतस्य नाना दोषकृत्य
तद्विहाय मनसा परिहृत्य देवयजनं गच्छामीति मंत्रार्थः। व्याख्यायतेः। बद्धानामासा
त्तिपन्थानमापद्येति। देवयजनस्य समीपवर्त्तिनं पंथानमासाद्य बद्धेति मंत्रं जपेत्।
मंत्रपाठस्तु। बद्धानामसि स्कृतिः सोमस्य रत्नं सोमं गमेयमिति। हृदेवयजमोनं
र्गलं बद्धानामासि नामशब्दः प्रसिद्धः प्रसिद्धार्थः। बद्ध स्थैर्य्य इति घसतो न्ये
न्योपविश्यंते इति वचनात्। बद्धाः स्थिरा इतरस्माल्लौकिकान्मार्गाद्वत्तर इति प्रसि

होनवति। स्विरफप्राप्तिहेतोर्यज्ञस्यसाधनत्वात्। यद्वावद्धेसेवादेवयजनमार्गस्यवै
दिकीसंज्ञाएतत्संज्ञोत्नवसीत्यर्थः। अथवाबद्धापवर्गस्यव्यत्ययेनपकारस्यस्थानेबका
रः। पद्धानामसेवास्तत्रयदापस्तैबः। यद्वादेवयजनंप्रतिगंताएतत्संज्ञस्त्वमसि। सो
10 मसरणीसोमस्यप्राप्तिसाधनभूतास्तिमार्गेणनवसि। तथाश्रुत्वासोमयागंगमे
यंप्राक्रम्यां। गमिष्यामोऽर्थिर्ज्ञो। शिष्यपउिस्तु। आप्यायत्यः। उत्तरवेद्यंतमाक्रदक्षिणामी
दनमालाः। पितरोमृरितीषि। देवयजनंप्रविश्यमालाः महावेदिपार्श्वमाक्रम्यपितरोमृरि १०
तिमंत्रेणपितॄननुपतिष्ठत। तथाचापस्तंबः। पितरोमृरितिदक्षिणाहतः पितॄननु
पतिष्ठतइति। मंत्रपाठस्तु। पितरोमृः पितरोमृः पितरोमृरिति। हेपितरः इयदक्षि

णांवेद्यंतलच्छ्रणांभूमिर्युष्माकन्निवासायेतिशेषः।कर्म्मसमाप्तिपर्य्यंतमत्रनि
वसतेतिभावः।त्रिरुक्तिरादरातिशयद्योतनार्थापितृपितामहप्रपितामहानी
त्रित्वापेक्षयावा।द्राह्यायणः।यूपमुच्छ्रीयमाणमनुमंत्रयेरन्नमणऊर्द्ध्वम
रसंचेतीति।अङ्क्युर्य्यूपमद्यदोच्छ्रयेत्तदानीमुद्गातारोन्टमणाइत्यनुमंत्रये
रन्न।अत्रापिपूर्ववत्क्रतुसंग्रहः।क्रीत्वासोमंरथेक्षिप्त्वाप्राग्वंशाग्रेसमानये
त्।आतिथ्यांनिर्वपेत्सोममासंद्यामुपसादयेत्।आतिथ्येष्टिरिउंतास्यात्तानू
नप्त्रमवद्यति।दीक्षामवांतरामेतिप्रवर्ग्योपसदःकृतिः।दिनत्रयेणकृत्वातस्या
हेदिर्म्मश्चौंदिनेभवेत्।षड्विंशत्पददीर्घेषुप्राग्वंशात्स्यद्वितःस्थिता।प्रातः

प्रवर्ग्यमुद्वास्यपश्चादुत्तरवेदितः। शाकटेध्वे हविर्द्धाने हविर्द्धानिचमंडपं। पश्चात्स
दस्तस्यमध्ये निखातौदुंबरीमिता। दक्षिणस्यानसोधस्तात्गर्त्तोनुपरवान्स्व
का० ३ नेत्। पिधायफलकैभ्यांतानगेकुर्य्यात्। मदलखरं। निर्वपेद्धिष्ण्यानग्नीषोमीयं
पशुमाचरेत्। प्रयुज्यचित्तपात्राणिदर्शवत्सर्व्वमाचरेत्। आज्यमासादितेवेद्यां
अतेयूपंसमुच्छ्रयेदिति। पाठस्तु। न्यसमणऊर्द्ध्वंनरसंखोर्द्ध्वंतरादशेयमिति। ह
न्यसणः न्यषुयद्रुस्पतैनेत्तषुयजमानेषुमानोनुग्रहबुद्धिर्य्यस्यविष्णुात्मनो ११
यूपस्यसोयन्नसणएतादशावित्क्षुरूपयूपऊर्ध्वेनरसंस्थायूर्द्ध्वमुपरि।नागे
ध्वर्य्युमिन्द्रियमाणीत्वाम्रहयूर्द्ध्वंनराः सत्करशेयं। अनुग्राहकेणत्वयाऊ

र्द्वमुन्नतगुर्लेर्धमितिभार्य्यमाणउर्द्विनरा:धम्रीधातोर्हिह्माशिषिग्रटिप्रास्पेत
दपवादेत्वेनहृयोरगवकक्कव्यइत्यकु।अटितुसतिरुदशोऽडि॰गुणः इतिगुणंस्यात्।
द्राह्यायणः।होताप्रातरनुवाकमन्वाहन्त्यामहुषाइतियदाब्रूयादथवेदिमाक्रामे
युरध्वर्यवोदाशिषिरेतीति।उपवसथदिवसस्यमध्यरात्राद्धूर्ध्वंहोताप्रातरनुवाकम
नुब्रूते।तदाहाश्वलायनः।अथैतस्यारात्रिर्विवासकालेप्रागवयसांप्रवादात्प्रात
या ३ रनुवाकमंत्रितोवाग्यतस्तीर्थेनप्रपद्योत्स्याद्दि।अध्वर्युणामंत्रितोहोप्रोतीतरनुवा
कमन्वच्येतस्यावसानस्यावसानेनगतामनहुषाइत्येतामृचंयदाब्रूयात्तदानी
मुद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारोमद्रेतिमंत्रेणवेदिमाक्रामेयुः।क्रतुसंग्रहस्थः।यरपस्यो

छूपणाद्दर्ह्वि समापय्यपक्षं ततः। वैसर्ज्जनानि हुत्वाग्निंसोमं ग्रावाक्षिचानयेत्। हवि
र्द्धाने स्थापयित्वाग्रे [illegible] याद्दक्सती वरीः। प्रयुंज्यात्सोमपात्राणि महा रात्रे खरा
12 दिषु। यावस्कास्थापिते सोमे पक्षिणो ध्वनित पुरा। स्यात्प्रातरनुवाकार्च्छमुपाकरणमा
दरादिति। वैधाक्रमणं मंत्रपाठस्तु। सदा शिशिपिरादेवानां तीर्थे वेदिरसि मा मा हिंसीः
रिति। हवेधास्मिके म्हसे मर्दायज्ञायुधेन खातस्यामृत्स्नयाशिशिपिरा प्रशिष्यिल्लाव यवा
त्वं देवानामुज्ञात्रादीनां सृत्विजोदेवानामेववातीर्थं मवतरणस्थानमसितयावेदिर १२
सि। असुरैरपहृतानां धनानां लं नमिति ख्यासि। यत्तच्छित्तैं वेधमस्मुराणाम विंदंत।

तदेकं वेद्यै वेदिं च मितिश्च यन्तरात् । उत्कलद्वारोगौ त्वाष्ट्वांग्रधितिष्ठंती मामाहिं
सीः । माबाचस्व । इडा ह्यायत एः । हविर्द्धाने प्रवेश्यमाना वसतीवरीरनुप्रविशे
युस्तस्यरराद्दामाल इयाविष्णोः शिर इति । अध्वर्युर्णोप्रातरनुवाक उपाकृ
ते प्रतिप्रस्थाता सवनीयं पुरोडाशं निरूप्यपूपपन्नेजनी नामिकास्त्वप्पुपत्नीस
हितास्तु वसतीवरी नामिका अपो ध्वर्युर्हविर्द्धानमीडयं प्रवेशयति । तदानीमुद्गा
ता दयस्त्रयो विष्णोः शिर इति मंत्रेणररार्ट्यां हस्तस्पर्शं इत्वाहविर्द्धानमडपं
पूर्वया द्वारा प्रविशेयुः । रराटी नाम । हविर्द्धानस्योपरि स्थिता काचित्काशमयी
यष्टिरिति सस्सा पाठ आह । पाठस्तु । विष्णोः शिरोसि यशो यशोमयि धेहीति । हवि
र्द्धा ।

हीनमंडपोद्विष्णुर्वेदेताकचात्विष्णुर्देवताविष्णुश्चैनोपचर्य्यते।वैष्णवंहिदेव
तायाहविर्द्धीनमितिश्रूयते॥विष्णुदेइत्यनेनोपचरितस्यहविर्द्धीनस्यपश्चिस्मिन्न्
द्वारेतिय्येगवास्थितायष्टिर्ल्ललाटवद्वर्त्तते।अतएवतद्वस्थानकरणमतोमं
13 त्रोध्वर्युशाखायामेवमाम्नायतेविष्णोरराटमसीतिललाटस्यशिरोभागवर्ति
त्वंसिद्धंअतोरराटींप्रतिविष्णोःशिरोसीत्युच्यते।हेरराटित्वमन्चेतनापिसती
यशोधाअसिविष्णुशिरइत्येवंभूतस्ययशसोधारयित्रीभवसि।तस्मात्वदीयस्य
शंकुर्ध्वीतिमयिअज्ञातेकुशलइतितादृशंचेद्धिधारयसीपादय।आह्यायणः।इष १३
ऊर्जेइतिप्रविशंतइतिउज्ञातारोहविर्द्धानंप्रविशंतइषऊर्जेइतिमंत्रेणजपेयुः।पाठ
स्तु।इषऊर्जेआयुषेवर्च्चसेचेति।इडेनंऊग्रौसःद्वीराज्यादिः।आयुःप्रसिद्धंव

ऋत्विदशास्त्रात्सिद्धविहितत्वेरूपेब्रह्मावर्त्वेसंचकारात्पुत्रपौत्रादयः।सर्वेसोपत्य
स्के हविर्धानेप्रविशन्तीतिशेषः॥ ॥इतिसामवेदार्थप्रकाशेताण्ड्यकमहाब्रा
ह्मणेप्रथमाध्यायस्यप्रथमःखंडः॥१॥द्राह्यायणः।प्रेतरेहोबाहून्नेवह्
त्यपार्ष्णीरनुघर्षंतेयुनय्याप्रीतिराजानमभिमृशेयुर्योप्रातःसवनायाविनह्य
ऋस्सर्वेन्नन्वेसाधुर्युर्हदिशेनैवेति।हविर्धानमंडपेदक्षिणशकटस्याधस्तात्सन्नि
मभागेनिषेवार्थंसोमोवस्कापितोवर्त्तते।तंसोमंहस्तैस्पृशन्तऋत्विजआदयो [illegible]
मंडपंसंप्राविशन्प्रविश्यशकटस्यपेद्धृईषेदीर्घकाष्ठेविद्येतेतयोर्मध्येऋत्विजआ
दयःस्वकीयंदक्षिणबाहून्नधःप्रसार्यसोमेस्पृशेयुः।तदक्षौऽयंप्युनय्याप्रीतिमं

त्रेः। यदा शकटस्योन्नतत्वेनाधः प्रसारितानी बाहूनी दैर्घ्यमन्नपर्य्याप्तं स्यात्तदा तदानींस्व
पादानीपार्ष्णिर्नागानुच्चमस्य पादाग्रे ऊर्द्ध्वमावस्थानेप्रसज्येत तन्मामदिति पार्ष्णी
रनुद्यछेत इत्युक्तं। स सोमः प्रातःसवनीय विनक्त्युच्चे तदातावंतमेवस्य शेषुः। गप्र
विनागेतुसर्वस्यापि सोमस्य स्पर्शः स्पृशन्तोनप्राप्नुयुश्चे तदा तद्देश प्राप्तिमात्रे
णेवालंतेः स्पर्शोऽत्विवस्थितः। पाठस्तु। पुनर्व्यमि ते पृथिवी मग्निना सह पुनर्व्यमि
वाचा०सह सूर्येण युक्तो वातो तारिक्षेणते सहयुक्तोऽस्ति सोऽविभ्रजः सूर्यस्य
ति। हे सोम आहवनीयादिरूपेणाग्निना सह वेदिरूपामिमां पृथिवीं त्वदर्त्थं पुनर्व्यम १४
ग कारश्छांदसार्त्थः। पुनरयो येवंशारवांतरपाठः। त्वया सयुक्तां करोमि। आग्निर्वे
द्यास्तु संयोगे सतित्वद्विषयायागोनिष्पद्यते। यं तथा सूर्येण सहवाच मन्त्ररूपां

ष्युनक्त्यग्निमयेजयामीति॥ तत्रापि वितत्यच्छाय्युजिधातुर्द्रष्टव्यः। सूर्यसंयोगः कालसा
पेक्षो प्रातःसवनादावुपयुज्यते वाक्सम्प्रयोगेन स्तोत्रशस्त्रादिसिद्धिः। तथोतरि द्वेला
सह वातो वायुस्तेन सह दर्भेष्वयुक्तो योजितः। वायुसहयोगेन वह्निः प्रज्वाल्यते॥ अंतरिक्षस
म्प्रयोगेन प्रवर्ग्यज्वालादेर्वकाशः संपद्यते। यथा सूर्यस्य संबंधिन्यो विम्रजो विशे
षेणं चकारस्य नर्जनेर्विनाशने समर्थोऽस्ति सोऽलोकत्रय प्रकाशिकाः॥ यद्वा त्वत्रोऽत्ति
वा त्र्यादि स्यस्य तेजांसि वसंते प्राग्रे तत्र गायत्री मत्री दिनेशा रद्रपराह्ने इति श्रुत्यं
तरोक्तास्ति स्रोदीप्रयोयुक्ता योजिताः। यद्यप्येतत्सर्वं लोके स्वत एव सिद्धं। तथा
प्युक्त्वा लुप्त मन्त्रपूर्वकानुस्मरणेन सोमः संस्कृतो भवति। नाह्यणायनः। दक्षिण
स्य हविर्धानस्य पश्चात्संव्यावृते उपविशेयुरिते तस्य सदन इति॥ संव्यावृतः संवे

नपात्रेस्वेनावर्त्तमानाः। पाठस्तु। ऋतस्य सदनेसीदामीति। ऋतस्य सोमस्य गृहस्यैश्वर्यं फल
साधनत्वात्सोमः सत्यं सत्यसंबंधिसदनेसमीपवर्त्तिस्थानेसीदाम्युपविशामि। द्रो
णाख्यायणः। अभिषुते राजन्य्येतनपात्रमसीति द्रोणकलशमालभेति। राजनि सोमे ग्राव
15 भिरभिषुते सत्युज्जात्रादयस्तनपात्रमसीत्यनेन मंत्रेण द्रोणकलशमुपस्पृश्य प्राह
युरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः। हे द्रोणकलश त्वमृतपात्रे सोमपात्रमसीति मंत्रार्थः। द्रो
णाख्यायनः। वानस्पत्य इति प्राहयुरिति। शकटगताद्धस्य पश्चादवस्थितं द्रोणकलशी
नेयउद्गात्रादयः स्वहस्ते रथोद्देशे तस्माद्वाक्सां च प्राहयुः। प्राग्देशे यथावस्थितो १५
नवति तथा कुर्युः। पाठस्तु। वानस्पत्योसि बार्हस्पत्योसि प्राजापत्योसि प्रजापते मूर्द्धा
स्य यत्रायुपात्रमसीदमहं मां प्राश्च मभ्यो हामितेजसे ब्रह्मवर्चसायेति। हे द्रोणकलश

हे वानस्पत्योसि त्वष्टुः संबंधी नवसि काष्ठविशेषनिर्मितत्वात् । तथा बार्हस्प
त्योसि । बृहस्पतेः संबंधी नवसि । चतुर्विंशतिरात्रकनामसोमयागरूपं सत्र
मनुतिष्ठता बृहस्पतिनासीपादितत्वात्तत्संबंधो द्रष्टव्यः । तदनुष्ठानं चाध्वर्युशा
खायामाम्नातं बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवा दधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति । स एतं च
तुर्विंशतिरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनायजतेति । यद्वा देवानां यज्ञे बृहस्पतेरनुज्ञातत्वा
त्तत्संबंधः । बृहस्पतिर्देवानामनुज्ञाता तद्वचनं क्रीतं । प्राजापत्यः प्रजापतेः संबंधी न
वसि । तत्संबंधश्चाध्वर्योर्द्रोणकलशाभिमर्शनमंत्रेण गम्यते । तथा चाध्वर्युशाखाया
माम्नायते । उपयामगृहीतोसि प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभिमृशेदिति । प्राजापत्यो

ह्यषदेवतयायद्द्रोणकलशइति ब्राह्मणं तौप्रजापतेर्मूर्द्धाऽसि अस्यतन्मूर्द्धत्वं ब्रा
१६ ह्मणे समाम्नातं। प्रजापतिरकामयत बहुस्स्यां प्रजायेयेति सोऽशोचत्तस्यशोचत
16 आदित्योमूर्द्ध्नोसृज्यत सोस्यमूर्द्धानमुदहन्त्सद्रोणकलशोऽभवत् इति। अस्सर्वे
बाहुल्येनागच्छति। सोमोऽस्मिन्द्रोणकलशपात्रे ततस्त्वमत्र्यायुनाम्नाऽभिधेयं पात्र
मसि इदं सर्वेषां प्रत्यक्षं। यथाऽऽहरमुज्ञातोऽसमीद्रोणकलशी प्राची पूर्वदिगा
मिनंदलो प्रोहामि। तद्ब्रोहणमत्मतेजसेशारीरकांतये ब्रह्मवर्च्चसाय कृता
ध्ययनसंपत्तये चानेवतु। द्राह्मायणः। तानृत्विमश्शयजेपयुर्मरुतइताति। अग्नि १६
त्रिषवसाधनभूतग्रावाणः उक्तात्रैदित्रिरेकत्रयोजितत्वेनप्रकृतत्वात्तच्छब्देनप

17

शमदृश्यंते। तान्यावृणोह स्तेरन्निमदृश्योऽज्ञात्रादयो मरुत इत्यादिकं मंत्रं जपेयुः।
पाठस्तु। मरुतो न पातो पाङ्क्त्याः पर्वतानां ककुत्स्थ्ये नाम्याजिरा एन्द्रघग्नुनावहत
घोषेणासीवाश्चातयद्वय्युक्तास्थवहतेति। ह या वाणः पृषं मरुद्वज्ञान्न पातः ३ न
पतीतीति नपात् तस्य बहुवचनं नपात इति। यथा स्वेद्गतेपत्मादीनि वायुबलेन
पात्यंते न तथा ग्रावाणः। यद्वा मरुतोमित्रराश्विणः नपातो यद्वास्य नपातयितारो
रक्षकाः। अपां जलानां द्वयाः निवासस्थानभूताः। नदीमध्ये घर्म्मकालेपि तत्र तत्र
पाषाणानां संधिषु जलं निवसति। तथा पर्वतानां ककुतः शृङ्गभूताः। ककुतं शृंगे
विदुः प्रधानेपि चेत्यभिधाने। श्येनाः एतन्नामकपक्षिसदृशाः शंसनीयगमनाः॥

अङ्गिराः क्षिप्रनामैतत्। क्षिप्रगमना। एंद्रं नयत उरुलङ्घनगाः स्वयं सोमयागाच्छामिंद्र
माह्वयत केन साधनेन बल्बलावचनेन वाक्यसदृशेन ह्रुनिनेसच्छैः। ग्रावाणो सो
२७ मानिषवध्वनिश्च ता इन्द्र आहूतमिव शीघ्रमागच्छति। घोषेण त्वं वदीयनोग्रध्व
17 निनाअमीवान् रोगवदुपद्रवकारिणोऽसुरान् चातयध्वं पराभूतान् कुरुध्वं।
अतएव ते निर्ऋत्या आमनीता। अद्धा देवस्य यजमानस्यासुरघ्नी वाक्। यज्ञायुधे
षु प्रविष्टासात्। ते सुराया वं तो यतो यज्ञायुधानामुद्धृद्दतामुपाश्लवन्। ते परा २७
भवन्निति। युक्तास्थ वहत इन्द्रमाहूयासुरांश्च पराजावयत तो द्रोणकलशीवोढु
परस्परं सम्युक्ता भवत। सम्युज्य च कलशीं वहत। द्वाभ्यां याचनैः। पश्चाद्दक्षिणतो वा

द्रोणकलशमच्छूहेयुरिदमहमिममितीति। युक्तानां ग्रावाणामुपरिष्टाद्द्रोणकलशं
पश्चाद्धारच्यप्रांवेदस्मिन्नेतच्चारञ्चोदं स्वंवास्थापयेयुः। पाठस्तु। इदमहमिमम्य
जमानं पशुभिश्च्यूहामि पशुषु च मां ब्रह्मवर्चसेति। इन्दुं प्रस्यद्दध्यधाऽवतितपाऽ
हमुऊलाश्रमुपरतोहृश्यमानमिममितिकेषांश्चित्पाठः। यजमानं पशुगोभिश्च्यू
हामि उपरिस्थापयामि। कलशाच्यूहन प्रसादात्मयायजमाने नचपशवोऽलं
श्वंतामित्यर्थः। न केवलं पशुलाभः। किंतु ब्रह्मवर्चसनिमित्तमप्येतदच्यूहनं
चतु। द्रस्यायणः। पवित्रेण द्रोणकलशाऽसम्मुज्य पाहृसवस्येति बुध्न० रेद्रासे
तिमच्छमादिन्यास्येतिबिलमितीति। दशापवित्रनामकोयोवस्त्रखण्डस्तेनो जाता

द्रोणकलशमुल्लमच्छबिलनागान् मंत्रगतैस्त्रिभिर्ज्ञागैः शोचयेत्। पाठस्तु। व
१८ सवस्यागायत्रेणच्छंदसासंमृजंतु रुद्रस्यात्रैष्टुभेनच्छंदसासंमृजंत्वादित्या
स्याजागतेनच्छंदसासंमृजंत्विति। स्पष्टार्थः। द्राघ्यायणः। अथ चयपवित्रमु
दगग्दशमवाङ्नाभिवितनुयुः पवित्रं तदितीति। दशापवित्रस्य मध्येषुरूकामूलीसक्तकसा
18 मवारामावरणं च यजमानो बध्नंती सामानिरिच्छ ज्ञाते। उदीचीनदशमवाचाननना
त्रिचदशापवित्रं कृत्वा। द्रोणकलशस्योपरिष्टादुजात्रादयस्त्रयो वितनुयुर्वितत्य १८
दशापवित्रस्य कोणानुधारयेयुः। तपाम्बब्रस्मलोपवित्रं विगद्दंष्ट्रोहाणतीति। पाठस्तु। प
वित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः। अतप्ततनूर्न तदामो अश्नु

19

तेश्रृतासइद्वहन्तः संतदाशतेति । हे ब्रह्मणस्पते मंत्रस्य स्वामिन् सोम ते पवित्रं शो
धकं वस्त्रं विततं सर्वत्र विस्तृतं स प्रभुः प्रभविता त्वं गात्राणि योतुरंगानि पर्ये
षि परिगच्छसि विश्वतः सर्व[illegible]तस्त्वततस्य पवित्रं अतप्ततनूः पयोव्रतादिना
असंतप्तगात्रः । आमोऽपरिपक्वो नाश्नुते न व्याप्नोति । शृतास इद्वेश्रृता एव परि
पक्वा एव वहन्तः संतत्पवित्रमाशत व्याप्नुवंति । द्राह्यायणः । संततमायां धारायाम्
मुञ्जातां जपेत् प्रभुर्गात्राणीति दशापवित्रस्योपरि पतत्सोमरसस्य धारासंततामा
व्रते तदानीं मुञ्जातां प्रभुर्गात्राणीति मंत्रं जपेत् । पाठस्तु । प्रशुक्रैतु देवी मनीषास्मद्रथः सु
तष्टो न वाज्यायुषे मे पवस्व वर्च्चसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या दिवो जनित्राण्यच्छ एवं स्वा पोषः ।

द्दरंतीःसोमेहोज्ञायममायुषेममब्रह्मवर्च्चसाययजमानस्यओंअमुष्यराज्याये
तिःभक्तस्तुद्धानिर्म्मलाद्देवीद्योतनात्मिकामनीषास्तुतिअस्मदस्मत्तःप्रैतुअगच्छतुसा
१९ मे।तत्रदृष्टांतः।रथोन।रथइवकाष्टशःसुतष्टःसुघृतदृढःक्रियया निष्पादितः।
19 वाजीवेगवान्उग्रबुद्धिपरिच्छाज्यमेममोज्ञातुःआयुषेआयुर्दैर्घ्यउपवस्य
दूतोनवा।तथामेवर्च्चसेब्रह्मवर्चसनिमित्तंघृतोनवा।पृथिव्यादिवअजनित्राया
गद्धारेरुउच्चपादकाद्दशापवित्रादवःद्दरंतीःद्दरेस्यआपःसोमरसात्मिकावि
दुरस्मदीयाममनीषांजानंतुतदर्थंस्तवंतुहेसोमत्वमिहास्मिन्कर्म्मणिउज्ञा १९
यउज्ञानंदत्वाउरुधारयाद्दयमानस्यसोमस्यशब्दउज्ञोयस्तेनस्तूयते।अयते

हि एषवैसोमस्याधीपोयस्यववृत इति।यदुजातत्वंत्वयाकृते।तत्त्वं मयापोजानुरा
युर्वृद्धवर्चसिपद्यते।तथामेब्रह्मवर्चसं संपद्यते।तथायजमानस्य धनधा
न्यादिसमृद्धोसीपद्यते।अमुष्यराज्यायअमुष्यराज्ञोराज्यायअमुष्यैतस्यस्था
नेतस्यराज्ञोनामनिर्दिष्टव्यं।तत्रैवऋत्विजस्यसोमस्यराज्ञोराज्यायेसेवनिर्दिष्ट
व्यमिति सिद्धान्तितत्वात्सूत्रकार आह।अमुष्यराज्यायेति प्रियस्तु राजानमादि
शेद्राज्ञो राज्यायेतिवायजमानस्य राज्ञो राज्यायेति वा सोमस्य राज्ञो राज्याये
तिवासोमस्यैवचन्द्रयाच्चासोमराजा नो हि ब्राह्मणा इति।क्षत्रियवैश्ययोरपिद
द्याब्राह्मणत्वात् सोमस्यैवतयोरपि निर्देशः।ब्राह्मणो वा एष जायते यो

दीक्षित इति श्रुते ब्राह्मणस्य मवसीयते। अत एव सत्रीतरं। तस्माद्राजन्यवैश्या
२० वपि ब्राह्मण इत्येवावेदयतीति॥ ॥इति सामवेदार्थप्रकाशे तांड्ये महाब्राह्म
णे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खंडः॥ ॥२॥ उद्गात्रा यजमानः। अध्वर्युणा हुते प्रवृत
होमे जुहुयुर्गव्यानु पूर्वेण बेकुरा नामासि स्वर्यामि तीति। अध्वर्युणा विप्रुष हुं४
होमेषु हुतेषु उद्गातारस्त्रयोपि प्रवृत होमे जुहुयुः प्रथम मंत्रो वाग्देव त्यः। तस्मा
ठस्त। बेकुरा नामासि जुष्टा देवेभ्यो नमो वाचे नमो वाचस्पतये देवि वाग्यत्ते वा २०
चो मधुमत्तमस्मिन्माधाः सरस्वत्यै स्वाहेति। हे सरस्वती त्वं बेकुरा। रवकिया
त्मिकमर्थानाम शब्दः प्रसिद्धः। सर्वत्र व्यापनात् बेकुरेति प्रसिद्धा नवसि। देवेभ्य

प्रस्तोता प्रथमं। ततउद्गाता। ततः प्रतिहर्त्ता इत्येवं प्रसर्पणक्रमेण जुहुयुः। ४

स्तेषामच्छीयजुष्टासोत्तमैः स्तुतासि। तस्यैवास्य। वाग्देवतायै नमोस्तु वृत्तिस्यतेये
ब्रह्मणेन मोस्तु। हृदि विद्योतमाने हवाग्देवते। नेतव वाचः शब्दराशेर्य्यं न्मधुमद
तिशयेनमाधुर्य्योपेतं वस्तु स्तौत त्रं स्मिन्नामा माम धानि धेह्यस्थापयतस्यै सरस्व
त्यै स्वाहा। इदं हविस्यजामि। स्वाहेति हविस्त्यागाङ्गी निपातः। द्वितीय मंत्रपाठस्तु
सूर्य्यो मादिव्याभ्यो नागेभ्यः पातु वायुरंतरिक्षाभ्योग्निः पार्थिवाभ्यः स्वाहेति। सूर्य्यः
सर्वस्यप्रकाशकस्थानो देवोमामांदिव्याभ्योदिविनवाभ्यो नागेभ्यः नाशकारिभ्यर
क्षा जातिभ्यः पातु। वायुरंतरिक्षस्थानो तरिक्षाभ्यः तत्रो सत्काभ्यो नागेभ्यः पातु। त
थाग्निर्भूर्स्थानः पार्थिवाभ्यो नागेभ्यः पातु स्वाहा। तेभ्यः सूर्य्यादिभ्यो हविस्त्य

जामीति। ध्रा ख्यायते। सर्वैः पाणिभिः एष ग दक्षिणत एतानि निरस्य मुर्य्या घ सौम्य
२१ इतीति। बहिष्पवमानस्तोत्रार्थं अध्वर्युमनुचात्वालसमीपे प्रसर्प्पति स्त्रयोपि स्वका
येर्व्वामहस्ते मार्गस्थितानि तृणानि दक्षिणस्यां दिशि निरस्येयुः। दक्षिणे हस्ते रन्त्वा
21 रं तृत्वविधानात् सर्वैरिक्ष्यैकैः। पाठस्तु। यो घ सौम्यो वधो घायन्नु मुद्दरते विक्षकुह
स्य धन्वना पतान्वरणो च मदधिति। अघ अस्मिन्नहनि अघायनो अघं हि सौम्यापर्णः
तस्य धन्वना मार्गेण अन्यैरविज्ञायमानेन नोदच्छता स्यर्थः। तात्रवचनमव सौं पिछ २१
सोम तौं संबंधी सौम्यः सोमत्विषयो वधोऽहिंसात तू साधनं वा दूषणात्मकः उदारते ऊर्ज
ति। ईरितो अस्तादिकः। बद्धलेवदसीति शपोऽलुगनावः। वधप्राप्ति साधनमाह। वि

षकुहस्य विष्टविष्वक्सर्वतः। कुहः कुहूनाविचनाय स्य स तथोक्तः। तैव चं वरुणेदुष्टु
तात्तारको देवः अपपद्यमतः। चमतिर्विचकर्मा। अथ हं स्थिरा सर्च्छः। ब्राह्मणायुगः। वातालदे
शं प्राप्याध्वर्यौ वुपविष्टे तस्मात्सर्व्वगुपविशेयुर्यो मन्त्रा सेति स्पष्टार्थः। पाठस्तु। याम
आत्मा यामे प्रजायेमे पशवः स्तेरहं मनो वाञ्चं प्रसीदामीति मन्त्रमोऽजानुः संबिधीयमा
त्मा शरीरस्थितो जीवोऽस्ति। या च मदीया प्रजा पुत्र भ्रातृश्चादि रूपा ये च मदीयाः पशवो
गोहिष्यादयस्तैः सर्व्वैः सहितोऽहं मनो वाचि समाधाय प्रसीदामि। प्रसन्नो भवेचोपवि
शामि। ब्राह्मणायुगः। प्रस्तारे प्रतिगृह्य प्रस्तोता ब्रह्मन्नस्तोष्यामः प्रशास्तरिति स्फुट। तत्र प्र
यच्छेत्सेन दक्षिणेन ग्रहणामुपहत्य सर्वं यथा स्तोममभि प्रसेजसे नीति। उपवेशनानन्तरम दैवेषु

णादत्तं प्रस्तरे प्रतिगृह्योद्गात्रे प्रस्तोता प्रयच्छेत्तेन प्रस्तरेण स्वकीयां जंघां उपस्पृशस्य
उद्गाता स्तोमं युञ्ज्यात्।मंत्रोर्ध्वरणमेव सोमयोगः।तत्साठस्त।अग्नेस्तेजसे द्रस्य
२२ न्द्रियेण सूर्य्यस्य वर्च्चसे साबृहस्पतिस्त्वा युनक्तु देवेभ्यः प्राणायान्विर्य्युनक्तु।तपसा
22 स्तोमेय्यज्ञायवोढवे दधाति इन्द्र इन्द्रियं सच्चाः कामा यजमानस्य संह्विति।
हे स्तोमत्रिहृदादिलक्षणत्वी बृहस्पति र्द्देवादेवेभ्यस्तेषामर्च्छीयाग्नेर्गेजस्सूर्य्यौणी
संबंधिनिस्तेजइंद्रियवर्च्चोति र्य्युनक्तु योजयतु।तेजआदिशब्देरणत्याद्दिदेव २२
तानां सामर्थ्यानि विवक्षितानि।तथा प्राणाय इच्छिणयजमान प्राणारक्षणार्थ
मग्निस्तपसा प्राणधाति वैरिसीता पसामर्थ्येन स्तोमेयोजयतु।किमर्थंयज्ञा

23

यवोदेवाय· ज्ञं वोदं तपेंद्रोदिप इन्द्रियं सामर्थ्यं दधातु सोमं स्थापयतु। उत्त्रद्द
यै स्रु य्येविद्वे सायुन त्रीयस्याप्युपलेदूलं। यजमानस्य कामाः काम्यमानाश्चा
शिषः सत्याः सन्तु यथार्चीनवंतु। आह्वायगः। अन्नंकरिष्यामीति जपेदिति स्तोम
योगादूर्द्ध्वमेतस्य मेवस्य जपः। पाठस्तु। अन्नंकरिष्याम्यन्नमन्नविष्याम्यन्नकम्
नयिष्यामीति। अनेन स्तोत्रेणाहं सुजातावद्भ्यप्राणयुपकाराय प्रभूतमन्नंकरि
ष्यामि तच्चान्नमन्नविष्यामि प्रभूतिः समृद्धिः समृद्धं करिष्यामि। तदन्नं ज्ञानयि
ष्यामि अननेन श्रीह्याद्दिरूपेण पुनः पुनः प्ररोहणहेतुत्वेन करिष्यामि। आह्वायगः।
अन्नमकरमितिस्तुत्याजपेत्। बहिष्पवमानस्तोत्रादूर्द्ध्वमयं जपः। पाठस्तु॥

अन्नमकरमन्नमम्हदन्नमंमिति। स्तोत्रसामर्थ्यैर्नन्नसमृद्धेर्निश्चितत्वाद्भूता
र्थप्रयोगः। श्राव्याय एनः। श्येनोसीति प्रस्तरे यजमानं वाचयेदिति। प्रस्तरे स्पर्श
२२ कारयित्वेति शेषः। पाठस्तु श्येनोसि गायत्रछंदा अनु त्वारभे स्वस्ति मा संपारय।
मास्तोत्रस्य स्तोत्रेणम्याद्रिन्द्रवेतो वने महिमह्ही मा हि प्र जामिष मिति। हवहि
23 ष्पवमानत्वं गायत्राख्यछंदो विशिष्टस्स सन्न् श्येनः श्येनाख्यपक्षि सदृशोसि त
था सबलोसि। सर्वैः। त्वा तथाविधं त्वामन्वारभे आनुकूल्येन स्पृशामि। स्वस्ति
द्रेमो विघ्नाभाव रूपो यथा भवति तथा मां संपारय समाप्तग्रयं कुरु स्य पारं नय। २२
स्तोत्रस्य बहिष्पवमानरूपस्य स्तोत्रयतः स्तोत्र मात्र मा त्व प्रशा दि क मन्त्रे

तरन्नाध्विवेनसंबद्धमस्ति।यद्धास्तोत्रस्यस्तोत्रं प्रशास्ती स्तोत्रंबहिष्पवमाना
दिकंतन्नामागमिष्यात्।आगच्छतु।इंद्रवेतोबहिष्पवमानदेवतारूपेणेंद्रेणात
हूतोवयंवनेमहि।सर्वास्तोत्रदेवतासंनाजमहि।तत्प्रसादात्प्रजांपुत्रादिरूपी
इषमिष्यमाणमन्नीचवनहीमहि।अनुनजेमहि।द्राघ्यायणः।संवर्च्चसेतीहका
सहकारिणश्चप्रेक्षमाणोजपेदिति।स्तोत्रप्रयोगीद्रष्टुमागताइंहकाःप्रस्तोत्रा
दयउपगातारःसहकारिणस्तान्सर्वान्प्रेक्ष्यमाणउजातासंवर्च्चसेतिमंत्रंज
पेत्।पाठस्तु।संवर्च्चसापयसासंतपोभिरगन्महिमनसासं6शिवेनसंविज्ञाने

नमनसश्च सश्चैर्य्यथावोहं चारुतममेवदानीं शोवो दृशोभूयासं सूर्य्यश्च चक्षुषे
२४ वातः प्राणाय सोमोगंधाय ब्रह्मक्षत्रायेति। हे इन्द्रकाः प्रस्तोत्राद्य उपगातारः
श्च वर्च्चसा ब्रह्मवर्च्चसेन समगन्महि वयं संगता अभूम तथा पयसा दक्षिणारू
पाणां गवां हि क्षीरेण समगन्महि तथा केमानुष्ठानरूपैस्तपोभिः समगन्महि त
24 था शिवेन मंगलेन आस्तिक्ययुक्तेन मनसा समगन्महि। तथा मनसः संबंधिभिः
सश्चैर्य्यथाच्छिन्नैः संकल्पैश्च। किंच। यथावो युष्माकं चारुतमं अतिशयेन रम २४
णीयं वदानि तथा वर्चसोविहृत्यायुज्यो। वो युष्माकं दृशे दर्शनाय। इन्द्र इति लुप्तो
पमं इन्द्रवाहं दर्शनीयो भूयासं। सूर्य्य इव चक्षुषे तेजसे वातः वायुरिव प्राणाय प्रा

25

रागनाय जीवनाय सोमो गंधाय सोम इव गंधाय सोमो रसात्मको गंधाय न्नवति। सु
ष्ठात्मा गंधानुपलक्षेः ब्रह्मैव ब्राह्मणा इ पुरोहितत्त्वत्राय बलाय प्रसवि याय वा भूया
समिति सर्वत्र शेषः। द्वाद्यायाय ताः। नमो गंधर्वाय विश्वादित्यसमिति प्रेक्षमाणो जप
दिति। तत्रानु पठ्यते। पाठस्तु। नमो गंधर्वाय विश्वग्वादिने वक्त्रो धाग्नस्य वर्चो
मयि धेहीति। गंधर्वाय ~~विश्वग्वादिने वक्त्रो धाग्नस्य वर्चो~~ मा वो दृष्टुद कानि र
श्मयो वाताना। धारयतीति गंधर्वः। आदित्यस्तस्मै नमो स्तु। गरवि गंधेद्दवइति गोश
प२ ब्द उपपदे धिञ्ञ धातोर्व प्रत्यये उपपदस्य च गंभावे गंधर्व शब्दो व्युत्पन्नः। कथं
भूताय च विश्वग्वादिने वादति येर्गतिकर्मणो। विश्वकसर्वान्यावादित्रेई दृशस्ते

वर्च्चोधा अस्य वर्च्चसस्ते जसो धारयितासि अतो मयि उर्जातरि वर्च्चस्तेजो धेहि नि धेहि ॥
॥ इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥३॥ सवनीयपशोर्व्वपायां हुतायां सदः प्र
२५ विशंतो धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन् । अहुनामिति सूत्रकारेण शौनकेन शाखान्तरोक्तानियम
ङ्खविषयदा प्रयुञ्जीरन् तदाऽनेन मंत्रेणाग्न्यादिष्ण्योपस्थानमिति विकल्पेनोक्तं । अ
न्येतु ताण्डिशाखाधीतानां यजुषां प्रयोगेपि आम्नानसामर्थ्यात् जैमिनिना
तथैव विनियुक्तत्वाच्च अनेनाग्नीध्रमुपस्थाय इत्याहुः । पाठस्तु । अहुनामह्व २५
पते स्वस्ति मे ऽस्मिन्देवयाने पथि भूयादिति । हे अहुनामह्वपते इमार्गाणामीम
श्वमः प्रशस्तान्तरिक्षमार्गाः तस्य स्वामिन्वयं ह्वाएको ह्वशब्दो नुवादः । अहुनी

यात्तरिक्षच्छेः। वसव्य वो वसुपते वसूनामिति वचनं ममममास्मिन्देवयाने देवा
येनयज्ञलोकेषु न मार्गेण यांत्ति प्राप्नुवंति तस्मिन्यज्ञलोके पथि मार्गे अधेदानींस्व
स्तिहेमे भूयात्। यज्ञस्याप्यायमानः। सम्राडसी स्याहवनीयमुपस्थायेति। उत्तरवेदेः पश्चा
द्वस्थायोत्तरवेदिकमाहवनीयमुपतिष्ठेरन्। पाठस्तु। सम्राडसि कृशानुरिति।
हे आहवनीय त्वं सम्राट् सम्यग्राजमानो दीप्यमानः सन् कृशानुः सर्व्वस्पर्कशी
यिता तन्कर्त्ता। दाहको भवसि। कृशतनूकरणो। अस्मात् अग्न्यादिकआनुपस्त्रायः।
आप्यायमानः। उदंचो गच्छाप्स्तर्व्विचायाखालेशामित्रानुदङ्ङुरवास्तु योनमोऽसम्मट इ
ति। उदङ्ङुरवास्तिष्ठेतः आस्तावदेशेचात्वालेशामित्रंस्तु आदि जिर्म्मंत्रैर्यथाक्रम

मुपतिष्ठेरन्। पाठस्तु। तुथोऽसि जनधायो नमोऽसि प्रतक्वाऽसम्मृष्टोऽसि हव्यसूदन इति।
हे ग्रावस्तावदेशा। त्वं जनधाय्यो जनानां धारकः तुथः तुथतेर्वधकर्मणस्तुथः रक्षः
२६ प्रभृतीनां हंता यद्वा तुन्हिप्रीथ वृत्तिगच्छति देवानिति तुथः थर्वतिर्गतिकर्मा एतत्तूसी
26 ह्नोऽसि। हे चात्वाल त्वं नक्षत्रश्वात्वालादुत्तरवेद्यादिकोपि ष्यानुपवयंति। तेन गतमन्ति
कत्वादवकाशरूपत्वेनांतरिक्तमसि प्रतक्वा। प्रकर्षेण तक्वा स्वावयवैः पांशुभिः स
र्वान् धिष्ण्यान् प्रविशन्नासि। तक्तिर्गतिकर्मा। हे [stain] मित्रदेश त्वं हव्यसूदन हव्या २६
नां हविषां हृदयाद्यंगानां सूदकः पाकेन प्रेरकोऽसि। अत एवत्र असंमृष्टः हविः सं
स्कारत्वेन स्वत एव शुद्धत्वात्। सम्मार्जनसंस्कारनिरपेक्षोऽसि। शाख्यायनः॥

त्वं विभुरसीत्याग्नीध्रीयमुपतिष्ठेरन्। पाठस्तु। विभुरसि प्रवाहण इति। हे आग्नीध्री
न्येषु २ या दौधिष्ण्य घृगन्नयो त्वं वह्निर्यं ते आग्नीध्रीयाद्धिष्ण्याग्निर्हरं तादि प्रत्येतरं ग्र
त एव प्रवाहणः। प्रकर्षेण वोढास्तु तैर्ग्रहैः स्य वा धारको सि। अत्र सत्रं। पूर्व
स्या सदसो द्वारि प्रस्य ग्रुखा स्तिष्ठंतो वह्निरिति होतुर्द्धिष्ण्यमिति उपति
ष्ठेरन्निति शेषः। वह्निरसि हव्यवाहन इति पाठः। हे होत्रीय वह्निर्वोढासि।
एतदेव विवृणोति। हव्यवाहनो हविषां चरु पुरोडाश सोमानां नीवोढासि। हो
त्रीय समीपे स्थितस्य होतुर्धिष्ण्य द्वारेण हि सर्वाणि हवींषि ह्रियंते त्र

त्रस्त्रै॥ स्वाच इति मैत्रावरुणस्येति। स्वात्रोसि प्रचेता इति पाठः। हे मैत्रावरुण
२७ धिष्ण्य। त्वं स्वात्रः क्षिप्रं गता प्रकृष्टचित्तवान् प्रचेताः असि। हे ब्राह्मणाच्छंसि धिष्ण्य
त्वं विश्ववेदाः सर्वज्ञः तुथनामकोसि। हे पोतृधिष्ण्य त्वं उशिक् कमनीयः कविः
27 क्रांतदर्शी प्राज्ञोसि। हे नेष्टृधिष्ण्य त्वं। अङ्घारि। आजुह्वस्तस्य घृतरण
दीक्ष्योरिति अस्य रूपमेतत्। आसमंताद्दीप्त संज्ञः सोमपालोसि। बंभारि २७
रिति। विभर्त्तेः रूपं बंभारि सर्वस्यातिशयेन भर्त्ता एतत्संज्ञः सोमपालोसि।
हे अच्छावाकधिष्ण्य त्वमवस्युः अवो रक्षणं यजमानानामिच्छतीति। अवस्युस्ता

२४

द्दशोऽसि। ध्रुवस्त्वान्द्रुवः परिचरन्तीतद्धां ध्रुवासि। अत्र मन्त्रं। तत्रैव तिष्टं तः। ध्रुवन्ध्यु
रित्ति मार्ज्जालीयमिति। सदस्यो द्वार्य्यं वितिष्ठं तोदक्षिणामिमुखा मार्ज्जालीयमु
पतिष्ठेरन्। ध्रुवन्ध्युरसि मार्ज्जालीय इति पाठः। हे मार्ज्जालीय त्वं धुन्ध्युः शोधयि
ता एतन्नामकोऽसि अत एव मार्ज्जालीयः नक्षितानीग्रहचमसादीनामर्ज्जा
लत्वेन प्रक्षालितत्वाधिकरणत्वेन शोधकोऽसि। अत्र मन्त्रः। ऋतधामेऽस्योदुम्ब
रीमिति। सदस्यो द्वार्य्यं वितिष्ठंतः प्रत्यङ्मुखा अदुंबरीमुपतिष्ठेरन्। ऋतधामा
स्वस्थानं यस्याः सा ऋतधामासि स्वर्ज्योतिरिति पाठः। हे अदुम्बरि त्वं ऋतधामा

का

सती सत्रं यज्ञो वा धामावस्थानं यस्याः सा ऋतधामा ईदृश्यसि । स्वर्ज्योतिः

२८ उन्नतचेतः स्वर्गस्य प्रकाशिनि वसि । स्वच्चस्त्वम् ॥ समुद्र इति ब्रह्मणस्सदनी ।

28 द्यार्यविततिष्ठंतः । पाठस्तु । समुद्रोसि विश्वव्यचा इति । हे ब्रह्मसदन त्वं समु

द्रः समुद्रवत् दुर्लंघ्योसि वेदत्रयात्मकैर्मंत्रैः । विश्वव्यचाः सर्वत्र व्याप्तोसि । सत्री ।

उत्तरेण सदोगवांतर्वेदि प्रत्यञ्चमुखास्तिष्ठंतो हिरलिप्रजहितमिति । प्रजहितश २८

ब्देन पुरा लोगार्हपत्यो निधीयते तमुपतिष्ठेरन् । अहिरसि बुध्न्य इति पाठः । अ

हिरसि । हंता रक्षः । प्रभृतीनां बुध्न्यो बुध्नमूले आदौत्याधानकाले प्रथमज्ञातो

स्वि हे प्रजहित इति। सूत्रं प्रज इति गार्हपत्यमिति। यः पुरातनआहवनीयः स
इदानीमोत्तरवेदिकप्रणयनाहूर्ध्वं गार्हपत्यस्संपन्नस्तमुपतिष्ठेरन्। प्रजोस्ये
कपादिति। हे नूतनगार्हपत्य त्वं प्रजः गमनशीलः सत्रस्थो ह्यग्निः उत्तरवेदिं
प्रतिगच्छति। ननु प्रजहितेन सहत स्मादेकपादसि। अत्र सूत्रं। सगराद्भूति दक्षि
णाग्नेरायतनमिति उपतिष्ठेरन्निति शेषः। पाठस्तु। सगरास्थसिबुध्न्य इति। सग
रा गरस्या गरस्तोमहविर्भक्षणेन सहितो बुध्न्ये मूले भवस्थासि। हे दक्षिणाग्न्याश्र
येति। सूत्रं। कव्य इति दक्षिणी वेदीतमिति महावेदेर्दक्षिणं पार्श्वं दक्षिणामुखा

उपतिष्ठेरन्न। पाठस्तु। कव्यासिकव्यवाहन इति। हविर्दद्दक्षिण पार्श्ववर्त्ती कव्या
२९ सिस्तुच्यासितथा कव्यवान्: कव्यी पितृभ्यो देयं हविः तस्य वोढा चासि दक्षिणा
29 त्रिमुखेन पित्र्यं हविः प्रयुङ्क्ष्व पते। अग्न त्रयस्त्री। तत्रैव तिष्ठेत: सर्वान्त्समन्वीक्ष
माणः पातमेति (ती) संहस्तोपतिष्ठे उपस्थितान्सर्वानिवधिक्षियान्न पुनः पुनः
समीक्ष्यमाणः पातमेत्ति संहस्तोपतिष्ठेरन्न। पाठस्तु। पातमा ग्नयो रौद्रेणा २९
नीकेन पिष्टतमानवोस्तु मामाहिं सिष्टेति। उपस्थिता हे अग्नयो धिष्ण्या स्वव
स्थिता युष्मदीयेन रौद्रेण अस्माद्धि रोधि विनाशकेन क्रूरेणानीकेन तेजसा

30

मा मां पात रक्षत । तथा मा पिपृत मम मा पेद्धिते अग्निः ह्वरयत । पालनहरणयोः वो
युष्मभ्यं नमो ऽस्तु मा मा हिंसिष्ट । अथापरं विधानं आहवनीयादीन्धिष्ण्यान् स्वैः
स्वैरुपस्थानमंत्रैरुपस्थायतदानीमेव तं तं धिष्ण्यं समन्वीक्ष्यमाणा पातमेति मंत्रं ऊहे
न एकवचनोपेतं ब्रूयुः । तत्रोच्यते हि । एकैकमुपस्थाये तद्ब्रूयुरिति शांडिल्यो बहु
शब्दानेकवत्कुर्वत इति । तद्यथा । उच्यते हि । एकैकमुपस्थाय । पाहि माग्ने रौद्रेणानीके
न पिपृहि मा नमस्ते ऽस्तु मा हिंसीरिति ॥ इति तंत्रे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खंडः ॥४॥
अत्र सूत्रं । सूतस्य द्वारे स्थ इत्यपरे द्वारबाहू संमृज्य मा मा संताप्तमिति प्रविशेयु

* पाठस्तु। सतस्य द्वारोस्थो मा मा मा सं ताप्समिति॥ १

रिति। हि सदसः पश्चाद्यद्द्वारशाखे कृतस्य यद्गस्येव द्वारबाहू नवयथैयु वामतिक्रम्य प्र
३० विशंती मा मां मा सीं ताप्सीसंतापयुक्तम्माकुरुते। अत्र कृत्तत्रे। दक्षिणेनोदुंबरीं गत्वा तस्या
उत्तरत उपविशेयुर्नमस्सखिभ्य इतीति। पाठस्तु। नमस्सखिभ्यः पूर्वसद्भ्यो नमो
30 परसद्भ्य इति। ये सखायः कृत्विजः पूर्वदेशे सीदंति उपविशंति। ये चापरदेशे सीदं
ति। यद्वा उज्ञात्व सर्पणात्पूर्वं ये सदस्या उपविशंति। ये चोत्तरकाले तेभ्यो द्विविधे ३०
भ्यः प्रसे कं नमोस्तु। अत्र कृत्वा दक्षिणमनुबाहुं दंडं हस्ते चास्येनइन्द्रस्य वे द्यौति। उपवेश ते
ने तरं न हृणाच्छ्रसोमचमसी प्रतिगृह्य आत्मनो दक्षिणे बाहुं अनुचमसस्य दंडं हं

त्वातेचमसीतिर्यञ्चं धारयित्वाश्येनइतिमंत्रेणतंचमसमवेक्ष्यनक्षयेतिंदिव
स्यमाणपदेनान्वयः। पाठस्तु। श्येनोनृचक्षाअग्नेष्ट्वाचनृषावपश्यामिति।
चमसस्थितहेसोमसोमाहहुज्ञातःश्येनः एतन्नामकपक्षिवत्प्रबलःसू
क्ष्मदर्शीवाभवत्वानृचक्षाणोने इष्टासन्अग्नेसंबंधिनाचक्षुषाप्रतिहतिव
र्जितेनावाक्षुखः पश्यामि। समंत्र। इन्द्रवितिद्विरत्यैनक्षयेदिति। सकृन्मं
त्रेणसकृत्तूष्णीमितिद्विर्भक्षणंस्पष्टमन्यत्। इंद्रविंद्रपीतस्यतइंद्रियावतो
गायत्रछंदसः सर्वगणस्यसर्वगणउपहूतउपहूतस्यभक्षयामि। तवसंब

पाठस्तु।२ हेइंदोते

षिन महमुपहूतात्रस्यैनागं भक्षयामि। कीदृशस्य तव इन्द्रपीतस्य। इंद्रेणपीता
३१ ऽवशेषितस्य। इंद्रियावतः चक्षुरादीन्द्रियपाटवहेतुत्वेन तद्वतः गायत्रच्छं
दसः। प्रातःसवने तत्प्रयोग्यछंदोविशेषोपेतस्य। सर्वगणस्य। चयस्युष्यमन्यति
31 चतुर्भिर्ऋत्विग्भिर्जांगणैरुपेतस्य। उपहूतस्य मदीयपानात्पूर्वं अन्यैरृत्विग्भिः सह
मद्भैरनुज्ञातस्य। कीदृशोहं सर्वगणः सर्वैः पुत्रभ्रात्रादिगणैरृत्विग्गणैर्वोपेतः। उप
हूतः। अन्यैरृत्विग्भिरनुज्ञातः। अत्र सत्वं। ऊर्द्ध्व इति मुख्यान्प्राणान्निमृशेत ३१
ति। भक्षणानंतरं ऊर्द्ध्वः सप्तऋषीनिति सप्तमुख्यान्प्राणान्स्वचक्षुषी नासिके

श्रोत्रमुखं चाभिमृशेत । पाठस्तु । ऊर्द्ध्वस्स ब्रसपानुपतिष्ठस्वेंद्रपीतो वाचस्पते स
सप्तिजो ऽनुपुत्र्यस्व जुष स्वलोकमावाऽवगाइति । हे नन्दितसोमपत्वे ऊर्द्ध्वः शिरो
नागंभ्रामः सन्नस प्तऋषीन्त्स ब्रसंख्यापेतश्छिद्रवर्त्तिनश्चक्षुरादीन्द्रियरू
पान्नुपतिष्ठस्व प्राणुहि । तानाप्यायपितुं दर्शनसाधनत्वादेषामृषित्वं । ऋषि
दर्शनादितिहि निरुक्तं । यद्वा गोतमादिऋषिरूपेण मुखावस्थितश्छिद्रवर्गानुपास्य
त्वादृषित्वं । एतच्च बृहदारण्यके तस्यासत ऋषयः सप्ततीरे इति मन्त्रेणमावेव गो
तम भरद्वाजाविति । आत्मनेन स्यष्टीकृतो । हे वाचस्पते मदीयस्तोत्ररूपाया वा

चः पालकसोम त्वं इंद्रदेवतया पीतः सन्नस्मच्छिवो होतृप्रभृतीनृत्विजस्पउ
३२ ष्ठय स्वतानाप्यायपितृत्सुच्छ्रितो भव। ततो लोकं स्थानं स्वकीयं कुठरलं स्पानी
32 जुषस्व सेवस्व च। अवाक् अर्वाचीनः सन्नस्मा वै ग्रावगाः। नान्येर धोनगच्छेः।
शिवो मे सप्रसखीनुपति स्वस्व मामेवाङ्गानि मा तिग्मा इति हिनिगमीतरं। अत्रस
त्रे। सोमराई चीति हृदयमिश्रेति निम्शेदि स्यनुषंगः। सोमराणं धिनोहृदि पिता
नोसि भगवन्मामाहिंसीरिति। हे सोम नो अस्माकं हृदि हृदये रारन्धि रमस्व हे ३२
भगवन् ऐश्वर्यादिगुणविशिष्टत्वं नोऽस्माकं पितापालयितासि मोऽज्ञातारं मा

हि० सो: । वन्नरे न्वनस्पां हि सोमा काष्मरिच्युर्ढः । अत्र सत्री । सोमगीर्भिरितिनामि
मिति । अतिमृशेदित्यनुषंगः । पाठस्तु । सोम गीर्भिष्ट्वा वयं वर्द्धयामो वचोविदः सु
मृडीको न आविशेति । हे सोम वचोविदः मन्त्राभिज्ञा वयमुद्गातारः गीर्भिः स्तुति
भिः त्वां वर्द्धयामः अभिवर्द्धं कुर्मः । त्वञ्च सुमृडीकः सुखकरो नस्त्वं नो अस्मान्
आविश । तं सच्छाप्याययेदभिमृशंस्याप्यायस्वेति सर्वे वितथा गायत्र्योति । यः प्रति
हर्त्ता पश्चादन्वहयत । सं तं चमसमभिमृशंस्याप्याययेत् । द्रोणकलशात् सोमरस
मादाय तेन वर्द्धनमाप्यायनं मन्त्रेणाभिमर्शनमात्रं वा । पाठस्तु । आप्यायस्व स
अत्र सत्रं ॥

मेतु ते विश्वतस्सोम वृष्ण्यं भवा वाजस्य सङ्गथे इति । हे सोम त्वं आप्यायस्व
वर्द्धस्व ते तव वृष्ण्यं सेचनसमर्थं बलं । विश्वतः सर्वतः सर्वाभ्य आदिग्भ्यः
३२ समेतु सम्यक् प्राप्नोतु । त्वं च अस्माकं वाजस्य अन्नस्य बलस्य वा सङ्गथे सङ्गमे
हेतुर्भव । अत्र सूत्रं । तेषामनुवेद्यं न तत्कालमवमैरिति प्रातःसवने ऊर्वैरिति
33 माध्यंदिने काव्यैरिति तृतीयसवने पितृभिरिति सर्वत्रानुसंहरेदिति । नारा
शंसांश्च चमसान्भक्षस तच्छब्दः प्रयुज्यते । यथेतरच्चमसं नृहक्षसं त्वेश्येनो ३३
न्नचक्षः इत्यनेन मंत्रेणावेक्ष्य पश्चात्क्रियते । न तथा तेषां नाराशंसचमसानां

किंत्वन वेद्यैव नन्हरणं। अवमैरित्यादि भिस्त्रिभिर्मंत्रै स्त्रिषु सवनेषु नाराश
७ सन्नह्वणे। नपुनः इंद्रविद्भपीतस्येति[illegible] धपिमं त्रेषु पित्र्यमिरिच्छादि वा कयेश
षानु[illegible] भ्रजपते। पाठस्तुः। अवमैस्तअ वैसोकाव्येस्तेपित्र्यमिर्भिद्वितस्यमधु
मतो नाराश ७ सस्य सर्वगणस्य सर्वगण उप हूत उप हूतस्य नक्षयामीति।
त्रिविधाः पितरः अवमा अर्वाकाव्या श्चेति। एते अनुसवनं नाराशंसदेवताः।
हसोमअवमैः अवतेरो गादिकोऽयमवप्रत्ययः। रक्ष्यकैः एतत्संज्ञकैः पित
भिः। प्रातः सवनेन द्वितस्यतेतवमधुमतो माधुर्य्यपेतस्य नाराशंसस्य नरैः

संतानभूतैः शस्यीत इति नाराशंसाः पितरः तत्संबंधाच्चमसो नाराशंसः तस्य
३४ किंचिद्भागं नक्षो याति । सर्वगणस्येत्यादि सर्ववत एवं अवैक्तिकाव्येस्त इति मं
त्रयोप्यौजनात । उद्दीपस्वीतस्यांसंचरंतं अर्वाः । काव्यास्तु त्वष्टाः । एतत्त्रसंसैः
34 पितृभिर्नह्वितस्येत्येतावान्विशेषः । अत्र सत्रैतत्पैवजङ्घामुपहत्संपुंज्यास्तो
मदीक्षायैतपसोमनसोवाच्च इतीति । यथापुराभस्मरे त्वच्चीयोर्जघामुप
स्पृश्यस्तोमोयुक्तः तथैवेदानीमपि सोमयोगमुपकरणाद् ब्रह्मांजंघास्य ३४
शौचविशेषः । पाठस्तु । दीक्षायै वर्णेन तपसोरूपेण मनसो महिम्ना वाचो विभ

सा प्रजापतिस्त्वायुंनन्तु प्रजाभ्योपानायेति। आदितः पदद्वयात्मकाश्चत्वारो मं
त्राः एतद्देवा अग्निप्रत्यदीक्षातपोमनोवाकूशब्दैश्चतुर्भिः प्रतीकग्रहणं कृतं। प्रजा
पतिस्त्वेत्यस्य भागः चतुर्ष्वपि मंत्रेष्वनुषज्यते। तदाह सूत्रकृत। अंतः सर्वेषां प्रजा
पतिस्त्वेतीति। एतैश्चतुर्भिरपि मंत्रैरेकस्मिन्नेव स्तोत्रे सोपयोग इत्येकः पक्षः।
यत्र नैरंतर्येणाहृतस्तोत्राणि चत्वारि लभ्यंते। तेषु चतुरो मंत्रान् क्रमेणाप
यन्ति न जपस्तोमप्रयोगः। न चैकस्मिन्नेव स्तोत्र इत्यपरः पक्षः। इमौ द्वावपि पक्षौ
सूत्रकारो दर्शयति। नानाधानस्रुक्ष्यपात्रयत्नानंतराणि चत्वारीति। मंत्रार्थस्स्फुटः।

वृ २

हे सोम प्रजापतिः प्रजापालको देवः प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं दी (र्घा) येवर्णेन यजमा
३५ नानुष्ठितनियमरूपायाः सामर्थ्येन [illegible] त्वायुनक्तु। त्वां योजयतु। तथात्र
पानाय अपाननाय बहिर्गतायाः प्राणस्यांतः प्रवेशनमपाननं तेन हि प्राणो वायुः
35 शरीरे धीयते। अपानेन त्यपयीयतः प्राणेन पराजवतीति स्मसे तरी। तदर्थमपि प्रजाप
तिस्त्वां युनक्तु। एवमुत्तरेष्वपि त्रिषु मंत्रेषु योज्यं। हे स्तोम तपसो यजमानानुष्ठि
तस्य पयोव्रतादिलक्षणरूपेण प्रजापतिस्त्वां युनक्तु इति द्वितीयस्य [illegible] ॥ [illegible]न ३५
सोमनस्तत्वस्य महिम्ना सर्वविषयावगाहन शक्या प्रजापतिर्युन[illegible]क्त्विति।

36

तृतीयस्य विशेषः । तथा वाच्यो विभूत्या विनवेनेन सर्वपदार्थप्रकाशनसामर्थ्ये
न प्रजापतिर्पुनक्ति । चतुर्थस्य । एतस्य अपएव स्तोमयोगः । त्रिवृत्त पंचदश
सप्तदशैकविंशादयो द्वितीयतृतीयाध्याया क्लृप्तास्तोमाः । त्रिवृद्बहिष्प
वमानस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमो विहितः । तस्मात्सर्वत्र बहिष्पवमानो गन्त्वे नाग्ने
स्तजसेति मंत्रः । त्रिवृत्स्तोमयोगं विहितः । तथा चतुर्थ्यामाज्येषु स्तोत्रेषु पंच
दशस्तोमो विहितः पंचदशान्याज्यानीति श्रुतेः । अतो वाज्यास्तोत्रांगत्वेन पंचद
शस्तोमयोगो दीक्षायै वर्हिस्याद्दिमंत्रो विहितः । आज्यस्तोत्रेभ्य ऊर्ध्वं प्रातःसवनेस

माप्यते। अत्र क्रतुसंग्रहः। वसतीवर्य्यपां प्राश्नीप्रचारः स्याद्दधिग्रहे। उपांशुपात्र
दाभ्यो कृत्वा महाभिषवमाचरेत्। उपांशुमन्तर्य्यामिं च कृत्वा रिक्तं तु सादयेत्। आग्र
येन्द्रवायवं पात्रे गृहीत्वा सादयेत् खरे। यो मैत्रावरुणस्तं तु आश्विनाति पयसा
ग्रहं। शुक्रः श्रितो हिरण्येन मिश्रितो मंथी तु सक्तुभिः। गृहीत्वाग्रयणं गृ[illegible]स्यति
ग्रा ह्याभिचय ग्रहान्। गृहीत्वोक्थ्यं ध्रुवो याः स्युः पवमानग्रहास्त्रयः। पूतभृद्द्रो
णाकलशो परस्मा आधवनीयकः। ते बहिष्पवमानाय पुरोडाशोऽग्रास प्रसर्पन्त्य
त्र पंचते। गृहीत्वाग्निमाग्नेय पशोः कुर्य्यादुपाहृतिं। सवनीयपुरोडाशे स्व

३६
36
३६

37

रित्वा ऐंद्रवायवं हुत्वा ग्रहं द्विपो मैत्रावरुणाश्विनयोर्हुतिः। शुक्रामंथ्यादिका
न्हुत्वा चमसान्पिजुहूतिः। सीरस्यपत्नुग्रहेंद्राग्रसोमप्रतिगरस्ततः। आज्यस्तो
त्रेष्वप्युद्दिहि प्रातःसवनसंस्थितिरिति। अथमाध्यंदिने सवने पवमानस्तोत्रा
र्थंस्तोमयोगो बहिष्पवमानवत्। अग्नेस्तेजसेति मंत्रेण कार्यः। अत एवब्रा
ह्मणस्यमाध्यंदिनार्भवपवमानयोः स्वर्वक्तिमतिदिशति। एतस्माद्वैकुर्याद्दुत्तर
योः पवमानयोरिति। अग्नेस्तेजसेति मंत्रेण पूर्वभागं तथैवांगानस्तोत्तर भागे कं
चिद्विशेषं ब्राह्मणमाह। स्तोमयोगे ग्निर्मूर्धेति स्थैतस्य स्थाने वायुर्युन

ऋतुस्थाय्यस्पुनश्चिकिति प्रक्षिपेदिति शेषः।तयो माध्यंदिनसवने स्तोमयोगमं
३७ 37 त्रस्योत्तरत्नागं एवमाम्नायते।वायुर्म्पुनक्तु मनसास्तोमयज्ञाय वोढवेदधा
त्विन्द्रइंद्रियं संस्थाःकामायजमानस्य संस्थिति।वायुर्द्दिवोऽनुग्राहकेत्त
मनसास्तोमेपंचदशाकव्यंमाध्यंदिन पवमानस्तोत्रार्थंपुनक्तु योजयतु।
यज्ञायइत्यादिपूर्ववद्व्याख्येयं।यजमानेन वाचनीयस्य शपेनोसीत्येतस्य मं ३७
त्रस्य स्थाने द्वाह्याये त्योमंत्र द्वयमुत्तरयोःसवनयोर्द्दर्शयति।वृको सिस्वरो ५
सीतियजमानवाचनइति।तत्र प्रथमं मंत्रएवमाम्नायते।वृषको सित्रि

ष्टुप्छंदा अनुत्वारभे स्वस्तिमासंपारयामास्तोत्रस्यस्तोत्रं गम्यादिंद्र वेतोव
नेमहि मह्वी महि प्रजामिषमिति । हि मध्यंदिन पवमानत्वं त्रिष्टुबाकत्वंछंदो वि
शिष्टः सन्न्न ह्यषकः कामाभिवर्षणो समध्व्यं इंद्रो सि । अन्नस्य सर्व्वं श्पेनमंत्रव
ध्याकेष्वयं । इंदविंद्रपीतस्येत्यादिश्च मसन्नह्यणमेवः । तं मंत्रेंद्रा ख्यायणः । प्रा
तः सवनसंबंधाविनियोगावसर एव तद्विशेषकथने नार्थ्वादिच्छेविनियुक्त
वान् । इंदविति द्विरस्यं नह्यये घ्यासवनं छंदा ंस्यादिशानिति । प्रातः सवने
गायत्रछंदस इति पाठः । माध्यंदिने त्रिष्टुप्छंदस इति । तृतीयसवने जगच्छंद

स्य

३८ सङ्ख्यैतावानेवं विशेषः। पाठस्तु। इदं दधिविंदपीतस्यत ईद्रियावतस्त्रिष्टुप्छंदसः

38 सर्वगणस्य सर्वगण उपहूत उपहूतस्य भक्षयामीति। दधिविद्याख्येये। अथ

क्रतुसंग्रहः। माध्यंदिने तु सवने पुरोडाशः पशोर्जवेता। ग्रहो मरुत्वतीयः स्या

त्पवमानेन संस्कृतिः। दधिघर्मकृते दधा दधिहविणा स्तोयथा यथं। मरुत्वतीयो

स्मानुरूपामाहेंद्रेण समाप्यत इति। अथ तृतीयसवने। यद्दिव्यमार्जवपवमा

नाकम्पंसोत्रीत दक्षिणमग्न्येस्तेजसेति मंत्रेण स्तोमयोगः कर्त्तव्यः। तस्य मंत्रस्यो ३८

त्तरत्र भागेयः पाठशेषः स एव मान्नायते। स्व्यायुनक्तु वाचास्तोमं यज्ञाय

वो॰ वेद धाह्यिन्द्र इन्द्रियं॰ सत्याः कामा यजमानस्य सन्त्विति। सूर्य्योदेवो वा
चा मंत्र रूपया स्तोमेस प्तदशाख्ये युनक्तु योजयतु। अन्यत्पूर्ववत्। श्येनोसी
त्यस्यस्थाने तृतीय सवनयजमानेन वाचनीया मंत्र एवं आम्नायते। स्वरोसि
गयो सि जगछंदा अनुष्टुमानैरे स्वस्ति मासी पारयामास्तोत्रस्य स्तोत्रं गमय्यादि
न्द्र वंतो वनेमहि मही मह्हि प्रजामिषमिति। ह आ ऊर्ध्व पवमाना सिमा सिन्द्र स्तु
र्य्य सि जगछंदाः अगस्या कव्य न छंद सायुक्तः सन्नु स्वरः स्वरणीयः शब्द नी
यः स्तुत्योसि। गयागयः फलानि विजिगीतव्योसि। अन्यत्पूर्ववत्। तृतीयस

वनेचमसभक्षणीमंत्र एव माम्नायते। इन्द्र विन्द्रपीतस्य त इन्द्रियावतोऽजगच्छंदसः स
२८ र्वगणस्य सर्वगणऽउपहूत उपहूतस्य भक्षयामीति। सर्वविद्याकेभ्यं। द्राख्याय
स्नः। सोम्यमाहृतमुज्ज्ञातावेक्षेतायुर्मेप्राण इति पुनरस्मासु दधासीत्यैत इति।
39 सोम्यं चरि अक्षयुतिरा हूतऽ हूताश्वायुर्मइति मंत्रेणयजुषायन्मेमन इत्य
नुवादनादर्वाग व वेदेत तस्य मंत्रस्य दध्मसीत्यवसानं स्यात्। यन्मेयमं इत्ये ३९
तद्द्वैयमालीवेकल्पिकं मंत्रांतरं नवे तेन सह तस्यैकमंत्रत्वमस्ति। तयोरुभयोस्तु
स्यार्च्छेनविकल्पितत्वात्। तदेतद्विशदीकर्तुमंत्रावसानमुक्तं। पाठस्तु। आयुर्मम प्राण

40

मनसि मे प्राणमायुं पत्न्या मच्चिं यत्तन्मे मनो यमेग तयद्वा मेऽप्य परागतं ७ राज्ञासो
मे नतदूयं पुनरस्मासु दध्मसीति । मम मदीयमायुर्जीवनं प्राणे समाश्रितं । यावदस्मि
न्शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति । कौषीतकिश्रुतेः । तथा मे मनसि श्रितः कर
णः स प्राणे पंच द्वान्निर्वायुः समाश्रितः स प्राणो मदीय मनस्यु ज्ञाने शङ्कां कुर्याद्
त्यर्थः । अत एवास्मायुं पन्नो ऽन्नमयो मनुष्याः तेषां पालयित्री मन्विं सा ऽन्नमाधा
र भूता यां स प्राणो वर्त्तते रुचां तदाश्रयाणी सा मन्नं चाहं धारयितास्म्या समि
त्यर्थः । किंच मम मदीयं यदुक्तं प्राणे विशिष्टं मनो मानसं यमं गतं म त्स्युं प्राप्ते

यद्धाय द्दिवामे मनः अपरागतं पुनरावर्त्तयितुमशाकं गतं । नैरंतर्य्येण लौकि
क एव विषये आसक्तं तदुन्नयद्विधर्मनः राज्ञा राजमानेन ईश्वरेण वासो मे
४० न अस्य वशे नयैं स्मास्वेव पुनर्दृढ्यसिधारयामः । यस्तु वै कल्यिकउत्तरो मं
त्रः स एव मामन्नायते । यन्मे यमं वैवस्वतम्मनो जगाम दूरगास्तन्म आवर्त्ते
40 या पुनर्ज्जीवातवेनमर्त्तवे धोअरिष्टतातय इति । अविवाक्ये दशमेऽहनि या ४०
पृथीयन्मे मन इत्येषा स्रुकं अनुष्टुप् प्सा तस्मिन्नहनि निषिद्धा । दशमेह
नि परोदृमनुष्टुन्नमुपयीतिय स्वसद्दृमुपेयुः प्रजापतिमभ्येयुरिति ब्राह्मं

41

त्त्वा त्रातत: अस्या अनुष्टुप्स्थाने एषा पङ्क्तिः प्रयोक्तव्येति केचिदिति सूच्यते
हि। यन्मेमनः स्थाने यन्मे यमममिमित्येक इति। सूत्रकारस्तु दशमे हन्यपि पूर्व
स्याः ऋचश्चतुर्थपादमस्य सैवात्र प्रयोक्तव्या। एषा चेति विकल्पिते चोक्त
त्वात्। यथैव सूत्रान्तरं दशमे हन्यस्यादिति। मंत्रार्थस्तु। मेममम मनो मान
सं वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं यमं जगाम शरीरान्निःक्रम्य प्राप्नोत्।
हे सोमसूद्धस्या: दूरं गामी यमसदनं प्राप्तः सन्मेमदीयं तन्मनः आवर्त्तय।
मदीयदेहं प्रत्यावृत्तं कुरु। किमर्थं पुनर्जीवातवे जीवनाय तथापि जीवितुं न

४१ मर्त्तविमरणग्नावाच्छीत्यथोपिचत्र्यरिष्टतातये।रिष्टंहिंसातद्विरहंसुखनाव
स्छानंअरिष्टं।तस्यतातये।विस्तारय।द्राघ्याय॥।तस्मिन्त्वंगुष्ठानामिके अव
घायाहिलीविमार्ज्जीतये नाह्याजिमितीति।तस्मिन्नंगुली अवधायांगुष्ठाना
41 मिकेइत्येवेअंगुलीविमार्जीतयेनाह्याजिमितीति।तस्मिन्त्सोमपवरोयके त्वितृ
ह्व अंगुली अंगुष्ठानामिकेवा अवधाय ताभ्यामहिली विमार्ज्जीतै।पाठस्त्त।ये तिप
नाह्याजिमजयद्विचन्पपयेनश्येनः शकुनः सुपर्णप्पदाकुम्बस्तुरदिता ४१
वनेतः सोमान्त्वद्यामयितद्धाच्चिति।येनआहीतिपदच्छेदः।हिशब्दोवाक्या

त्वंकारे उपसर्गस्त्व व्यवहितास्त्विति व्यवहितेन ति ॐ तेन संबध्यते । येन हि चक्षु
षा चक्षुरिन्द्रियेण दूरदर्शिना कश्चिद्धानुष्क आजिवेचनीयां प्रैमिं दीर्घिवत्साचि
शेषेणावलोकयन्नाभ्यजयेत । अभिजयेत । छंदसि लुङ्लिङः । तथा येन चक्षुषा
सुपर्णे शोभनपतनं श्येनं एतत् संज्ञं अभिजयेत । श्येनोपि सूक्ष्मदर्शी इति प्रसि
द्धः । तमपि सूक्ष्मदर्शित्वेनाभिजयेदित्यर्थः । आदितौ पृथिव्यां अनुद्दीयी
प व्यक्षुरनेतअंतर हितं वेश्मादिविप्रकृष्टदर्शनसमर्थमाकुर भिज्ञाः कथयं
ति । आदितेर्द्यावा तु संबंधि यच्चक्षु रनंतमवसानरहितमाहुः । वेदाभिज्ञाः

तदुक्तगुणविशिष्टं च द्युम्नं दत्तो द्रष्टा सोमः मयि दधातु स्थापयतु॥ ॥ इति साम
वेदार्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणे प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खंडः॥५॥ अत्र
४२ सत्री। सत्त्र एव यथाहस्य नह्युपेयुरैन्द्रं सह इतीति॥ द्विविधो हि दशरात्रः सत्र
42 महीनश्चेति तयोर्मध्ये सत्त्ररूप एव दशरात्रे यः षोडशिग्रहोस्ति तमनेन मंत्रे
ण न ह्युपेयुः॥ पाठस्तु॥ ऐन्द्रं सहो सर्जितस्य त इन्द्र विन्द्रपीतस्येन्द्रियावतो
नुष्टुप्छंदसो हरिवतः सर्वगणस्य सर्वगण उपहूत उपहूतस्य भक्षयामीति॥ ४२
हे इन्द्र सोम ऐंद्रं इंद्रसंबंधि सहो बलं त्वमसार्ज्जि। त्वया सृष्टं। तस्य तादृशस्य तवां

43

शंन ह्वयामीति सैवं चः। शिष्टं ह्वविवनत। अनुष्टुप्छंदस इति। अतोऽनुष्टुप्छंदो
यस्मिन्नृचे उ शिग्रहे सत पांक्तः। तस्य हरिवित इति पो ऽ शिसामा आधारम
तास्व स्तु हरिशब्दसद्भावादेव मुक्तौ। यदि हरिशब्द हिरितासु स्तुवीरन्नूतदा
हरिवत इत्यस्य पदस्योद्धारः। तथैव सत्त्वं। उदस्य हरिवद्दहरिका सु चेत्स्तु
वीरन्निति। आवृत्तस्तोत्रेषु परिसमाप्तेषु स्तुतस्य स्तुतमसीति यजमानं वा
चयेत्। पाठस्तु। स्तुतस्य स्तुतमस्यूर्ज्स्वन्तं यस्च दामा स्तोत्रस्य स्तोत्रे गम्या
दिंद्रवंतो वनेमहि नन्दी महिप्रजामिषमिति। हे आज्यादि सोम स्तुतस्य स्तो

त्रस्यसो। सिद्धस्त्वंसोमदेवैरभिहि ताणामपिस्तुतिप्रकृष्टंस्तोत्रमसितथाऊर्ध्वस्त्वंबलवत्
४२ स्तुत्यानेदेवानीबलकरमसिपयस्वत्पयआदिकस्यरससपहेतुत्वेनतत्वदसि।
गतमन्यत्। अत्रस्तेइष्टयजुषइतिप्रश्नेस्मिन्वाकोषट्पक्तत्त्वेयः सधोहिंकुर्यु
43 रितिउक्तत्वात्संधिस्तोत्रंतत्रप्रकृतितस्मिन्संधिस्तोत्रेइष्टयजुषइतिमंत्रेणचमस
नक्षः कार्यः। पाठस्तु। इष्टयजुषस्तेदेवसोमस्तुतःस्तोमस्यशस्तोक्तस्यतिरोक्तस्य ४२
योश्वसनिर्गोसनिर्भक्षस्तस्योपहूतउपहूतस्यभक्षयामीति। हेसोमदेवतेतवसंबं
धीयोभक्षोभक्षणयोऽनुतरोषोरसोऽस्ति। तस्यभक्षस्याज्ञीनागींभक्षयामि।

कीदृशस्य तवइष्टयजुषः इष्टं प्रयत्नेयजुर्य्यस्मिन् स तथोक्तः तस्य यजुर्म्मंत्रे
णाऽहि सोमो गृह्यते। तस्य स्तुतस्तोमस्य प्रयुक्तस्तोत्रस्य शस्तोक्थस्य उच्चारि
तशस्त्रस्य तिरोह्न्यस्य रात्र्यातिरोहिताऽहन्यभिषुतस्य पूर्वेद्युरभिषुतस्येत्य
र्थः। उपहूतस्य सखिभिरन्यैर्ऋत्विग्भिरनुज्ञातस्य। कीदृशो भक्षः अश्वसनिः अश्वानां
सनिर्द्दाता। गोसनिर्गवां दाता च। कीदृशोऽहं उपहूतोऽन्यैरनुज्ञातः। सत्रांत्तृतीयसव
ने सर्व्वेषु स्तोत्रेषु समाप्तेषु नक्तंयिष्यास्तोमं विमुञ्चेयुरितस्य त्वेतीति। पाठस्तु रु
तस्य त्वा देवस्तोमपदे विष्णोर्द्धामनि विमुञ्चाम्यन्तर्द्धे देवस्तोमान्नवकरमगन्

शा महि वयं प्रतिष्ठास्यामिति। हे सोम त्रिवृदादिनामक स्तोमांर तस्य यज्ञस्य प
४४ देस्थाने विष्णोर्देवस्य धामनि तेजसि त्वि मुञ्चामि विसृजामि। हे सोम देवसं
अनवकरो। अवकर उपहतिः। त इ हितमेत तस्थानमगन्न प्राप्तोसि। गमेर्लुङ
मं त्रेघस्सेति क्लेर्लुकि। हल्ङ्याब्भ्य इति सिलोपः। मोनो धातोरिति नत्वं। वयं च प्र
44 ति ष्ठां ने ष्ठित्य नावं स्थिती। आशामहि व्याप्नुयामः। एतस्य मंत्रस्य जप एव सोम ४४
विमोकः। अध्यायाः। वषट्कृते हारियोजनस्य यथेतमपरया द्वारा निष्क्रा
मं तो जपेयुः सोमेहीति। सोम स्वत्नुमेहि सोमस सहस्व सद सइन्द्रियेणेति। हे सोम स्व

पाठस्तु॥

45

१४ सुम्नहूरसीत्यादित्यमुपतिष्ठेरन्निति। जस्त्वमितश्चेद्गार्ह
पत्यं चंद्रमसमन्तरन्त्रातिवेति। पाठस्तु॥

भिहसदसोदेशात्। हे सोमत्व दिन्द्रियेण बलेन सहानुमेहि मामनुगच्छ। त्वं सुम्न
रसि श्रेष्ठो रश्मिर्द्देवानां संसद्देवानां यातुर्य्यपातन्त्वा ब्रह्म जिन्वसि तयाम
जिन्व तया मां जनय प्रकाशमाकुर्व्विति। हे ग्नादित्य त्वं सुम्नहूः सुम्नानां वर्धयिता वृष्ट्या
दिद्वारेण सर्व्वजगतस्तु पादयितासि श्रेष्ठः सर्व्वेभ्यो देवेभ्यः प्रशस्यतमः रश्मि
बहुरश्मिकानां देवानां संसत्। संसदनं स्थानं। तपादेवानां। यातुः यातयिता प्रव
र्त्तयिता ईदृशः त्वं यया अनुगृहीत्वा। तन्त्वा ब्रह्म ब्राह्मणजातिं जिन्वसि प्रीणयसि।
मामां तया तन्त्वा जिन्व प्रीणय। जिन्वि प्रीणनार्थः। तया मां जनय प्रादुर्भावय। प्रका

शंप्रकाशवंतंमामीकुरु।कुशाग्रोसावोजात्रेकर्मणित्यंएवंप्रसिद्धंकुरु।सूत्रौ।आ
ज्ञोध्रीयेहद्माहुतीजुहुयुरपांपुष्पमितिद्वर्चाःस्वाहाकारणोत्तरामिति।अ पाठस्तु।
४५ 45 पांपुष्पमस्योषधीनांरसइन्द्रस्यप्रियतमंहविःस्वाहेति।हेसोमत्वंअपां
पुष्पंसारभूतोसिप्रशस्तरसोपेतत्वात्।ओषधीनांरसःसारश्चासि।सोमो
वाओषधीनांराजेतिश्रुतेः।तथाइन्द्रस्यप्रियतममतिशयेनप्रियंहविश्चा ४५
सि।तस्मैतुभ्यंस्वाहा।इदमाज्यंहविस्सृजामि।सूत्रं।उन्नेतर्युपहवमिच्छाहा
रियोजनस्यतइतिद्धुरुपगृह्यायपश्चादाहवनीयस्यौतःपरिधितिवपेयुरिति।

उन्नेतउपह्वयस्वेत्यनुज्ञाप्यमंत्रेणधानाः द्विरुपग्घ्रायपश्चाद्दौत्तरवेदिक
स्याग्नेरंतः।परिधिधानाः॥ निवपेयुः॥ हारियोजनस्यतेदेवसोमेष्टयजुषःस्तु
तस्तोमस्यशस्तोक्थस्ययोश्ववसनिगोसनिर्भक्षस्तस्योपहूतउपहूतस्यभक्ष
यामीति॥ हेदेवद्योतमानसोमअवघ्रेयाएणीधानानामेवसोमसंबंधात्सो
मेत्यामंत्रणंहारियोजनस्यहरीइंद्रस्यवाहौयेनसोमेनरथेयुज्येते।सहारि
योजनस्तत्संबंधीहारियोजनः तस्यधानाख्यद्रव्यस्यतेतवएकदेशंभक्षया
मीतिसंबंधः॥ अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं॥सूत्रं।अपउपस्पृश्याष्टावष्टौशक

ल्लान्याहवनीयत्रहरेयुर्द्देवकृतस्य स्येतस्त्वमग्यतिमिरिकारांतैरिति। अवयजनमसी सेवमं
८६ तैः नतत्र्रस्वाहाकारैरिच्यन्ते। देवकृतस्यैनसोऽवयूजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽव
यजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यँस्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसिं यद्दि
46 वा च नक्तं चैनश्चकृम तस्यावयजनमसिं यस्वपंतश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावे
यजनमसि यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमस्यैँनस एनसोऽवय ८६
जनमसीति। हे अग्ने प्रक्षिप्यमाण शकल त्वं देवकृतस्य देवैः कृतस्यैनसः पापस्य
कृतापराधेषु स्मासु देवैर्यत्कृतं पापं तस्य अवयजनं अपगमनसाधनमसि। एव

47

मुत्तरत्रापियोज्यं। अस्मत्कृतस्य अस्मात्निरेवकृतस्य यद्दिवाचेलाघास्त्वयोमं
त्रास्यष्टाच्छाः। एनसएनसइति वीप्सया सर्व्वापराधो निर्दिश्यते। सर्व्वस्याप्येनसो
विनाशकमिति। इत्याप्यायस्व। अप्सुषोमा नामचमसाख्या स्थालदेशेभिः ग्रस्तास्तेषु
हस्तितानित्वरणानि प्रास्तानि नवैति तेस्वं चमसे पर्युपविश्यप्सु धौते स्य व भक्ष्य
जपेयुरिति। अप्सुषोमसंज्ञकेषु जलपूर्णेषु चमसेषु उज्ञातृगणाय्यसैव चमसो
स्ति। तस्य परितः उपविष्टास्ते उद्गातारो मंत्रेण चमसीस्थष्टातन्मन्त्र्येऽपेयुः।
पाठस्तु। अप्सु धौतस्य ते देव सोम नृभिः सुतस्येति। हे सोमदेव नृभिः ऋत्विग्भिः

सुतस्याग्निषुतस्याप्सु चमसेष्वद्रेषु धौतस्य शोधितस्य तेतव मन्हं करोमीत्यु
त्तरत्र सीवंधः। यद्वास्य शिङ्क्ष्ये रोमीत्यच्चैवाध्याहारः। द्राह्यायणः। मधुमंतामत्ति
४७ पाणीनुपजिघ्रेरन्निति। स्पष्टोर्थः। पाठस्तु। मधुमंतं मन्हं करोमीत्ति। मधुमंतं
47 रसवंतं अतस्य सोमस्य रसं मन्हं मन्दितं करोमि। द्राह्यायणः। शमग्न्यइत्सुदंचे
चमसन्निनयेयुरिति। परास्सिञ्चेयुरित्यर्थः। पाठस्तु। शमग्न्यउपधीभ्यइति। ४७
उच्चग्न्यउपधीभ्यश्च शंशांतिरस्तु। द्राह्यायणः। कामेस्य न्यात्मसमावर्त्तयेयुरिति।
स्वात्मान्यभिमुखेनैव चमसमावर्त्तयेरन्। पाठस्तु। काममकामीम आवर्त्तयेति। हस्ता

मसीइस्वकदेवमेमदीयंकाम्याकाम्यफलजातंआवर्त्तय।मदभिमुखींवर्त्तय।द्राह्या
यणः।ऊर्ग्गिरस्थिरःसुपाणीन्निदधीरन्निति।पाठस्तु।ऊर्ग्गेस्यूर्ज्जम्मयिधेहीति।हे
सोमपीथ त्वंऊर्क्कूर्बलकंमन्नमसि।अतऊर्ज्जंबलकरमन्नम्मयिधेहिस्थापय।द्रा
ह्यायणः।प्राणसोमेतिमुख्यान्प्राणान्निमिमृशेइत्निति।पाठस्तु।प्राणसोमपीथेमे
जागृहीति।हेप्राणमेममसोमपीथेसोमपानार्थंजागृहिप्रबुध्यस्व।द्राह्यायणः।आ
मीधीयंगत्वादधिक्रावणंक्रमयेयुरसमुपहूयदधिक्राव्ण्णइति।अत्रयद्यप्यस्मिन्मंत्रे
दधिक्राव्णइतिअश्वरूपोग्निविशेषएवदेवतात्वेनाभिधीयते।तथापिदधिशब्दयो
गात्साम्यात्तेनदधिनस्तरेतोविनियोगइतिद्रष्टव्यं।पाठस्तु।दधिक्राव्णोअकारि

षज्जिष्णोरस्य वाजिनः सुरभिनो मुखाकरत्प्रन आयूंषि तारिषत् इति। दधि दधद्वा
४८ रयन्क्रामतीति दधिक्रावा। क्रमेर्विनिपि विड्वनोरनुनासिकस्यादिति मकारस्याका
रः। तस्य दधिक्राव्णः एतत्संज्ञकस्याश्वरूपस्य देवस्य अकारिषं। परिरक्षणं कृतवा
48 नस्मि। कीदृशस्य जिष्णोर्जयशीलस्य वाजिनो वेगवतो वाजिनवतो वा। अश्वस्य
अश्नोतेरश्वः क्षिप्रं सर्वं व्याप्नुवतः। स च दधिक्रावा देवः सुरभि। सुपां सुलुगिति शे
र्लुक् सुरभीणि सुगंधीनि नोऽस्माकं मुखानि करत्करोतु। नोऽस्माकमायूंषि च प्र ४८
तारिषत्। अथ क्रतुसंस्थाग्रहः। तृतीयसवनादौ न आदित्यग्रहमाचरेत्। आ ब्रवे

49

रास्कृवीताथपश्वंगैः प्रचरत्ययं। सावित्रवैश्वदेवाख्यो ग्रहौसौम्यचरुस्तथा। पा
त्नीवतग्रहाहृद्वयज्ञायज्ञीयसंस्तवः। आग्निमारुतशस्त्रैस्याग्टहालीयाद्धारियो
जनं। समाप्तेसवनेपश्चात्कुर्य्यादवभृथंततः। २ कुर्य्याद्दुदयनीयेष्टिमन्तवैध्यां
यजेतगां। देविकानिर्वपेद्देवंसुवासापियजू। ८ थथ। ३ उपोष्यवेदिमाग्नेयमिष्ट्वा
ग्निष्टोमसंस्थितिः॥ इतिसामवेदार्थप्रकाशेतांड्यमहाब्राह्मणेप्रथमाध्यायस्य
षष्ठः खंडः॥६॥ अथदक्षिणानांधर्तिग्रहायतदगमृतामेत्वाउच्यते। सर्वेषुप्र
तिग्रहमंत्रेषुदेवस्यत्वासवितुःप्रसवइत्यारभ्यवरुणस्त्वानयतुदेविद।

ग्रही३

ह्विणाइत्यैतमुक्त्वा वरुणायाश्वंरश्नायगाइति तत्तस्सतिग्राह्यप्रवानुसारेण
४९ तिदिश्यतेनाम्नतत्वमशीयतेरम्तत्वमशीयेति यथार्थमुक्त्वावेयोदात्रइत्या
दि मह्यंप्रतित्रेइत्स्वंतं ततःक इदंकस्मात्र्प्रदादिकामैतत्तेइत्यंतंजपेत् । एतत्त्स
49 र्वमुत्तरत्रवक्ष्यते । द्राह्यायणः । अश्वरथंचेद्दद्यात्सर्वेणाग्नीध्रायमवरुद्धा
प्यपुरस्ताद्रूपंजपित्वादर्भमुष्टिनाऽश्वमुखानिसम्मृज्याद्वाभ्यांद्वाभ्याम ४९
श्वनामङ्ग्यामेकैकस्याश्वोसीत्येतत्प्रभृतिभिरुदकसःस्थमिति । पुरस्ताज्रूपो
देवस्यत्वेत्यादिः तेजपित्वाप्रतिगृहीतारथसंबंधिनस्वतुरोऽश्वान्स्वतुर्भि

न्त्रीमयुजेमेद्द्विगमश्श्वमारश्चाउद गपवर्गमुखेषु सम्मङ्ग्यात् । पाठस्तु ।
अश्वोस्यत्योसिमयोसि हयोसि वाज्यसि सप्तिरस्यर्व्वासि वृषासीति । एतान्य
ष्टावश्वस्य नामानि । तेषां निर्व्वचनं प्रदर्श्यते । अश्नोते व्याप्तिकर्म्मणो अश्वः । हे
अश्व त्वं शीघ्रं व्यापनशीलोसि । अत्यः । सततगाम्यसि । अत सातत्यगमन
इति धातुः । मयिति शब्दकर्म्मा । हे मा शब्दकार्य्यसि । हयो गंतासि । हि गताविति धा
तुः । वाजी वेगवान् । तादृशश्च मसि । सप्तिः सर्प्पणशीलः । अर्व्वा गमनशीलः ।
तादृशोसि । ऋ गताविति धातुः । अन्येभ्योपि दृश्यंत इति वनिप् । वृषा वर्षण

काशि। सेवनसमर्च्छौसि। अत्र स्तुत्रं॥ आदित्यानामिति रथसिरआत झाग्र
५० पदिति। आलंनउपस्पर्शः। पाठस्त्त। आदित्यानांपत्मापन्विहितनमस्तेस्त्वमा
माहिंसीरिति। पश्चान्विहितिशान्तरपाठः। हरथआदित्यानांद्वादशसङ्ख्या
50 नांप्रतिमासिदिविसंचरतोअस्यासूर्यादीनीयत्पत्मपदंतंगमनमसि
तदन्विहिअनुगच्छ। अप्रतिहतगतिर्भवेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्। ऊर्द्ध्वायणाय
द्भ्रच्छ्य। स्याद्वायोरितिचर्म्मेण्यंप्रतिग्रहीयान्नचक्रराग्गामिसास्थिमय। ५०
सूर्यस्येत्ययोलोहेहिरण्यआ इति। तत्रचयद्रक्तंरथंचर्म्मलोहहिरण्यादिति

नक्षत्राणां त्वा रूपेणोऽभिप्रतिगृह्णामि सूर्यस्य त्वा वर्चसा प्रतिगृह्णामी ४२

र्मिति स्यात्। तत्र वायोरिति चर्म्मविकारे प्रतिगृह्णीयात्। अस्थिमये गजदन्तादिनि
र्मिते। अयोलोहे हिरण्यश्चेति। आयसं ताम्रं सीसं वर्णं त्रैसम्बन्धः। पाठस्तु। वायोस्त्वा
तेजसा प्रतिगृह्णामि। इति च चर्म्मगते दोषनिरूपाऽपनयनेन दृमेवायोर्यदसावारणं
तेजः तेन चर्म्मत्वचो प्रतिगृह्णामि। अस्थिमयस्य यवलक्षेन नक्षत्राणां रूपेण
त्यक्तो। अयोमयपादानीतेजस सावत्सूर्यस्य वर्चसेत्यक्तो। स्पष्टमन्यत्। द्राघ्या
यणः। दक्षिणतो नरथ्यां गच्छारथंतरमसीति दक्षिणेऽनुवक्रमाक्रनेत वामदेव्यमसी
त्यधिष्ठाने बृहदसीत्युत्तरं चक्रमिति। अधिष्ठानं रथोपवेशनस्थानं। हे दक्षिण

चक्रत्वं रथंतरमसि रथंतरसामवत्तस्य कार्य्यकुशलमसि। हे अधिष्ठानत्वं वा
५१ मदेव्यमसि। यथा वामदेवीसाम शीतिकरत्वेन रुद्रदेवी। तथा त्वमपि। उपरिस्थाना
मध्वः पतनाद्ध्रुवैकमसि। हे हरसीति रथंतरवत्योजी। अत्र सत्वं। आङ्कान्यङ्कू इति
51 रथचक्रे एव समज्ज्यापादिति। येऽर्द्धमालब्धे चक्रे तत एव न त्वधिष्ठाने। पौठस्तौ। अत्र
ङ्कान्यङ्कू अजितौ रथस्योभयोः पार्श्वो तौ वातायमभिसरन्तौ रीतोह्यदेहेति रिन्द्रियवान् पत
त्रीतेनोऽस्य यः परमयः पारयन्त्विति। अंकान्यङ्कौ गंतारो अङ्को चतेरिति यास्कः। अन्यं ५१
का दीनी चेति कुर्च्चे। यो वक्ररूपोपदार्थैर्युक्तो रथमनितः रथस्य पार्श्वयोर्व
×न्येह्य नितरामङ्क्ते तो गच्छतो नावीचेरिति निरुक्ते दर्शितः कुण्डमयः। २

52

न्नेति।ध्वांतमंधकारंवाताग्रेवायोःपुरोनागंचामिलक्ष्यसंचरंतोप्रकाशमनपेक्ष्यां
धकारेपिगच्छतःशाघ्रगामिनोवावायोरपिशीघ्रंगच्छतइत्यर्थः।यश्चदूरेहेतिः।हन
नसाधनमायुधंहेतिःतद्दूरेस्थिपरुष्टप्रदेशोयस्यरथमध्यनागस्यसतथोक्तः।परैः
प्रयुक्तान्यायुधानिदूरतएवप्रतिहन्तीत्यर्थः।इंद्रियवावान।वार्ष्यवान्।पत
त्रेपक्षौसीतद्वान्ईदृशाउपदेशनार्थयोरथमध्यनागः अग्रयोग्रंनयंतः।यद्वा
ग्निवद्धीर्य्याःपितास्तेपप्रयःपालयितारःपूरयितारोवासीतोनोऽस्मान्पारयंतु।ज
तवीप्रापयंतु।प्रापूरणाइत्यस्मात्पालनपूरणयोरित्यस्माद्वाअदगमहनज

नः किन्त्वस्य येप प्रीति रूपी। अत्र स्तत्री। वैश्वानर इति दक्षिणेन पादेनारोहाद
दितिरथ मिति विशेषः। पाठस्तु। वैश्वानरः प्रत्नपानाकमारुहद्दिवः पृष्ठे मेदमा
नः सुमन्मभिः स पूर्ववज्जनयज्जातवेदसं समानमध्यमन्नू पर्य्येति जागृवि
रिति। स्य प्रति ग्रहीता आत्मानं वैश्वानरात्मनाध्यायन्नारोहेत्। दक्षिणे प्रतिग्र
हीष्यन्नूस्सप्तदश कृत्वो प्यात्वा व्याचख्य प्रति गृह्णीयाद्दितिश्च सीतरात्र। व्याव्हसा
त्मानं देवतारूपेणात्मानं ध्यात्वेति हितस्प व्याख्यानं वैश्वानरः विश्वपान्नराणां
हितः एतदात्मक उज्जाता प्रत्नपाप्रत्न इव पुरातन इव अतीतेषु युगेष्विव अस्मिन्न

पियुगेनावीदुःखराहित्येन सुखकरं रथं आरुहत आरोहति । छंदसि लुङ्लङ्लि
ट् इति वर्त्तमाने लुङ् । बृहद्दिवेत्यृइति सूः रंजोदेशः । दिवो द्योतमानस्य पृष्ठे उपरि
भागे । सुमन्मभिः शोभनस्तुतिभिः स्तोत्रमिति मन्दमानः स्तूयमानः । मदि स्तुतौ । क
र्मणि यक्प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । किं च । स वैम्घानरात्मोज्ञाता पूर्ववत् । पूर्वेषां
यजमानानामिव तद्वत् तस्यैवेति षष्ठ्याच्छैवत्तिः । अंत वै जनाय अस्मा अपियज
मानाय समानं सदृशी यावदन्येभ्यः पूर्वं प्रादात् । तत्परिमाणं धनं स्तोत्रेण ज
नयन् उत्पादयन् आनिन्नमागमशासनमिति । सुमभावः । अज्जमर अज्ज

निगमनसा घनेरथे उपविष्टो जागृविः जागरूकः सन् पर्य्येति तेन रथेन परि
तो गच्छति। अत्र सूत्रं। आरुह्य जपन्निदं षत इति। पाठस्त्वा। गिदेषते रथ एष वा
५३ प अश्विना रष्पो रिष्टो विश्वभेषज इति। गिदो नाम रथपालकः कश्चिद्देव। हे गिद
ते त्वदीयस्तस्मादेनं पालयेत्यपि प्रायः। हे अश्विना अश्विनौ एष रथः वां युव
53 योः संबंधी अतोऽयं अरिष्टो अहिंसितः। अभग्नः। विश्वभेषजः विश्वैः स ५३
र्वैर्भेषजैर्भवदीये र्युक्तश्च भवतु। अत्र सूत्रं। कृशेति सव्यानमीभ्यनायच्छेदिति।
अभीशवो अश्वबंधनरज्जवः कृशानोऽसव्यानायच्छेति कृशानुर्नाम सव्यपार्श्वे

स्थानां रश्मीनां चरयिता । हे रश्मानो सव्यान्स्वामे भागस्थितान् अश्वबंधकान् पा
शानायच्छ आकर्षणेन नियच्छ । अत्र सूत्रं । दासि ति दक्षिणेन वगृह्णीयादिति ।
दासनो दक्षिणेन वगृह्णीतेति पाठः । दासनुर्देवविशेषाद्दक्षिणेन भागस्थितानां र
श्मीनां नियमिता । पूर्ववत्तु योजना ॥ इति तांश्रीब्राह्मणोपप्रयाणाध्यायस्य सप्त
मः खण्डः ॥ ७ ॥ अत्र सूत्रं । सर्वासां देवस्य त्वेति पुरस्ताज्जपतीति । सर्वासां दक्षिणा
नां प्रतिग्रहे प्रथमतो देवस्य त्वेति मन्त्रं जपेत् । पाठस्तु । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे
ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । इति [illegible] सवितुः प्रेरकस्य

देवस्यप्रसवेप्रेरणेऽनुज्ञायांसत्यांत्वांदक्षिणांप्रतिगृह्णामितत्रबाहूच
५४ हस्तौचसाधनौयंसमणिबंधनयोर्मध्यवर्त्तीदीर्घोभागोबाहुः मणिबंध
स्याग्रेऽवस्थितः।सांगुलिर्भागोहस्तः।अश्विनौबाह्वोरभिमानिदेवौ।हस्तयो नो॰ २
54 स्तापूषा।ततस्तयोस्तत्संनिधिर्ध्यायते।अत्रस्तत्रम।वरुणस्त्वेतियथादेवताप्र
तिगृह्णामीति।यस्यद्रव्यस्ययादेवताप्रतिग्रहमंत्रेपठितातामादिश्यतत्द्रव्यं ५४
प्रतिगृह्णीयात्।वरुणायाश्वंअग्नयेहिरण्यंवायवेमृगमित्यादि।पाठस्तु।
वरुणस्त्वानयतुदेविदक्षिणेवरुणायाश्वमितिहदक्षिणाएतत्संज्ञेदेविहा
वरुणायाश्वन्तेनामृतत्वमशीयवयोदात्रेभूयान्मयोमह्यंप्रतिगृहीत्रइति॥ २

त्वांवरुणोदेवोगृह्णन्नयतुवरुणप्रीत्यर्थंमश्वमहंप्रतिगृह्णामितेनानुगृही
तेनाश्वेनअमृतत्वंदेवत्वंमहमशीयप्राणवानिदात्रेयजमानायवयोंन्नंभूया
त्।मह्यंप्रतिगृहीत्रेमयःसुखीभूयात्।यद्वैशिवंतन्मयइतिऋक्सौतेरे।अश्व
प्रतिग्रहेमंत्रउक्तः।गोप्रतिग्रहेमंत्रमाह।वरुणस्त्वानयदेविदक्षिणेरुद्रायगां
तयामृतत्वमशीयवयोदात्रेभूयात्मयोमह्यंप्रतिग्रहीत्रइति।रुद्रप्रीत्यर्थंगां
प्रतिगृह्णामितयारुद्रानुगृहीतयागवारुद्रस्यपशुपतिसाहगोस्त्वंबंधः।अ
न्यसर्ववत्।अथाजप्रतिग्रहेमंत्रमाह।वरुणस्त्वानयतुदेविदक्षिणेअग्नयेऽज

मिति। अस्मिन्मंत्रे तेनामृतत्वमित्यादेरुत्तरभागस्यानुषंगो द्रष्टव्यः। प्रजापतिमुखादग्ने
रजेस्य च सहोत्पन्नेस्तत्संबंधः। अन्यत्तु सर्ववत्। अथ हिरण्यस्य प्रतिग्रहे मंत्रमाह।
५५ अग्नये हिरण्यमिति। अस्मिन्मंत्रे वरुणस्येत्यादेः पूर्वभागस्य तेनेत्यादेरुत्तरभा
55 गस्य चानुषंगः कार्यः हिरण्यस्य अग्निरेतोरूपत्वात्तत्संबंधः। अजायाः प्रति
ग्रहे मंत्रमाह। अग्नीषोमाभ्यामजीतया अमृतत्वमशीय वयो दात्रे भूयान्मयो मह्यं ५५
प्रतिग्रहीत्रे इति। अस्मिन्मंत्रे वरुणस्येत्यादेः पूर्वभागस्यैवानुषंगः। आग्नेयी वा एषा
यदजेति। अत्रांतरादजायाः अग्नेः संबंधः। अत्र उक्तान्तस्य सोमस्य अवधि

पुसार भ्रतत्वेन अन्नया उपजीव्यत्वात्तस्मै बैधः। तथा चोक्तं मूः। श्याम अउसात्तु निष्प
न्नासो मा कर्म्मा छागभोजनमिति। अन्नस्पतिमंत्रो लिंगाद् अन्नप्रतिग्रहे विनियोज्यः।
सूत्रकारस्तु। अवेः प्रतिग्रहे [illegible]गस्येत्यत्र। अयमंत्रोऽधिक इति दर्शयति। अ
न्नस्पेति प्राग्वारुणाद्देवं पुरस्ताऊपाद्वति। अवेः प्रतिग्रहे वरुणास्येत्यतः पूर्वं दे
वस्यत्वेत्यस्मात्सर्वं वा अयं मंत्रो जप्यः। तत्र पाठस्तु। अन्नस्यान्नपतिः प्रादादन
मीवस्य शुष्मिणो नमो विश्वजनस्य क्षामाय भुंज्ञतिमामाहिंऽसीरिति। अन्नस्पे
तिकर्म्मलिंगे विवक्षायीषष्ठी। अनमीवस्य अमीवारोगस्तद्रहितस्य आरोग्य

कस्य।श्रुष्टिरिति। बलं वलो वज्रहेतुर्मरुतस्य इमे अपि कर्म्मणि षष्ठ्यौ। तस्मात्प्रजाप
तये प्रश्नयेन मोस्तु। कथंभूताय विश्वजनस्य सर्वप्राणिजातस्य छायामायस्
५६ मकारिणि। वै जैह्वैक्षये। तस्मात्क्रोधिकरणे चेति कर्त्तरि निष्ठा। हायेमः इति
नकारस्य मकारः। हेह शांगिरये इच्छन्तः। हेतुश्रोति उपभोग्यत्वेन पाउयित्रि तदो
पभोक्तारं मौमाहिंसीः अवेः पशोरितराद् उपभोगसाधनत्वेन अन्नत्वेन संस्का
वकीं तत्र प्रतिग्रहमंत्रैकदेशमुक्त्वा तच्छेषमंत्रमाह। वरुणस्त्वानयतु देवीद ५६
क्षिणे चष्टैःस्विंतयामृतत्वमशीय वयोदात्रे मयोमह्यं प्रतिग्रहीत्रे इति। ख

57

ष्पाहि रूपाणीक र्त्तृत्विष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृदिति श्रुतेरात्। तां ग्नास
ष्ट्रा वै पशूनां रूपाणि विकरोतीतमेवेति श्रुतेः। नाना रूपाश्च वयोनवं तीति। विधु
र वेश्च संबंधः शिष्टं पूर्ववत्। अत्र सर्व्वे। ग्ना स्वाहेत्यन्तमिति वसनस्येति। वस्त्रप्र
ति ग्रहे ग्नास्वाहेत्यन्तमिति प्राग्वारुणात् सुरस्ता ज्जपाद्वाजपेत। यदि तत्त्ववस्त्र मेतीतु
निर्मितं वल्कलादि जैस्यात्तत्रायमंत्रोन प्रयोज्यः। तत्र सर्व्वे। तदुदस्येदतीतवद्
ति। पाठस्त्त। ग्ना स्वाहेत्यन्तं न्न पसोत न्न्व तवचित्रो वयन्निति। गच्छैति पुमांस एना
मिति ग्नाः स्त्रियः। मेनाग्ना इति स्त्रीणामिति यास्कः। हिव स्त्र त्वात्वां श्रहेतन्न। निष्पा

दनानंतरं कर्त्तनिनच्छेदनेन संपादितवीत्यः। अपसः अपः कर्मतद्वंतोवातंतुवयन
कुशलापुरुषाः आतन्वतनत तंतवः पटस्यदीर्घाणिवस्त्राणितान्यकुर्वन्नित्यर्थः। ता
५७ वयित्र्यः। वेमतंतुसंताने। वानकर्त्र्यो योषितः। अवयन्नितिरश्चीनानिवस्त्राणि
57 समयोजयन्। अथवस्त्रप्रतिग्रहमंत्रशेषः। वरुणस्त्वानयतुदेविदक्षिणेबृह
स्पतयेवासस्तेनामृतत्वमशीयवयोदात्रेमयान्मयोमह्यंप्रतिग्रहीत्रइति। ५७
स्पष्टोर्थः। आसनशय्यादेरचेतनवस्तुनः प्रतिग्रहेमंत्रमाह। वरुणस्त्वानय
तुदेविदक्षिणाउत्तानायांगिरसायप्राणतेनामृतत्वमशीयवयोदात्रेमयान्म

58

योमह्यंप्रतिग्रहीत्र इति। इयंवाउत्तानआंगिरस इति श्रुत्यंतरात्। इयंवाउ
त्तानआंगिरस इति शब्दाभ्यामुच्यते। ऊर्ध्वमुखत्वादुत्तानः। अंगिरोनिस्सृप
सालब्धत्वादांगिरसः। लोकानिप्रायेण पुंल्लिंगता। अप्राणतो ममेत्युक्ति श्र
यत्वसाम्यात्संबंधः। अन्यत्सर्ववत्। उद्ग प्रतिग्रह मंत्रमाह। वरुणस्त्वान
यतु देवि दक्षिणे पश्वं उद्गमितिति तेनेत्यादेर्वाक्यशेषस्यानुषंगः। मृग प्रति
ग्रह माह। वायवे मृगं ते नामृतत्वमशीय वयो दात्रे मयान्मह्यं प्रतिग्रही
त्र इति। वरुणस्त्वेति पूर्ववाक्यस्यानुषंगः। मृगस्य शीघ्रगामित्वात् तत्तूवाहन

साह्वायुसंबंधः। उक्षादीन्यपिसर्व्वंदक्षिणोदेयानि। पुरुषहस्तिवराहव्रीहियवा
नांप्रतिग्रहे एतुरोमंत्रानाह। वरुणस्त्वानयतुदेविदक्षिणे प्रजापतयेपुरु
५८ षंप्रजापतयेहस्तिनं प्रजापतयेवराहं प्रजापतयेव्रीहियवा॰सोरमृतत्त्व
मशीयवयोदात्रेभूयान्मयोमह्यंप्रतिग्रहीत्र इति। अत्रपुरुषमंत्रेतेनेत्या
58 युत्तरभागानुषंगः। हस्तिमंत्रेपर्वोत्तरयोर्द्वयोरप्यनुषंगः। तथावराहमं ५८
त्रे व्रीहियवमंत्रेतुपूर्वभागस्यैवानुषंगः। अत्रपुनर्व्रीहियवयोरेकएवदी
यते तत्रमंत्रोविनुज्यप्रयोक्तव्यः। प्रजापतयेव्रीहीन्। प्रजापतयेयवानि

ति। प्रजापतिनासृष्टत्वात्पुरुषादीनांतत्संबंधः। तिलमाषप्रतिग्रहेमंत्रमाह।
वरुणस्त्वानयतुदेविदक्षिणेबृहस्पतयेतिलमाषांस्तेऽमृतत्वमशीयवयो
दात्रेमयास्मयोमह्यंप्रतिग्रहीत्रइति। तिलमाषादीनांदेवजन्यत्वात्तत्स्वा
यो: ८ मिनासंबंधः। अश्वगर्दभसंकरजस्यप्रतिग्रहेमंत्रमाह। वरुणस्त्वानयतु
देविदक्षिणेसवित्रेश्वतरंवाऽश्वतरींवातयामृतत्वमशीयवयोदात्रेमह्
यान्मयोमह्यंप्रतिग्रहीत्रइति। प्रसवस्यसवितुः प्रेरणाद्विलक्षणमातापि
तृभ्यांविजातीयस्याश्वतरस्योत्पत्तिः। अत्रसत्त्वीति। तेनकइदमित्युपरिष्टाज्ज

प्रजापतिरेवसर्वात्मा दानप्रतिग्रहयोः कर्त्तेति भावः। एवमनेनमंत्रेण स्मर्त्तव्य इति ५

पइति। यस्मिन्मंत्रे तेनाप्य तच्च मित्यादि प्रतिग्रहीत्र इच्छेत उत्तरत्रागो नाम्नातः तस्मिन्
मंत्रे तेनाग मनुषज्य जपेत। पाठस्तु। क इदं कस्मा अदात् कामोऽदात्कामः कामायादा
५६ त्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामै
59 तत्त इति। कशब्दा निर्धेयः प्रजापतिरिदं दक्षिणा द्रव्यं कस्मै प्रजापतयेऽदात् द
त्तवान् प्रजापतिः दातृप्रतिग्रहीत्रोः फलं पापरहितं च भवति। तथा कामः का ५६
मार्यदात् स्वर्गादिफलकामनया यजमानो दात्त स्त्वृत्विजश्च धनकामनया प्र
तिगृह्णाति। अत उत्तरयत्र कामस्यैव प्रयोजकत्वं प्रतिग्रहीतृत्वं च कामस्यै

वेत्येतल्लोके प्रसिद्धमिति कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता इत्युच्यते। न हि निःकामे
परिव्राजकादेतदस्ति। सच्च कामस्समुद्रमाविशत्तं मां परित्यज्य यत्र क्वापि गच्छत्वि
त्यर्थः। कस्यावस्थितो तेन कामेन हेतुना त्वां प्रतिगृह्णामिति ततो हे काम एतद्धृते
२४ मेतत्तवैतिष्ठतु। मात्मानं मे स्यशान्तिस्त्वर्थः। सोयं मन्त्रो बह्वृचशाखायामाम्नातः।
तदीयब्राह्मणेनेत्थं व्याख्यातम्। कं इदं कस्मा अदादित्याह। प्रजापतिर्वै कः। स प्र
जापतये ददाति। कामः कामायेत्याह। कामेन हि ददाति कामेन प्रतिगृह्णाति। का
मो दाता कामः प्रतिगृहीतेत्याह। कामो हि दाता कामः प्रतिग्रहीता। कामः समुद्रस्य

मा विशेत्याह । समुद्र इव हि कामः नेव हि कामस्यांतोस्ति न समुद्रस्य कामेन त्वा
प्रतिगृह्णामीत्याह । येन कामः प्रतिगृह्णाति स एवैनममुष्मिंल्लोके दक्षिणामिच्छति
६० न प्रतिग्रहीतुरिच्छति । इति तांड्य महाब्राह्मणे प्रथमाध्यायस्याष्टमः खंडः ॥ ८ ॥
अवरस्त्वं । रश्मिरसीत्येतावनुवाकौ स्तोमभागास्तैः ष्टपगन्तुद्धर्वं स्तोत्रान्यनुमं
60 त्रयेत ब्रह्मन्तोष्यामः प्रशास्तरित्युक्त इति । रश्मिरसीत्येकोनुवाकः तंतुरसीत्य ६०
परः । तयोरनुवाकयोराम्नाताये मंत्रास्तेषां स्तोमभाग इति । नामधेयं त्रिवृदादिस्तो
मान्सृजते ते मंत्रा इति । तच्छब्दव्याख्यातिः । उद्गातारो ब्रह्मणे प्रश्नेवमनुज्ञां प्रा

छ्यते। ब्रह्मन्स्तोष्यामः प्रशास्तरिति। तदिदानीं बहिष्पवमानादीन्यतिरिक्तस्तोत्र
पर्यंतानि यानि त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्राणि संति। तानि तैः स्तोमभागैस्तावत्नु सह्यैः क्रमे
ण ब्रह्माऽपृथगनुमंत्रयेत। आपस्तंबोऽप्याह। ब्रह्मन्स्तोष्याम इत्युच्यमाने
देव सवितरेतत्ते प्राह तत्प्रसुव रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्स्तुतेति स्तौति।
सर्वस्तोत्राणामेष कल्पः उत्तरमुत्तरं स्तोमभागानीदधाति। द्वादशाग्निष्टोमापं
चदशोक्थ्ये षोडश षोडशिनि। सप्तदश वाजपेये। एकोनत्रिंशदतिरात्रे। त्र
यस्त्रिंशदप्तोर्याम्णि इति। तत्रायं प्रथमस्तोमभागमंत्रः। रश्मिरसि क्षयाय त्वा

त्यादित्य २

६१ क्षयं जिन्व सवित्र प्रसूता बृहस्पतये स्तुत इति। तैत्तिरीयाणां चमकाख्ये ब्राह्म
णे रश्मिरसीत्यादिमंत्राणामादित्यादिसृष्टिहेतुत्वाभिधानादपि रतयार रश्म्यादिश
ब्दा व्याख्येया। तत्तु ब्राह्मणमुत्तरत्रोदाहरिष्यते। हे आदित्य त्वं रश्मिः रसि रश्मि
युक्तोसि देवा यस्मिन् क्षियंति निवसंति सोत्र क्षयः। क्षयः। तस्मै क्षयाय देवसीघा
यतत्वाप्पर्छं। हे आदित्य त्वौ स्मरत्मीतिशेषः। स त्वं क्षये देवसीघं जिन्व प्रीणय। ६१
क्षयशब्दस्य देवविषयत्वं तैत्तिरीयास्तृतीयकांडे कब्रह्मणे समामनंति।
रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्याह देवा वै क्षय इति। यद्वा बहिष्पवमानादि

कंस्तोत्रमेवसीबोध्यी। हिस्तोत्रहीरश्मिर्बंचकोसि। यद्वृस्पताद्दशंसी द्रुयायययजमा
नस्य निवासाच्छेप्रयोजयामीतिशेषः। द्रयन्निवसस्य यजमानस्य गृहे वाजिन्त्वप्रीणय।
हे उद्गातारो यूयं सवित्तृप्रसूता सवित्राप्रेरकेणादित्यरूपेणांतर्यामिणा प्रेरिताः
संतो बृहस्पतये [illegible] बृहत्पारिवृढं ब्रह्मतस्य पत्न्यै स्तोत्रदेवतायै तत्प्रीत्यर्थं स्तुता।
स्तुतिं कुरुत। अथ द्वितीयस्तोमभागमंत्रः। प्रेतिरसि धर्म्मणे त्वा धर्म्मं जिन्व सवित्तृ
रता प्रसूतं बृहस्पतये स्तुतेति। हे धर्म्माभिमानिन्देवत्वं प्रेतिरसि। प्रेतिर्गतिः साच प्रकृ
ष्टाशास्त्रार्थानुरूपत्वात्सप्रकृष्टा इतियस्यातिविग्रहः। धर्म्मणे धर्म्मायातदनुष्ठानम

नुष्यांश्च मनुष्या वै चर्म इति श्रुत्यंतरेत त्सं तो षाहंश्च त्वां स्मरामि त्वमपि धर्मं तदनुष्ठा
त मनुष्यांश्चिन्व प्रीणय। यद्वा अत्रापि पूर्ववत् स्तोत्रपरतया योज्यं। अन्यत्सर्वव
६२ त। अथ पंचतीयः। अन्वितिरसि दिवे त्वा दिवं जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तु
तेति। हे स्तोत्र त्वं अन्वितिः अनुकूलगतियुक्तोसि। त्वां त्वां दिवे द्युलोकार्थं प्रयोजयामि।
त्वं च दिवं द्युलोकं जिन्व प्रीणय॥ ३॥ अथ चतुर्थः। संधिरस्यंतरिक्षाय त्वांतरिक्षं
जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति। हे स्तोत्रविशेष त्वं संधिरसि उभय ६२
तः स्थिताभ्यां स्तोत्राभ्यां संधिः संधीयमानोसि। तादृशीं त्वां अंतरिक्षाय अंतरिक्षं

63

लोकार्थं प्रयोजयामि। त्वं चौतरिक्षे प्रीणय॥४॥ अथ पञ्चमः। प्रतिधिरसि पृथिव्यै त्वा
पृथिव्याञ्जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति। हे स्तुतिविशेष त्वं प्रतिधिः प्रतिमु
खं धीयते प्रातस्सवनसमाप्त्यर्थमिति प्रतिधिः तादृशोसि। अन्नमत्तृ भूर्द्धवं वयोजयी।५॥ अ
थ षष्ठः॥ विष्टम्भोसि वृष्ट्यै त्वा वृष्टिं जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति। हे माध्यं
दिन पवमान त्वं विष्टम्भो यज्ञस्य वि[illegible]शेषेणास्तम्भयिता धारकोसि। तं त्वां वृष्ट्यै य
ज्ञफलभूतायै प्रयोजयामि। त्वं च वृष्टिर्य्यथा भवति तथा तां प्रीणय।६। अथ सप्तमः।
प्रावोस्यह्ने त्वाहञ्जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति। हे स्तोत्रविशेष त्वं प्रावः प्र

कर्षिणरक्ष्को सिंत्वामक्ष्णअह रच्छंप्रयोजयामि।त्वंचाहर्जिन्वप्रीणय।।७।।अथपा
ष्टमः।अन्त्वासिरात्र्येत्वारात्रिञ्जिन्वसवितृप्रसूताबृहस्पतयेस्तुतेति।हस्तोत्रविशे
६३ षंहीअन्त्वाअनुगीतासि।अनुष्टुब्बार्हितंर्षियतेर्वाएतद्भूपंत्वांरात्र्येरात्र्यच्छंप्रयोजया
63 मि।त्वंचरात्रिंप्रीणय।इच्छमष्टाभिःस्तोमभागैरादित्यानांस्तूयमानानांप्रीतिःप्रतिपादि
ता।अतःपरमग्निष्टोमस्यचत्वारिस्तोत्राणितदीयैश्चतुर्भिःस्तोमभागैःप्रजापति ६३
नास्तूयमानात्वसवस्तरघ्नानार्थेन्यितृन्प्रीणयति।८।।अथनवमः।।उशिगसिवसुभ्य
स्त्वावसत्ङ्जिन्वसवितृप्रसूताबृहस्पतयेस्तुतेति।हस्तोत्रविशेषंहीउशिक्कम

त्या२

64

नीयोसि। त्वांवसुभ्यः वसूनांप्रात्यर्च्छे त्वीप्रयोजयामि। त्वंचवसून्प्रीणय॥ ९॥ अथद
शमः। प्रकेतोसिरुद्रेभ्यस्त्वारुद्राञ्जिन्वसवितृप्रसूताबृहस्पतयेस्तुतेति। हस्तोत्रवि
शेषत्वेप्रकेतः प्रहृष्टकेतः ज्ञातासि। अन्यत्पूर्ववत्तुयोज्यं॥ १०॥ अथैकादशः। सुद
रस्यादित्येभ्यस्त्वादित्याञ्जिन्वसवितृप्रसूताबृहस्पतयेस्तुतेति। हिस्तुतिविशेषत्वे
सुदातिसुदाप्तिरसित्वामादित्यानांप्रात्यर्च्छेप्रयोजयामि। त्वंचादित्यान्प्रीणय॥
११॥ अथद्वादशः। ओजोसिपितृभ्यस्त्वापितॄञ्जिन्वचवितृप्रसूताबृहस्पतयेस्तुतेति। ह
स्तोत्रत्वमोजः सारभूतोसिसारोह्यग्निष्टोमसाम। त्वांपितृभ्यः पितॄणांप्रात्यर्च्छे

प्रयोजयामि। त्वं च वित्तं न प्रीणयेति ॥१२॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्म
णे प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥९॥ अथ त्रयोदशः। तंतुरसि प्रजाभ्यस्त्वा प्रजाजि
न्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति। हि स्तुतिविशेषत्वे तंतुः संतानहेतुरसि
। अतस्त्वां प्रजार्थं प्रयोजयामि। त्वं च प्रजाः प्रीणय ॥१३॥ अथ चतुर्दशः। रेवदस्योष
धीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति। हि स्तोत्रत्वे रेवत्तरयिम
त् धनयुक्तं धनप्रदमसि। अतः ओषध्यर्थं त्वां प्रयोजयामि ।१४। पंचदशः। पृतनाषा
डसि पशुभ्यस्त्वा पशून्जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति। हि स्तुतिविशेषत्वे

65

पृतनाषाट् पृतनानां शात्रवीनां सेनानी सोढा असि भरे खितासि। अतः पशुभ्यः शत्रु
संबंधिभ्यः तद्धानार्थं त्वां प्रयोजयामि। त्वं च तान् पशून् मह्यं प्रदाय प्रीणय॥१५॥
अथ षोडशः। अभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्प
तये स्तोतेति। हे षोडशि स्तोत्र त्वम् अभिजित् अभिजय हेतुरसि। तथा युक्तग्रावा अभि
षिषवार्थं मुक्ता ग्रावाणो येन स तथोक्तः तादृशश्चासि। सर्वदा सोमबद्धोसी
त्यर्थः। अतस्त्वां इंद्रायेन्द्रार्थं प्रयोजयामि। त्वं चेंद्रं प्रीणय॥१६॥ छ॥ अथ सप्तद
श। अधिपतिरसि प्राणाय त्वा प्राणं जिन्व सवितृप्रसूता बृहस्पतये स्तोतेति। हे स्तो

त्वविशेषत्वं अधिपतिः रात्रिपर्यायगतानां स्तोत्राणां मुख्योऽसि अतस्त्वां प्राणाय
मुख्यः प्राणेत्यर्थं प्रयोजयामि। गतमन्त्रमतत्॥१७॥ अथाऽष्टादशः। धरुणोस्यपा
६५ पानाय त्वाऽपानं जिन्व सवित्प्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति। हस्तुति विशेष
65 त्वे धरुणोऽसि सर्वस्य धारकोऽसि अपानेन प्राणवायोः शरीरे धारयिता। अपानः।
तदर्थं त्वां प्रयोजयामि। त्वं च तादृशम् अपानं प्रीणयस्व।१८। अथैकोनविंशः। संस ६५
संसर्पोऽसि चक्षुषे त्वा च चक्षुषे त्वा च चक्षुर्जिन्व सवित्प्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति। हस्तुति
विशेषत्वं संसर्पः सम्यक् संसर्पणशीलः। आदित्योऽसि। अतस्त्वां चक्षुषे चक्षुरर्थं प्र

योजयामि। आदित्यो हि त्वं। चक्षुर्जिह्वघ्राणत्वय।१९। अथविं०शः। वयोधा असि अग्ने
त्रायस्व अग्नेत्रेजिन्वसवित्तप्रसूता बृहस्पतयेस्तोतेति। हे स्तोत्रविशेष त्वं वयोधाः व
यसोन्नस्य आयुषो वा धारयितासि। त्वं अग्ने त्रायस्व वलेन्द्रियाणि प्रयोजयामि। गत
मन्यत।२०। अथैकविंशः शाखाश्चत्वारो मंत्राः। त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा सवृदसि सवृते
त्वा प्रवृदसि प्रवृते त्वा अनुवृदस्य अनुवृते त्वा सवित्तप्रसूता बृहस्पतये स्तोतेति। मध्यम
रात्रिपर्य्यायगता नीचनुर्णां स्तोत्राणाम् अनुमंत्रणे मंत्रा एते सवित्तप्रसूताइत्यादि
सर्वशेषः। हे स्तुतिविशेष त्वं त्रिभिः पंचकैर्निर्वृत्तत्वेन त्रिवृदसि। त्वं त्रिवृते स्तो

मायप्रयोजयामि।सहृत् अन्यैस्सहवर्त्तत इतिसहृत् प्रवर्त्तते च कार्य्ये प्रति प्रहृत्तम
श्चमपर्य्यायगते प्यस्मिन्नभः स्तोत्रेभ्यः अनुपश्चात्वर्त्तत इत्यनुहृत्।।शिष्टं स्पष्टार्थं
६६ अथोत्तमपर्य्यायस्य स्तोत्रचतुष्टयस्य अनुमंत्रणोक्ता रोमंत्राः।।निरोहोसिनि
रोहायत्वासः॥रोहोसिसः॥रोहायत्वाप्ररोहोसिप्ररोहायत्वाऽनुरोहोस्यनुरोहा
यत्वासंविदे प्रसूतावृहस्पतये स्तुतेति।उत्तमपर्य्यायस्य यत्तूरोहणसाधनत्वा
त्स्यस्तोत्राणिरोहाइत्युच्यंते।हे स्तुतिविशेष त्वं निरोहाः असि निरोहणस्य कारणं तरोह ६६
हेतुरसि अतो नितरां रोहाय त्वां प्रयोजयामि।एवमन्येष्वपि योजना कार्य्या।पदार्थं

स्तुसंरोहः सम्यक्कूरोहणहेतुः। प्ररोहः प्रकर्षेणरोहणहेतुः अनुरोहः अनुपस्था
न्वरमनावीसन्रूरोहणहेतुरिति। अथ संधिस्तोत्रस्य त्रिदेवस्त्वापत्रैधान्नुमंत्र
णंकर्त्तव्यं। तत्रायं त्रायी। वसुकोसि वस्यष्टिरसि वेषश्रीरसि सचित्प्रस्तृता हहस्यत
ये स्कृतेति। हे संधिस्तोत्र त्वं वसुको वासविता अग्निर्स्तादृशोसि। तथा वस्यष्टिः वस
नेनतमसांविवासनेन अश्नुते व्याप्नोति विश्वमिति। वस्यष्टिः उषास्तादृशोसि। वेष
श्रीः वेषो रूपं तद्वन्तावश्विनौ तावेव वेषश्रीः। वेषस्य अपितासि। अक्रमोसी
त्याद्याः अप्तोर्यामस्य यज्ञस्यातिरिक्तस्तोत्राणाम्वनुर्णीमनुमंतुमंत्रणमंत्राः।

तेषां पाठस्तु। आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा। संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वोत्क्रमोऽस्युत्क्रमाय त्वोत्क्रां
६२ तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वा सवित्रा प्रसूता बृहस्पतये स्तुतेति। हे स्तोत्र विशेषत्वं। आक्रमः प
रस्य फलस्याक्रान्ते हेतुरसि। अतः आक्रमाय परस्य फलस्याक्रमणाय त्वां योजयामि।
67 स्थानात् स्थानान्तरप्राप्तिः संक्रमस्तद्धेतुरसि। अहं स्वर्गप्राप्तस्योत्क्रमणं मुत्क्रमः। तद्धे
तुरसि। उत्क्रमणरूपायाक्रियाया उत्क्रान्तिः तद्रूपोऽसि। अतस्तदुत्क्रान्त्यै। स्वर्गप्राप्तिरुत्क्र ६२
मणार्थं त्वां योजयामि। गतमन्यत्। ८॥ इति ताण्ड्यमहाब्राह्मणे प्रथमोध्यायस्य
दशमः खण्डः॥१०॥ अत्र विनियोगः संग्रहः। ब्राह्मणे प्रथमाध्याये मंत्राणां विनियोजनं।

आत्राद्दौहृतउद्धातामहद्दियादिकंजपेत् ।१। देवोगृहाद्धुत्निर्गच्छद्दूरङ्गहाविहा
यजपेत् । यागभूम्यंतिकेबद्धापितरःपशुंकुपंस्थितिं ।२। नमयूपोछ्रितोमैत्रोमदा
वघाक्रमेजपेत् । ररा टीस्पर्शनेविष्णोर्हविर्द्धूनिमिषेविशेत् ।३। नवात्रमैत्राःप्र
थमेखंडेसम्यगुदीरिताः । पुनर्बाहूनंन्वयेसोमेत्यतस्यस्रुपवेशने । रुतस्यसोद्रो
दू णकुंर्मवानप्रोहेदमुंपुरः । मरुत्याह्वस्पर्शेतेषुद्रोणस्यावूहनेत्विदं ।५। मन्ध्या दुस्त्रा
ध्यसद्धाणी । पवित्रोणपटंक्षिपेत् । प्रस्रधारोजपेदत्रनवमंत्रानुदाहिताः ।६। कुर्युःप्र
वर्तहोमौद्वौबेकुस्थ्यी इति दूयात् । त्वणापसरणेयोघयोमेस्पाढुपवेशने ।७। आग्ने

रितिस्तोमयोगो ध्यात्ममन्त्रे जपेद्धयो। स्वामिने वाचयेद्धो नः संवर्चसा ख्विलीं जपेत्॥८॥
६८ उपस्थानं नमः स्वर्यं दशमैत्राइहे रिता॥ अद्धादि स्थेष्वुपस्थाने सम्राडाहवनीयके
॥९॥ तुथोस्यास्तावद्देशस्याच्छात्वाले तुनं नोसिहि। असम्मष्टोसि शामित्रऽग्नीध्रीये वि
मूरसि॥१०॥ होतुर्द्धिष्ण्ये वह्निरसि स्वा मैत्रावरुणीयके। तु ब्राह्मणाछं सि के स्या दुरि
68 वस्याप्तोत्नधिष्ण्यके॥११॥ नेष्टुर्गे धारिरत्वष्टा वाकगे वसुरि स्वाथ॥ अच्छावाकमार्जालीय अ
दुंबर्यास्मादतधेतिहि॥१२॥ समुद्रो ब्रह्मणस्थाने अहिः प्रजहितेन वेत। स्या ज्ञाह्रपत्ये ६८
जोसीति सगरादद्दिणाग्निके॥१३॥ कव्यो दक्षिणावेद्यां तेपात मामेसंतः प्रवेशनी॥न

६१

मइन्द्ररूपविश्वस्यात्पश्यपेनश्चमसवीक्षणं।१५।इंद्रोह्निर्बर्हिर्दूर्भये दृढूं मुखच्छिद्राणिसं
स्पृशेत्।सोमराहृदयस्पर्शः सोमगीन्नाभिंमास्पृशेत्।१६।चमसेहरयेद्राप्याव
मेरयाग्निमेत्रतः।दीक्षायैस्तोमयोगांत्रवनैत्रचतुष्टयात्।१७।वायुमीचीर्ध्दिते
मोगोवृषकेस्वामिवाचने।इंद्रोन्द्रंसोमयोगः सूर्य्यौसेसवनेन्नवेत्।१८।स्वरो
सिवाच्चयेदिंद्रोकुर्य्याच्चमसनन्दकालौ।आयुःसोम्यैचरूपश्यपेधन्येतत्रविकल्प्यते।
येनसोम्येचसंस्पृष्टौ गुलिआमद्दिमार्जनं।पंचविंशतिमंत्रास्तुपंचमेरवल्गइ
रिताः।२०।ऐन्द्रैसत्रेसोमनन्दकौसुतस्पस्वामिवाचनं।इष्टसन्ध्यौसोमनन्दे

ऋतस्यस्तोममोचनी।२१।सोमेग्रहनिर्मिमःसूर्य्यस्योपस्थानंसुमरिति।अपीद्वाभ्यामा
कृतौदिहान्नक्षोहारियोजने।२२।हेवाष्टौशाकलैर्होमाज्यमुखोवमसेस्पृशेत्।मधु
६९ पाणीनुप।गघ्रायत्वमसोऽसेवनेशमते।२३।कामाभ्यावत्सेदेनेऊर्ध्वस्तमुरसिद्धिप
त्।प्राणोतिमुखसीस्पर्शादबीतिदधिन्नक्षयेत्।२४।चतुर्विंशतिमंत्रास्तुपष्ठेखले
69 प्रकीर्त्तिताः।सारवीरथेदक्षिणाचप्रतिगृह्णातिचेत्तदा।२५।मज्यादश्वमुखान्यश्व
नामयुग्मचतुष्टयात्।रथोर्ध्वस्पर्शआदित्यावायोस्वर्मर्मप्रतिग्रहे।२६।अस्थूः ६९
प्रतिग्रहेनहंसूर्य्यलोहप्रतिग्रहे।रथेतिदक्षिणेचक्रेस्पर्शोवामेस्यचिष्ठितो।२७।

70

बृहद्दिव्यान्तरेश्चैकं चक्रावंकेतिसौ स्मृतो ।।वैश्वानरं प्रसमारोहं इंद्रे सत्रासहितो जपे
त् ।२८। कुशायन्तं सव्यरज्जुं स्यूशो द्रसेति दक्षिणीः। मंत्रास्तु सप्त मेखंडे षोडशे सव गम्प
तां ।२९। पुरस्तात्सर्वमैत्रालीदेवस्यत्वेत्यमुञ्जपेत् ।।वस्त्रेत्सादयो मंत्रा न्यक्रमास्तत्रकृति
गृहे ।३०। अश्वो गौरप्यजस्वर्णमजाऽविर्वसनं गिरा ।। उष्ट्रो मृगश्च पुरुषो हस्ति क्रो
ञ्चौ ग्राह्यादयः ।३१। तिलाश्वतरो मंत्रं क इत्यं ते जपेद्ध्रुवम् ।। अष्टादशात्र मंत्रास्तुरसमे
खंडईरिताः ।३२। शिशुमारित्यादयः स्तोम नागास्ते रक्षु मंत्रलं कुर्यात्क्रमेण सो
त्रालीने त्रयस्त्रिंशाईरिताः ।३३। वेदार्द्धस्य [illegible] काशेनतमोहारार्द्धं निवारयन् ।। पुमर्च्छों

श्वतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः।। इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्
र्गप्रवर्त्तकबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्य्येणविरचितेमाधवी
७० येसामवेदार्थप्रकाशेतांड्यमहाब्राह्मणेप्रथमोध्यायसमाप्तोगमत्।। श्रीरुं०।।
70 यस्यनिश्श्वसितंवेदायोवेदेभ्योऽखिलंजगत्।निर्म्मितेतमहंवंदेविद्यातीर्थ
महेश्वरं।१।प्रथमाध्यायगामंत्राव्याख्याताःक्रतुगामिनः।अथाध्यायेतेस्तोम ७०
भागाउक्ताःस्तोमान्ब्रावीत्यथ।२।अस्मिन्ब्राह्मणेप्राधान्येनगवामयनंप्रति
पाद्यते।प्रायणीयादिनिर्म्महाव्रतीतैःपञ्चविंतिसंख्यैरहोभिर्निष्पद्यते।पा

७१

येऽ एतान्येवाहानि अन्येषामपि एकाहाहीनसत्रात्मकानां सोमयागानां प्रक
तीनि द्वादशाहस्याहर्गणानां प्रकृतिः। अतः प्राधान्यात्प्रायणीयोदयनीये मुक्त्वा
मध्यमानि दशाहानि तेषां विष्टुतयः। एवं च सति गवामयनिकानामपि त्रिवृदा
दयः स्तोमाः प्रदर्शिताः। ये स्तोमास्त्रिवृदादयस्तेषां विष्टुतयः क्रमेण द्वितीयतृतीया
भ्यामध्यायाभ्यां प्रदर्श्यंते। तत्र बहिष्पवमानसाधनस्य त्रिवृत्स्तोमस्य तिस्रो वि
ष्टुतयः। उद्यतीपरिवर्तिनीकुलायिनीति। आदितस्त्रिभिरनुवाकैस्ताः प्रदर्श्यंते।
तत्र तावत् उद्यत्याः स्वरूपमाह॥ तिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो

हिङ्करोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तमया॥ इति। त्रिवृतो विष्टुतिरिति। ए
कैकस्य साम्नः पञ्चभक्तयः। हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः।
७१ तत्र हिङ्कारस्त्रिभिरङ्गुल्यादिभिः कर्तव्यः। अत एव सूत्रकृतोच्यते। साम्ने साम्ने
71 हिङ्कुर्युरिति। तिसृभ्य इति क्रियायोगोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः इति कर्म
त्वे चतुर्थी। तिसृभ्य ऋग्भ्यो गातुं हिं कुर्यात्। एकवचनमेतत्र। उक्तादेव हेतोः। अत
स्त्रयः पुनः गातारो हिं कुर्युरिति सर्वैः। एवमुत्तरत्रापि हिंकारविधायकेषु वाक्ये। ७१
षु योजना। स हिं कर्त्ता प्रथमया तिरश्च्या गायेदिति शेषः। एषः प्रथमः पर्यायः। पु

नरःपितिस्रज्ञोहिंकरोति।सहिंकृत्वामध्यमयात्रिरुक्तयागायेत्।अथैषद्वितीयःपर्य्या
यः।पुनरपितिस्रज्ञोहिंकरोति।सहिंकृत्वात्त्वस्योत्तमायाश्चोतयात्रिरुक्तयागा
येत्।एषःतृतीयःपर्य्यायः।अनेनपर्य्यायत्रयेणत्रिवृत्स्तोमस्संपद्यते।उक्त
प्रकारेणत्रिश्चावर्त्ततइतित्रिवृत्स्तोमः।तस्यविष्टुतिरेषाउद्यती।ऊर्द्धंगच्छती
उक्तेषुपर्य्यायेषुप्रथममध्यमोत्तमक्रमेणऊर्द्धगमनादन्वर्त्थसंज्ञेयमेषात्रि
वृतःप्रथमाविष्टुतिः।एतस्यांविष्टुतौअधिकारिणमाह।जोष्ठोजैष्ठिनेयस्तावी
तेति।योयजमानोभ्रातृणांमध्येस्वयंज्येष्ठोभवति।सपत्नीनामध्येयाज्येष्ठा

तस्याः पुत्रश्च भवति। स यजमानः एतया विष्टुत्यास्तुवीत। स्तोत्रे तत्रोत्तरोत्तरिण्यर्द्धिः सा

वयेत। तस्य यजमानस्य एतया विष्टुत्यास्तु पुरिस्तर्द्धिः एतां विष्टुतिं अग्र उपगाघ्यादि ७२

फलसाधनतया प्रसंसति। ७। आग्नादग्ग्र ८ रोहन्त्य भिक्रामेती विष्टुतिर भिक्रान्त्या

72 एवाभिक्रान्तेन हियज्ञस्यर्द्धि इति तस्मादेतया स्तोतव्यमस्या एवेति। आग्नाद

ग्न उत्तूकर्षा दूर्द्धपुनरप्युत्कर्षं रोहति प्राप्नोति। उत्तरोत्तराभिर्वृद्धिर्भवति। य ७२

स्यैतया विष्टुत्यास्तुवते। तथा इयं विष्टुति भिर भिक्रामेती त्रिषु पर्यायेषु प्रथमस्या

मात्तमानुपूर्व्येणाभिमुखमाक्रामंती ~~त्रिषुपर्यायेषु प्रथमस्यामात्तमानुपूर्व्येणा~~

73

त्रिमुखमाक्रामसी उपर्य्युपरिगंत्री। अतएषाप्रयुज्यमानायतस्यातिक्रमलायेवउ
पर्य्युपरिगाप्रयएवभवती। ततश्च किमित्यत आह। यद्दस्यातिक्रांतेनभावेनिश्चांश्र
त्रिक्रमलेनआरोहणेनपरिसमापनेनऋद्धोतियजमानः समृद्धोभवति। हिशब्दो
हेतौयस्मादेवंतस्मादेतयाविष्णुसाक्रांतया ऋद्ध्याएवतन्नूसवनेयजमानस्यसमृ
द्ध्याएवभवति। पुनरपिनानाविधफलसाधनत्वेनप्रशंसीति। ऊ। पापवसीयसावि
च्छति र्हिपाप्मनावर्त्ततेयएतयास्तुतेनावगतोपरुद्धतेनापरुद्धोवगच्छति नश्रे
यः सपापीयान आरोहतिनजनताजनतामश्नोतिनान्योन्यस्यप्रजाआददत्ते

यथाद्वेत्रे कल्प्यीते ऽवर्षुकः सकृपर्ज्जन्यो भवतीमे ह्लोकास्तस्य चस्तान्ह्निं वारेण्यतीति।
पापन्निकृष्टे वसीयऽत्तमं पापं वसीयश्च पापीयश्चेयसीतयोरुभयोर्विचरणे असं ७२
कर्य्यकरणे इत्यर्थः विष्टुतिः। एवं जानन्न्यएतया विष्टुत्या स्तुतेस्तोति। सः पाप्मना
72 पापेननिर्वर्त्तते। पाप्मनः पृथग्भवतीत्यर्थः। यत्रदेशे विचरणे एषा विष्टुतिः
प्रयुक्ता। तत्र अवगतः। कर्त्तरि निष्ठायां अवगंता ज्ञातीनापरच्यते। अज्ञानेनापरु ७२
द्धः अनाक्रीतो भवति। यस्तु परुद्धः अज्ञानेनापरुद्धः स नावगच्छति। न जानाति ज्ञाना
ज्ञानेन तस्मिन्नधिकरणे सह न तिष्ठत इत्यर्थः। तथाश्रेयाः ८ संप्रशास्यत मेउत्तम

जातिं ब्राह्मणादिकं पापीयान्निकृष्टतमः सज्जातिं नाधिरोहति। नातिक्रामति। श्रेया
ऽसः पापीयांश्च विनष्टा एव वर्त्तत इत्यर्थः। तथा जनता जनसमूहो जनतां अन्य
जनसमूहं नाभ्येति नाभिगच्छति। जनपदो जनपदान्तरं दोर्भिक्षादिकारणेन न प्रवि
शतीत्यर्थः। प्रजाश्च अन्योन्यस्य धनादिकं नाददते न स्वीकुर्वन्ति। अपितु यथाक्षे
त्रं स्वं स्वीयक्षेत्रं अनतिक्रम्य स्वक्षेत्रे कल्पन्ते। इत्थमस्या विद्युतस्त्रीणि फलानि दर्शि
तानि। एकस्तु दोषो भवति कोसौ दोषः उच्यते पर्जन्यो वृष्ट्यभिमानी देवः अवर्षु
को अवर्षणशीलो भवति। तस्मिन्देशे वृष्टिर्नस्यादित्यर्थः। अस्मिन्देशे एतया

विष्णुस्त्वास्क्रमतेकुतइत्यतआह। इमेभूराद्यस्त्रयोलोकाः त्वचस्तिस्त्रः संचो भूरादिलोक
स्थानायास्तान्लोकान्हिंकारेणप्रश्नवंस्तेतनवाति विगमयति। वियुक्तान्करोति एति
७४ रत्रांतन्नीतपर्ण्डेः। परस्परोपकार्य्योपकारकभावंविश्लेषयतीत्यर्थः। सतिहितस्मिन्नी
तरेतरासृष्टिया उपकारात्मिकावृष्टिर्भवतिनान्यथा। हियस्मादेवंतस्मादेवषुकःप
र्जन्योभवति। अपेतांप्रतिष्ठाफलतयाप्रशंसति। ठ। एषावैप्रतिष्ठितात्रिवृतोवि ७४
ष्टुतिः प्रतितिष्ठतियएतयास्तातरति॥ एषावै एषाखलुउद्यती त्रिरतोविष्टुतिः
प्रतितिष्ठतिस्मतएकैकस्यामृच्चि एकैकस्यपर्य्यायस्यपदिसम्प्रापनात् अस्याः

75

प्रतिष्ठितत्वं। अतो य एवं यजमानः एतया विष्टुत्या स्तुते स्तावयति। स प्रतितिष्ठति। प्र
तिष्ठितो भवति। अन्नादिभिः समृद्धो भवतीत्यर्थः॥ ॥इति सामवेदार्थप्रकाशे द्वि
तीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः।१॥ अथ परिवर्त्तिनीं विष्टुतिं दर्शयति। तिसृभ्यो हिं क
रोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिं करोति स पराची
भिः परिवर्त्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति॥ तिसृभ्यस्तिसृभ्य ऋचो गातुं हिं कुर्यात्। स हिं
कर्त्ता पराचीभिरनावृत्ताभिस्तिसृभिरृग्भिर्गायेत् उत्तरयोरपीति। अस्यायमाशयः
एवमुत्तरयोरपि पर्यायियोर्योजना। एषा त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः। परिवर्त्तिनीत्याव

त्रिनी। यथा प्रथमे पर्याये अनाहताग्निर्गीनेतथोत्तरयोरपीति अस्या आवृत्तिः। अ
थेतां बहुविधफलसाधनत्वेन प्रशंसति॥ २॥ प्रपरीवर्त्तमाप्नोति य एतयास्तुते संत
७५ ताविष्टुतिः प्राणोऽपानो व्यानस्तत्त्वसान्हिंकारेण संतनोति सर्वमायुरेति न पुरा
75 युषः प्रमीयते य एतयास्तुते वर्षुकः पर्जन्यो भवतीम हिंकारस्तत्त्वसांहिङ्कारेण
संदधातीति। यो यजमान एतया विष्टुत्यास्तुते स परीवर्त्तं परिवृत्य परिवृत्य पुनः ७५
पुनरूर्ध्वं नादिकं प्राप्नोति। परिवर्ता घृतेराजीवोपगमुच्चेति एमुत्त्रस्यः। यद्वा परि
वर्त्तन इति परिवर्त्तं न्यूनं पर्वाद्यवृ। तथाऽस्यैविष्टुतिः। सांतनाद्यर्धवत्त्वमज्ञ्यहि

कारान्तावेनाविच्छिन्नामुक्ताप्राणस्य मुखप्रदेशवर्त्तिनाया प्राणनरूपा वृत्तिः स प्राणः ।
अपानरूपा अधोगामिनी सो ऽपानः । तयोरन्तरावर्त्तिनी विविधे सर्वशरीरे व्याप्य
वर्त्तमाना या वृत्तिः स व्यानः । तदेतत्त्रितयं तत्त्वः एतास्तिस्रस्त्वचः प्राणादिस्थानीयाः
स्वर्णः । तथा सति रूपाहिंकारेण संतन्वता प्राणादीनेव आदौ सकृत्प्रयुक्तेन हिं
कारेण संतनोति । संततानविच्छिन्नान् करोति । अवच्छेदकस्य हिंकारस्य मध्ये प्रयोगा
भावात् । अत एव प्राणवृत्तीनामवच्छेदात् । सर्वं शतवर्षलक्षणमायुरेति प्राप्नोति ।
तदेव व्यतिरेकेणाह । आयुषः कृत्स्नात् शतवर्षलक्षणादर्वाक् पुरा च न प्रमीयते । न

म्रियते यदेतया विप्रुत्या स्तुते। स यजमान उत्क्रामविचेष्टस्य छ्रीः। किं चास्य पर्ज्जन्यो वर्षु
को वर्षे गाशालो नवति। य इमे त्रयो लोकास्ते त्रचः स्तुत्रयस्थानीयस्त्रिवृत्सामप्यातरात
७६ थासति आदौ प्रयुक्तेन हिंकारेण अविच्छेदेनति स्तुरुचः सीतन्वन्। इमानेव लोकान्सं
दधातीति। उपकार्योपकारकभावेन सम्युक्तान्करोति। अथासामपि विप्रुतौ एकोदो
76 षोविधत इत्याह। म्लच्छ्रो वतु वाईश्वरापम्ह निर्म्मेजस्से षस्वपराचोत अयान्न म ७६
वस्कतया हदुः वता हदुः तु पापीयानिति। एषा परिवर्त्तनी विप्रुतिः। म्लच्छौ वतु वा इव
शब्दो वचारणो। तु शब्दो वैलक्षण्यद्योतकः। म्लच्छागामच्छो हिंकाराभावेन तु म्लिष्टे वरवत्।

77

ततः किं पश्यन् यजमानसंबंधिनो गवादीन् विमर्ज्जोन्निमर्ज्जात्सु मपगमयितुं विना
शयितुं ईश्वरा समर्थो भवंति । ईश्वरतो सुन्वन्तुसुनाविति मजेस्तु मर्चेकस्तुन्नश्र
स्यः । अय भेकोदोषः । किञ्च । सेषा विष्णुतिर्नाम्नापराञ्चाभिमुखी च भवति । क
थं यथैकस्मिन् पर्य्याये तथैवोत्तरयोर्प्यावर्त्तते इत्यभिमुखी स्तूयते । तथै
कस्मिन् पर्य्याये पराचीर्निस्तिस्त्रभिरग्निः स्तवनात् पराङ्मुखा इति च । अस्ये
वमुपभयरूपता किं ततः इत्यत आह । छाउ तेति । उतशब्दो वाशब्दस्यार्थे इदं शी
विष्णुतिं प्रयुञ्जानः श्रयात्तद्यस्फलप्राप्त्या प्रशस्ततमो वा भवति । उत त्र पव ॥

२।६ परिवर्त्तात् परिवर्त्तमानात् तस्मात् धनात् न च्यवंते न वियुज्यंते ॥ इति तांड्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खंडः ॥ अथ कुलायिनीं विष्टुतिं दर्शयति ॥ तिसृभ्यो
हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति या मध्यमा सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा तिसृभ्यो हिंकरोति योत्तमा सा प्रथमा या प्रथ
मा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति ॥ ॥ परिवर्त्तिनी प्रथमः पर्यायः । द्वितीये पर्याये पराचीभिः प्रयुक्तस्य तृचस्य या मध्यमा सा
सा प्रथमा कार्या । योत्तमा सा मध्यमा कार्या । या प्रथमा सोत्तमा कार्या । तृतीयः पर्यायस्तु निगदसिद्धः । कुलायिनी कुलायो नीडं पक्षिणां निवासस्थानं तद्यथा

यादृङ्वतादृङ्। एवकारोभिन्नक्रमः यागानुष्ठानात्सर्वस्यादृक्रूपोभवति अनुष्ठि
तेपियागेतादृगेवतादृश एवभवतिप्रयोगकृतोतिशयस्तस्मान्नभवतीत्यर्थः। ६।
९९ नेत्तु। इज्जाहृवधारलोनैवतु॥ पापीयान्। पूर्वरूपान्निकृष्टोभवति। एषाविष्टु
तिर्ज्योत्स्निविशाखिनीनिस्येतिदर्शयति॥ ७॥ तामेतामाज्यबयउपासतेतस्मात्ते
प्रतिग्रहीतारः परीवर्त्तीनश्च्यवंतइति। तामेतांपरिवर्त्तिनींविष्टुतिंनाक्षत्रबिशा
खिनः उपासतेत्रिवृत्स्तोमप्रयुञ्जते। अतस्तेधनादिकंप्रतिग्रहीतारः वापस्युका ९९
मोवास्तुवीतप्रजावैकुलायम्पशवः कुलायङ्कुलायमेवभवतीति। प्रजानाम्प

यस्तृणादिनिर्मितं एवं व्यत्यासयुक्ताश्च तृचः कुलाया स्तेः तद्वती कुलायिनी एतत्संज्ञा त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिरित्यर्थः। अस्यां विष्टुतौ कोधिकारीत्य
तआह। प्रजाकामो ×६।२

77

स्मान्व कुलायवदवस्थितिहेतुत्वात्कुलायत्वेनस्तुतिं कुलायि त्वासुवानोऽपि प्रजानीप
स्मान्व कुलायमेव आश्रयभूतो भवत्येव पुनरप्यधिकारिविशेषं दर्शयति। छ। एतामे
वानुजावराय कुर्याद्देवतानामेवाग्रे परियतीनां प्रजानामग्र्यम्पर्येतीति। अनुपश्चाज्जा
यत इत्यनुजः कनीयान् स हि निकृष्टः तस्मादप्यवरो निकृष्ट आनुजावरस्माद्दशाय यज
मानायेति अग्रे परियतीनां लोके याः प्रजाः अग्र्यं वयोगुणादिभिः श्रेष्ठपदं परियन्ति परितो
गच्छन्ति एतासामेव श्रैष्ठ्यं परिगच्छतीनो प्रजाम्मध्ये स यजमान अग्रे श्रेष्ठपदं पर्य्येति प
रिगच्छति सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः। सत्रे च गृहीषु च बहूनां यजमानानां फलसाम्या

कुलायिनीं विपत्ते ।। एतामेव बहुभ्यो यजमानेभ्यः कुर्याद्यत्र सर्वा अग्रिया भवंति सर्वा
मध्ये सर्व उत्तमाः सर्वानेवैनान्त्समावद्भाजः करोति नैनमन्योन्यस्य पर्येति सर्वे समाव
७८ द्विन्द्रिया भवन्तीति ।। ।। एतामेव कुलायिनीं त्रिवृतो विष्टुतिं बहुभ्यो यजमानेभ्य
78 उद्गाता कुर्यात् । यत्तयस्मादेतोः तत्र जगतीः सर्वास्त्रचः प्रग्रियामनुकरूर्ध्वः प्रथमा भ
वंति सर्वास्तु मध्ये वर्त्तमाना भवंति सर्वाश्चोत्तमा भवंति । तथा प्रथमे पर्याये प्र
थमैव प्रथमा भवति । मध्यमे तु मध्यमा । तृतीये पर्याये प्रथमैव मध्यमा । एवं स ७८
तिस्रोपि मध्यमाः संपन्नाः । तथा प्रथमे पर्याये उत्तमैवोत्तमा भवति । द्वितीये प
प्रथमा भवति । उत्तमे तूत्तमा प्रथमा भवति । एवं सर्वासां प्राथम्यं । तथा प्रथमपर्याये मध्यमैव मध्यमा ।
द्वितीये पर्याये उत्तमैव मध्यमा । x २

र्य्यायेप्रथमेवौत्तमान्भवति। तृतीयेपर्य्यायेमध्यमेवोत्तमान्भवति। एवंसर्वत्रिष्वुत्तमाः
संपन्नाः। यस्माद्देवानाः सर्वाश्चः समानरूपाः ततोहेतोरनयाविधुत्यासर्वानेवै
तान्यजमानानुद्गातासमावद्वाजः समावच्छब्दः पर्य्यायः। समं फलं तज्जंतइति
समावद्वाजः साम्येनफलंभाजः करोति। अतएवनान्योन्यमपगच्छते परस्परन्न
हिंसंति। तथासर्वेयजमानाः समावादिन्द्रियाः समावद्वीर्य्याः समानसामर्थ्या
भवंतिफलान्तरमाह॥ ८॥ वर्षुकः पर्ज्जन्योभवतीमेहिलोकास्तच सान्निध्यारे
ण्यावतिभजतीति। लोकस्थानीयानीति स्तोत्राण्यवामादैप्रयुक्तैनैकैनैवविहेङ्कारे

ण व्यतिषंजनात्सप्रयोजनात् । त्र यागाख्योकानां परस्परमुपकार्य्योपकारकभावेन बाधि
त इति पर्ज्जन्यो वर्षणशीलो भवतीत्यर्थः । अस्यामपि विष्णुतो बहुदोषाः संभवतीत्याह
७६ पापवसीयसन्तु भवतीति ॥ तुशब्दः फलवैलक्षण्य द्योतनार्थः । पापं प्रसिद्धं वसी
79 यः पुण्यं तदुभयमेकाध्यं भवति । इतरत्तु उक्तीवाक्यशेषव्याख्येयं । कर्म्मः भावो
त्रविशेषणाद्दृष्ट्वा विष्णुत्रयस्तिस्रो विहिताः । तिसृष्वपि तासु फलविशेषश्रवणान्निं दादर्शी
नाद्युसमानफलत्वात्सर्वा नित्याः । यत्र विशेषादेशः क्रियते निमित्तं वा कामो वाश्रय ७६
नेन ततोन्यत्र नित्यसप्रयोगेष्वाघारित्ताभिरेवस्तुतिभिः स्तोमसंपादनं कार्य्यं तदाह

सूत्रकृत्। ७ प्रथमात्रिर्द्विश्रुतिभिः स्तोमविधानमनादेशेतः पञ्चाः सर्वाभिप्रायास्वेति।
पुनरपि यथा शिष्ये वा विदध्याद् इत्यादिना खण्डशेषेणैव एवः पञ्चाः सूत्रकृतोपन्यस्ताः।
तु तैत्तत्रैव बोद्धव्याः। नन्वेवमस्य चापि प्रत्येकं निंदादर्शनात्कथमासौ नित्यश्चै। नैष दोषः
उपयस्यां तावत् यो दोष उक्तः। अवर्षुकः पर्जन्यो भवतीति स कुल्याविना परिग्रहे पार रि
ह्रियते। तत्र हि वर्षुकः पर्जन्यो भवतीत्याम्नातं। यत्तु कुल्यापि न्यां दोषदर्शनं पाप
वसीयसी तु नवन्तस्य धरोत्तरमित्यादितदुघती प्रयोगस्य विहृतं तत्र हि पापवसीय
सो विधृतिरिति साम्न्यते। स्तोमवतुपर्वाईश्वरापामहन्निमर्त्तजइति परिवर्तिन्यां
प्रथमायां मध्यमेन्ते प्रयोगः। मध्यमायामन्ते प्रयोग इति यदुक्तं तदेतद् धरोत्तरमनुष्ठानं यस्मिन्न्द्रे शक्रियते। तत्र 

यदपश्चात्तन्त्रकाली होबदर्शनं तद्धुधस्यापरिहृतं भवति। एषा वै प्रतिष्ठिता त्रिवृत्तिरि

८० तितत्र हि वा कारोषः प्रजापशुसमद्ध्यां हि प्रतिष्ठितो भवतीति॥ ॥इति प्रआल्पमले

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः॥३॥ अथ पञ्चदशस्तोमस्य तिस्रो विष्टुतयः तत्र प्र

थमं पञ्चपं चिन्नास्वांविष्टुतिं दर्शयति। । पंचभ्यो हिंकरोति सगतेस्त्नास्मए

कया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिस्स एकया पञ्चभ्यो हिंकुं ८०

रोति स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति। चतुर्ष्वाज्य

स्तोत्रेष्वेकैकं तृचास्यैकं स्तकृतस्मिन्नन्वेपंचदशसङ्ख्या ऋचः संपादनीयाः।

४१

तच्च संपादनेऽस्यावृत्तिमंतरेण न संभवतीत्यावृत्तिप्रकार इहोपदिश्यते त्रिभिः पर्याये
स्तोत्रमावर्त्तनीयं। अग्न आयाहीत्येषा सूक्तैः प्रथमा रुक्तुं तत्वा समिद्भिरंगिरिति द्वितीया।
सनः पृथ्विति तृतीया तासु प्रथमामन्त्वं प्रथमे पर्याये त्रिरावर्त्तयेत् इतरे द्वे सकृ
त्सकृत्। द्वितीये पर्याये मध्यमां त्रिरभ्यस्येत् तृतीये पर्याये अंतिमां त्रिरभ्यस्येत्।
एवं सत्येकैकस्यावृत्तिः पंच वा संपद्यते। एषा पंचपंचिनी एकैकस्मिन् पर्य्या
ये पंच पंचेति [illegible] तीति। पंचपंचिन्येतत्संज्ञा पंचदशस्तोमस्यैषा विष्टुतिः। अथ [illegible]
ता पुरुषपश्वादिप्राप्तिसाधनत्वेनैतीं प्रशंसति। ८३। पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्ताः पशवः स

यापुरुषपङ्क्तपश्चः आप्नोति वज्रो वै पङ्क्तिर्दशो य आज्ञं भूयतिवज्रमेवतद्यहन्तिशा
न्त्याएषावैप्रतिष्ठिता पङ्क्तिर्दशास्यविष्ठतिः प्रतितिष्ठतियएतयास्तुतइ तिप ८
ङ्क्त्याकस्मात् दसिपङ्क्तिःसङ्ख्याविधतेतस्यपङ्क्तिः पदे रूपेतत्वा [redacted] त्ति
[redacted] तापुरुषप्यद्वौ हस्तौ द्वौ पादौ शिरश्चेति पङ्क्तिः सङ्ख्याविद्यते पञ्च स्थापिच हा
रः पादाः पुच्छं चेति पङ्क्तिः सङ्ख्यास्ति अतः सङ्ख्याद्वारापुरुषपस्यपश्चनाञ्जोपाङ्क्तं हंविष्णु ८
तेरपिपंच संख्यायोगात्पाङ्क्तत्वमस्तितस्मादेतयाविष्णुत्वापुरुषपङ्क्तपश्चः आप्नो
तियजमानः तथाप्रजापतेरूरसः सकाशात्सिच दशस्तोमरन्त्रसहास्यनैवडुनो

४२

इ संवद्ध इति तद्द्वारा वज्रत्वेनास्य स्तुतिः। योयं पंचदश स्तोमः सो वज्रो वै वज्र एव
ईदृशी वज्रं यत्तद्यस्मात्कारणात्पंच पंच पंचदशः स्तोमेन व्याहृतिर्विभजति। ततो वज्र
रूपस्य पंचदशस्य त्रेधा शाकलीकरणात् वज्राभावेन यजमानस्य शांत्यै उपद्रवश
मनायैव एषा विष्टुतिः संपद्यते।७ उक्तप्रकारेण प्रजापशुहेतुत्वात् संख्यासंख्यया
विभागाच्च एषैव पंचदशस्तोमस्य प्रतिष्ठिता विष्टुतिर्य एतया स्तुते॥ स प्रतिष्ठो
जनते। इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः।४॥ अथ पंचदशस्तोमस्यापरा
विष्टुतिः प्रदर्श्यते॥७॥ पंचभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया स

एकयातिसृभ्योहिंकरोतिस पराचीभिस्सप्तभ्योहिंकरोति सएकयास तिसृभि
स्सतिसृभिरिति॥ स्पष्टोर्द्धः। अस्यामधिकारिणमाह। ॐ॥ त्रीन्स्तोमान्प्रति
८२ विहिता ब्रह्मवर्च्चसकामः स्तुवीतेति। एषा विष्टुतिः पंचदशत्रिवृत्सप्तदश
82 सरव्याकृांस्त्रीन्स्तोमान्प्रतिविहितास्तोमत्रयप्रतिनिधित्वेनसंपादिता तया
ब्रह्मवर्च्चसकामः ब्रह्मवर्च्चसंभुताप्याय्यनजन्यंतेजस्तत्कामःस्तुवीत। कथमस्याः ८२
स्तोमत्रयप्रतिनिधित्वमित्यत आह। पञ्चभिः पञ्चदशीति सृभिस्त्रिवृत॰ सप्तभिः सप्त
दशमिति। प्रथमपर्य्यायगताभिः पञ्चभिर्रश्मिः पंचदशीस्तोमंप्रतिविहिता पंचदशास्याहिप्रथ

मेपर्य्यायेपंचर्च्चौ भवंति। द्वितीयपर्य्यायगताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिस्त्रिवृत्स्तोमःप्र
तिविहितः। त्रिवृत्स्तोमस्य ह्येकस्मिन्पर्य्याये तिस्र ऋचो भवंति। तृतीयपर्य्या
यगताभिः सप्तभिर्ऋग्भिः सप्तदशः स्तोमः प्रतिविहितः। तस्य ह्येकैकस्मिन्पर्य्या
येसप्तर्च्चौ भवंति। एवमस्य स्तोमत्रयस्य साम्यं संपन्नं। अतः किं जातमित्यत आ
ह। वीर्य्यं वै स्तोमा वीर्य्यमेव तदेकधा समूहते ब्रह्मवर्च्चसं सर्व्वमवरुद्धे तेजस्वी
ब्रह्मवर्च्चसी भवति य एतया स्तुत इति। ये उदाहृतास्त्रयः स्तोमा वीर्य्यात्मकाः पृथ
पृथक्जननहेतुत्वात्तपासतिपर्य्यायत्रये ऽस्तोमत्रयसदृशीं एतां प्रयुंजानः वीर्य

नव

मेवँ एकधा एक भकारेण समूहते। सोऽमत्रयस्सामर्च्चीसमूहीकरोतीत्यर्च्छः। तेऽन्नवीर्य्य
समूहनं ब्रह्मवर्च्चसस्यावरुद्ध्यै अवरोधनाय संपादनाय भवति। अन्योऽपि यजमान
८३ एतयास्तुते। सोऽपि सतेजस्वी ब्रह्मवर्च्चसी भवति। शारीरं ज्योतिः किं सामर्च्चीतेजः अ
८३ ताध्ययनादिजन्यं ब्रह्मवर्च्चसं॥ द्वितीयाध्यायस्य पंचमः खंडः॥ ५॥ अथ पंचदश
स्यापरामुद्यत्साकर्म्मां विष्टुतिं दर्शयति। ..॥ तिसृभ्यो हिंकुरोति स पराचीभिः पञ्चभ्यो ८३
भिः हिंकुरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकुरोति स तिसृभिः स एकया स ति
सृभिः स ..घती पंचदशस्य विष्टुतिरिति॥ त्रिष्टुप्पर्यायेषूत्तरोत्तरसङ्ख्या॥ कर्षमेती

स्तृ घृतात्स्तुत्यातो नस्याः फलमाह ॥ एतया वै देवाः स्वर्गल्लोकमायन्त्स्वर्गकामः स्तु
वीत स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै स्वर्गाल्लोकान्न च्यवते तुष्टुवान इति ॥ यस्मादेतया विष्टु
त्यास्तुत्या देवाः स्वर्गमायन्नगमन्नतस्माद् न्योपियः स्वर्गकामयते स एया स्तुवीतो
स स्तुवन्न यजमानः स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै सम्प्राप्त्यै सम्पक्व्यापनाया यकल्प्य ते स
च स्वर्गं प्राप्य तस्मात्पुनर्न प्रच्यवते नाधः पतति यतोयं तुष्टुवानः ॥ तिसृभ्यः पञ्चभ्य॰
स प्तभ्य इत्यानुपूर्व्या त्स्तौति । आलोयेन परावर्त्तत इत्यर्थः उत्तरलोहेत्वोः क्रियायाइ
हेतोः शानच्प्रत्ययः ॥ तुलि प्राप्तेव्यत्ययेन प्लुः । यद्वा कान चिरूपंपकांतरमाह ॥ ७ ॥

अनिरुक्तामन्त्याविष्टुतिरनिरुक्तान्त्याएवानिरुक्तातेनहियज्ञस्यर्द्धीतितस्मादेतया।
८४ स्तोतव्यामध्यमाएवेति॥ त्रिवृतउद्यन्नामेतन्नसर्वंव्याकृतंतद्यदत्रापिव्याकृतंयं॥इति
84 द्वितीयाध्यायस्यषष्ठःखंडः॥६॥ अथसप्तदशस्तोमस्यदशसप्ताकृत्वाविष्टुतिः॥ता
द्विःप्रकारा॥सप्ताःस्थितत्त्वपरासाचद्विःप्रकारा॥ततःपंचभ्यस्तिसृभ्यानवभ्यस्ये ८४
पंचस्यो× कः॥तिसृभ्यानवभ्यस्येकः॥ततउद्यतीततोनस्वेतिदशसप्तसप्ताःस्थितयोर्भेदे
नसहेत्येवंसप्तविष्टुतयः॥तत्राद्यांदशसप्ताकृत्वांविष्टुतिन्दर्शयति॥पञ्चभ्योहिङ्करो
तिसतिसृभिःसएकयासएकयापञ्चत्वाभ्याः॥हिङ्करोतिपर्य्यायाभ्यांदश॥उत्तरेस
पंचभ्योहिंकरोतिसएकयासतिसृभिःसएकयासप्तभ्योहिंकरोतिसएकयासतिसृभिःसतिसृभिरित्यासप्ता
सप्तदशस्यविष्टुतिरिति॥स्पष्टोर्थः॥आदितोध्यायः १

प्त्रेतिदशाचसप्तचास्यांविष्णुन्त्सामितिदँसप्रेयंसप्तदशास्तोमस्यविधृतिः।एतांशंसति।
।ॐ। एतयावैदेवाअसुरानत्यक्रामन्नतिपाप्मानंभ्रातृव्यंक्रामतियएतयास्तुतेइति।एतयाद
शस्त्रया।विष्णुन्त्साखलुदेवाःपर्वंअसुरानत्यक्रामन्नतिक्रांतवंतःतिरस्कृतवंतइत्यर्थः।
तस्मादन्योपियोयजमानएतयास्तुतेसोपिपाप्मानंपापरूपंभ्रातृव्यंशत्रुंअतिक्रां
तोभवति।पुनरपिप्रकारांतरेणप्रशंसति।ॐ।अतिक्रामंतीविधृतिरतिक्रांत्याएवाभि
क्रांतेनहियङ्कुस्पर्द्धीतितस्मादेतयास्तोतव्यमच्छावाकएवेति॥उद्धत्यावाकशेषवदेतत्
व्यंकल्पयी।तयाप्रजापशुसाधनंचैनेतीप्रशंसति।ॐ।गार्द्भिलीविधृतिःप्रप्रजयाप्रपशु

भिज्ञायते य एतया स्तुत इति ॥ अपेयं विष्टुतिर्गर्भिणी । अस्यां हि प्रथमेषु त्रिष्वावेषु तिस्र एकै
८५ का चेति पंच भवंति । उत्तमेषु एकैका तिसृश्चेति पंच । एवं द्वयोः पंचकयोर्मध्ये सप्त प्र
वं त्स्वधिकसंख्यं मध्यं भवति त्स्वात् । अस्या विष्टुतेर्गर्भिणीत्वं । तस्या अपि गर्भावस्थान
85 प्रदेशो मध्यकायस्थूलो भवति तत्सामान्येन गर्भिणी स्तुतिः । अतो यो यजमान एतया ८५
स्तुतेस्सः प्रजया प्रजायते । पुत्रपौत्रादिभिः प्रवृद्धो भवति । ~~तथा पशुभिश्च प्रजायते । भ~~
~~वास्वादिभिश्च प्रवृद्धो भवति~~ । तथा पशुभिश्च प्रजायते । गवाश्वादिभिश्च प्रवृद्धो भव
ति । पुनरपि प्रकारांतरेणाऽऽशंसति । ॐ । विष्टुः सप्तदशस्तस्या राजा गर्भो विश एव त

द्धा जानङ्गः र्भङ्कू रोतीति। योऽयेसौ पञ्चदशस्तोमः सविवैश्य एवेति परिजन एव उभयोः ब्र
जापते मर्ध्य भागा उ सत्तैः सौ वंधः। तस्याः परिजन भूतायां विशः राजा गर्भं गर्भं वना
ध्येव स्थितो भवति विटूत्वेन संस्कृतस्य सप्तदशस्तोमस्य मध्ये प्रजायतेन भूतामध्य
मास्तोत्रीया भवति। गर्भङ्कू रोतीति यत्तु राजानं क्षत्रियमेव विशो गर्भङ्कू रोति। मध्य
स्तोत्रीयायाश्च क्षत्रियायतने समुत्तरत्रा मास्यते। ७। ब्रह्म लोको वा आयतनमस्य प्रथ
मा हस्तत्रस्य मध्यमेति। विवक्त उद्यत्स्याऽवज्ञानाऽज्ञानयोर्विवेकवदस्याः फलमित्साह।
७। नावगतो परश्छतेनापरश्छावगच्छतीति। एवं विद्यारम्भी। तथाऽयं जनस्य साध्चन

त्वेन स्तो॰ निवारयिकेषाविष्टुतिरितिप्रश्न॥ सति॥ अन्नं वै सप्तदशोऽयं सप्तमध्ये भवति
८६ पञ्चपञ्चाशितोऽन्नमेव तन्मध्यतो धीयते॰ नराना युक्तोऽयजमानो भवत्य नशनायुका:
प्रजा इति। अयं सप्तदशस्तोम अन्नं वै अन्नमेव। दशसंख्याया ऊर्ध्वं सप्तसंख्यातिरि
86 च्यते। तया सप्तसंख्यया सप्त ग्राम्या उषधयः सप्तारण्या इति श्रुति प्रतिपादितेऽन्न
न्तेऽन्नं स्मार्यते। एवं परं पर्यायः सप्तदशस्यान्नत्वे। यद्वा प्रजापतेरन्नाय तेनादुदरा
त्सृष्टत्वात् सप्तदशस्यान्नत्वं। शाखान्तरे सप्तदशस्तोमः सत्त्विं प्रसुस्तत्स्यते हि। तस्मात्तस्मा ८६
द्या अन्न धानाद्यसृज्यतेति। विष्टावसानि वशान स्वस्मं विष्टावेष्टिता: यत्सप्तमध्यमा भवति।

अन्नितः प्रथमेषु त्रिषु च विंशावेषु पञ्चपञ्चस्तोमा भवंति। तत्रैतेन पंचसङ्ख्यायायुक्तस्य
पाङ्क्तस्य पुरुषस्य मध्येतो मध्ये उदरे अन्नमेव धीयते। सप्तसंख्योपेते ग्राम्यारण्या
दिके अन्नमेव धीयते। यत एवैततः कारणात्सप्तदशस्तोमस्य प्रयोक्ता यजमानः अन
शनायुक्तो अशनाया अशनेच्छा क्षुत्तृपा जातत्तू रहितो भवति। तद्दशवर्त्तिन्यो अन्या
अपि प्रजाः अनशनायुक्ताः अशनायारहिता भवंति। तथा पशुसाधनत्वेनैतां प्रश
ंसति। वैराजो वै पुरुषः सप्त ग्राम्याः पशवो यद्दशपर्वा भवति सप्तोत्तमाय यजमा
नमेव तत्पशुषु प्रतिष्ठापयतीति। पर्यायद्वयगताः दशसंख्याः पर्वाः प्रथमा भवन्ति।

87

सप्तत्तृतीयपर्य्यायगतारूचो नवैतीतियत्तूतत्तेनयजमानमेवपशुषुप्रतिष्ठापयति।
कथमेतत्त्रयतोवैराजःपुरुषः।विराट्पादश्चदशसंख्याविधते।नववैपुरुषेप्राणा
दशमीनाभिरितिश्रुत्यंतरात्पुरुषेप्यस्तिदशसंख्या।अतोवैराजःपुरुषइतिआद्य
स्यदशर्चस्यस्तुतिः।सप्तसंख्याकाग्राम्यैवाःपशवोगवाश्वाद्याअवशिष्टसप्तर्च्चसंस्था
नीयात्।अतोयजमानंपुरुषंउद्गातासप्तसंख्याकेपुशुष्ठापयतीत्येतदुपपन्नंएवमु
क्तेनप्रकारेणदशर्चस्यविष्टुतिःप्रतिष्ठाहेतुरितिदर्शयति॥एषावैप्रतिष्ठितासप्तदशस्य
विष्टुतिःभवतीतियएतयास्तुतेइति।सप्तार्चः॥ ॥इतिद्वितीयाध्यायस्यसप्तमखंडः॥

सतिसृभिर्

नां

।।उक्तायाएवदशासप्तायाविष्टुतेर्व्वि चोतरमाह।। एषएवव्यूहः सप्तैकमध्याइति।दशास
प्तायाविष्टुत्साय स्तृतीयःपर्य्यायः। सप्तभ्योहिंकरोतिसएकयासतिसृभिः सुक्तः एषए
वपर्य्यायोव्यूहः।व्यूहोविज्ञनीयः।कथमितितदुच्यते।उत्तमेपर्य्यायगतायाःसप्तर्च्चः ता
एकमसतिसृभिस्तिसृभ्याः कुर्य्यात्।सएकयासप्तिसृभिस्सतिसृभिरिति एर्व्व मुक्तः।सति
सृतिभिस्सएकयासतिसृभिरितिकुर्य्यात्।आद्यौतृतीयोचत्रिरावर्त्तयेदित्यर्थः।एतौ
प्रश८ संति।।ब्राह्मणोवाआयतनं प्रथमाहत्रस्यमध्यमाविशउत्तमायत्स्रथमाप्रयेण
नाजयतिब्राह्मणप्येवतद्देजोवीर्य्यन्दधातिब्राह्मणएवतत्क्षत्रविशश्चानुगकरो

तिच्छूत्रस्यैवास्यप्रकाशो भवतियैरेयएतया स्तुत इति ॥ प्रथमास्तोत्रीयत्वच्चस्याधाया
८८ साब्रह्मणेणाब्राह्मणेण ज्ञाते रायतनैस्ष्ठामं । उभयोः प्राथम्येन संबंधात् । यामध्यमाद्विती
यासाद्दत्रियस्यक्षत्रियजाते । यात्तमा तृतीया सा विशो वैश्यजाते रायतनं । तथा सति प्र
थमां ब्राह्मणे जाते रायतन मतां त्र्याधामच्चै मयिष्ठाबजूरैः संख्या नाजयति प्राप्य
ति । तत्र कथमिच्छूज्ञाते । पूर्वस्यां विष्णुनो द्वयोः पर्याययोः साप्रथमा एकैका त्र्यावत्स
तिस्त्रश्चेति । पञ्चसङ्ख्यायुक्ताऽभूत् । सैवेदानीं तृतीयेऽपि पर्याये त्रिरावर्तनात् सप्त ८८
सङ्ख्योपेता भवति । मध्यमोत्तमे तु पंचसंख्योपेते एवं प्रथमा(मे)धिकसंख्यां करोतीति यत्तत्

त्रृतेन ब्रह्मणा ब्राह्मणे जातावेव उजो बलं वीर्यं परस्परेण सामर्थ्यं दधाति स्वाप
पति। अपि च। तत्रेन क्षत्रियवैश्य स्वान मत योर्द्वितीय तृतीययोः ऊनसंख्योपेतत्वेक
रणेन क्षत्रं च क्षत्रियजातिं च विशं च वैश्यजातिं च ब्रह्मणो ब्राह्मणे जातेरेव अनुगे
अनुगं च्यो उपद्गीणे करोतीत्यर्थः। तस्माद्दर्श्यापि यायजमानः एतयास्तुते। क्षत्र
स्य वद्धत्रिय जातेरिवास्य यजमानस्य प्रकाशः कीर्तिर्भवति। उक्ता विष्टुतिः त्रिखर्वे
शाखिनाम्नि स्तोत्रे ह। तामेतां त्रिखर्वा उपासते तस्मात्ते स्पर्द्धमानानश्वीयन्त इति। ता
मेतां दशसप्तारव्यां विष्टुतिं त्रिखर्वे शाखिन उपासते प्रयुंजते तस्मादुपासनात्ते

कदाचिदपि स्पर्द्धमानाः संतो न ज्ञीयन्ते। न हिंस्यंते। ज्ञानान्तिर्हिंसाकर्म्मा।। ।।इति द्वि
८६ तीयाध्यायस्याष्टमः खंडः।।८।। अथ सप्तदशस्तोमस्य सप्तास्थिता ख्यां विष्टुतिमाह।। स
प्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः सप्तभ्यो
69 हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तास्थितैः सप्तसीख्या प्रथमे पर्याये स्थिता
यस्यां सा सप्तास्थितेति नाम संपन्ने स्पष्टमन्यत्।। अस्याधिकारिणमाह।। भ्रातृव्यवान्स्तु ८६
वीत यथा सप्तास्थितेन मन्त्रेण मता करोत्येवं पाप्मानं भ्रातृव्यं प्ररूजतीति।।
भ्रातृव्यः शत्रुः तद्वान्यजमानः एतया सप्तास्थितया विष्टुत्या स्तुवीत स्तावयेत्।।

यथा लोके सप्तास्थितेन सप्तभिरनड्डुद्भिः सप्तभिस्तीक्ष्णभागैः शङ्कुभिर्वा क्षिप्रं छिते
न मन्येन मन्त्नामहृष्टस्पष्टो त्रसमीकरणं दृसा यत्नं फलकं तेन समीकरोति समी
करणात्केवर्षुकः प्रव्रजति हेत्री। एवं पाप्मानं पापकदर्शनहेतुं भ्रातृव्यं शत्रुं अनया प्र
थमतः सप्तसंख्यया विहुस्यास्तुवानः प्ररुजति प्रभुनक्ति। रुजो भंगइति धातुः फलसाम्य
हेतुत्वेन बहुयजमानके ऽपि प्रयोगे छुप्रयोक्तव्या स्यात्॥८॥ एतामेव बहुभ्यो यजमाने
भ्यः कुर्यादिः प्रथमो हिङ्कारः सप्तप्रथमायायन्ता८ सप्तभ्यो हिंकरोति तेन सास सप्त भज
ते य ऋत्सैवमध्ये संपद्यंते तेनो सास सप्त भजते य उत्तमो हिंङ्कारः स उत्तमायायन्ता८ स

प्रभ्यो हिं करोति तेन सा सप्तम भजते सर्वाणि वैनान्तसमावङ्गाजः करोति नान्योन्यपरस्प
ते सर्वे समावदिन्द्रिया भवन्तीति। बहुयजमानार्थं सतां विकुर्तिकुर्यादिति। तथा स
तित्वचगतानीति स्तोमस्य चौसमसंख्या त्वापादनात्। सर्वे यजमानाः स मानफला भवे
90 ति। तिसमुदायार्थः। कपीस प्रादशेतिस्तोमस्य चांप्रत्येकं सप्तसंख्यायोग इत्याशीक्यते
प्रकारस्त्वं पञ्चसादर्शयति। यः प्रथमो हिङ्कारः स प्रथमायास्त्वचस्थाने भवति उभयोः प्रा
थम्यात्। तौ प्रथमामुच्छिषस प्रभ्यो हिङ्करोति हिङ्कृत्य स्तौतीति यत्र तत्र तेन स्तुत्वं स्थानी ६०
येन हिङ्कारद्वयेन सह सा प्रथमपर्यायिणिवैष्टावससन्निवेशेन पंचधा वर्त्तमानास्तिस्रो

सप्तसंख्यां भजते। प्रथमपर्य्याये प्रथमविष्टावेतिस्रः इतरयोस्तु पर्य्याययोः प्रथमवि
ष्टावगता एकैकेति। तस्याः पंचधाभ्यावृत्तिः यत्सप्तैवमभ्यसंपद्यंते त्रयाणामपि पर्य्याया
णां मध्यमे पुविष्टावेषु क्रमे णातिस्र एकातिस्र इति सप्तानां संपत्तिः तेनोतेनैव साममध्य
मे ~~पुविष्टावेषुक्रमेणातिस्र~~ सप्तसंख्यां भजते। य उत्तमस्तृतीयपर्य्यायगतो हिंकारः स उ
त्तमायास्तृतीयस्थाने उभयोस्तृतीयत्वसाम्यात्। यत्तामुत्तमामनुद्दिश्य सप्तभ्यो हिंकृ
तो तीति हिंकृत्स सप्तोतीति। यो द्वितीयो हिंकारस्सोपि तस्याः स्थाने भवति। यदेतत् हिंकार
द्वयमस्य कस्थानीयं यत्। तेन हिंकारद्वयेन सह पर्य्यायत्रये उत्तमविष्टावेषु क्रमे लोके

केतिसत्रश्चेत्यावर्त्तमानापीचेतिसप्तसीरव्यांभजते। इच्छंतिसृष्टगांसप्तसीरव्यासाम्यसीपत्तेः।
सर्वान्नेवैनान्यजमानान्समावद्भाजः समानफलयुक्तान्करोतिउद्गाता। एषाप्येकेप्राप्ति
न्निश्चेत्याह। तामेतामाभिप्रतारिणउपासते तस्मात्तेउजिष्ठास्वानामिति॥ अभिप्रता
९१ रोनामकश्चिद्राजर्षिस्तजोत्रजा आभिप्रतारिणः तेभिप्रतारिणः तामेतांसप्तास्थि
तीं विष्टुतिमुपासते। कर्म्मस्तुतिश्चैषमुञ्जते। अतस्तेस्वानांज्ञातीनामन्नाद्येउजिष्ठाः
उजसिस्थितानवीति। स्वशब्दस्यज्ञातिवचनत्वेनस्वमङ्ज्ञातिधनाकर्मायामितिसर्व
नामसिद्धोपर्युदस्यआपः सुउन्नावः। इतिद्वितीयाध्यायस्यनवमः खण्डः॥९॥ सप्तदश

१२

स्तोमस्य सप्तास्थितायां विष्टुते बहूहनप्रकारं तत्र माह ॥ ८ ॥ एष एव बहूह उत्तमस्य स्त
पैक मध्यानि मर्द्धाइति । उक्तायाः सप्तास्थितायाः एष वत्समालोक्व होवि नागप्रका
रः कथमिति । तदुच्यते । प्रथमोत्तमयोः पर्य्याययोर्वर्द्धमानात् उत्तमयः उत्तमयमायाः सप्त
र्द्ध एकमध्याः कार्य्याः सतिस्त्रभिस्सतिस्त्रभिस्स एकयेति । हि प्रथमे पर्य्याये समाम्नाताः ।
स एकया सतिस्त्रभि स्सतिस्त्रभिरिति ह्यात्तमे तत्रोत्तमयोः पर्य्याययोः सतिस्त्रभिस्स ए
कया सतिस्त्रभिरिति मध्यमाए केवयथास्यात्तथा कुर्य्यादित्यर्थः । एवं सति तथा स
ति त्रिष्वपि पर्य्यायेषु मध्यमायास्तोत्रीयायाः रूच्च श्रावत्स भावादेषा निर्मध्यानिर्ग

तमध्वस्तौ त्यात नुमध्येत्तर्थः। अस्या मध्ये का रिणमाह। आनुजावरस्तवीत
६२ लोको वा एष यदानुजावरोय त्स पश्यमास्स यो त्तमास्ति स्तोमध्ये प्रहारः पुर
षो लोकमेवास्मैतन्मध्यतः करोति तस्मिन्लोके प्रतितिष्ठतीति।। एतयाविष्णुत्या
92 आनुजावरोऽति कनिष्ठो यजमानः स्तवीत यत्र यत्रानुजावरः स एष अलोको वै
लोकस्थानं तन्न रहितः खलु जनैरपरिगृहीतत्वात् तथा स तिय च्च स्मास पमाः प्र
थमपर्यायस्थाः सप्तर्चः। उत्तमा उत्तमपर्यायगतास्व सप्तर्चः। मध्येमध्यम ६२
पर्यायेति स्वः यथा त्रिषु पर्यायेषु प्रथमो त्तमविष्टावगताः सप्तसप्तर्चो भवंति।।

मध्यमविष्टावगास्तुतिस्त्रः पुरुषस्तत्र्यद्वारवाच्यो नवस्यानुजावरो पुरुषः यस्मादे
वं तस्मात् त्र्यक्षरा मिथेय पुरुषस्तुतानीयमत्र्यक्ष्य मध्येप्रयुज्यातः सोतात्र्यस्मात्त्रा
नुजावराय लोकं स्थानमेवमध्यतो मध्ये करोति । अनया विष्णुत्त्यातस्य लोके लभ्य
तइत्यर्थः । तस्मिंल्लोके प्रतिष्ठितश्च भवति । आधिकार्य्यन्तरमाह । ७ । एतामेव प्रजा
कामाय कुर्य्यान्मध्यतो वा एष स ७ रूढो यः प्रजां न विन्दते लोकमेवास्मै तं मध्यतः
करोति तल्लोकं प्रजया च पशुभिश्चानुप्रजायत इति ॥ एतामेव विष्टुतिं प्रजां पुत्रमत्रा
दिकां कामयमानाय यजमानाय योजाता कुर्य्यात् । यः प्रजां न विन्दते न लभ्यते । एषः

६२

पुत्रपश्वादीन्नाम्नश्चतोमश्च देशात्संरूढः सम्यगुच्छितः प्रजावाद्धिपुत्रन्नस्या
दीनाम्नश्चेति श्रुतिः तत्रपातनेस्मैप्रजाकामायपतिस्तोमश्चप्रजुञ्ज्ञानः स्तोताम
श्चतोमश्चोलोकंस्थानिकरोस्यैवं तस्मैश्चोकमनुलोकसंपत्नरूद्धं प्रजयापशुभिश्च
93 प्रजायते प्रवृद्धो भवति। अतः पशुकामोप्यत्राधिकारीत्युक्तं भवति। पुनरप्यधिका
रिविशेषं दर्शयति॥ एतामेवापरुद्धराजन्यायकुर्याद्विद्वे सप्तदशस्तस्याराजा ६२
गर्भ्यो विशएवतद्राजानान्निर्हन्त्यपावगतोरुश्चतेवगच्छसंपरुद्धइति। एतामेवविष्टु
तिंप्रयुञ्जीत योऽयं सप्तदशस्तोमउक्तः सद्विर्द्वै राष्ट्रः परिजननता वैश्यजातिरेवा
अपरुद्धं राष्ट्रपरिजेने निरूद्धस्ताद्धृत्याय राजन्यायाभिषिक्तापराद्धेएतामेवविष्टुतिंप्रयुञ्जीत १

नयोः प्रजापतेर्मध्ये दहादुह्यस्ते:परस्पर संबंध इति पूर्वमेवोक्तौ। तस्याविशेषराजा
गर्भस्थानीयो भवति। गर्भविन्यासैव स्थानात्तथासति। स प्रकृयोर्मध्ये भवति स प्रयुंजा
नउ ज्ञातात्विशो वैश्यप्रजाते रेवमप्युपुरुष इतिच्च कारापि घेयी राजानन्निर्हति। आपरा
घकारि णोन्निरूप्य हं तिगमयति स्थापयती स्वर्धः। अन्नस्त्रर्घवव्याख्येयी। पुनरप्य
घकार्यतरमाह॥ एतामेवाभिचर्य्यमाणायकुर्य्यात्प्रजापतिर्वै सप्तदशः प्रजापति
मेवमत्युतः प्रविशस्तः स्वरस्याइति। योयजमानोभिचर्य्यमाणो द्वेष्टभिः कृतमभिचा
रं प्राप्नोभवति। तस्मै एतामेव विष्टुतिं कुर्य्यात्। योयं सप्तदशस्तोमः स प्रजापतिर्वै प्र

सां
जापतिरेवउभयोः सप्तदशसंख्यासाम्यात्। प्रजापतेः सप्तदशत्वं ऐतरेयके समा
६४ म्नातं। द्वादशमासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान् संवत्सरः संवत्सरः
प्रजापतिरिति। तथा सति प्रजापत्यात्मनः सप्तदशस्य मध्ये यास्तिस्रः प्रयुज्यन्ते तेन
95 त्र्यच्कूरवाच्यः पुरुषोऽभिचर्य्यमाणः प्रजापतिमेव मध्यतः प्रजापतेर्वमध्यदे २४
शे प्रविशति। अस्तृत्यै अहिंसायै स्तृञ् हिंसायामिति धातुः इति द्वितीयाध्याय २४
स्य दशमः खण्डः ॥१०॥ तस्य सप्तदशस्तोमस्यैवापराविष्टुतिः प्रदर्श्यते ॥ छ ॥ पञ्चभ्यो
हिंकरोतीति सप्तदशभिः स एकया स एया तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिर्वाभ्यो।

95

हिङ्कृरोति स तिसृभिस्स तिसृभिस्स तिसृभिरिति स्म प्रार्थः। उक्तो त्रिवृति स्तोम चतुष्टय
रूपेण प्रशीसन्नू ब्रह्मवर्चसकामस्यैव स्वाहा। त्रो चतुरस्स्तोमान्प्रति त्रिविहिता ब्रह्मवर्च
सकामस्तुवीत पंचभिः पंचदशं तिसृभिस्त्रिवृतं नवभिस्त्रिणवं स्वयं सप्तदशः
संपन्नो वीर्य्यं वै स्तोमा वीर्य्यमेव तदेकधा समूहते ब्रह्मवर्चसस्यावरुध्यै तेज
स्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एतया स्तुते इति। क्रमेण त्रिभिः पर्य्यायैः पंचदशादि
य२ स्तोमत्रं पर्य्यासो येष्वाद्यस्य च सप्तदशत्वादि यो त्रिवृतिः स्तोम चतुष्टय प्रतिनिधि
त्वेन कृतया एतया ब्रह्मवर्चसकामः स्तुवीत। कुत एतत्त्रय एते च त्वार स्तोमास्त

मास्तवीर्यं वै वीर्यं खलु स्तूयमानायां देवतायां वीर्यहेतुत्वा। तत्तथासति वीर्यमेवैत
कया समहते। एवञ्च समहीकरोति। तच्च समहहं नै ब्रह्मवर्चसस्य पलायन्न वति। अ
६५ न्यो पियो यजमानए तया स्तुते तेजस्वो वसन्न ब्रह्मवर्चसी न वती॥ इति द्वितीयाध्या
95 यस्यैकादशः खण्डः॥११॥ अपो ध स्याकल्प्यां सप्तदशस्यापरां स्वधुस्तेमाह। छाति
स्त न्योहिं ङ्करोति स पराचीभिः पञ्च न्योहिङ्करोति स एकया सन्ति स्तभि स एकया ६५
नव न्योहिङ्करोति सन्ति स्त भिस्सतिस्तस्सति स्तभि रुधती सप्तदशस्य विष्टुतिरिति।
तिस्तभ्यः पंचभ्यो नवभ्यः इति क्रमेण तासी व्याख्या याउद्धुगमनौ उ घती उद्धुंगछंती। एतत्सं

ज्ञा। एषा सप्तदशस्तोमस्य विष्टुतिः। अथैतां स्वर्गादिसाधनतया प्रशंसति॥ ७॥
एतया वै देवाः स्वर्गं लोकमायन्स्वर्गकामस्स्तुवीत स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै स्वस्व
र्गाल्लोकान्नच्यवते तुष्टुवानो तिक्रामं तीव्विष्टुतिरभिक्रान्त्या देवाभिक्रान्ते न हीय
ज्ञास्यच्छेति तस्मादेतया स्तोतव्यमच्यावत्वेति॥ एतयावाइत्यादि तुष्टुवान इत्ती
तं पंचदशस्तोमस्या यत्तां व्याख्याते। सर्वमन्यत्रिवृदुद्यसां तद्वदत्रापि व्याख्येयं॥ इति
द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खंडः॥ १२। सप्तदशस्यैव नस्त्रा च्यापरा विष्टुतिः प्रदर्श्यते।
७॥ सप्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया पंचभ्यो हिंकरोति स एकया स

तिस्र त्रिस्समएकया पंचभ्यो हिङ्करोतिस एकयास एकयासति स्रमिर्भस्त्वा वाचीनबि
९६ लेति। प्रथमेपर्य्यायेसप्त इतरयोः पंच पंचेति हीनसीरस्योत्तरत्वाद् वाचीनबिलाद् ९६
96 वर्ष्मु स्वद्वारा नमस्कार एतत्संज्ञा एषासप्तदशस्तोमस्य विष्टुतिः। अत एवावाची
नबिलत्वाद्द्यनिकृष्टा। अस्यां विष्टुतावभिकामम् आह॥ का॥ यं द्विष्यात्तस्य कुर्य्याद्य
थावाचीनबिलमानमस्कायापद्यतुयादेवं यजमानस्य पश्वन्नं च नोत्यपक्रामतीविष्टु
तिस्रया यजमानस्य पशवोपक्रामंति पापायान्भवतिय एतयास्तूतइति॥ यं यजमा
न मुज्जातान्द्विष्यात्तस्य यजमानस्येतीमस्कारस्यो विष्टुतिं कुर्य्यात्। तयासति अवाची

नविलयान्नस्त्रयास्तुस्तायथाश्रयस्कारः प्रधन्नुपातप्रकंपयेत्। प्रथमपेदिस्पर्द्धः। एव
मेवैतत्पर्यविष्टुस्तायजमानस्य पशून्प्रधनोति प्रकामयति। तपयः। विष्टुतिरपक्रामतीऽन्त
रात्तरहीनसंख्यात्वेनत्रपगच्छेती। तयाविष्टुत्यायजमानस्यपशवोपक्रामंतियजमा
नान्निर्गच्छंति। योयजमानएतयास्तुते। यस्यैतयोद्गातास्तौती त्सर्पः। सयजमानः पापी
यान्श्रश्रेरपिफलैर्विहीनो भवति॥ इतिद्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खंडः। १३। एकवि
शस्तोमस्य चतस्रो विष्टुतयः। सप्तिभ्यारभ्यांप्रथमां विष्टुतिं दर्शयति। सप्तभ्यो हिंकरो
तिसतिसृभिस्सतिसृभिस्सएकयासप्तभ्यो हिंकरोति सएकयासतिसृभिस्सतिसृभि

१८७ स्स प्रज्ञो हि द्रुरोति स तिस्रन्नि सप्तकया स तिस्रन्नि स्स प्र[?] स प्रत्नैक विंशस्य वि
ष्टुतिरिति ॥ स्य स्तोत्रं ॥ अथैतां स्तौति ॥ स प्रग्याम्याः पशव स्माने तयास्यत्तो तिस प्र
शोर सिप्राणाः प्राणा इंद्रियाणींद्रियाण्येवैतया प्नोतिति ॥ पुरुषो गौर श्वि रजो गर्द्द
९७ भो श्वो श्वतर इति ग्राम्याः पशव स्माने तयास्य णाति प्राप्नोति ॥ स्यश्नाति चत्न नयोर
त्र प्राप्यर्छः ॥ चात्मना मनेकाधिष्ठानात् ॥ किं चास प्र शीर्षण्याः प्राणाः मुखनासिके श्रो ९
त्रिणी कर्णी विति इंद्रियाणि तदधिष्ठानत्वात् ॥ अतइंद्रियाण्येवैतयास त्रिन्याप्नोति ॥ अथै
तां पुनरपि स्तौति ॥ एषा वै प्रतिष्ठितैकविंशस्य विष्टुतिः प्रतितिष्ठति य एतया स्तुत इति ॥

त्रिष्वपि पर्य्यायेषु समसंख्यासद्भावात् अस्याः प्रतिष्ठितत्वं। तस्यां सत्यामेतां प्रयुंजानः प
शस्वादिभिः प्रतिष्ठितो भवति॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः॥ १४॥ अथास्यैव स्तोम
स्य उद्धृत्य एकां द्वितीयां विष्टुतिमाह॥ पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स ए
कया स पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिर्न्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिस्स ति
सृभिस्स तिसृभिस्स एकयेत्येकविंशस्य विष्टुतिरिति स्पष्टोऽर्थः। एतां विष्टुतिं प्रशंसति।
एतया वै देवाः स्वर्गं लोकमायन् स्वर्गकामैर्नैषा विष्टुतिरभिक्रान्त्या एवाभिक्रान्ते न ह्यप
द्यस्यन्तीति तस्मादेतया स्तोतव्यमिच्छया एवेति। एतत्सर्वं पूर्ववद्योज्यं। प्रकारान्तरेण प्र

१९८

शंसति॥ असैषा त्रिवृदायतना त्रिवृदुद्यनाय त्रिवृद्धि ष्टुवमानं भवति न वैता एकवि
७शस्योत्तमा भवंति प्राणा वै त्रिवृत्स्या प्राणानेव तदुभयतो दधाति तस्मादयमर्द्धं नाग वाग्ग्रा
एरुत्तरे खो प्राणा नाभि ७ सर्वमायुरेति न पुरायुषः प्रमीयते य एतया स्तुत इति॥ अग्नि
ष्टोम संस्थस्य यज्ञायज्ञीय स्तोत्रे अस्याविष्टुतेः प्रयोज्यत्वादेकवि ७शस्तोमस्याग्नि
ष्टोम त्वमारोप्य स्तूयते। सैषा त्रिवृत्प्रायणा त्रिवृत्तरुक्कु नवके प्रायणे प्रारंभे य
स्याः सा तथोक्ता। तथा त्रिवृदुदयना त्रिवृत्तरुक्कु नवकमुदयने समाप्तौ यस्याः सा
उक्तरूपा। कुत इत्यत आह। यद्यस्माद्बहिष्पवमानं स्तोत्रं त्रिवृत्तरुक्कु नवके आदौ

98 १९८

भवति। यस्मादेकविंशस्य स्तोमस्य उत्तमास्तृतीयपर्य्यायगता एता नवच्छोभिवति।
अत एषा विष्टुतिस्त्रिवृत्स्तोमायतनात्त्रिवृदुद्यनेति। किमतो भवति। उच्यते त्रिवृत्स्तोमइ
त्यपदिष्टा। तस्मा प्राणा वै प्राणाः खलु प्राणा नवसंख्यकाः सप्तशीर्षण्या द्वौ मूत्रपुरीषश्चे
ति। त्रिवृदपि त्रिरूकृत्य नवात्मकः तथा सति उत्तमपत्रसीख्यासाम्यात्त्रिवृत्ता प्राणरूपेति तत्र
स्तुतिः। तत्र तथा सति प्राणेनैव तत्तु उभयतः शिरस्याधोभागे च दध्याति धारयति। तस्मा
दयमाधीतयोः प्राणस्थानीयं रुकृत्य नवकं प्रयुक्तवान् तस्मादयमवागवर्त्तीप्रा
णः उत्तरेषां उपरि वर्त्तमानानां शीर्षण्यानां प्राणानीयावत्त्कार्य्यमस्ति। शरीरस्थि

त्ति हेतुभूतं अर्द्धनाडू अर्द्धभागयावत् तावत्कार्य्यवान् भवति यावत्कार्य्यैकमर्मलशरी
६६ रं ध्रियते ततः अर्द्धशीर्षण्याः प्राणाः कुर्वंति। शिष्टमर्द्धभवांचौ प्राणाविच्छ्छेः तयोः का
र्य्यं हि मूत्रपुरीषयोर्विसर्ज्जनं। तदभावे उदरवृत्तिरवेनरोगेणाम्रियत इति तयो
रर्द्धभागत्वं। एवं सति च ये एतयार्विष्ट्रसाक्तेसर्वमायुरेति प्राप्नोति। आयुषः
99 पुराकृष्ण्याकृतवर्षलक्षणादायुषः पूर्वं न म्रियते। एषा विप्रुतिः केषांचिन्निश्च ६६
त्याह॥ तामेतां द्वारद्विष उपासते तस्मात्ते सर्वमायुर्यंतीति॥ ॥ करद्विषो नाम
गोत्रे भेदा शाखिभेदा वा ते तामेतामुपघातीमक्षविठरास्य विप्रुतिं उपासते नि॥

100

स्मिंप्रयुंजते तस्मात्तेसर्वं शतवर्षलक्षणं कृत्स्नमायुर्यंतिप्राप्नुवंति॥ इतिद्वितीयाध्या
यस्यपंचदशःखंडः॥१५॥ अथा स्यैवस्तोमस्यप्रतिष्ठुतिं कामेतृतीयाविष्टुतिःप्रदर्श्य
ते॥८॥ नव ओ हिंकरोतिसतिसृभिस्सतिसृभिस्सतिसृभिःपंच ओ हिं करोति सएकयास
तिसृभिस्सएकयास प्रओहिङ्करोतीति सएकया सतिसृभिस्सएकयासतिसृभिः।
प्रतिष्ठुतिरिति॥ त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयप्रतिरूपकत्वात्अस्याःप्रतिष्ठुतिरितिसं
ज्ञायोगिकी। एतदेवदर्शयति॥८॥ नवभिस्त्रिवृतंप्रतिष्ठौति पञ्चभिःपञ्चदश॰सप्त
भिस्सप्तदश॰स्वयमेकवि॰शः सोपन्नइति। अस्याविष्टुतेःप्रथमपर्यायगतास्त्रिभिर्व

मि।र्हग्निस्त्रिवृतः स्तोमं प्रतिष्ठो ति। त्रिवृद्धि स्तोमेन स्तुतवान्नवतीस्यर्छैः। एवमुत्त
१०० रत्रापि यो ज्ञो। एतां विभूतिं प्रशंसति। ३। य एव स्तोमाय ज्ञो वदंतितानुत्तमे स्तोत्रे
संतर्पयतीयथा नडुहो वाश्वान्वाश्वतरान्वो उपः संतर्पयेदेवमेतदुत्तमे स्तोत्रे स्तो
100 मान्संतर्पयति त्यप्यति प्रजया पशुभिर्य एतमास्तुत इति। य एते स्तोमाः त्रिवृत् पंचद
शसप्तदशैकविंशाख्या यज्ञमग्निष्टोममवहन्ति। तान् स्तोमान्सर्वानन्वीतिमेय ज्ञा १००
य ज्ञीयस्तोत्रे अनया विभूत्या स्तुवन्नु ज्ञाता संतर्पयति उक्तक्रमेण तानेनुस्मरन्त
त्र संतृप्तान्करोति एतदेव द्रष्टी तेन समर्थ्यते। ३। उपः वहेः कसि प्रत्ययेशासिरूपमेत

त्। उद्भुषः ऊ८ वत ऊ८ नारान् अनडुहादीन्पपासंतर्प्पयेत् उत्तमे स्तोत्रे स्तोमान्त्संत
र्प्पयतियत् एवमेतन्त्रूपरैयास्तौति। अयेतर्प्पयतीत्यन्वयः पौरोहित्सकामयजमान
स्यैषाविष्टुतिः प्रयोज्येत्साह॥ एतामेव पुरोधाकामायकुर्य्याद्ब्रह्मवैत्रिवृत्स्तोमक्षत्रमेक
विंशायत्त्रिवृतैकविंशं प्रतिपद्यते ब्रह्मतन्त्र् क्षत्रस्य पुरस्तान्निदधाति गच्छतिपु
रोधान्न पुरोधायाश्च्यवते य एतयास्तुतइति। पुरोधापौरोहित्यं तत्कामो यजमानो
यस्तस्मै यजमानाय एकविंशस्येतामेव विष्टुतिं कुर्य्यात्। यो यं त्रिवृत्स्तोमः स ब्रह्म
वै ब्राह्मणजातिः खलु उत्तयोः प्रजापतिमुखजन्यत्वात्। एकविंशस्तोमः प्रतिष्ठा

हेतुत्वादस्त्रं क्षत्रियजातिः एवं सति त्रिरतास्रु कुनवकेनएकविंशस्तोमं प्रति
१०१ पद्यते आरब्ध तदिति यत्तत्तेन क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः पुरस्ताद्ब्रह्म ब्राह्मणजातिं नि
दधाति अतः कारणात् स यजमानः पुरोधायां पौरोहित्ये संगच्छति प्राप्नोति कदाचिदपि तस्याः
101 पुरोधायाः नच्यवते न प्रच्युतो भवति। एषा द्विके षां चिन्निरूढाति दर्शयति।। तामेतां प्रा १०१
वाहणय उपासते तस्मान्न पुरोधायानच्यवत इति। प्रावाहणयः प्रवाहणो नाम
कश्चिदृषिः तस्य संतानभूताः प्रावाहणयः स्य एमनत्यत्।। इति द्वितीयाध्यायस्य षो
डशः खंडः।। अथास्यैव सोमस्य स्वर्भानुमपाञ्चं तुंकी विधुतिं दर्शयति।। नव क्षो हिंकरोति स त्रिस्त्रि

१०२

स्सतिस्थमिस्सतिस्थमिस्तिस्थ ओ३ हिंकू रोतिसपराञ्चीमिर्नवि ओ३ हिंकू रोति स
तिस्थमिस्सतिस्थमिस्सतिस्थमिस्सम्पर्यु भयतं प्राद्भ्राइति । उभयतश्चादीतयोः
पर्य्यायपोरुक्ष्ण नवक्लेनत्रिवृत्स्वादुभयतश्चादीप्तात्व्यत्याप्येस्व प्रजापतिमु
खवासहोस्पत्तेरादीप्तास्थ मज्झ । रामध्येस्थूले तरा । तत्तसा दस्यादस्या अप्येवा
सीज्ञा । अस्या अपिमध्यम पर्य्यायस्य रुक्ष्ण यात्क्लेन रुक्ष्ण नका म्पामल्पात्वात् ।
अस्यामधिकारिणमाह ॥ ७ ॥ ब्रह्मवर्चसकामः स्तुवीत तेजो वै त्रिवृत् ब्रह्म हरः पुरु
षायत्रिवृतावत्तितो भवतस्तेजोमध्येपवाहिरण्यपत्निष्वपदेवमेनन्त्रिवृत्तो निष्व

पतस्तेजसे ब्रह्मवर्च्चसायेति। अनया ब्रह्मवर्च्चसकाम स्तुवीत यत्त्रिवृत्स्तोमोऽस्ति
सतेजो वै तेजोरूपः खलु पुरुषो यजमानोऽपि सत्कारः पुरुष इति मन्त्रैर्द्वाग्रस्त
१०२ 102 यासति यत्तू यस्मात्त्रिवृत्तेजो तेजोरूपा तु भयतः प्रथमतृतीयपर्य्याययोर्भवतः म
ध्यम अमपर्य्याये तिस्त्रः स्युः करात्मकपुरुषस्थानीयास्त्रिवृस्तोत्रवंति त १०२
स्माद्यथा हिरण्यमग्निमध्ये वर्णोत्कर्षाय निष्टपेत् नितरां तापयति स्वर्णका
रः एवमेनं च्छन्दो रत्नपालिचे यजमानं एतौ त्रिवृत्तौ उन्नयतः त्रिवृत्तौ निष्टप
तः। नितरां प्रदीपयतः। एवं सति यजमानस्तेजसे ब्रह्मसायच भवति। अस्यां वि
वर्च

103

कुतो दोषद्वयमप्यस्तीत्याह । अपशब्देवतु वाऽस्वरापपन्निर्दहेः किलासत्वात्तु म
यमति हि निष्पतइति । तु शब्दः फलवैलक्षण्यद्योतनार्थः । अपशब्दं च वैपन्नं तौ पवृद्धि
विघातिनी खलु । अत एवेषापपन्नं निर्दहेन् निर्दग्धुमीश्वरा समर्थौ ईश्वरौ तौ सु
त्वकसुनावितिदहेः कसुन्नन्तपाकिलासत्वात किलासमसः श्वः त्वक्कूरोगविशेषः ।
तद्वत्तुसात्वैषादुष्टा । उभयत्र हेतुः उभयमपि तिहीति । हि हेतौ यस्माद्वाग्वज्रयोः प्र
युक्तौ द्विवृत्तौ अप्रत्युत्तरानिधेयस्य पुरुषस्य यजमानस्यागतयोः पार्श्वद्वयं निष्प
तः निःशेषेण दहतः । अत उर्ध्वं दोषद्वयं संपद्यत इत्यर्थः । अधिकार्यन्तरमाह ॥ छ ॥

एतामेवाभिशस्यमानायकुर्य्यान्मलंवाएतमृच्छतियमश्लीवोलोगच्छतियेवैनमसा
वश्लीलंवागवदतिनामस्यत्रिवृत्तोनिष्पतस्तेजस्वी भवतियएतयास्तुतइति॥एतामेव
१०३ स्त्रम्र्याकुर्य्याविष्टुतिश्चाभिशस्यमानायपरेर्भिन्नमानाययजमानायोज्ञाताकुर्य्या
त्यैयजमानमश्लीलानिंदारूपावाक्रूच्छतिआप्नोतिएनंयजमानंशमलंपापमे
103 वरूच्छतिआप्नोति।येवासौवाक्एनमश्लीलमप्रीकरत्निन्दारूपैवदति।अस्ययज १०३
मानस्यत्रश्लीलंवादिनीवाचंअस्यांविष्टुतौप्रयुज्यमानावुन्नयतस्त्रिवृत्तोनि
ष्पतोनिर्दहतः।अश्लीलंवादिन्योवाचोनिर्दहाययजमानोनिर्दोषोजायतइत्यर्थः।

त्र्यक्षोपिपियोय जमान एतया स्तुते स्तावयति सोप्पि तेजस्वी भवतीति ॥ इति द्वितीयाध्या
यस्य सप्तदशः खंडः ॥ ॥ इति श्रीमत्ताण्ड्यब्राह्मणे वेदप्रकाशे सायणाचार्यवि
रचिते द्वितीयोध्यायः समाप्तः ॥ ॥ छ ॥ यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं
जगत् ॥ निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं । द्वितीये दशरात्रस्य चतुर्थेवि
ष्टुतिक्रमः । प्रदर्शितस्तृतीयेथ वक्ष्यंत्रिणवादयः । त्रिणवस्य स्तोमस्य द्वेवि
ष्टुती प्रतिष्ठिता उषतीचेति । तत्र प्रतिष्ठितां विष्टुतिं दर्शयति । नवभ्यो हिंकरोति
स तिसृभिः स पंचभिः स एकया नवभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स पंच

निर्न्निवज्ञोहिहुंरोतिसपञ्चमिस्त्वएकयासतिस्त्वमिरिति ॥ सर्वस्यस्तोमस्यत्रय
१०४ 104 स्त्रयः पर्य्यायास्तत्रप्रथमपर्य्यायस्ययाप्रथमासातूचं नागेस्तन्वर्थसंज्ञकाअत
स्तस्यास्त्रिर्वचनं कार्यं तस्यैवपर्यायस्ययामध्यमातस्याआपस्थानमितिसंज्ञा ॥ अ
तस्त्रिर्वचनावशिष्टाः प्रथमपर्य्यायसंबंधिनोमध्यमासाअस्वर्जितास्तेषामिय
मावापस्थानमृते सर्वः । यातृतीयासापरिचरासंज्ञकासकृद्वचनेनैवप्राप्नेण १०४
परितः सर्वतश्चरणोत्तमामस्येपञ्चांतयामध्यमपर्यायेनाएवलिस्त्वः स्तोत्रीयाप
रिचरातूचनागाआवापस्थानमितिक्रमेणसंज्ञांतरंनंते । उत्तमेपर्यायेआवा

पस्थानं परिचरात्तच्च नागेति संज्ञां लभंते । अत स्तोमस्य हद्धो तच्च नागा याः सर्वत्र
त्रिर्वचनमेव । अनाहत्तैकैकेव परिचरा । यावताभ्यासेन पर्यायसंख्या हन्यते तावत्के
स्तोमस्य मा आवर्त्तनीये सर्व्वे: । तदुक्तं सूत्रकारेण । वर्द्धमानेषु स्तोमेषु प्रथमस्य पर्या
यस्य प्रथमा यच्च नागा तस्यास्त्रिर्वचनमभ्यासमावापस्थानमुत्तमा परिचरा परि
चरात्तच्च नागाऽवापस्थानमिति मध्यम आवापस्थानं परिचरात्तच्च नागे स्तत्त
मस्त्रादिना । अतोस्यो विष्टुतावपि पर्याय त्रये तच्च नागा परिचरायाः पूर्वोक्तसं र
ख्यैव आवापस्थान भक्ता तु पंचदशस्तोमस्य प्रते । एषैव पंचसंख्या निधेयस्तेन स्तो

तथा। तं त्रिशंसिष्यन्नुक्थे व्यूहने प्रशंसति ॥ ३ ॥ वज्रो वै त्रिणवो वज्रमेव तद्व्यूहति शा
न्त्या इति ॥ त्रयो हि त्रिवृतः स्तोमा मिलित्वा त्रिणवः । तस्य त्रिवृत एकैकस्य पर्यायस्य
१०५ 105 त्रित्व संख्याये तत्वात् वज्रस्य चैवं द्वारं त्रायवज्रं प्रहरत्स त्रेधा व्यनजदिति श्रु
तं तत्र त्रेधा भावदर्शनात् तदुभयत्र संख्यासाम्येन त्रिवृतो वज्रत्वे तत्समुदाया
त्मकः त्रिणवोऽपि वज्रमेव वज्रयद्भिः त्राणवा। तथा सत्युक्तप्रकारेण यद्व्यूहनं
त्रित्व संख्याविभजनं। तेन वज्रमेव तद्व्यूहति वज्रं च मेवापनयतीत्यर्थः। तद्व्यूह १०५
नं यजमानस्य शांत्यै उपद्रवशमनाय भवति अथ विहितां पंचसंख्यां प्रशंसति ॥ ४ ॥

पंचभिर्विहितैकापरिचरापाङ्क्ताः पशवो यजमानः परिचरायस्यैभिर्विद्यास्यैकापरि
चरान्नवर्तियजमानमेवतत्पशुषु प्रतिष्ठापयत्येषा वै प्रतिष्ठिता त्रिणवस्य विष्टुतिः प्रति
तिष्ठतियएतयास्तुतइति । एषा विष्टुतिः पंचभिर्विहिता विशेषेणोपदिष्टाञ्चावा
पस्थानगतायाः पंच ता एव विधेया । अप्राप्तत्वात् । परिचरात्वचनागयोस्तुसंख्यानि
यमस्योक्तेन प्रकारेण सर्वतः प्राप्तेस्तस्मादावापस्थानभूता पंचसंख्यापेता परिचरा
वैकापशवश्चत्वारः पादाः पुच्छं चेति वा । त्वग्मांसस्नायुचास्थिमज्जेत्येवं वा पंचसंख्
धात् पाङ्क्ताः अत आवापस्थानीयाः पंचर्चः पशवइत्युपचर्यन्ते । परिचराच यजमान

स्थानीयाष्टकत्वसाम्यात्। एवं सति यत्र पंचभिर्हिंकारावापस्थापनं गतानि रिमांवि
ष्टुतिं विदधाति। परिचराचैकान्नवति त्रेर्नयजमानमेव पशुष्ववस्थापयाति। एषातु
१०६ त्रिएवस्य विष्टुतिः प्रतिष्ठिता उक्तप्रकारेण पशुषु यजमानस्यावस्थितिहेतुत्वात्। अतो
य एतया स्तुते तस्य प्रतितिष्ठति॥ इति ताण्ड्यतृतीयाध्यायस्य प्रपञ्चखंडः॥ ॥ अथ त्रिणव प
106 स्योद्यत्या कल्पां द्वितीयां विष्टुतिमाह। ॥ स पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः स १०६
एकया नवभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिरेकादशभ्यो हिंकरोति स पञ्च
भिः स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिरुद्यता त्रिणवस्य विष्टुतिरिति। तत्र स पञ्चभ्यो नवभ्य एका

दशभ्यः प्रतिसीरव्यारोहति। उद्यच्छेषा विष्टुतिस्त्रिणवस्य। अथेतां प्रशंसति। छा। एतया वै
देवाः स्वर्गं लोकमायन्त्स्वर्गकामः स्तुवीत स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै स्वर्गाल्लोकान्न
च्यवते तु वोऽष्टेनेऽ निक्रामन्ती विष्टुतिरनिक्रान्त्या एवानिक्रान्तेन हि यज्ञस्यर्ध्नोति त
स्मादेतया स्तोतव्यमृध्या एवेति॥ ॥त्रिवृत्सीवदशयोरुद्यच्छन्ती वादवदतः सर्वं ने
यं॥ ॥इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खंडः॥२। त्रयस्त्रिंशस्तोमस्य विष्टुतयः पंच
तत्राद्यां सममध्यां शाखां दर्शयति। छा। एकादशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स पञ्चभि
स्स एकयैकादशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभि स्स सप्तभि रेकादशभ्यो हिङ्करोति

स्ससप्तभिस्सएकयासतिसृभिरिति॥ त्रयाणांपर्य्यायाणांसमसङ्ख्यात्वासमत्वीरै
षाविष्टुतिः अथैतांविष्टुतिंस्तौति॥७॥ अंतोवैत्रयस्त्रिंशः परमोवैत्रयस्त्रिंशस्तोमा
१०७ नांसप्तभिर्विहितैकापरिचरासप्तग्राम्याः पशवोयजमानःपरिचरायसप्त
भिर्विदधात्येकापरिचराभवतियजमानमेवतदंततः पशुषुप्रतिष्ठापयत्येषावैप्र
107 तिष्ठितात्रयस्त्रिंशस्यविष्टुतिः प्रतितिष्ठतियएतयास्तुतइति॥ त्रयस्त्रिंशस्तो १०७
मोस्ति। एषअंतोवैचरमः खलुएषष्ठ्यष्ठडह्नः स्तोमापेक्षयास्यीतश्चैनदेवचाह।
परमोवैअयंत्रयस्त्रिंशः परमोवैष्ठ्यानामुत्तमः खलुशिष्टेत्रिणवस्याधवि

108

ष्टु स्त्वर्च्छे वादव्यख्यास्व्ययं। अंततद् तिषडहः स्यांतइ स्तर्छः॥ ॥इतितृतीयास्याध्या
यस्तृतीयः खंडः॥ ३। अथैवनेदीयः संक्रमाख्यौ द्वितीयौ विष्टुतिमाह॥ छ॥ एकाद
श्योहिं कुरोति सतिस्तत्रिस्सपञ्चभिस्सतिस्त्रभिरेकादशभ्योहिङ्कुरोति सतिस्तभि
स्सतिस्तभिस्सपञ्चभिरेकादशभ्योहिङ्कुरोति सपञ्चभिस्सतिस्तभिस्सतिति
न्नेदीयःसंक्रमेति। नेदीयसिअंतिकतमे संख्याविशेषे संक्रामतीतिनेदीयस्स
ङ्क्रमात्तथाहि। प्रथमेपर्याये त्र्यारोहावरोहाभ्यांतिस्तृभ्यः पञ्चस्तुपञ्चभ्यः तिस्
ष्विश्वेवमेतरिताः अयुक्संख्यास्तेष्वी संक्रामति। द्वितीयतृतीययोरपि यथासंख्य

मारोहावरोहाभ्यां अंतिकतमामेवायुक्तसंख्यां क्रामति। यथा पूर्वविंशतिः तिसृष्वास्त्र
प्सु। सप्सु। सप्तसु एकस्यामिति व्यवहितसंक्रमात् द्वैलक्षण्यादेषा नेदीयस्संक्राम
१०८ ।अथोत्क्रान्तिविंशतिस्त्रयस्त्रिंशेन संगतेत्याह॥ ७॥ अन्तो वै त्रयस्त्रिंशो यथा महावृक्ष
४ क्रमानस स्याग्रं स प्रानेदीयस्संक्रामत्येवमेतन्नेदीयस्संक्रमया नेदीयः संक्रमात् संक्रामती
108 ति॥ पञ्चदशः स्तोमापद्ययास्यां तत्संक्रम्य तु पुरुषो महावृक्षस्याग्रं अंतिकतमामति १०८
क्रतमां शाखामालंब्याग्र्यात्ततो नेदीयः संक्रमात् संक्रामति। एवमेतया विंशत्या नेदी
यः संक्रमाख्यया नेदीयस्यां तिकतमे संख्याविशेषे संक्रामति। अपेनां प्रति ग्राहे तु हेन

109



प्रश। ८सति।। पञ्च भिर्द्विहिताति स्रः परिश्चराः पाङ्क्ताः पशवः एतावा स्पुरुषो यदा त्मा प्रजा जायापत्र पञ्चभिर्विंदधाति तिस्र परिश्चरा भवंती यजमानमेव तत्र पशुष प्रतिष्ठापय ति पशुमान्भवति य एतयास्तुत इति।। त्रिलवस्य प्रथहेतु सर्वद्वादव्याख्येयं अत्रत्वय विशेषः। परिश्चरास्तिस्रश्च यजमानपुत्रपत्नीस्थानीया तथासति प्रजा जायास हितं यजमानमेव पशुषु स्तोतास्थापितवान्भवति।। इति तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः खंडः।४।। अथैषस्तोमस्याद्यस्याक्लृप्तं विष्टुतिमाह।। नवभ्यो हिंकरोति स तिसृभि स्स पञ्चभिस्स एकया एकादशभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिस्स सप्तभिस्त्रयोदश

भ्यो हिंकरोति स सप्तभिस्स तिसृभिस्स तिसृभिरुद्यती त्रयस्त्रिंशस्य विष्टुतिरिति।
१०९ स्य षष्ठः॥ स्वर्गकामस्यैषा विष्टुतिरिति प्रदर्शयन्निमां प्रशंसति। छ॥ एतया वै देवाः स्व
र्गं लोकमायन् स्वर्गकामस्तुवीत स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै स्वर्गाल्लोकान्न च्यवे
109 तेनुष्टुवानोऽथादग्रं रोहस्यभिक्रामं तां विष्टुतिरभिक्रांत्या एवाभिक्रांतेन ह्य
न्नस्य द्वैतीति तस्मादेतया स्तोतव्यमच्याव एवेति॥ पूर्वव्याकव्ययी॥ ॥इति तृ १०९
तीयाध्यायस्य पञ्चमः खंडः॥ ॥५॥ अथास्यैव विष्टुत्यंतरमाह॥ छ॥
त्रयोदशभ्यो हिंकरोति स तिसृभिस्स पञ्चभिस्स पञ्चभिरेकादशभ्यो हिंकरो

तिस्र पञ्चदशिनीस्सप्तदशिनीस्सप्तदशिनीर्न्निवक्ष्यो हिङ्कुरोति सप्तदशिनीस्सप्तदशिनीस्स
प्तदशिनीः प्रत्यवरोहिणी त्रयस्त्रिंशस्य विष्टुतिरिति । त्रयोदशभ्य एकादशभ्यो
नवभ्यः ३ इति सैषा याऽत्तरोत्तरमवरोहणी देषा प्रत्यवरोहिणी । एतदेव सहष्टी
तमुपपादयति । ०० । यथा महावृक्षस्याग्रं स प्रत्या शाखायाः शाखामालम्बमुपावरोहे
देवमेतयेमं लोकमुपावरोहति प्रतिष्ठाया इति । यथा कश्चिदुन्नतस्य वृक्षस्याग्रमा
शाखा रुह्योपरितनाच्छाखाः शाखामालम्बमवलम्ब्यावलम्ब्य पृथिवीमुपावरोहेत् । एवमेव
त्रिवृदादिक्रमेणानुष्ठायमप्यहनि त्रयस्त्रिंशे नाधिकसङ्ख्येन स्वर्गमारुह्ये

तथाविश्वे स्मिंल्लोकमुपावरोहति प्रतिष्ठायै अस्मिंल्लोके त्रिरावस्थानात्ऽऽ।-
११० अथ पामायुर्हेतुत्वेन प्रशंसति॥ त्रिवृता प्रैति त्रिवृतेति प्राणा वै त्रिवृत्
प्राणैरेव प्रैति प्राणानस्मात्तु देति सर्वमायुरेति न पुरायुषः प्रमीयते य एतया
स्तुत इति॥ इष्टत्वं षडहस्य प्रथमेऽहनि त्रिवृत्प्रयुज्यते षष्ठेऽहनि अयमस्त्रि
ऽंशः उत्तमे यत्स्वीये नव अन्यो हि क्रूरो नीति विधानादेते चत्रिवृत्स प्रयुज्यते। अ ११०
तस्त्रिवृता प्रैति प्राक्रमते। त्रिवृते वोदत्क्रामतीति। परिसमापयति। प्राणापान
व्यानरूपेण वृत्तित्रयात्मकोऽयं प्राणोऽस्तीति स त्रिवृत्स्थानीयो भवति। तथा

111

सतिप्राणेनैव प्रक्रमसमाप्तीकृते भवतः । एवं प्राणस्यास्यागात् यजमानस्सर्वं
संपूर्णमायुरेति प्राप्नोति ततः पूर्वन्नम्रियते । एषां केषाञ्चिन्मिश्रैस्याह ॥ ७ ॥
तामेतामङ्करद्विषउपासते तस्मात्ते सर्वमायुर्यन्तीति । करद्विषो नाम केचित्
शाखिविशेषाः जो त्रविशेषावा ॥ इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चः खंडः ।६। अथ
तस्यैवां संहिङ्कुर्तिमाह । ७ । पञ्चदशाक्षो हिं करोति स ति स्र भिः स्वस प्रतिस्स
पञ्चक्षुभिरेकादशाक्षो हिङ्कारो कोतिसपञ्च भिस्स तिस्र भिस्स तिस्र भिस्स प्त
क्षो हिङ्करोति स तिस्र भिस्स एकया स तिस्र भिरिति । अपैतांपरश ७ सति ॥ ८ ॥ यो

वे त्रयस्त्रिंशमेकविंशे प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठा वा एकविंशः स्तोमाना
म्पदेताः सप्त त्रयस्त्रिंशस्योत्तमा भवंति सप्तस्वेवैकविंशस्य विष्टुतिरेकविं
१११ शएव तत्त्रयस्त्रिंशं प्रतिष्ठापयति प्रतितिष्ठति य एतया स्तुत इति।। यः खलु त्र
यस्त्रिंशमेकविंशे प्रतिष्ठितं जानाति स प्रतितिष्ठति। कथं तस्य प्रतिष्ठालाभः। य
एकविंशः स्तोमानामध्यक्ष प्रतिष्ठा वै। प्रतिष्ठाहेतुः खलु सर्वप्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमए १११
षएकविंशेन सेतिष्ठत इति तस्य प्रतिष्ठितत्वं। त्रयस्त्रिंशस्यैकविंशप्रतिष्ठानमि स्व
तन्त्याह। अस्यां विष्टुतौ त्रयस्त्रिंशस्योत्तमे पर्याये सप्तकृत्व इति विहिता एताः सप्तत्र्यं

उत्तमा भवंति। एकविंशस्य विष्टुतिः सप्तविधा। एकैकस्मिन्पर्य्याये सप्तर्च्चो भवंति।
यत्तु यस्मादेवं तस्मादेकविंश एव त्रयस्त्रिंशं प्रतिष्ठापयति। अतो य एतया स्तुते सय
जमानः प्रतितिष्ठति॥ ॥इति तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खंडः॥७॥ इछं तु ष्पष्ठखण्ड हस्य
त्रिवृदादयष्षड्स्तोमाः क्रमेण विहिताः। अथ छन्दोमानाञ्चतुर्व्विंशश्च तुश्चत्वा
रिंशोष्टाचत्वारिंश इति। त्रयस्तोमाः तत्र प्रथमस्य स्तोमस्यैका विष्टुतिः साप्र
दर्श्यते॥ अष्टाभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकयाष्टाभ्यो हिंकरोति
स एकया स तिसृभिस्स चतसृभिरष्टाभ्यो हिंकरोति स चतसृभिस्स एकया स तिसृ

त्रिरिति ॥ अथैतां प्रशंसति । ८ ॥ पशवो वै छन्दोमा यदष्टाभ्यो हिंकरोत्यष्टाशफाः प
११२ 112 शवः प्राप्य शास्त्रस्य प्रमाणाज्ञोतीति । पशुसाधनत्वाच्छन्दोमानां पशुत्वमेवं भवति । त्रिष्टु
प्पप्प्यीये च अष्टाभ्यो हिङ्करोतीति । यत्त्वेन पशवश्चाष्टाशफास्तस्य भुजश्चशफश
:शफद्वारेण प्राप्नोति । अथैतां प्रकारान्तरेण स्तौति । ९ । चतसृभिर्विहिते कापरिचरा ११२
चतुष्पादाः पशवो यजमानः परिचराय चतसृभिर्विद्धासे कापरिचरा भवति य
जमानमेव तत्सम्पुष्प्रति स्थापयन्त्येषां वै प्रतिष्ठितां चतुर्विंशस्य विष्टुतिः प्रतितिष्ठ
ति य एतया स्तुत इति । १० ॥ एतत्तु पंचभिर्विहिते कापरिचरे स्यादिव व्याख्येये ॥ ॥

॥इति तृतीयाध्यायस्याष्टमः खंडः॥ ८॥ अथ चतुश्चत्वारिंशस्याति स्तोत्रविष्टुतयः॥ त
त्र प्रथमामाह॥ पञ्चदशभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया चतुर्दश
भ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः पञ्चदशभ्यो हिंकरोति स एकादश
भिः स एकया स तिसृभिरिति॥ अथैतां प्रशंसति॥ ९॥ ब्रह्मणो वा आयतनं प्रथमा क्ष
त्रस्य मध्यमा विश उत्तमा यत्सप्तदशिन्यो भवन्ति नवतश्चतुर्दशोत्तमा ब्रह्मण्येव तत्क्ष
त्रं ओजो वीर्यं दधाति ब्रह्मण्येव तत्क्षत्रं च विशमनुगां करोति क्षत्रस्य चास्य प्रका
शो भवति य एतया स्तुत इति॥ तच्च गतास्तिस्रः स्तोत्रीयाः क्रमेण ब्रह्म क्षत्र विशामा

पतनभृता: एवं सति त्रिष्टुपि पर्य्यायेषु विष्टावगलनयाय स्तुवे प्रथममध्यमे स्तोत्री
ये पंचदशिन्यो पंचदशासङ्ख्योपेतेन्वतः उत्तमा स्तती या चतुर्द्दश विष्टावगलनया
११२ चतुर्द्दश संख्याकात्ततेनोक्तप्रकारेण ब्रह्मक्षत्रायतनभृतयोरधिकसंख्य सा
तब्रह्मक्षत्रयोरवौजो वीर्य्यं च दधाति तत् तथा ब्रह्मक्षत्राद्विशामनुगामनुगंक्री
कृरोति विशापतनाया उत्तमायाहीनसंख्यत्वात् अस्यां विष्टुतौ क्षत्रस्याधिक्या ११२
द् एतयास्तुते तस्य क्षत्रियजातेरेव कीर्त्तिं ब्रवीति तां पुनः प्रशंसति ॥ ७ ॥ अस्तो
मा वा एते यक्षन्दो मा अमुं जो हि स्तोमायुग्गमेति छन्दांसि यदेषा पुञ्जिनी चतुश्चत्वा

114

रिंशस्य विष्टुतिस्तेन स्तोमाः शिताः। छंदोभिर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिर्गीयंत इति छंदोमाश्च
तुर्विंशादयः पंचयरमे छंदोमाः एते अस्तोमा वै स्तोमलक्षणरहिताः खलु। कथं अयुज
अयुक्संख्या हि अन्ये प्रसिद्धास्त्रिवृदादयः स्तोमाः उक्तानि गायत्र्यादीनि छंदांसि युग्
ग्मंति युक्संख्यावंति ते गरेयमानाश्च तुर्विंशादयोऽपि युक्संख्यावंत इति स्तो
मलक्षणराहित्यं। एवमस्तोमत्वे प्राप्ते समाधत्ते यस्मादेतेषां मध्ये चतुश्चत्वारिंशा
स्य स्तोमस्य विहिते पा विष्टुतिरयुजिनी। अयुक्संख्योपेता। द्वयोः पर्य्याययोः पंच
दशसंख्यायोगात्। अतः स्तोमलक्षणसद्भावाच्चतुर्विंशादीनामपि स्तोमत्वं सि

डं। अथैतां पुनः प्रशंसति। छ। एषा वै प्रतिष्ठिता चतुश्चत्वारिंशस्य विष्टुतिः प्रतितिष्ठ
११४ ति य एतया स्तुते इति। आद्यंतयोः पर्याययोः पंचदश सङ्ख्या साम्यदस्याः प्रतिष्ठित
त्वं॥ इति तृतीयाध्यायस्य नवमः खण्डः॥९॥ अथास्यैव वर्द्धितीयानिर्मध्याख्या वि
115 ष्टुतिः। छ। चतुर्दशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स दशभिः स एकया। पञ्चदशभ्यो
हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकादशभिः। पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स एकाद ११४
शभिः स एकया स तिसृभिरिति निर्मध्या। अत्र प्रथमोत्तमयोश्चतुर्विंशावेव पञ्चविंशि न्योम
व ध्यमो तु दशस्तंस्थाके। तिहीनमध्या त्वानिर्मध्या भवति। अथैतां प्रशंसति। अ

115

प्रजायतेत्र

स्तीव चाश्रयश्चौको ऽस्तीवासौ छिद्रमिवेदमंतरिक्षं यदेषा निर्मक्षिका भवतीमानेव लो
कानु प्रजया पशुभिर्जायते य एतया स्तौतीति ॥ अयमन्तर्लोको ऽस्तीव वै प्राणिना
माश्रयभूतः सन् स्पष्टमुपलभ्यमानो वर्त्तते तथासौ द्युलोकश्चास्तीव ग्रहनक्ष
त्रादिभिः प्रकाशमानत्वात् उभयोर्मध्ये ऽवस्थितमिदमंतरिक्षं छिद्रमिव सुषि
रमिव निरात्मकं भवति एवं सति लोकत्रयानुगुण्येन स्थितानिर्मक्षिरूपे तवैषा
निर्मक्षिका भवतीति यजमानेन यजमान इमानेव लोकाननु इमांस्त्रींल्लोकाननुप्रजा
यते त्रिष्वपि लोकेषु समृद्धो भवतीत्यर्थः उक्तस्यैव विवरणं प्रपञ्चति ॥ इतित्र

त्री

तृतीयाध्यायस्य दशमः खंडः ॥१०॥ अथ तृतीया विष्टुतिः ॥ ॥ पञ्चदशभ्यो हिंकरोति

स तिसृभिस्स एकया स एकादशभिस्स एकया पञ्चदशभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिस्स

११५ 115 एकादशभिश्चतुर्दशभ्यो हिंकरोति स दशभिः स एकया स तिसृभिरिति ॥ अथ स्पष्टम् ॥ अ

थोक्तानां तिसृणां विष्टुतीनां प्रयोगस्यानियमे प्राप्ते सवनत्रयभेदेन व्यवस्थामाह ॥ ॥

आज्यानां प्रथमा पृष्ठानां द्वितीयोक्थानां तृतीयेति ॥ आज्यानां प्रातःसवनिकानां ११५

स्तोत्राणां माध्यंदिनगतानां चतुर्णां चतु[illegible]श्चत्वारिंशस्य स्तोमकॢप्तिः पृष्ठानां

पृष्ठस्तोत्राणां माध्यंदिनगतानां चतुर्णां चतुश्चत्वारिंशस्य द्वितीया विष्टुतिः ॥ तथोक्थानां च ॥

प्रथमयाविष्टुत्या २

अत्रोक्थशब्दस्तृतीयसवनगतस्तोत्रोपलक्षणार्थः तेनाग्निष्टोमसाम्नोप्युक्थ-
शब्देन ग्रहणात्तत्सहितानां चतुर्णां स्तोत्राणां चतुश्चत्वारिंशस्य तृतीयाविष्टुतिः
कार्या अथ प्रकारांतरेण सांख्यवस्थामाह। आज्यानां ८ साहोतुर्या पृष्ठानां ८
सा मैत्रावरुणस्य योक्थानां ८ सा ब्राह्मणाच्छंसिनो यैव होतुः साच्छावाकस्य या पृ-
ष्ठानां ८ सा होतुर्या उक्थानां ८ सा मैत्रावरुणस्य याज्यानां ८ सा ब्राह्मणाच्छंसि-
नो यैव होतुः साच्छावाकस्य योक्थानां ८ सा होतुर्या आज्यानां ८ सा मैत्रावरुणस्य या पृ-
ष्ठानां ८ सा ब्राह्मणाच्छंसिनो यैव होतुः साच्छावाकस्य सर्वा आज्येषु सर्वाः पृष्ठ-

षुसर्व्वा उक्तेष्विति । या आज्यानामुक्ता प्रथमा विष्टुतिः सा होतुराज्यस्य कार्य्या । यत्तु प्रथमं
आज्यस्तोत्रं तत्तु हि होता प्रउगशस्त्रेणानुशंसति । अतः तत्संबंधात्तदाज्यत्वं । एवमै
११६ 116 त्रावरुणादीनामप्यनुशंसितत्वेन तत्स्तोत्रसंबंधः । पृष्ठानीपृष्ठास्तोत्राणां याद्वितीया
या विहिता सा मैत्रावरुणस्याज्यस्य कार्य्या । उक्थानां विहितायास्तृतीया विष्टुतिः सा
ब्राह्मणाच्छंसिन आज्यस्य कार्य्या । यैव होतुराज्यस्य प्रथमा विष्टुतिः साऽच्छावाक ११६
स्य कार्य्या । एवं सर्व्वा अपि विष्टुतयः प्रातःसवने उपयुक्ताः । तथा माध्यंदिनसवने पि
या पृष्ठानी विष्टुतिर्द्वितीया सा होतुः पृष्ठस्य कार्य्या । पोत्क्थानां विहितास्तृतीया सा

प्रथमासाब्राह्मणाच्छंसिनःपृष्ठेकार्या।येवहोतुःपृष्ठेविहिता।१

मैत्रावरुणस्यपृष्ठेकार्या।याऽस्यानांविहितांद्वितीयासाछावाकस्यपृष्ठेकार्या।ए
वमाध्यंदिनसवनेपिसर्वाविष्टुतयःप्रविष्टाः।योक्तानांविहितातृतीयास्विष्टुतिःसा
होतुरग्निष्टोमस्यसाम्नःकार्या।आज्यानांविहितायाप्रथमासामैत्रावरुणस्योक्थे
कार्या।याऽऽष्यानांविहिताद्वितीयासाब्राह्मणाच्छंसिनउक्थेकार्या।येवहोतुर
क्थस्यविहितासाऽछावाकस्योक्थेकार्या।एवंतृतीयसवनेसर्वाःप्रविष्टाः।एवंव्य
तिषंगेसतिसर्वाविष्टुतयःआज्येषुसर्वाःपृष्ठेषुसर्वाःस्तोत्रेषुपर्यवानियुक्ताभवंति।उक्थ
यवस्कंप्रशीसति।६।पशवोवैसमीचतीयदेषासर्वाणिसवनान्यनुसंचरंत्यनुस

[illegible] वनमेवैनंपशुभिःसमर्द्धयतिपशुमान्नवतियएतयास्तुतइति।समीषेतीस
११७ मिन्द्रेवीनावेसवनत्रयेप्येकीभूयईषतिगच्छतीतिसमीषेती।एषाविष्टुतिःपशवोवैपशु
हेतुत्वात्।साएषासर्वाणिसवनान्यनुसर्वेषुसवनेषुसञ्चरतीतियत्तेनएनंयजमानं
117 अनुसवनंसवनएवपशुभिःसमृद्धिंकरोति।यश्चैतयास्तुतेसोपिपशुमान्नवतीति॥
इतितृतीयाध्यायस्यैकादशःखंडः॥११॥अथाष्टाचत्वारिंशस्यद्विष्टुतीतयोःप्रथ
मामाह।षोडशभ्योहिङ्करोतिसतिसृभिःसद्वादशभिःसएकयाषोडशभ्योहिङ्करोति ११७
सएकयासतिसृभिःसद्वादशभिःषोडशभ्योहिङ्करोतिसद्वादशभिःसएकयासति

स्तनिरिति । अथैतौ प्रश्नौ सति ॥ अंतेवाष्टाचत्वारिंशः पशवश्छन्दोमायत्तः षोडशाक्ष
षोडशाक्षो हिङ्करोति षोडशकलाः पशवः कलाशस्तत्पशूनाप्नोतीति । यस्य अष्टाचत्वा
रिंश स्तोमः । असावैतो वै अतऊर्ध्वं स्तोमांतरस्यानुक्ते चात्र त्रिवृदादीनामवसान
मन्तः खलु । पशुसाधनत्वात्र छन्दोमाश्च पशवः तेच पशवः षोडशकलाः अष्टौ शफाश्च
त्वारः पादाः शिरो ग्रीवा आत्मा पुच्छमिति । एवं सति त्रिष्वपि पर्यायेषु यत् षोडशाक्ष षोड
शाक्षो हिङ्करोति तत् तेन कलाशः अवयवशः एव पशूनं तलः प्राप्नोति । प्रकारांतरेणास्तो
ति छ । द्वादशानि विहितेका परिचरा द्वादश मासाः संवत्सरो यजमानः परिचराय

द्वादशविद्विंद्याद्याचकापरिचराभवतियजमानमेवतदंनतस्यवत्सरेपशुषुप्रति
११८ ष्ठापयत्येषावैप्रतिष्ठितऽष्टाचत्वारिंशस्यविष्टुतिः प्रतितिष्ठतियएतयास्तुतइ
ति॥ त्रिषुपर्य्यायेष्वावापस्थानगताभिर्द्वादशभिस्स्तोत्रीयाभिरेषाविष्टुतिर्विशेष
118 तोविहिता तत्र चतुर्गायत्र्यास्त्रिर्वचनं परिचराया एकवचन्नन्यायतः प्राप्तौ सत्वत्स
सा०३ रश्च द्वादशमासात्मकः परिचरायजमानस्थानीयाः एवं सति द्वादशभिस्स्तोत्री ११८
याभिरावापस्थानगताभिरिमां विष्टुतिं विद्यातिपरिचराश्चैकाभवतीतियत्त
तेनांततः स्तोमानामवसानेयजमानमेवसंवत्सरपशुषुप्रतिष्ठापयति समपर्य्या

यच्चादेघारवल्लुविष्टुतिः प्रतिः ष्ठिताऽष्टाचत्वारिं७शस्पत्र्रतोयएयास्तुतेसप्तातिति
ष्टुति॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वादशः खंडः॥१२॥ अथान्यां विष्टुतिं दर्शयति॥ ७॥ षोड
शभ्यो हिंकरोति स तिसृभिस्स दशभिस्स तिसृभिष्षोडशभ्यो हिंकरोति स तिसृभिस्स
तिसृभिस्स दशभिष्षोडशभ्यो हिंकरोति स दशभिस्स तिसृभिस्स तिसृभिर्नेदीयस्स
ङ्क्रमेति॥ पर्यायास्पर्यायोत्तरं संक्रामतीति समाने संख्यास्वेव संक्रमणान्नेदीयस्सङ्क्रमे
षा॥ अथैतां स्तौति॥ ७॥ अन्तो वा अष्टाचत्वारिंशोऽयथा महावृक्षस्याग्रं स्तप्वाने
दीयस्सङ्क्रमान्तसङ्क्रामत्येवमेतन्नेदीयस्सङ्क्रमयानेदीयस्सङ्क्रमान्तसङ्क्रामतीति॥ त्रयस्त्रिं

७ शास्यनेदीयस्त्वसङ्कुमार्क्ष्वाद्वदिदमप्यिव्याकरोयं ॥ प्रकारांतरेणास्तौति ॥ दशभिर्निर्व
११९ हितास्तिस्रः परिचराद्दशाक्षराविराडेतावान्तुरूपोयदासाप्रजाजायायद्दशभिर्निर्व
दधातितिस्रः परिचराभवंतियजमानमेवतत्त्विराधन्नाद्येततः प्रतिष्ठापयत्सन्ना
119 दो भवतिय एतयास्तुत इति ॥ यत्त्यद्विष्टुतिर्दशभिरावापस्थानगताभिः स्तोत्रीयाभि
र्निर्हितास्तिस्रः परिचराः परिचरशस्थानेतिस्रो भवंतीत्यर्थः ॥ अन्नाद्यरूपाविराड ११९
पिप्रतिपाद्दशाक्षरा ॥ आत्माप्रजापुत्रपौत्रादिरूपाजायाचेतियदेतत्त्रितय
मस्मि एतावान्हि पुरुषः एवं सति आवापः स्थाने य द्दशभिर्निर्दधाती मां विष्टुति

तिस्रः परिचरा भवंतीति तेन प्रजया जायया चसहितं यजमानमेवान्नाद्य अन्नाद्यरूपे
विराजि अंततः स्तोमस्समाप्तौ प्रतिष्ठापयति स्तोतारं अतो य एतया स्तुते सोऽन्नादो भवति
अन्नीयान्न बाजुद्ध्योपेतो भवति॥ इति महाब्राह्मणे ताण्डे तृतीयाध्यायस्य त्र
योदशः खंडः॥१३॥ ॥इति तृतीयोध्यायः समाप्तः॥ वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो हा
र्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थ महेश्वरः॥ ॥इति श्रीमद्राजा
धिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरे
सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे तृतीया

ध्यायः समाप्तः ॥ ॥ यस्य निश्श्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे
१२० विद्यातीर्थमहेश्वरं । स्तोमानां दशरात्रस्य प्रोक्ता विष्टुतयः क्रमात् । गवामयनिकानां च ता
एवेत्यवगम्यते ॥ शतानि त्रीणि षष्टिश्च विषुवाꣳश्चैतुर्द्दके प्रोक्तानि गव्यसत्रस्य सु
120 स्याहानि क्रमादिह । तानि संग्रह्य वक्ष्यन्ते बुद्धिव्युत्पत्तिसिद्धये । द्विविधं गवामयनं द १२०
शमाससाध्यं द्वादशमाससाध्यं च । तत्र द्वादशमासनिर्वर्त्यस्य प्रायणीयोऽतिरात्रः प्रथम
महस्ततश्चतुर्विꣳश उक्थ्यारंभणीयते ऽत्रे अहनी अनुष्ठाय । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्यो
तिरित्याभिप्लविकः षडहः । स चतुर्वारमावर्त्तनीयः । ततस्त्रिवृदादिस्तोमषट्कसाध्यः पृष्ठ्यः

षडहः। एवं पंचभिः षडहैरेको मासः पूर्यते एतस्यैवावर्त्तनेन पंचमासाः संपाद्याः। तत्र ष
ष्ठमासस्यादौ त्रयोभिप्लवाः षडहाः कार्याः। तत एकः पृष्ठ्यः षडहः। ततोभिजिदेकमहस्त्रयः स्व
रसामान इत्येवमष्टाविंशत्यहानि। आद्याभ्यां प्रायणीयचतुर्विंशाभ्यां षष्ठो मासः पूर्णः। इ
त्थं पूर्वस्मिन्पक्षसिअशीत्युत्तरशतसंख्यान्यहानि संपन्नानि ततो विषुवानेकमहः। सो
ऽस्य सत्रस्य प्रधानभूतः। सप्तममासस्यादौ त्रयः स्वरसामानः प्रतिलोमाः कार्याः। ततो विश्व
जिदावृत्तः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशादिस्तोमास्त्रिवृदुत्तमः। ततस्त्रयोभिप्लवाः षडहा आ
वृत्ताः। एवमष्टाविंशत्यहानि स्युः। अस्य च मासस्य महाव्रतातिरात्रावेतनोभिधास्यमा

नोपर्कोसस्सप्तमोमासः। ततः पृष्ठ्यः षडहः। पूर्वैश्चतुर्भिरात्रिङ्गविकैः। प्रतिलोमक्रमेणा
नुष्ठितेरष्टमोमासः। स एवावृत्यानवमदशमैकादशाश्चापि संपद्याः। द्वादशमासस्यादौ
त्रयोभिप्लवाः षडहाः। ततोगोआयुषी द्व्यहनी ततोद्वादशदशाहानि चेति त्रिंशदहा
नि स द्वादशो मासस्ततो महाव्रतमुपांत्यमहः उदयनीयोतिरात्र इत्येते सत्रमासस्य दर्शके
इति। तदेतद्गवामयनसत्रं विधास्यन् तन्नाममनिर्वचनप्रदर्शनापादावाख्यायिकामाह।
॥ गावो वा एतत्सत्रमासत तासां दशसु मासुः सुश्रृङ्गाण्यजायंत ता अब्रुवन्नराध्मोत्तिष्ठामो
पशानोऽभूतेति ताउदतिष्ठंनिति। पुरा खलु गाव एतत्संवत्सरसत्रमासत ताश्चन्वतिष्ठन्। गा

सिचोदनाउपायचोदनाचसत्रलिंगमितिमीमांसकाः। अत्रासिरूपेयुष्मत्सत्रप्रकरणेऽनु
ष्ठानेवर्त्ततेसइतितन्निदंगोभिरनुष्ठितंमतइदंगवाम यनामसत्रमुच्यते। तासांसत्र
मासीनानांमध्येकासांचिद्दशसुमासेषु। पदन्नोमासिस्यादिनामासश्शब्दस्यमास
मात्रवचनः तेष्वनुष्ठितेषुशृंगाण्यजायंतजातशृंगाअब्रुवन्परस्परमुक्तवत्यः। किमितित्रत्र
रास्मासमुद्धाअन्नमत्रोतोवयमुत्तिष्ठामसत्रेसमापयामअराश्मेतिपदुक्तंतव्याचष्टे।
उपराश्मा: अजितः शिरप्रदेशमुपेत्यशेरतइत्योपशाः शृंगाणिताति। नो अस्माकं अइतजा
तान्यभवन्नितिसंबंधः अइतेतिजनीप्रादुर्भावइत्यस्माच्छुडि॰ बहुवचनेमंत्रेघसे

स्रादिनाह्लेछुँकिगमहनजनेखर्पघात्नेपेरूपं। एवमुक्त्वाता गावःसत्रादुदस्तिष्ठन्। ऐतौ
१२२ वैदशभिर्मासैःफलंप्राप्तोदशमासनिर्वर्त्त्यमपिगवामयनमस्तीत्युक्तंभवति। अथद्वाद
शमासनिर्वर्त्त्यमप्यस्तीतिदर्शयति। ७। तासांत्वेवानुवन्नासामहाएवैमोद्वादशोमासोस७सं
122 वत्सरमापयामेति तासांद्वादशसुमाःसुश्टेगालिप्रावर्त्ततताःसर्वमन्नाद्यमाभुवी७स्ताए
ताःऋपरास्तस्मात्ताःसर्वान्द्वादशमासःप्ररतेसर्व७हितात्र्यन्नाद्यमाभुवन्निति॥ तुशाद्वैवे १२२
लेद्यत्ययघातनाछेः। तासामेवगवामम्नक्षोकाध्विदंभुवन्तु। किमित्युच्यते। योद्वादशोद्वा
दशसंख्यापरकावविशिष्टौवेकादशद्वादशोमासोरमोप्यासामहाएवमनुप्त्रामेवग्र

नुष्ठाय प्रारब्धं संवत्सरसाध्यं समापयामेति व्यवहितौ स्वेति स निश्चयस्य व्यवहितेन सं
बंधः। तासां गवां जातानि शृंगाणि यद् दश प्राप्तासु मासेषु दशसु प्रावर्तंत प्राप्य यद् दश
त्रिमासेः शृंगप्राप्तिलक्षणे फले सिद्धेपि। पुनरप्यर्धद्वयाय ता मासद्वयमन्वतिष्ठन् तत्र
तो जातानामपि शृंगाणि पुनः पतंति स्मेति प्रायः। न पाश्चेतरे यके। अथवा: समापयि
शृंगाणि ष्यामः संवत्सरमिति स्मास ततस्तासां मध्ये द्वयोः प्रावर्तंत। ता एतास्तूपरा इति। ताः पतितशृंगा भावः तू
शृंगहीनाः दृश्यंते। तस्मात्ताः सर्वान् द्वादश मासान् मासान्प्रेरले प्रगच्छति। ईदृग्गतौ सीत परा:
वातातपेषु सर्वदापुष्टाशृंगा एवं यथा च्छंगच्छंति। शृंगिण्यो महिष्यादयस्तु कृशा न वंति तस्मा
ताः सर्वाः सर्वं सर्वर्तुं नवं मन्नाद्यमदनीयमन्नं प्राप्नुवन्।

दित्युक्तं । कस्मादित्याह । हि यस्मात्ता गावः सर्व्वमन्नाद्यमाप्नुवन्त तस्मात्सर्वर्त्तुषु पुष्टांगा
१२३ नवंति । तथा चैतरेयकं । ऊर्ज्जन्वसुन्वम् । तस्मादु ताः सर्व्वान्ऋतून्प्राप्तोत्तरमुत्तिष्ठंति ।
उक्तार्थं जानतः फलमाह । ऽ सर्वमन्नाद्यमाप्नोति य एवं वेदेति । स्पष्टोर्थः । तदेवं दशमा
123 सनिर्वर्त्यं द्वादशमासनिर्वर्त्यं चेति द्विविधं गवामयनं प्रतिपादितं । तयोर्ज्योतिष्टोमद
शपूर्णमासादिवदेतत्कामः एतत्कुर्यादिति कामसंबद्धफलविशेषाश्रवणाद्विश्वजि १२३
।न्न्यायेनाम्नातस्य स्वर्गस्य कल्पनाया अप्राप्य सत्रं रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादि
कस्य समृद्धिफलस्य वाक्यशेषस्थत्वादस्मा । ताकूतं गमीय इति समृद्धकामा एतत्स

त्रमासीरत्निति विधिरन्नेतव्यः। तैत्तिरीयस्य समृद्धिफलकत्वे [illegible] स्यसमाम्नातं। य एवं वि
द्वान्सः संवत्सरमुपयंत्यृध्नुवं त्येवेति। अथास्य सत्रस्य पूर्वोक्तान्यहानि क्रमेण विधास्य
न्नतिरात्रसंस्थं प्रथममहर्विधातुमाख्यायिकामाह। प्रजापतिर्वा इदमेक आसी
त्सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स एतमतिरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनाहोरात्रे प्राज
नयदिति। यदिदं दृश्यमानं जगत् सृष्टेः पूर्वं प्रजापतिरेक एवासीत्। प्रलयावस्था
यामव्याकृते कारणे कार्यप्रपंचस्य लीनत्वात्स्रष्टा हिरण्यगर्भ एक एवासीद्द्वितीयः स
एकलः प्रजापतिरकामयत कामनामकरोत्। किमिति। बहुः स्यां व्यागिरिनदीसमुद्रा

ह्वीनेदेनानेकविधस्यीनवेस्यं। तदर्थमहं प्रजायेय। अहमेव कार्येण रूपेण परिणतो भ
१२४ वेयमिति। स एवं कामयमानः प्रजापतिः स्वच्छ्रपायस्वेन एतं गणामयनस्याघ [illegible] मति
रात्रमपश्यत्तं दृष्ट्वाहृ। दृष्ट्वा चतमाहरत्। तदन्वतिष्ठत्। तेनानुष्ठितेनाहोरात्रेभ्य
125 हस्व रात्रिं च प्राजनयत उदपादयत। सर्वकारणभूतः प्रजापतिः अहोरात्रप्रमुखं कृत्स्नं
जगत् यद्वरूपेणैव साधनेन ससर्जेति संग्रहार्थः। अपेदानीं तमतिरात्रं विधत्ते। [illegible]य १२४
देशो तिरात्रो भवत्यहोरात्रे एव प्रजनयीत्सहोरात्रयोः प्रतितिष्ठत्यतावान्वावसंवत्स
रो यदहेश्चाहोरात्राभ्यामेव तत्संवत्सरमाप्नुवंतीति। एषः प्रजापतिना दृष्टोतिरात्रः ग

125

रा

वामयनस्य प्रथममहर्भवतीति यत्तू तेन सत्त्वाननुतिष्ठतो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयं
ति । उत्सादयंति स्वाधीने कुर्वंतीत्यर्थः । तथा सति तयोः स्वाधीनयोः प्रतितिष्ठंति । प्रतिष्ठिता भवं
ति । तत्र यद्यपि यच्छब्दत्रयोगात् सिद्धवदनुवादता प्रतिभाति तथापि यदाग्नेयोष्टाकपाल इति
वदप्राप्तत्वादतिरात्रस्य विधेयता द्रष्टव्या । न केवलमहोरात्रयोः प्रतिष्ठा । किंतु तत्संपाद्या
वै त्मके प्रतिष्ठिते । संवत्सरमपि प्राप्नुवंतीत्याह । एतावानित्यादिना । अथैनमतिरात्रमवयु
ज्य प्रशंसति । ८ । यज्ज्योतिष्टोमो भवति यदहर्मुखं तद्दुर्वंति यदुक्थ्याय इडाज्ञतो रनंत
रयाययद्रात्रिः सर्वस्याप्त्या इति ॥ ॥ अथ षोडशिकं यमतिरात्रं इत्युक्तं । क्लृप्तो ज्योतिष्टो

हि १

मोऽतिरात्रो षोडशिक इति। अथ तद्व्यतिरिक्ताभिस्तिसृभिः संस्थाभिरव्ययुक्तस्तूयते।
१२५ यद्यपि सर्वेषामप्यग्निष्टोमत्वमस्ति तथापि उक्थ्यातिरात्रसंस्थयोः पृथग्ग्रहणसा
125 म्याद् अग्निष्टोमसंस्थैव ज्योतिष्टोमशब्देनोच्यते। ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमाय
स्तोमा यस्य स ज्योतिष्टोमः। तथा च तैत्तिरीयकं। त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविं
व३ श एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति। ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो द्वादश १२५
स्तोत्रात्मको भवति ज्योतिष्टोमस्य हि अग्निष्टोमसंस्था मुख्या। एष वाव प्रथमो
यज्ञानामिति श्रुतेः। तत्तेन यज्ञमुखं यज्ञानां मुखभूतमग्निष्टोमं प्राप्य आर्ध्नुवन्ति

सत्रिणः समृद्धा भवंति तथा तस्मिन्नतिरात्रे उक्थ्यः पंचदशस्तु तथा स्तत्र साध्यः क्रतुरं तत्र भ
वतीति यत्। तत्र यह क्रतोः संपूर्णस्य यज्ञस्य अनंतरस्यायज्ञ परित्यागाय भवति।
उक्थ्य संस्था यो हि क्रतुसंपूर्णो भवति। तथा द्वयोः सवनयोः ~~सवनयोः~~ पंचपंचस्तो
त्राणि तथा तृतीयेपि स्तोत्रपंचक सद्भावात्। अग्निष्टोमस्य संपूर्णः क्रतुः उक्तः हे तो
रप्यावात्। अपि चात्रि घपि सवनेषु प्रस्थित याज्या देवताः शस्त्रैः प्रशस्यंते। तथा हि प्रा
तःसवने मैत्रावरुणस्य प्रतिस्थित याज्या देवता मित्रावरुणौ शस्त्रेणोपितावेव प्र
शस्यते। ब्राह्मणाच्छंसिनः इंद्रः प्रस्थित याज्या देवता सैव तदीय शस्त्रेण स्तूयते।

स्य वा
तथा माध्यंदिनस्य सर्वैन्द्र सामस्थितयाज्यासुरा स्त्रंलिचैंद्राग्नेतथा तृतीयसव
नेमैत्रावरुणस्यैंद्रावरुणा सुषुपा इति । ऐंद्रा वारुणीप्रस्थितयाज्या । इंद्रश्च सोमं पिबतं
१२६ बृहस्पत इति । ऐंद्राबार्हस्पत्यसाम्नास्नातृणां कुत्सिनः प्रस्थितयाज्या । इंद्राविष्णूपिपिब
छा तमिस्त्यं वाकस्यचैंद्राविष्णवी । यदि तृतीयसवन एतद्देवत्यानि शस्त्राणि न शंस्यर
126 न् । प्रस्थितयाज्यादेवतास्तु सत्त्वेन क्रतुरसंपूर्णः स्यात् । उक्थेषु च प्रथमशस्त्रमैत्रा
वरुणीयं द्वितीयमैंद्राबार्हस्पत्यं तृतीयमैंद्राविष्णवं । एतेषु तृतीयसवने सवनी १२६
तरवत् प्रस्थितयाज्यदेवतानां प्रशंसा जातेति यः इह क्रतुः संपूर्णो भवति । इच्छमंत

127

र्त्ति न संख्याद्वयेन प्रशस्या विहितया तिरात्रस्यापि प्रशंसति । यदि-त्यादिना । अत्र
रात्रिशब्देन त्रयः पर्यायाः सोपि: स्तोत्रे तच्छस्त्राणि च लक्ष्यन्ते । रात्रिर्भवतीति यत्तु तत्स
र्वेषां स्तुतशस्त्राणां परिगृहीतत्वात् । सर्वस्य संपूर्णस्य यत्तस्य प्राप्त्यै भवति । त्र्यव
दपोति रात्रो भवतीति च । यज्ज्योतिष्टोमो भवति यदुक्थ्यो भवति यद्रात्रिरित्यादिवाक्य
त्रये ज्योतिष्टोमोक्थ्य कर्मविधिरिति मंतव्यं । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जा
ते इति विहितायां जातेष्ट्यां यदष्टाकपालो भवति यन्नवकपालो भवतीत्यादिवद् वस्तु
कथानुवादत्वेन स्तुतिपरत्वात् । क्रमप्राप्तस्य चतुर्विंशस्य बहु वक्तव्य सद्भावा

स्या १

तद्यपथग्वजुवां मः इदानी मभी ष्टवद्द्वयोरक्तो संग्रहे ए क्लिमत्रिदधान आद्दावा
नि ष्टविकं एवं अहं विदधातु प्रस्तोती ॥ ६ ॥ स एतान्स्तोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरा
१२७ युरितीमवेलोका एते स्तोमा अयमेव ज्योतिरयमन्तमो गोरसावुत्तमः आयुरिति।
स प्रर्वोक्तः प्रजापतिः एतान्स्तोमान्स्तव स्तोमशब्द। न त्रिवृदादिस्तोम वंच्यहा
127
नि ऋ ह्वंते। तानि ज्योतिर्गौरायुरिति। एतन्नामकान्यपश्यत्। तत्र ज्योतिरग्नि १२७
ष्टोमसंस्थः गौरायुषी उक्थसंस्थे ज्योतिषि इयं स्तोमक्लृप्तिः। त्रिवृद्धि बहिष्पवमा
नं पंचदशान्याज्यानि पंचदशो माध्यंदिनः पवमानः सप्तदशानि पृष्ठानि सप्तदश

आर्भवएकविं॰शो म॑ग्निष्टोमस्सामेति। अथ गोष्टोमस्य पंचदशं बहिष्पवमानं त्रिवृ
त्याज्यानि सप्तदशं माध्यंदिनं॰ सवनमेकविं॰शं तृतीयसवनं। अथायुष्टोमस्य त्रिवृ
द्बहिष्पवमानं पंचदशान्याज्यानि सप्तदशं माध्यंदिनं॰ सवनमेकविंशं तृतीयसवनमिति।
एते उक्ताः स्तोमा इमे लोका वै भूरादिकाः खलु के कतमो लोक इति बुभुत्सायामाह।
प्रथमेव लोको ज्योतिः अयमेव मोन्तरिक्षलोको गौः। असावुत्तमस्तृतीयः स्व
र्लोक आयुः। स्तोमत्रयस्य लोकत्रयेऽपि सहसंख्यासाम्यादेतच्छब्दता एतैस्त्रिभिः
स्तोमैः साधनैस्त्रीन्लोकानजनयदिति शेषः। अथैतान्विधत्ते। ऊ यदेते स्तो

माभवंतीमानेवलोकान्प्रजनयंस्तेषुलोकेषुप्रतितिष्ठंतीति॥ यदेषोतिरात्रो भवतीत्येवा
क्यवदेतत्सर्वंव्याख्येयं अग्निष्टवषडहस्योत्तरं त्र्यहंविधातुमाह। छंदः एतं त्र्यहं
१२८ पुनः प्राप्नुक्तेन षडहेनषड्भूतत्प्राजनयदिति। सप्रजापतिरेतं पूर्वोक्तं त्र्यहं
128 पुनः प्रयुंक्ते वान्यौ रायुर्ज्योतिष्क्रमोत्रावगंतव्यः। तथा चापस्तंबः। ज्योतिष्टो
ममग्निष्टोमं रथंतरसामानं गामुक्थं बृहत्सामानमायुषमुक्थं रथंतरसामानं १२८
ज्योतिष्टोमं बृहत्सामानमिति। तेन षडहेन षड्भूतान्यसीतादीन्प्राजनयत् स एषवा
न्। अपार्थवादानुगुण्याय पूर्वं विहितेन त्र्यहेन संयुज्य इममुत्तरं त्र्यहं विधत्ते

॥यदेष षडहो भवति। ऋतूनेव प्रजनयीतिस्तुषु प्रतितिष्ठीति। स एषोऽर्थः। अथ द्वि-
तीयं षडहं विधातुमाह॥ स एतं षडहं पुनः प्रायुङ्क्त ताभ्यां द्वाभ्यां षडहाभ्यां
द्वादश मासः प्राजनयदिति। पूर्वं प्रयुक्तमेव षडहं पुनरपि प्रयुञ्जानस्तैर्मि-
द्वा लितैर्द्वादशभिरहोभिर्द्वादश मासान् मासान्प्राजनयत्। पूर्ववदर्थवादमनुवदन्नुपपाय
द्विहितेन षडहेन सहद्वितीयं षडहं समुच्चित्य विधत्ते। यदेतौ द्वौ षडहौ भवतो मा-
सानेव प्रजनयंति मासेषु प्रतितिष्ठंतीति॥ पूर्ववद्व्याख्येयं। तृतीयचतुर्थौ
षडहौ विधातुमाह। स एतौ द्वौ षडहौ पुनः प्रायुङ्क्त तैश्चतुर्भिः षडहैश्चतुर्विं-

शतिमर्द्धमासान्प्राजनयदिति। एतौ द्वौ प्रयुक्तावेव षडहौ पुनः प्रायुङ्क्त वान्। तेद
वं प्रयुक्तैश्चतुर्भिः षडहैश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यान्यहानि संपन्नानि तैश्च तत्संख्या
१२९ कानर्द्धमासान् प्रजापतिः सृष्टवान्। अपरपूर्वं वृद्धिं हि तेन षडहद्वयेन सहस्रहश्च
129 र्द्धं वा हानुगुणायद्यमें तृतीयश्चतुः षडहद्वयं विचक्ते॥ यदेते चत्वारः षडहा अर्द्धस
द्धमासानेव प्रजनयंस्तद्धमासेषु प्रतितिष्ठंतीति। स्पष्टोऽर्थः। इत्थं षडहचतुष्कं वि १२९
धाय पंचमं षष्ठं षडहं विधातुमाह॥ स इदं भुवनं प्रजनयित्वा षष्ठेन षडहेन
वार्य्यमासमन्वचत्तेति॥ स प्रजापतिः इदमहोरात्रादिरूपं भुवनं सर्वं जगत् प्रक

र्षिणो साधनि वीर्यैः सन्न प्रयुङ्क्ते न पृष्ठ्येन षडहेन त्रिवृदादिस्तोमकेन वीर्य्यं सृष्ट
स्य जगतो योगरहस्यात्मकं सामर्थ्यमात्मनि सर्वस्मिन्न धत्त। पुनर्ईतवान्। तमिमं
पृष्ठ्यषडहं विधत्ते।छ। यदेष पृष्ठ्यः षडहो भवति वीर्य्य एवांततः प्रतितिष्ठतीति। य
स्मात्प्रजापतिरिमं षडहं वीर्य्यं चारणांर्थं प्रयुङ्क्तवान्। तस्मादिमं षडहं प्रयुंजानाः स
त्रिणः सत्रं ततो मासावसाने वीर्य्य एव प्रतिष्ठिता भवंतीत्युक्तं। इच्छमनु तिष्ठेन षडह ष्ठिते
पंचकात्मकेन मासेन तत्त्वसंघात्मकं संवत्सरं प्रजापतिः सृष्टवान्। सत्त्रिणोपि ष
डहपंचकानुष्ठानेन मासद्वारा संवत्सरमेवस्य योगसाधनमुत्त्पादयंति। तस्मिंग्र
हू१

प्रतिष्ठिताभवतीति।इतितस्यस्तुतिः।छ।तृतीयपक्षोत्पत्तौ।तेनमासासंवत्सरंप्रजनय
१३० द्वादशमासोभवतिसंवत्सरमेवप्रजनयतिसंवत्सरेप्रतितिष्ठतीति।इति।इतिचतुर्थ
130 ध्यायस्यप्रथमः खंडः ॥१॥ प्रायणीयातिरात्रानंतरमनुष्ठेयंचतुर्विंशमन्यद्विती
यमहः।बहुवक्तव्यत्वेनपश्चाद्विधास्यतइतियद्वादि।अतस्तदहर्विदधाति।छ। १३०
प्रायणीयमेतदहर्भवतीति।एतद्वक्ष्यमाणमहः प्रायणीयं।प्रकर्षेणायंतीतिगच्छंतिस्व
र्गमनेनेतिव्युत्पत्तिः।एतत्संज्ञकंगवामयनस्यद्वितीयमहरनुष्ठेयंभवति।यद्यपि
क्रस्येतरप्रथमविहितस्यातिरात्रस्यैवप्रायणीयइतिसंज्ञाप्रसिद्धा।तथापिप्रथ

मोऽन्नमयोरतिरात्रयोः सर्वत्र साधारणत्वाद् अस्यैवाह्नो गवामयनेऽत्र साधारणं प्रायणम्
मिति द्रष्टव्यम् एतदादिम गवामयनस्वरूपम् अस्मिन्न् द्वितीयेऽहनि प्रायणीयशब्दो
ऽत्र प्रयुज्यते । उक्तम् अहर्नाम निर्वचनद्वारा प्रशंसति । ८ । प्रायणीये । न वा अत्राह्ना देवाः
स्वर्गं लोकं प्रायन्न् अस्माय ८ सा सायणीयस्य प्रायणीयत्वम् इति । पुरा देवाः प्रा
यणीयेन प्रायणीयाख्येन स्वर्गं लोकं प्रायन्न् प्राप्ताः यद्यस्मात् सायणी
र्गं प्रागमन्न् तस्माद् अस्याह्नः प्रायणीयत्वं । प्रायणीयसाधनत्वात् सायणीयम् इति
नाम संपन्नं । अथैतस्याह्न उक्तरूपं लोकप्रशस्तत्वात् सत्रित्रिरस्मिन्न् अहनि अव

स्यमरु त्विग्भिर्ब्राध्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह॥ ३॥ तस्मात्प्रायणीयस्याह्नस्त्विजान
१३१ वितव्यमेतद्धि स्वर्गस्य लोकस्य नेदिष्ठम् य एतस्यार्त्विज्यं न भवति हीयते स्वर्गाल्लोकादि
ति। यस्मादेतदहः स्वर्गप्राप्तिसाधनं तस्मादस्याह्नः प्रयोगाय ऋत्विजा। ज्ञातावेक्षन्त
131 नम्रत्विग्भिर्ज्ञवितव्यं। एतत्खलु हि तीतैयमहः स्वर्गस्य लोकस्य नेदिष्ठ मेतिकतमं
साक्षात्तत्प्राप्तिसाधनं हात। अतो य एतस्यार्त्विज्यं न भवति। आर्त्विज्यं न करोति। स स्वर्गाल्लो ल्लो ५
काद्धीयात्। हीनो वियुक्तो भवति। अथैतस्मिन्नहनि स्तोमं विधत्ते। चतुर्विंशं भवतीति॥ १३१
इदमहरुक्थ्यसंस्थं तत्र सर्वेषु स्तोत्रेषु चतुर्विंशति एव स्तोमः कार्यः तदेतत्प्रशंस
स्थं १

ति।७।।चतुर्व्विंशत्यक्षरा गायत्री तेजो ब्रह्मवर्च्चसं गायत्री तेज एव ब्रह्मवर्च्चस
मारब्धा प्रयंतीति। अयं च स्तोमश्चतुर्व्विंशतिसंख्याकः गायत्री चतुर्व्विंशत्यक्ष
रा सा च गायत्री तेजः प्रजापतिमुखादग्निना सह उत्पन्नत्वात्। अस्यास्तेजोरूपं ब्रह्म
वर्च्चसं च तेजोऽवांतरभेद इति। तेजो ब्रह्मवर्च्चसरूपा गायत्री एवं सति चतुर्व्विंशति
स्तोमम[illegible]ः प्रयुंजानाः साक्षादेव प्रत्यक्षमेव सर्वं संप्रारंभं[illegible]स्मिन्नहनि प्रयु
जानाः संख्याद्वारेण तेजो ब्रह्मवर्च्चसं चारब्धम् अवरुध्य स्वर्यंति। स्वर्गं गच्छंति।
पुनरपि विहितं स्तोमं अनूद्य प्रशंसति।८।।चतुर्व्विंशं भवति चतुर्व्विंशो वै संव

त्सरस्यैव साक्षादेव संवत्सरमाप्नुवंतीति । चतुर्विंशस्तु द्वादशमासात्मकत्वात्संवत्स
१३२ रस्य चतुर्विंशश्च । तथा सति चतुर्विंशः स्तोमे प्रथमतः प्रयुंजानाः साक्षादेव प्रत्य
क्षमेव संवत्सरमाप्नुवंते । अथेमं स्तोमे स्तोत्रीयागतसंख्याद्वारेण प्रशंसति । ८ ॥ या
132 वत्सश्चतुर्विंशस्योक्थस्य स्तोत्रीयास्तावत्सः संवत्सरस्य रात्रयः स्तोत्रीयाभिरेव
तत्संवत्सरमाप्नुवंतीति ॥ ९ ॥ पंचदशस्तोत्रेष्वलि न्महानि पंचदशस्तोत्रेषु प्रस्तोतृचतु
र्विंशस्तोत्रीयायुक्तेषु परिगणनायामित्थं सार्धपञ्चत्तरत्रिशतं स्तोत्रीयाण्भवंति । तथा १३२
सति चतुर्विंशस्तोमकस्य यावत्सः स्तोत्रीयाः संवत्सरस्यापि तावत्सो रात्रयः एवं प्र

133

युंजानाः सत्रिणस्तेन चतुर्विंशेन स्तोत्रीयाभिरेव संवत्सरं प्राप्नुवंति स्तोत्रसंख्य
यापीदमहः प्रशंसति॥ ३॥ पंचदश स्तोत्राणि भवंति पंचदशार्धमासस्य रात्रयोऽर्ध
मासश एव तत्संवत्सरमाप्नुवंतीति॥ स्पष्टोऽर्थः॥ अथ स्तोत्रशस्त्राणि समुच्चित्य
तत्संख्ययापीदमहः प्रशंसति॥ ४॥ पंचदश स्तोत्राणि पंचदश शस्त्राणि समासो
मासश एव तत्संवत्सरमाप्नुवंतीति॥ स्पष्टोऽर्थः॥ अथास्याह्नः छंदःप्रत्ययं विवे
षमाशंक्य तत्परिहाराय स्तोममुद्यं विधत्ते॥ ५॥ तमाहुरीमर्म इव वा एषोऽहोत्राय
द्वाभ्यां वा क्वायद्वा वा क मनु संतिष्ठत इत्येवं मर्मान विनोरिति यद्धुच्छंदःस्यात्त्रे

ककुभं चोद्व॰शीयं चांततः प्रतिष्ठाप्य वीर्य्यं वा एते सामनी वीर्य्य एवं ततः प्रतितिष्ठतीति ॥ तस्मि
न्नुक्थ्यपर्य्यमा ऊर्ध्वं स्तवादिनः किमिति तदुच्यते होतृव्यतिरिक्ता नो होत्रकाणां किमहो
१३३ यत्र यामाच्छावाक्या अच्छावाकसंबंधिनी होत्राशंसनादिरूपा क्रिया एषा ईर्ष्मेति ब्राह्मण
133 मुच्यते तद्ददत्र ... म ... यमच्छावाकमनुलक्ष्य संतिष्ठते अच्छावाकशस्त्रेण समाप्यते ना ते ४
ताना ५ च्छावाकसमापने नई र्म्यं यज्ञस्य दुष्टतां भवितोऽर्भवितुमीश्वरा समर्था भवतीत्याकूरि १३३
स्त्वन्वयः ॥ अतो यदि यज्ञे क्रौञ्चं क्रौञ्चसीसौ स्यात् ॥ उक्तदोषपरिहाराय त्रैककुभे
चोद्व॰शीयं चोभे सामनी च्छंततस्तृतीयसवनस्यांते प्रतिष्ठाप्ये त्रैककुभेब्रह्मसाम

उद्ध॰शीयमच्छावाकसामेत्येवैकर्त्तव्यमित्याहुः। शाट्यायनेनस्यप्रष्टमाम्नातं ई मर्य इव वा एष
होत्राशंसीयदच्छावाकोयदच्छावाकमनुसंतिष्ठते मर्य इव तु ष्टुवानाः स्युरिति। तस्यचैककु
नं ब्रह्मसाम न वस्तुद्ध॰शीयमच्छावाकसामेतियएक इच्छिद्यतेइति तत्त्वेगेयं चैक
कुभं। गायंति त्वागायत्री। ण इति तत्त्वेगेयी। उद्धा॰शीयं। एते सामनी वीर्य्यं वै वीर्य्यरूपे एव
कपमनयोर्वीर्य्यं वत्समुच्यते। ककुन्नमिति शृंग वदुन्नतस्याभिधानं चैताल्ली ककुन्ना
म्नियस्यतत् त्रिककुभं तस्मै बद्धं चैककुभं। अतस्मून्नतसी वैयादेते सामनी वीर्य्य
मित्युच्यते उन्नतीं हि लोके वीर्य्यत्वं। एवं सति वीर्य्यं चोद्धं॰शामिवये मिरइत्युद्ध
व॰

द्धू॰शीयं ३

मनश्रवणादुच्छ्रायप्रतीते वीर्य्यत्वं। एवं सति वीर्य्यरूपयोः साम्नोः प्रयोगात्। अंततस्तृ
१३५ तीयसवनस्यांते वीर्य्य। एव यजमानाः प्रतितिष्ठंति। अतोऽच्छावाकसमापत दोषोन
भवतीत्यर्थः। अथास्ये वाक्ये विकल्पेन अग्निष्टोमसंस्थाकार्य्यत्वमाह। अपोरवच्चा
135 द्रुरग्निष्टोममेव कार्य्यमित्यपि वेय· इङ्ः स्वर्ग्यो यदग्निष्टोम उ द्वौ हि होतार मनुसं १३५
तिष्ठत इति।। ।।अपोशब्दः पदव्याख्यानार्थः। अमितः खल्वाङ्ः। किमिति। इदमह
रग्निष्टोमे। अग्निष्टोमसंस्थमेव कार्य्यं श्रौतेस्तत्त्वं अग्निष्टोम इति यत् एष
खलुय·इङ्ः स्वर्ग्यः स्वर्गाय हितः। तच्च कुतो हेतोः। हि यस्माद् द्वंस्त्रिवदादिक्रमेणाऊर्द्ध्वं

त्रिमुखः सन्नुच्चाय मग्निष्टोमो होतारमनुलक्ष्य संतिष्ठते। होताहि सत्त्रिणामनुकृत्य
स्तदीयेनाग्निमारुतशस्त्रेणाग्निष्टोमः परिसमाप्यते। अतोस्यस्वर्गप्राप्तिः। ऊच्यते
संवत्सरावाप्तिरूपं यत्फलमुक्तं। तदप्यत्रापि विद्यत इत्याह॥ ७॥ द्वादशस्तोत्रा
ण्यग्निष्टोमो द्वादशमासाः संवत्सरस्तेन संवत्सरसम्मितो द्वादशस्तोत्राणि द्वादशश
स्त्राणि तच्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरस्तेन संवत्सरसंमित इति।
योयमग्निष्टोमः स द्वादशस्तोत्राणि द्वादशानी स्तोत्राणी संघात्मकः संवत्सरश्च द्वाद
शमासात्मकस्तेनायमग्निष्टोमे द्वादशस्तोत्राणि द्वादशशस्त्राणि भवंति। तदुभयाग्नि
मसंस्थः संवत्सरसंमितः संवत्सरसंमितस्सदृशास्तेन संवत्सरमेवाप्नुवंतीत्यर्थः। किंचाग्निष्टोमे १

जिह्वा चतुर्विंशतिः संपद्यते । संवत्सरश्चतुर्विंशः सार्धमासात्मकः तेनाप्ययं संव
त्सरसम्मितः । एवमग्निष्टोमसंस्थायाः सिद्धांतद्वारेकायामुक्तसीस्त्वेव सिद्धांत
१३५ 135 इति निगमयति ॥ ७ ॥ अथोरवच्चाङ्गुरुकूपमेव कार्यमङ्गाः समृद्ध्या इति । अथो इति
सर्वपक्षव्याहतस्त्वेः । उक्थ्यसंस्थमेवैतदहः कार्यं । किमर्थमङ्गाः समृद्ध्यै सपूर्णतया
इति ब्रह्मवादिन आहुः । अग्निष्टोमे हि पूर्वयोः सवनयोः पंच पंच स्तोत्राणि तृतीये तु द्वे १३५
एवेत्यङ्गाः समृद्धिर्न भवति । उक्थ्ये तु तृतीयसवने पंच स्तोत्राणीत्यहः समृद्धिर्भवति
उक्थ्यसंस्थांगीकारे युक्तीतरमाह ॥ ८ ॥ सर्वाणि रूपाणि क्रियंते सर्वं छंद्यते तेनाङ्गाप्यत इति ।

॥ उत्तरेषामक्षांसंबंधीनि यानि रूपाणि रूपाणि क्रियंते सर्व्वं ह्येतेनाक्राप्यत इति सो
मष्टछ्र.विभक्त्यादीनि तान्यस्मिन्नुक्त्वा क्रियंते अतः सर्व्वं हि यज्ञसंबंधि रूपं तेनाक्रा
उक्थ्यसंस्थेन आप्यते प्राप्यते। तत उक्थ्यसंस्थैव कार्य्येत्यर्थः। सर्व्व रूपकरणाच्च सर्व्वावा
प्तिश्च संपादनद्वारेणेति निदानकारेणैव मुच्यते। ४॥ अपरेऽरवच्चाङ्गः सर्व्वाणि रू
पाणि क्रियंत इति॥ आचार्य्याः एतेष्वेव सर्व्वासूक्तो भावः सर्व्वाणि पृष्ठानि सर्व्वाणि वि
भक्तीर्दशरात्ररूपाणीति विभक्तिमात्रेणैकस्यायं त इति संग्रहयोक्ता पुनस्त्रिवृत्संवद
रोचतुर्व्विंशः सीपाद्यत इत्याहुर्ना। एतान्येव सोमपृष्ठादीनि प्रत्येकं क्रमेण विविक्षाप्र

ते

×सहस्रवती प्रतिपत्कार्य्येति । प्रतिपद्यते प्रक्रम्यते बहिष्पवमानस्तोत्रे एषा प्रतिपत् सा ×२

दर्शितानि । तत्र स्वं तत्रैवावगन्तव्यं । अस्मिन्नहनि बहिष्पवमानस्याद्या या स्तोत्रीया सर्वं पद

१३६ तया विद्यतीति । ॥ पवस्व वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसे इति सहस्रवती सहस्रशब्दो

पेताहस्याकार्य्या ॥ एतं प्रश० सति । सर्वसरस्य रूप० सर्वानि वै नानेतया पुनाति सर्वा

नभिवदतीति । अस्यां हि बहुत्वसंख्या सहस्रपदेन प्रतीयते । सर्वसर० सर्वबहुदिवसा

त्मकः अत एषा सहस्रवती सर्वसरस्य बहुदिवसात्मकस्य रूपं । अनु रूपं अनुगुणं स १३६

यं । अपि चैतान्यजमानान्स सर्वबहु सर्वानेवैतया प्रतिपदा पुनाति । स्तोता शोचयति ।

कपन्दितितदुच्यते । यस्मादेषा पवते इत्यनेन बहुवचनेन सर्वानभिवदति प्रतिपाद

136

137

यति अत इत्यर्थः। यद्यपि तत्र बहु वचनेन सोमबहुत्वमेव प्रतीयते। तथापि बहुत्वस्य
ति सामान्यात् सर्वान्यजमानानेतथा पुनातीत्यर्थः। इत्थं ब्राह्मणान्तिमेतत्पक्षमपि धा
यस्वाभिमतं पक्षं दर्शयति। कां॥ अथो खल्वाहुः पवस्व वाचो अग्रिय इत्येव कार्य्यासु
~~संवत्सरमारम्भे~~ इति॥ अथो खल्वि
~~वा एतस्य संवत्सरस्य यद्द्वादशाहं मुखं तस्यैतत्संवत्सरमारम्भे~~
तिपक्षान्तरमाह त्यर्थः। पवस्व वाच इत्येषैव बहिष्पवमानस्य प्रतिपत्कार्य्येति।
ब्रह्मवादिन आहुः। अस्य प्रायणीयस्याह्न एषा निरूपेति सो॥ कं॥ मुखं वा एतत्
संवत्सरस्य यद्द्वादशाहो ग्रमुखत एवतत्संवत्सरं प्रीणाति इति। वाच्यः सोत्र शास्त्रास्तिकायाः अ

मार

ग्रे श्राषम्ये प्रपन्नयोग इति यत्। एतत्संवत्सरस्य सत्रस्य गवामयनस्य मुखं वै न
वति। अस्यां च प्रतिपदि पवस्व वाचो अग्रिय इति अग्र शब्दो विद्यते। अनेन च मन्त्र
१३७ 137 ति सामान्येन च सुतशस्त्रादिवाग्निष्पाद्यस्य गवामयनस्य मुखम् तम् अग्रं प्रतीय
ते। एवं सत्येषा प्रतिपद्वतीति। यत्तेन संवत्सरसत्रं मुखत एव आरभन्ते। यजमानाः
क्रमंते। अस्यामृच्याग्रियसद्भावात्। अग्रियस्य च लुब्धिं स्वरूपेऽस्याभिप्रायः। ए रा १३७
षा प्रजननहेतुत्वादपि प्रशस्तेत्याह। [illegible] मिथुनमिव वा एषा व्याहृतिः पवस्वेति
पुंसो रूपं वाच इति स्त्रियाः सोम इति पुंसो रूपं चित्राभिरिति स्त्रिया मिथुनमेवै

भ्यो यज्ञमुखे दधाति प्रजननायेति। एषा मंत्रगता व्याहृतिरुक्ता मिथुनमिव। वेद
स्य वचारणे मिथुनरूपैव जनवति। तदेव दर्शयति। पवस्वेति यत् पवनं प्रतिपाद्यते।
तत् पुंसः पुरुषस्य रूपं। प्रायेण सोमस्य पवनं पुरुष एव करोति। यद्वा पवनक
र्तुः सोमस्य पुंस्त्वादस्य पुंरूपत्वं। वाच इति स्त्रीलिंगत्वात् स्त्रिया रूपं। तथा सोमे
ति यदामेत्रितं तत्सुं सो रूपं चित्राभिरिति स्त्रियाः एवैसति एषा भवति पद्मवतीति यत्।
तेन एभ्यो यजमानेभ्यो यज्ञमुखे मिथुनमेव दधाति किमर्थं प्रजननाय। यजमा
नानां प्रजोत्पत्तये। अथास्याङ्गो अग्निष्टोम सोत्रे ब्राह्मणांतरसिद्धं किंचित्सा।

मध्विदध्याति। ७॥ अग्नेयुङ्क्ष्वा हि ये तवेति जराबोधीयमग्निष्टोमसाम कार्यं युक्ते
१३८ नैव सत्वस्सरेण प्रयंति चतुर्विंशदक्षरासु भवति चतुर्विंशस्य रूपमिति॥ अ
ग्ने युंक्ष्वा हीत्यस्मिंस्तृचे गायत्रे जराबोधीयं जराबोधेत्यस्यामृच्युत्पन्नं साम।
यद्यपि नाधीमहे तथाप्यूहेन अस्मिन्नहनि अग्निष्टोमसामत्वेन तत्कार्यं। एवं स
ति युङ्क्ष्वेति मंत्रे युंक्ष्वलिंगदर्शनात्। उक्तं नैव परस्परसंबद्धा नैव संवत्सरसत्रेण
प्रयंति गच्छंति। सत्रस्य पारं प्राप्नुवंतीत्यर्थः। किंच एतत्साम चतुर्विंशदक्षरासु १३८
गायत्रीषु भवति। एतच्चाहश्चतुर्विंशस्तोमकं। तथा सति संख्यासामान्यात्। तस्मा

म अस्याङ्गोऽनुरूपं भवति। अपरस्याभिमतं संसिद्धीतमाह। अथो खल्वाहुर्यज्ञाय
ज्ञीयमेव कार्य्यमिति।। स्यश्लोकः। इमे पद्वंपशीसति।। पशव्यावै यज्ञायज्ञीयं पशु
कार्य्यमिति। एवं तन्नयतीति।। यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसामेति यदेतत्। एष खलु प
पायस्तस्य नश्यात्यौ मार्गः यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कुर्वन्तीति यत्। तत्रेनप
थः मार्गाद्देवतानूनयन्ति गच्छतीति प्रज्ञातान् भवंति।। इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः
खंडः।।२।। ।।अथास्मिन्नेवाहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः पृष्ठस्तोत्र
निर्वर्त्तकमेकं साम विधत्ते। छ।। अन्तीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवतीति। तत्र वक्ष्यमाणाख्य

हुंकर्त्तवी। अपेतन्नामनिर्वचनेनप्रशंसति॥ ७॥ अभीवर्त्तेनवैदेवाः स्वर्गल्लोकम
१३९ भ्यवर्त्तयंस्तयदभीवर्त्तेनब्रह्मसामभवति स्वर्गस्यलोकस्याभिवृत्त्या इति। अभीव
र्त्तीकेवनसाम्नादेवाः स्वर्गल्लोकमभ्यवर्त्तंत। अगच्छन्। अत एवास्याभिवृत्तिसा
139 धनत्वादस्यसाम्नोऽभीवर्त्तइतिसंज्ञानिष्पन्ना। अत एव स्यौ मध्यायन कंपद
भ्यवर्त्तंतदभीवर्त्तस्याभीवर्त्तत्वमिति। अभिदर्वीहतुवर्त्तनइत्यस्याचरणेघ १३९
ऽतत्तु स्वर्गस्यलोकस्याभिवृत्त्यै अभिवर्द्धनं यायाभिगमनायसत्विलीसंप
द्यते। अस्यचसाम्नः इंद्रगीभिर्नवामहइतिपादस्थाने हेइस्येतत्‌हाइतिविकृतौ

140

निधनं तदेतद्व्यप्रशंसति ॥ ८ ॥ एकाहरणिधनो भवत्येकाक्षरा वै वाग्वाचैव तदारुह्य
स्वर्गल्लोकमेतीति । अयमभीवर्त्त एकाक्षरणिधनः हे इत्येकमक्षरं निधनं यस्य तादृ
शो भवति । वागप्येकाक्षरा इति । तत्तेन एकाक्षरणिधनप्रयोगेण एकाक्षरया वाचै
व यजमान आरुह्य स्वर्गल्लोकं यातीति यजमानो गच्छति । एतदभीवर्त्तोक्तवीसाम पृष्ठेऽस्मि
न्नेकाहे विद्यमाना नाना मार्जिकविका नाम ऋक्स्वरसाम्नां च माध्यन्दिने सवने ब्रह्म
साम्नां सुरूपाश्च ब्रह्मणः पृष्ठस्तोत्रे तथा कर्त्तव्यं तथा उत्तरास्मिन्नहर्षु प्रगाथे अस्माद
न्यत्साम ब्रह्मणः पृष्ठःस्तोत्रार्थं कर्त्तव्यं । तदेतदुभयोर्विधत्ते ॥ ९ ॥ साम्नेतोऽयं त्यच्चा
२ पदस्याभिद्रन्द्रं क्रतुं न आभरेत्येक एव प्रगाथः ब्रह्मसाम्नामयः कर्त्तव्यः प्रस्तुहेतस्मिन्नू x २

पुनरायंतीति । साम्नात्रातीवर्त्ताकत्वेन दर्द्भस्मिन्नपद्मसि विद्यमाने पुनर्द्वर्यक्ते

घहः सुप्रसह प्रयुज्यमानेन इतोत्रास्माद्धोकाद्यंति गच्छंति । स्वर्गं नयाः रुचा
सामान्यान्निप्रायमेकवचननिर्देशकतुनश्चानरेतिलक्षणेने सर्व्वः । उत्तरस्मिन्

पद्मसिपुनःपुनः प्रयुज्यमानेनैतेन लक्षणेन पुनरायंति इमं लोकमन्निलक्ष्य स्वर्ग्गा
त्पुनरावर्त्तते अत उभयलोकप्राप्त्यर्थत्वात्पुनयोः पद्मसोरनडुन्नयोः कर्त्तव्य इति 
सर्वः । तदेव कथमित्यत आह । ॐ ॥ सामवान्यं सोलोकरुगयप्पद्मितः साम्नायंति
स्वर्गाल्लोकमारुह्यायंतियदृचा पुनरायंत्यस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठंतीति ॥ ॐ ॥

यदिदं साम तदसौ स्वर्ल्लोक ऋग्यजुषापेक्षया साम तृतीयं भवति। स्वर्ल्लोकस्यापि
क्षितेरिक्षापेक्षया तृतीयः। अनयोः स्थानसाम्यादभेदेन व्यपदेशः। येयमृक्सा
अयं लोकः उभयोः प्राथम्यात्। किं मतो भवति तदुच्यते। इतः साम्नायीतीति यत्
तत्स्वर्गलोकमेव साक्षादारभ्ययीति। तथाहुश्चारुग्निस्तत्र चेन पुनरायातीति
यत्। तेन अस्मिन्नेवं लोके पुनः प्रतिष्ठितो न भवति। विहितं साम स्वर्गरूपमुक्त-
मं व्यतिरिक्तत्वेन प्रशंसति। यत्सामावरुन्धेयुरव स्वर्गाल्लोकात्सद्योर्ध्वाद
च मनुष्येयुर्न स्थेयुरस्माल्लोकादिति। यद्यदिदमेवं विहितं साम अवरुन्धे

२४१

151

युः परिसृजेयुः। स्वर्गाल्लोकादवपद्येरन्नधः पतेयुः यद्यद्दिक्षु च मनु सृजेयुः परि
सृतेयुरस्माद्दूल्लोकान्नश्येरन् प्रच्यवेरन्। स्वर्गस्थिति साधनं साम। अस्मिंल्लो
के प्रतिष्ठाहेतुः सुगिति उक्तमयमनुक्तं भवति। तदुक्तमयमनूद्य प्रशंसति। ३॥ समान०
साम भवत्यन्योन्यः प्रगाथोऽन्यदन्यच्छन्दश्चित्रमसाध्वानमवगच्छन्तीति॥ सर्वं ऽस्मि
न्नुपद्वासि उक्तेऽहःसु समानमेकमेवाभीवर्तो कण्वबृहत्साम भवति प्रगाथः प्र २४१
ग्रयनायस्तदाग्रयस्तच्च स्वत्योन्यः प्रस्तूं विलक्षणो भवति। लोकेऽपि दीर्घाध्व
नि अन्यदन्यत्समस्परस्खलद्धटी चित्रं वा तावत्तु ब्रवीयनेऽवगच्छन्तः प्राप्नुवन्। अ

ह्वानम्महापथमेतिपुरुषः प्राप्नोति। एवमेवैतेसत्त्रिणोऽन्यमन्यंप्रगाथमवगच्छंतो
विषुवस्यर्यंतंयत्समार्गयंतीति। एतस्यजननहेतुत्वेनप्रशंसति॥ वृषावा एषरेतोधा
यदनावर्त्तः प्रगाथेषुरेतोदधदेतियदितः समानं सामनवस्तोमन्यः प्रगाथोरेत
एवतद्दधतियत्परस्तात्समानः प्रगाथोनवस्तोमन्यदन्यत्सामरेतएवतद्धितंप्रजनय
तीति। अनिवर्त्त इत्येष वृषावर्षणशीलः सेचनसमर्थोयुवैव। अतएवरेतोधाः
रेतसोवीर्यस्यनिधाता सप्रगाथेषुसमानः स्वास्वकु रेतोदधत् आदधत्। एति
गच्छतियत्। इतश्चतुर्विंशादारभ्यसमानमेवानावर्त्तीकिंधीवस्यसामनवति। प्रगा

परस्ताद्ग्रयोन्योन्यः प्रस्तुहिंजिन्नो भवतीति। यदेतदुभयं तत्तेन सत्रिणो रेत एव दधति प्र
१४२ जात्यादनाय रेत स एव धारणीं कुर्वन्ति। परस्तात्परस्मिंस्तु तरस्मिन्न्यस्सिसमानः ए
कप्रगाथइंद्र कतुमिस्साहिकोनवति। अग्नसामतुप्रयसहमन्यरन्यहिनद्वालोम
142 वन्नयतीतियतत्। तत्तेन हितं पूर्वस्मिन्यद्धस्याहितं रेत एव प्रजनयन्ति। बहुवि
धस्य साम्नः प्रयोगेणाबहुविधकार्यस्य देवोत्पादयन्ति। प्रकारीतरेण प्रशंसति।८॥ १४२
साम्नेतः प्रगाथ्यां दुग्धे प्रगाथेन परस्तात्सामानि दुग्धे सलोमत्वायेति॥ इतरस्य वतु
र्थि८ शादारभ्य साम्नैकेन सर्वान्प्रगाथान्दुग्धे यान्यस्मिन्प्रगाथे प्रयुज्यन्ते तेभ्यः
परस्तादुत्तरस्मिन्स्वरसामानमारभ्य प्रगाथेनैकेन सर्वाणि सामानि दुग्धे १

143

फलानि स्मारयति । एवं क्रियमाणमेतद्दुर्नयं सलोमत्वाय अनुलोमत्वाय नवति ।
ऋचो हि साम्नां आधारतया प्रथमसिद्धाः सामानि तु तदाश्रितत्वात् । पश्चाद्भावी
नि तेनैवात् पूर्वस्मिन् फलसाधनमेवानयोः सलोमत्वं । पूर्वस्मिन्पदे सति ऋचो
चैषामनावृत्तिः उत्तरस्मिंस्तु साम्नां तद्दुर्नयं प्रशंसति । ७ । ये वा अध्वानं पुन
र्निवर्तयंति नैनं ते गच्छंति ये पुनर्निवर्तयंति ते गच्छंतीति ॥ ये स्तु पांथाः अध्वा
नं पुनर्निवर्तयंति । पुनः पुनर्निवृत्ता गच्छंति । ते एनमध्वानं न गच्छंति । अध्व
नः पारं न प्राप्नुवंति । ये तु अपुनर्विवर्त्य पुनः पुनर्निवृत्तिरहितास्ते एनमध्वानं यं

तिते गच्छेति। अथ ध्यानी। एवमेव सत्रिलोकि सकृत्प्रयुक्तान्पुनरप्रयुंजानाः सेव
१४३ 143 स्मर सत्रस्य पारं प्राप्नुवंति। प्रयुक्तस्य पुनः प्रयोगे दोषमाह। ७। य आस्तुतं कुर्व
ते यथा दुग्धामुपसीदेदेवं तदिति। आस्तुतं पूर्वं स्तुतं प्रगाथं ये कुर्वंते ते पुनः प्र
युंजते। यथा दुग्धामुपसीदेत्। दोग्ध्वा दोग्धुमुपविशेत्। एवमेव तद्भवति। एत
देवव्यतिरेकमुखेन द्रढयति। ८। येनास्तुतं यं कामं कामयते तमभ्यस्तुवत इति। १४३
ये तु आस्तुतं सकृत्प्रयुक्तं न कुर्वते न पुनः प्रयुंजते। यं कामं कामयंते तं
प्राप्नुवंति। उक्तमर्थं विचारपूर्वकं नियमयति॥ ॥९॥ [illegible]।

ब्रह्मवादिनो वदंति यातयामासीवत्सरा३ अयातयामा३ इति तेनायातयाम्नेतीवक्ष्य
यो पुनरन्यानि स्तोत्राणि निर्वर्त्तेत ऊर्ध्वमेव ब्रह्मसाम्नेतीति। अस्मिन् गवामयनस
त्रे ब्रह्मवादिनः परस्परमाहुः। किमिति। अयं संवत्सरः सत्रात्मकः। किं यातयामो
गतरसः उताऽयातयाम इति विचार्यमाणानामिति संशये श्रुतिः। पदद्वयोर्व्याख्यानस्य
काशंका। उच्यते। बृहद्रथंतरयोरेव पुनः पुनः प्रयोगात्। वामदेव्यकालेययो
श्च निरसशः प्रयोगात्। ब्रह्मसाम्नश्चाभीवर्त्तस्य सर्वान्यपित्वात् प्रयुक्तानी पुनःपु
नः प्रयोगेण यातयामत्वाशंका। तथा ब्रह्मसाम्नः पुनः पुनः प्रयुज्यमानस्यापि

तदाश्रयाणामेव गायत्राणां प्रत्यहं द्विविनियोगादयातयामत्वमिति कालनयदर्शनाद्विशेषात्।
ग्रहणाच्च संशये इत्येनिर्णीतव्यं। तेन अयातयाम एव सर्वं समर इति वक्तव्यमति
१४४ 145 रेकात्कस्य हेतोः। यतः अन्यान्यजीवर्जव्यतिरिक्तानि स्तोत्राणि साम्नायानि निवि
र्त्तन्ते नतरस्थाने साम्न सामाष्टप्रयुक्तानि स्तोत्राणि पुनरावर्त्तंते। ब्रह्मसामैकमेव
ऊर्द्धमनिवृत्तिमितरस्याप्यप्रयत्नेदो विद्यते। अतो हेतोः सीवसरस्यागतरस १४४
सेः॥ ॥इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः खंडः॥३॥ तद्देवे चतुर्विंशेऽहनि ब्रह्मसा
म विधाय प्रसंगात्सीवसरस्यापि ब्रह्मसामैरूपितं। चतुर्विंशस्य पुनरन्यानि
नि

स्तोत्राण्येतानि सर्वाणि आर्षेयकल्पेनैव बोद्धव्यानि । तदेवं पूर्वस्मिन्नहसि चतुर्विं
शतिप्लविकम् स्वरसामस्वर्क्क सा एकमेवा नीवर्त्तसाम पुनः पुनरावर्त्तनीये । प्र
गाथस्कम्भस्य हि भिन्न इति स्थिते । तत्रादौ पंच मासाश्चतुरभिप्लवा इति । तेषु विंशति
शतमहान्याभिप्लविकानि भवंति । षष्ठे तु त्रयोभिप्लवा इत्यष्टादशत्र्यहः स्वरसामा
न इत्येकविंशति तदुत्तरयाम्भिप्लवाः एकचत्वारिंशच्छतमहानि भवंति । एतेष्वहःसु
प्रगाथभेदस्योक्तत्वादेते स्तोत्रीयाः प्रगाथा स्तच्चाश्वेत्यावी कायामहे ॥ ७ ॥ पंचसु
मासः सुबार्हताः प्रगाथास्त्राप्येतदिति । पूर्वस्मिन्नहसि पंच सुमासः सुमासे सुबार्हताः प्र

गाथा त्र्याप्यन्ते समाप्यन्ते। प्रगाथग्रहणमुपलक्षणं। बार्हतास्तृचाश्च समाप्यन्त इ
त्यर्थः। कथमेतदुच्यते। चतुःशतं हैन्द्रा बार्हताः प्रगाथा राधान्तरं ग्यां विद्यन्ते। तेषु चत्वारः
१४५ प्रगाथा उद्धार्याः बृहद्रथंतरकालेयस्तोत्रीयाइन्द्रक्रतुन्न आभरेत्युत्तरपक्षीयश्चैक
145 इति। कुतस्तेषामुद्धारः बृहत्स्तोत्रीयस्य चतुर्विंशेऽहनि प्रयुक्तत्वात्। अभिप्लवेषु
चायुग्मेष्वहस्सु प्रयुक्तत्वात्। रथंतरस्य स्तोत्रीयस्य युग्मेषु प्रयुक्तत्वात्। कालेय १४५
स्तोत्रीयस्य अन्वहं प्रयुक्तत्वात्। इन्द्रक्रतोश्चोत्तरस्मिन्पक्षे सिद्ध०ग्विधास्य मानत्वान्न
श्रि पूर्वस्मिन्पक्षे हैयो ग इति। ते उद्ध्रियन्ते। ततः शतं भवति। तेष्वेकं चतुर्विंशे कार्यं इसेको न शते

सप्ताशीतिस्त्वंसतोबृहत्योदाशतप्रमाम्नाताः तच्चैकोनत्रिंशस्तच्चोनवैति। अष्टा
विंशतिशतप्रगाथस्य च समुच्चयो दृष्टवति। तत्र विंशतिशते पंचानाम्मासानामपे
क्षितं। एकोनशतमेव प्रगाथाविधीते। इत्येकैकस्मिन्नविष्णुवत्तृतीयेष्वहस्सु संतोबा
र्हतास्त्वचाः कार्याः। इतरेषु प्रगाथा एव कार्याः। एवं कृते पंचमस्य मासस्योत्तमे
निष्णुवे चत्वार एव प्रगाथालभ्यंते। तत्र तृतीयेहनि सतोबृहतीः कृत्वा पंचस्वपि स
तोबृहत्यः कार्याः। एवं पंचसु बार्हताः प्रगाथा आप्यंते। सतोबृहतीः [illegible] स्त्वचाः
मासेषुर अष्टौ परिशिष्यंते। षष्ठे च मासे एकविंशतिसंख्यान्यहानि तत्राद्येष्वष्टस्वहःसु एते

ऽवशिष्टास्त्वचाः कार्याः। ततस्त्रयोदशास्वहः सुकथं प्रगाथपत्नान्नद्दस्तारीवपाहः ॥ ७ ॥ तेषा
१४६ मेषु छंदसी सम्युज्यैतव्यमिति ॥ तेषु बार्हतेषु प्रगाथेषूत्तरेषु चोक्तप्रकारेणपरिस
मां तेषु छंदसी संयुज्यैतव्यमिति। सत्र सुत्रवाशिष्टेष्वहः सुद्वेछंदसी संयुज्यत्तत्त्वा
146 क्त संग्तव्यं। ब्रह्मसाम्नत्राभयत्वेन प्रयोक्तव्यं। के ते छंदसी इत्यत आह। ७। तिस्र उ
ष्णिहस्तु रेका गायत्री ता। तिस्रो बृहत्यो भवंतीति ॥ तिस्रः निरः ष्णिग्भिरे कया च गायत्र्या १४६
तिस्रो बृहत्यः संपद्यंते। उष्णिहस्त्वाद्यो पादावष्टाक्षरौ। तृतीयो द्वादशाक्षरः। तपासति
तिस्र उष्णिक्षु एकैकस्य गायत्रपादस्य संयोजने प्रत्येकं बृहती भवति। एवं छंदो द्वयी

संयुज्येतव्यमितिस्पर्धः । तथाचसूत्रकृतोक्तं । षष्ठेमासिगायत्र्यापादमेकैकमुष्णिहा
मुपरिष्टात्कुर्याद्विष्टावानुपपत्तिर्ह्यन्यथेति । उष्णिहोगायत्र्याश्चेति । याएतास्तेऽष्टा
तस्त्रः अवशिष्टाः ताः प्रथमेहनि प्रयुज्यंते । ताभ्योन्यान्याएवोत्तरेष्वहस्सुप्रयोक्त
व्याः । यस्मात्स्तस्तंकुर्वतेयपाठतुग्धानुपसीदेदिति । प्रयुक्तस्यपुनःप्रयोगेनिंदादर्शना
त् । अथपदांतरेविवृत्तुप्रच्छंदसःसंप्रयोगेपूर्वोक्तदोषमाह । ७ । तदाहुः सं॰शं इववा
एषछंदसांयद्वेदसीसंयुंजंतीति । संशायतेशिथिलीभवत्यनेनेतिसं॰शारः । यत्वेदे
छंदसीसंयुंजंतीति । एषछंदसांसंशारइववैशिथिलीभावएवेति । तत्तस्मिन्विषये

ब्रह्मवादिन आहुः। कथं तर्हि न्यूना ह परमं मिति चेत्तत्राह। ० । चतुरुत्तरैरेव छंदो
१४८ भिरेतव्यमिति॥ गायत्र्यादिभिर्जगत्यंतैश्चतुरुत्तरैः सर्वस्मात्सर्वस्मात् छंदस उत्तरो
त्तरं चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरुत्तरैरधिकैश्छंदोभिरेतव्यं। गायत्र्यैव्यतिरिक्तानामेव
पशूनां चतुरुत्तरत्वं गायत्र्याः प्रथमत्वात्। पशूनां चतुष्पात्त्वात् पशुत्वेन स्तुतिः। स्व
र्गमप्यत्। चतुरुत्तरैर्ह्याप्यत इमे पशवः प्रशीस्यंति। ० ॥ पशवो वै चतुरुत्तराणि छंदां
157 सि पशुभिरेवैतत्स्वर्गं लोकमाक्रमयमाणा यंतीति। चतुरुत्तरैः पुरश्छंदः सु चतुःसीख्या १४७ २४७
योगात्पशूनां च चतुष्पात्त्वात् पशुत्वेन स्तुतिः स्वपश्यन्त। चतुरुत्तरैः स्वप्नयो

148

गस्यस्थानान्याह ॥ ८ ॥ एकां गायत्रीमेकाहमुपेयुरेकामुष्णिहमेकाहमेकामनुष्टुभमेकाहं
यु बृहत्या पंचमासानियुः पङ्क्तिमेकाहमुपेयुः त्रिष्टुभा षण्मासानियुः श्वो विश्वा जगतीति
जगतीमुपेयुरिति ॥ एकां गायत्रीं छंदसः प्राधान्यादेकवचनं ॥ एकं गायत्रीतृचं एकाहं
एकस्मिन्नहनि क्रियमाणे चतुर्विंशेऽहनि ब्रह्मसामार्थमुपेयुः उपगच्छेयुः कुर्युरि मा ४
त्यर्थः ॥ एवमुत्तरेष्वपि संख्यैकत्वं द्रष्टव्यं ॥ एकामुष्णिहमेकामौष्णिहं तृचं एकाहं ०
एकस्मिन्नहनि प्रथममासस्य प्रथमस्याभिप्लवस्य प्रथमेऽहनि अनीवर्त्तस्यार्थ
यत्वेन कुर्युः ॥ तस्यैव द्वितीयेऽहनि एकामनुष्टुभं ॥ एकमानुष्टुभं तृचं ब्रह्मसामार्थ

त्वेनोपेयुः। ततो बृहत्सार्वहितैः प्रगाथैस्तच्चैष्म पंचमासः पंचमासान्प्रथमद्वितीया
भ्यामहोरात्राभ्यां वर्जितानद्युः प्राप्नुयुः। तेषु मासेषु वार्हतेषूक्थ्येषु च बृहत्सा
१४९ 149 मानीवर्तं कुर्युरिति। अस्मिन्नपि पक्षेऽभ्यासिप्लविकेषु तृतीयेष्वहःसु सतो बार्हतास्त
चाश्चान्यत्र प्रगाथा इति द्रष्टव्यं। एवं पंचमासेषु सर्वेष्वेषु द्वौ प्रगाथौ न वक्तव्यावशिष्यं
ते। षष्ठे मासे। प्रथमाभिप्लवे द्वितीयस्य पंचाहस्यैव तान्प्रयुज्य एकाहमेकस्मिन्नह १४९ १४८
नि द्वितीयाभिप्लविकस्य षष्ठेऽहनि एकां पंक्तिं। पंक्तिमेकं तृचं ब्रह्मसामार्थमुपेयुः।
तत्तत्रैषु जैनतृचेन षष्ठमासं षष्ठमासस्य अवशिष्टानि यान्याभिप्लविकान्यहानि षट्संख्याकानि।

यौच प्रथमद्वितीयौ स्वरसामानौ एतदहरष्टकं उपेयुः। षष्ठमासशब्देन उत्क्रान्त्येवा
हानिलक्ष्यंते। तत्रेमाह।। स्वः विषुवान्नविताननविष्यतीति यत्तदूर्ध्वमहस्तृतीयस्व
रसामाकमंतत्र जगतीजागतंत्वेव ब्रह्मसामाधारत यौपेयुः। इदमपिपक्षांतिरं
त्वापहांतरे दर्शयति।।७।। तदाङ्कुरनवकॢप्तानिवा एतानिछंदांसि मध्यंदिने बृह
त्साचैव त्रिष्टुभाचेतव्यमितीति। तत्र विषये ब्रह्मवादिन आहुः। एतानिछंदांसि
सिचतुरुत्तराणि मध्यंदिने सवनेऽनवकॢप्तानि चक्लृप्तसामन्यानियदप्य
त्रसप्तानामनवकॢप्तिः समानैवेति प्रतीयते। तथापि माध्यंदिने पवमाने गाय

त्रीबृहतीत्रिष्टुब्व्यतिरिक्तानामेव चतुर्णामनुवृक्त्वमिति वर्ण्यतोय घेतान्येव कृष्णानाम्म
ध्येकेन छंदसैतद्वीतत्राह । बृहत्या चेति । बार्हतैः प्रगाथैस्तच्चैश्चत्रैष्टुभैरेतव्यमि
१५० त्यर्थः ॥ ननु त्रीणि छंदांसि मध्यंदिने अवकृष्टानि । तेषु गायत्रीं परित्यज्य इतर
159 योर्ग्रहणे किं कारणं तत्राह । छ । एते वै छंदसी वीर्यवती एते प्रत्यक्षं माध्यंदिनस्य
रूपमिति ॥ एते वै बृहतीत्रिष्टुभौ छंदसी वीर्यं वै वीर्यरूपे एव वा यं वै त्रिष्टुबिति १५०
श्रुतेः । त्रिष्टुभो वीर्यत्वं बृहत्याश्च । यत्त्विस्याकुरम्पाणि छंदांसि वषट्याः सिकस्या बृह १४९
त्साम छंदसि दिने स्तुवंतीत्यादिना छंदोंतरस्यापि वैशिष्ट्यं प्रतीतं तव वीर्यत्वं । ननु गायत्र्याश्च सामा

150

हरणे दोश्छंदोंतरेष्वावेशिष्यदर्शनान्माध्यंदिने पवमाने चान्वयित्वात्साऽपि वीर्यरूपैवे
तिप्रयोज्येति चेन्न एते एव बृहती त्रिष्टुभौ छंदसः प्रत्यद्वेत्र्यसाधारणं माध्यंदिनस्यरू
पं गायत्री तु त्रिष्वपि सवनेषु प्रयुज्यते इति सवनत्रयसाधारणं त्रिष्टुप् बृहत्सोऽस्य मा
ध्यंदिन एव प्रयोग इत्यसाधारणं। किमनयोरनियमेन प्रयोगः। उत नियमेनेति जि
ज्ञासायामाह॥ ३॥ राथंतरेऽहनि बृहती कार्या तद्ध रथंतरस्य स्वमायतनं यद्बृहती
स्व एवैनं रथंतरं प्रतितिष्ठति बार्हतेऽहनि त्रिष्टुप् कार्या तद्ध बृहतः स्वमायतनं यत्त्रि
ष्टुप् स्व एव तदायतने बृहद्रथंतरं प्रतितिष्ठतीतरितिः॥ चतुर्विंशादिषु यस्मिन्न

तदायतन

ह्निरथंतरं प्रयुज्यते तस्मिन्नहनि आग्नीवर्त्रस्य बृहति आश्रयत्वेन कार्यो बार्हतः प्रगाथा
इत्यर्थः। बृहतीतियत् एतद्धि रथंतरस्यायतनं स्तानमाध्यंदिनसवने बृहतास्त्वेवं प्र
१५१ 150 युज्यते। अतस्तदायतनत्वं। एवं सतितत्तेन बार्हतेहनि बृहतः करणेन स्वकीयस्य
वस्थाने रथंतरं प्रतिष्ठितं भवति उक्तो ग्रहः सु। यस्मिन्नहनि बृहत्साम प्रयुज्यते तस्मि
न्बार्हतेहनि त्रिष्टुप्कार्या। त्रैष्टुभे तत्त्वे आग्नीवर्त्रे ब्रह्मसाम कर्त्तव्यं। बृहतस्त्रिष्टुभो १५१
द्वितीये प्रयोज्यत्वात् त्रिष्टुभो बृहदायतनत्वं। तत्तेन त्रिष्टुभः प्रयोगेण बृहत्साम स्व १५०
ए वायतने प्रतितिष्ठतीति शेषः। अत्रापि त्रैष्टुभ न बार्हते त्वचानां योयः ह्वर्वं प्रयुज्यते।

ततउत्तरमन्त्रोऽन्यएवउत्तरे षष्ठेऽहः सुप्रयोक्तव्यः आसक्तं कुर्वंति इति प्रयुक्तस्य पुनः
प्रयोगे निंदाश्रवणात्। एवं व्यवस्था बृहतीत्रिष्टुभोः प्रयोगे क्रियमाणे बृहद्रथंतरे सा
मनी प्रतितिष्ठंतीति शास्त्रं तस्य द्विवचनात् तस्य रूपमेतत् स्वस्वे एवायतने प्रतिष्ठिते सति
इतो गच्छतः कृत्स्नमहर्व्याप्नुतः। एतदुक्तं भवति। चतुर्विंशेऽहनि बृहद्रथंतरे उभे अपि
प्रयुज्येते। आग्निमारुत्विके पृष्ठरूपमरुत्वतीयादिषु षष्ठेऽहःसु रथंतरं प्रयुज्यते। द्विती
यादिषु पृष्ठ्यषडहःसु बृहत्साम। अतश्चतुर्विंशेऽहनि प्रथमम् आग्निमारुत्विके च बृहत्साम
त्रिवर्तं कुर्यात्। द्वितीये त्रिष्टुभि एवमतः ऊर्ध्वं विन्यासेनोभयोश्छंदसोः प्रयोगः। यद्वा च

तुर्विंशोहति त्रिष्टुब्जिज्जगतीवर्ज्जः कार्यः। बार्हतंछोतदहः। अत ऊर्द्धं बृहत्स्यैनां त्रिष्टुभो
क्रमेण प्रत्यहं विन्यासेन प्रयोग इति। निदानकारस्तु। एतत्पदद्वयमभिधाय पुनरपि
१५२ पदांतरात्प्रत्याहार बृहत्याश्चैतयं त्रिष्टुभाश्चैतव्यमिति मतीकमुपादाय त्रिष्टुब्जि चतु
१५ र्विंशोत्रीवर्ज्जं कुर्यात्। बृहत्यां प्रथमच्छ्रागमिमृत्विके त्रैष्टुभि द्वितीये एवमनुपूर्वं छंदसोः छं ४
दित्या॰ प्रयोगो भवति। तत ऊर्द्धं विन्यसेदिनात सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यं। इत्थं त्रयः पक्षा गताः॥ १५२
प्रगाथे बृहत्यास्सेभुवं दसी सीभुत्सेतव्यमिति। प्रथमं चतुरक्षरैकं दो निरेतव्यमिति द्वि १५१
तीयः। बृहत्याश्चैव त्रिष्टुभाश्चैतव्यमिति तृतीयः। अथान्ये सप्तपक्षाः प्रदर्श्यंते। ७॥

त्रयस्त्रिंशताग्रगाघैरेतर्वै त्रयस्त्रिंशद्देवता देवतास्वेव प्रतितिष्ठंतो यंति चतुर्विं
शत्यैतर्वै चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रतितिष्ठंतो यंति द्वादशाभि
रेतर्वै द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रतितिष्ठंतो यंति षड्भिरेतर्वाः षड्ऋतव ऋ
तुष्वेव प्रतितिष्ठंतो यंति चतुर्भिरेतर्वै चतुष्पादाः पशवः पशुष्वेव प्रतितिष्ठंतो यं
ति त्रिभिरेतर्वै त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठंतो यंति द्वाभ्यामेतर्वै द्विपाद्यज
मानः स्वर्गस्य लोकस्याक्रांत्या अनेनान्येन हि पदा पुरुषः प्रतितिष्ठन्नेतीति ॥ चतु
र्विंशत्प्रतिपत्तीयस्वरसामांते षहः सुत्रयस्त्रिंशता त्रयस्त्रिंशात सै रक्षा वै बर्हि
न्र

हृतेः प्रगाथैरेतव्यं आदित्यास्त्रयस्त्रिंशत्त्वहःसु त्रयस्त्रिंशत्प्रगाथानानीवर्त्तस्य ब्रह्म
णस्तोत्रीयत्वेन प्रयुज्य पुनरपि तैरेवावृत्तैस्तृतीयः स्वरसामान्तं ब्रह्मसामकर्त्तव्यं । तथा
१५३ 153 सति त्रयस्त्रिंशद्देवता । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्चेति ।
तास्वेव प्रतितिष्ठंतः सन्तो यजमाना यंति । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयं ॥ इति चतुर्थ्या
यस्य चा चतुर्थखंडः ॥ ४ ॥ इत्थं पूर्वस्मिन्न्यहस्यानीवर्त्तं ब्रह्मसामत्वेन विधाय तस्य १५३
गाथाश्च निरूपिताः । अथाग्निष्टुत्त्रयः स्वरसामानो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानो व्रि । १५२
श्वजिदिति । नवरात्र इति नवरात्रो विधातव्यः । षष्ठे मासे त्रीनभिप्लवान् एकं ॥

153

रसंचदृत्वाग्निजिदुष्टेयः ततस्त्रयः स्वरसामानः। ततो विषुवानिति। तत्राग्निजि
द्विषुवतोर्मध्यगतान्स्वरसाम्नो विधत्ते।। ७।। स्वरसामान एते नवेतीति।। यज्ञाय
याश्चपूर्वस्य स्यौयोनावुत्सन्नानि चत्वारि स्वरसंज्ञकानि सामानि येषु नवंति। ते स्व
रसामानः। तानि चत्वारि आर्जवेषु पवमाने षडुत्थ स्तुकर्त्तव्यानि। प्रस्तुन्वानायांचसः
अयंपूषारयिर्भगः सुतासोमधुमत्तमा इति यच्चानुष्टुभ्नास्त्वचा एतेषु कर्त्तव्यानि। अ
परेतु स्वराणि। पृष्ठानीति वर्त्तयंति। तदुक्तं सूत्रकृता।। स्वरपृष्ठाश्च स्वारसामिके
षु पृष्ठस्तोत्रीयेष्विति। यदि स्वरसामानः स्वरपृष्ठास्युः तदा स्वरसामसंबंधि वृहद्रथं

तरस्पृष्ठास्तोत्रीयेषु कृत्स्नकारोत्क्षेषु यज्ञायज्ञीयपाश्च पूर्वमस्त्वपायितेमहः प्रस्यस्मैपिपीष
तइत्येतेष्वेव स्वराणि निकुर्यादिति सूत्रार्थः। एवं विधान् स्वरसाम्न आजिजित ऊर्ध्वमुप
१५४ पुरिस्सर्पथः। तेषां स्वराख्यानां साम्नां स्वराणि पराणीति च। अन्ये देवसंज्ञे न वदतः। तत्र स्व
रसाख्यापूर्वकं स्तौति ॥ ॥ स्वर्भानुर्वा आदित्यं तमसाविध्यत्तं देवाः स्वरैरस्पृण्वन्य
स्वरसामानोऽत्वं साद्धि स्पृस्पस्पृसा इति। आसुरो असुरजातीयः स्वर्भानुर्नाम कश्चिदेका
153 रात्मकः। आदित्यं तमसा स्वशरीरभूतेनांधकारेणाविध्यत। अबाधत। आवृतवानिस १५४ १५३
र्थः। तं आदित्यं ~~तमसास्व~~ देवाः स्वरैः सामभिः अस्पृण्वन्। तस्य तमसोऽपनयनेन अव

स्वप्रीतिबलनयोः । बलिनं हूतवंत इत्यर्थः । तथा सति स्वरसामानो भवंतीति यत् । ४१
तयत्रांतत आदित्यस्य आदित्यात्मना संस्तुतस्य विषुवतः स्वरसे । बल नायक बलीक
रणे यद्भवति । यात् नामनेकार्थत्वात् स्तोति रक्षाकर्मा दिवा उ स्वरैः साम अतिरस्वरन्
इदानीमपि सत्रिभिः क्रियमाणानि स्वराणि विषुवदात्मना आदित्यस्वरणाये भवंति
अतः स्वरणसाधनत्वात् एतेषां स्वराणीति संज्ञा संपन्ना । तथा च तैत्तिरीयकं । यद
स्वारयन् तत्स्वराणां स्वरत्वमिति । अथैतेषां परसंज्ञां तद्धेतुकथनेन प्रशंसति । काप
रैर्वै देवा आदित्यं स्वर्गं लोकमपारयन् यदपारयंस्तत्पराणां परत्वमिति । परशब्दा
भिधेयैरेतैः स्वरैः देवा आदित्यं स्वर्गं लोकमपारयन् स्पष्टमन्यत् । वेदने प्रशंसति । पा

रथंतरेणैनं पराभावयति य एवं वेदेति। एतत्स्वरस्य सायामप्पकपलट्टली॥ स्वराभिर्वराणीति। सौ
र्य्यश्च वेद। एनं वेदितारं स्वर्गं लोकं पारयंति। सामानि प्रापयंति सं प्रावेदनेन स्वर्ग
१५४ प्राप्तिर्भवती त्यर्थः। अथैते षो स्वर सामानो विधत्ते॥ ७॥ सप्तदशो भवंतीति॥ सर्वेषु
स्तोत्रेषु सप्तदश स्तोमो भवती त्यर्थः। तदेतत्प्रशंसति। ८॥ प्रजापति वै सप्तदशः प्रजा
154/2 पतिमेवाप्यं तीति। संवत्सरो हि प्रजापतिः सप्तदशो भवति। द्वादश मासाः पंच र्त्तव १५८
इति। एवं सति सप्तदश प्रयुंजानाः प्रजापतिमेवाप्यंति॥ अनुष्टुप्छंदसो भवंत्या
नुष्टुभो वै प्रजापतिस्तस्मादेवं प्रजापतिमारभंत इति। प्रजापतिः सवनकं दा ८ सिगाय

द्वा २

त्यादीन्त्रिसवनदेवताभ्यो विनन्यमानुष्टुभैस्स्वं कृर्दो ऽकल्पयन्निति । तरेयादिषु अ
वगाप्तप्रजापतेरानुष्टुभत्वं । एवमनुष्टुभी प्रयोगे सति सर्वासामनुष्टुममेव आरनीते । अ
वलंबते । एते स्वरसामानः कुर्यानुष्टेया इति तेषां स्थानमाह । ७ । त्रयः पुरस्तात्त्र
यः परस्ताद्भवंतीति । विषुवतः पुरस्तादभिजितः अर्द्धमुपेतव्याः । परस्तात् विषुवतऊ
र्द्धं विश्वजितः प्राकृतत एव प्रतिलोममनुष्टेयानवेयुः । अपेताम्बरी सतिः ८ । देवा
आ वा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादवपादादबिभयुस्तमेतैः स्तोमैः सप्तदशैरदृंहन्यदद
ते स्तोमा भवंत्यादित्यस्य धृत्या इति । देवाः पुरा आदित्यस्य स्वर्गाल्लोकादवपाद

र अधःपातनात् अविनयुञ्जीत। आसन्। तमादित्यमेतैः स्तोमैः सप्तदशकैः स्वर
१५५ सामभिः अभितः स्थितैः अदृंहन्। अदृंहयन्। यदेते स्तोमाः स्तोमसुक्ताः स्वरसामा
नोऽभितो भवंति। तदादित्यस्याधस्ताच्चारणायस्थैर्याय भवति। प्रकारांतरेण प्रश
155 सति। ७। चतुस्त्रिंशा भवंति वर्ष्म वै चतुस्त्रिंशो वर्ष्मणैव भवं स्तम्भित इति। ते सु म४
स्वरसामसु सप्रयुज्यमानाः सप्तदशस्तोमाः द्वौ द्वौ सपद्य चतुस्त्रिंशा भवंति। च १५५
तुस्त्रिंशश्च वर्ष्म वै उच्छ्रितः स्थानं यं गताः नच चतुस्त्रिंशाः कपीतस्योच्छ्रितस्थानत्वं।
×× वर्ष्मतद्रूपः खलु। ननु यत्तत्पञ्चविंशे वस्तोमास्म्या वदाघपेक्षया उच्छ्रितस्थान ××

नेयदोषः। त्रयः स्त्रिं० श एव एकाधिकम्भवतु स्त्रिं० शो न भवतीति तदुपपद्यते। एवं सति
वर्षीणा उष्ठितेन स्थानेन सदैव एनमादित्यं विषुवदात्मकं सम्मिमते सत्रिणः स्था
पयीति। स्वरसामभ्यः पुरस्तादभिजित्कार्यः आवृत्तेभ्यस्तेभ्य ऊर्ध्वं विश्वजित्। तयोर्वि
धिरर्द्धवादिनो न्नेय इति॥ तस्य पराचीनातिपादाद् बिभ्युः स्त० सर्वैः स्तोमैः प
र्य्यौषन्विश्वजिदभिजि ज्ज्ञो वीर्य्यं वा एतौ स्तोमौ वीर्य्येणैव तदादित्यं पर्य्यूषतीति च सा
इति। तस्यादित्यस्य पराचीनातिपादात् बिराचीनेन अनाभिमुख्येन अतिपादाद् दत्य
ङ्गमान्नशो त्यमानात्। अबिभयुः भीताः देवाः स्त० सर्वैः स्तोमैस्त्रिवृदादिभिस्त्रयस्त्रिं०

शांतैः पर्य्यावर्त्तन् परिगता आसन् उपागतो। परितो दृष्टौ ध्रुवकुरित्यर्थः। कथं विश्वजि
दभिजिद्भ्यां सर्वस्तोमाभ्यामूर्द्ध्वं विश्वजिता अधस्तादभिजितेत्यर्थः। वीर्य्यं वा एतौ स्तो
१५५ मौ स्तोमवंतौ विश्वजिदभिजितौ यदेतौ भवतः तत्तेन वीर्य्येणैव आदित्यं विषुवदा
ख्यं पर्य्युह्यंति सर्वतः परिगच्छंति दृढं कुर्वंति। किमर्थं अस्य स्थिरत्वाय। अथ वि
श्वजिदभिजिद्भ्यां कृतेषा धृतिः आदित्यात्मना संस्थितस्य विषुवतः अनवपाद्याया
नतिपादाय भवतीत्यर्थः उपसंहरति। अनवपाद्याया नतिपाद्ययेति। एवं स्वरसाम्नो १५६
विश्वजिदभिजितोश्च प्रयोगेण धृतत्वात् आदित्यात्मनो विषुवतोऽधः पतनम
तिर

द्वंगमनंचनन्नवतीसर्ष्छ॥ तदेवंषष्ठेमासित्रयोभिप्लवाःषडहाःपृष्ठ्यःषडहश्चाभि
जित्स्वरसामानइत्यनुष्ठेयंकर्तव्यमाइत्युक्तं॥ तत्रकेचिद्दोषमाशंक्यपक्षांतरमुप
न्यस्यति॥ ७॥ तदाहुःकर्तप्रस्थेदइववाएषयत्त्रयस्त्रिंशात्सप्तदशमुपयंतीतिहृ
ष्टोतरःकार्य्यइति॥ तत्रविषयेब्रह्मवादिनश्चाहुःकिमिति॥ अभिजितोह्यग्निष्टोम
सामत्रयस्त्रिंशस्तोमकेनदनेतरंयस्सप्तदशस्तोमीस्वरसाम्न्यूपयंतिएषःकर्तप्रस्थे
दइववैकर्तेऽवरोहपातइवन्नवति॥ उभयोर्मध्येत्रिणवेकत्रिंशोविद्यमानाव
तिक्रम्यअवाचीनेसप्तदशेप्रवृत्तिरिति॥ तस्यदोषस्यायंपरिहारः॥ अभिजित्स्वरसा

स्तोमर्द्धये पृष्ठ्यः षडहः अनरामघ्यतः कार्यः। ननु तत्रापि पृष्ठ्यस्य षडहस्तस्मात्त्रयस्त्रि
ꣳशमुपेत इति उक्तदोषोऽपरिहृतो भवति। तत्राह। ऊ। तस्य यत्सप्तदशमहस्तदुत्तमे
कार्य्यꣳ सलोमत्वायेति। तस्य पृष्ठ्यः षडहस्य सप्तदशं तृतीयमहस्तदुत्तमे षष्ठं कार्य्यं
तथा सति सप्तदशात्सप्तदशमुपेतो भवति। तत्र सलोमत्वाय। अनुरूपत्वाय भवति।
एतदेव शाट्यायनमुनिनिर्व्वृस्य पृष्ठ्यामनाते। तदाहुः स्तोमहैतत्त्रिववाएतस्तोमायै
ति।। यत्त्रयस्त्रिꣳशात्सप्तदशमुपयंतीति। पुरस्तादेव पृष्ठ्यस्य षडहस्याभिजितमुपे
त्य पृष्ठ्यस्यैव षडहस्य तन्मध्ये सप्तदशास्तदुपरिष्टात्त्रयस्त्रिꣳशस्य पर्य्यूहियुः त

158

सप्तदशात्सप्तदशानुपयंति।समासामेस्तोमहत्तरतत्रस्तोमायनीतितानिमीपद्दीनि
रस्पति॥७॥तदाहुरुदरं वा एषः स्तोमानां यत्सप्तदशो यत्सप्तदशमभ्यतो निर्हिये
युरशनायवः प्रजाः स्फुरशनायवः सत्त्रिण इति। तत्रान्ये ब्रह्मवादिनेन आहुः। स्तोमानी
मध्ये सप्तदश इति यत् एष य ॥ ज्स्योदरं वै उदरस्थानीयः अतो यत्त यदि सप्तदशीमध्ये
तषडहस्यमध्यात् निर्हरेयुः। बर्हिः कुर्युः अन्नाद्यस्थानीय) अतो यत्त यदि सप्तदश
मध्यतषडहस्यमध्यात निर्हियेयुः। बर्हिः कुर्युः अन्नाद्यस्थानस्योदरस्य निर्हाराद्देश
वर्त्तिन्यः प्रजाः अशनायवो बुभुक्षिताः क्षुधार्त्ताः स्युर्नवेयुः। ततः सत्त्रिणोपि अशनाय

वोत्रवेयुरिति। कथंतन्न कर्त्तव्यमितितदाह॥ ७॥ त्रयस्त्रिंशादेवसप्तदशउपेत्सोव
१५८ 158 र्ष्मवै त्रयस्त्रिंशो वर्ष्मसप्तदशो वर्ष्मणएवतद्वर्ष्माभिसंक्रामतीति। त्रयस्त्रिंशा
त्स्तोमात्सर्वेषुच्छ्रयमाणाद्देव अनंतरं सप्तदशएवस्तोमउपेत्यः। उपगंतव्यः। नन्वे
वंसति कर्त्तृप्रस्वेदलक्षणोदोष उक्तइतिचेत्तमेवं त्रयस्त्रिंशस्तोमोवर्ष्म अधिकसं
ख्यत्वात् श्रेष्ठः खलु सप्तदशोपिप्रधानभूतानां पृष्ठस्तोत्राणांनिर्वर्त्तकत्वाद्वर्ष्म
श्रेष्ठः॥ एवंसति यत् त्रयस्त्रिंशात्सप्तदशंमुपयंति तद्वर्ष्म १५८
णएववर्ष्माद्देववर्ष्मश्रेष्ठमभिसंक्रामंति। अतः सप्तदशात्सप्तदशासंक्रांतेः कर्त्तृप्रस्वेद

लब्धलोकदोषो न भवतीत्यर्थः । अथैते ये स्वरसाम्नां संस्थानिर्णयाय ब्रह्मवादिनां विचार
दर्शयति । क्व तानाहुरुक्थ्याः कार्य्या इत्यग्निष्टोमा इतीति । केषुचिद्ब्रह्मलोकेषु स्वरसाम्नामुक्थ
संस्कृतेकेषुचिदग्निष्टोमत्वं तद्विनय दर्शनात्संशये ब्रह्मवादिभिर्विचार्यते । येतान्स्वरसा
म्नो घिहत्सैवमाहुः किमु ते उक्थ्यसंस्थाः कार्य्या उताग्निष्टोमसंस्था इति विचार्यमाणे नाभि
ति वाक्यद्वये श्रुतिः । उक्थ्यत्वपक्षे तावदयं गुण इत्याह । य उक्थ्याः स्युः पशवो वा उक्थ्यानि पशू शांतिः
वः शांतेनैव तद्विभुवेतमुपयंतीति । य उक्थ्याः स्युः स्वरसामानः तदा शांतेनैव कर्मणा लदि
भुवेते आदित्यात्मना संस्कृतमुपयंति । पशवस्तापान्वायेति शेषः । कथमुक्थस्य शी तत्र

159

चेमुते।पशवोवाउक्थानि।तस्मात्पशव्यत्वात्शांतिमत्पशवः।पशुप्रजननेनहीरादिनोत्साघत्वा
त्।अतउक्थस्यशांतत्वं।अग्निष्टोमारव्यविचास्येतिमंपदं दर्शयति।ॐ।तदाहुर्विवीवध
मिववाएतयदग्निष्टोमोविषुवानग्निष्टोमोविश्वजिदभिजितावपेतरउक्थ्याःस्युरिति
ति।तत्रसामवविषयेब्रह्मवादिनआहुः।उभयतःशिक्यगतभारद्वयोपेतस्कंधेनवोढ
व्यीकाष्ठंविवधं।विषमंवीवधं।विवीवधंतादृशमेतत्।यत्रविषुवान्विश्वजिदभिजिता
वितित्रयोग्निष्टोमाः।अपेतरेस्त्वरसामानउक्थ्याःस्युः।अग्निष्टोमानांद्वादशस्तोत्रशस्त्र १५९
त्वादल्पत्वं।उक्थ्यानांपंचदशस्तोत्रशस्त्रत्वाद्गुरुत्वं।नहिगुरुलघुभारौवीवधेनवोढुंश

160

क्यो। अतो वैषम्यादेनद्द्वीव च मू।७। अग्निष्टोमा एव सर्वे कार्य्या इति। सर्वेष्वपि स्वरसा
मानो ग्निष्टोम संस्था एव कार्य्याः। अथैतत्सर्वं स्तौति।७। वीर्य्यं वा अग्निष्टोमो वीर्य्य एवान्न
द्यातः प्रतितिष्ठन्ती नवसंस्कृता भवतीति नव प्राणाः प्राणेष्वेव प्रतितिष्ठतीति। योयमग्नि
ष्टोमः स वीर्य्यं वै सर्वप्रकृतित्वाद्वीर्य्यरूप एव। तथा स्तौति स्वरसाम्नोग्निष्टोमसंस्थान्
कुर्वतः सत्रिणः मध्यतो गवामयनस्य मध्ये वीर्य्य एव प्रतितिष्ठंति ष्वे च नवसंस्कृ
ता एते षट् स्वरसामानो भवंति नवसंख्यया विभागे समाप्यंते। तथा हि। एवैकम
हर्द्वादश स्तोत्रीः। सर्वेषु च स्तोत्रेषु सप्तदशस्वस्तोमः तत्रैकस्मिन्नहनि चतुरधिक

द्विशते स्तोत्रीया भवतीति। एवं षड्त्स्तु त्र्यरसामसु सहस्रं चतुर्विंशत्युत्तरं द्वि
१६० शते च स्तोत्रीया भवतीति। र्ह्वि षड्त्रिंशदधिकशतीनवकाम भवति। किमतो भवति।
उच्यते। नव सीरव्या हि पुरुषे प्राणाः सप्त शीर्षण्याः द्वाववाञ्चाविति। तथा सति न
160 वसीरव्याकेषु प्राणेष्वेव सत्रिणः प्रतिष्ठिता भवंति दीर्घायुषो भवंती सर्व इति। ॥ इति चतु
र्थाध्यायस्य पंचमः खंडः ॥५॥ गवामयनस्य मध्यवर्त्तिनि नवरात्रे अष्टाव हा १६०
न्युक्तानि। अपवर्त्तिरयोः पद्वसोमर्धेष्वनुक्तेषु गवामयनस्य प्रधानभूतं विषु
वदाख्यमहः प्रदर्शयति॥६॥ विषुवानेष भवतीति। एष विषुवान् सीवत्सरस्य

161

सत्रस्य मध्यतो भवति। अथैष मे स्तोति। ७॥ देवलोको वा एष यद्विषुवान्देव लोकमे
व तदन्यारोहंतीति। यत् यो विषुवान् एष देवलोको वै देवानां लोकस्तान भूत आदित्या
त्मको हि विषुवान् तत्रेन विषुवतः प्रयोगेण देवलोकमेव यजमाना अन्यारोहंति
अथ तस्मिन्नहनि स्तोमं विधत्ते। ८॥ एकविंशो भवत्येकविंशो वा अस्य भुवन
स्यादित्य आदित्यलोकमेव तदन्यारोहंतीति। अस्मिन्नहनि सर्वेषु स्तोत्रेष्वेकविं
श एव स्तोमो भवति। अस्य भुवनस्य लोकस्य आदित्य एकविंशो वै अत आदित्या
त्मकस्य विषुवत एकविंशस्तोमस्य मुख्यत्वे एकविंशस्तोममुपयंतीति। यत् तेन आ

१६१ 161

दित्यलोकमेवाभ्यारोहति। कथमादित्यस्यैतल्लोकापेक्षयैकविंशत्वमिति तद्दर्शयति॥
द्वादश मासाः पंच र्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति। हेमंतशिशिरयोः
समासेनैकत्वादृतवः पंच संख्याः। एकविंशः स्तोमः प्रयुक्तः फलं दर्शयति॥ मध्यत
एव यज्ञस्य प्रतितिष्ठंतीति। एकविंशो वै स्तोमानां प्रतिष्ठा। अतो यज्ञस्य संवत्सरस्
त्रस्य मध्यतो मध्य एवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठंति। यद्वा द्वादश मासा इत्यादिना ये अनु १६१
क्रांता एषु सर्वेषु प्रतितिष्ठंति। तथा च शाट्यायनकं। एकविंशो विषुवान्भवति। एक
विंशो वा अस्य भुवनस्य विषुवान्। द्वादश मासाः पंच र्तवस्त्रय इमे लोका असावादि

सएकविंशः सर्वस्मिन्वाप्योत्तिप्रतिष्ठितः। यद्यस्मिन्नेषसर्वस्मिन्नधिप्रतितिष्ठतीति।
तस्मिन्स्सर्वस्मिन्नधिप्रतिष्ठामेति। अस्मिन्नहन्निबहिष्पवमानस्यप्रतिपदंविधत्ते॥ ७॥
वायोशुक्रोअयामितइतिशुक्रवतीप्रतिपद्भवत्यादित्यस्यरूपमिति। प्रतिपदितिप्र
पमस्तृचउच्यते। अयंतृचोविषुवतिबहिष्पवमानस्यप्रतिपद्भवति। प्रतिपच्छब्दस्यस्त्री
लिंगत्वात्। शुक्रवतीस्त्रीलिंगता। भास्वरवाचकशुक्रशब्दोपेतत्वात् एषआदित्यस्यरू
पे आदित्यात्मकस्यविषुवतोनुरूपे। ननुसर्वेष्वहस्सुपावमान्यागायत्र्याहिप्रतिपदानी
मे अत्रकस्माद्वायव्यानुष्टुप्विधीयतइतितत्राह। ८। वायुर्वा एतेदेवतानामानेश

नुष्टुप्छंदसां यदतोन्यास्वतिपत्स्याप्रदहेदिति। देवतानां देवानां मध्ये वायुरेवैनमादित्य
१६२ मानसेव्याप्नोति। छंदसां मध्ये अनुष्टुबेनमानशे। नान्यश्छंदः। यद्यपि अतो वायव्याया
अन्या अन्यदेवत्या प्रतिपत्स्यात्तदा यजमानान्प्रदहेत्। अथैतौ वायव्यौ प्रशंसति॥ ७॥
162 यीति वा एते प्राणाद्दिसाद्कुर्ये गायत्र्याः प्रतिपदो यंतीति यद्वायव्या भवंति तेन प्राणान्नयं
ति प्राणो हि वायुरिति। ये यजमानाः गायत्र्याः प्रतिपदो यंति अपगच्छंति। गायत्रीं प्रतिप
दं नैव प्रयुंजते। एते प्राणापानव्यानरूपेण गायत्री संस्तुतात् प्राणादेव यंत्यपगच्छंतीति १६२
अत एते प्राणैर्विरहात्। सद्य एव म्रियेरन्न् इति ब्रह्मवादिन आहुः। तत्रायं परिहा

163

र:। वायव्या वायुदेवत्या प्रतिपद्वती तियत्र तेन प्राणान्नयीतिनापगच्छति। तत्कुतो हेतोः
प्राणो हि वायुरतस्तद्देवत्यया प्राणानां नो युक्त एव सर्वः। अथानया अपरोऽपि गुणोऽभ
वतीत्याह॥ ३॥ अपोशमयेत्येवैनमेतयाशीतिर्हि वायुरिति। अपो। अपि च एनं तपंत
मादित्यं एतया वायव्यया शमयेत्येव। वायुः शीति हि तापशीतिकरोऽभवति। पवमानेस्तो
त्रस्य सोमदेवत्यत्वात् वायव्याऽनुपपन्नेत्याशंक्याह॥ ४॥ आयाहि सोमपीतय इति सो
मी पावमानीति॥ वायो शुक्रो अयामि तइत्यस्यामृचि अनेन तृतीयपादेन सोमकीर्त्ती
नात्। सोम एव पवमानोऽभवति। एषा सोमी यौ पावमानी च भवति। अत उपपन्नैवैषा।

पवमानस्तोत्रैतश्ये पाशीति हेतुश्चेति प्रश्ने सति। ५। कानियुत्वतीवेने ति पशवो वै नियुतः शी
१६३ तिः पशवः शीतेनैव तदादित्यमुपयंतीति।। स्याहेदिवनियुत्वतेति नियुत्वद्वो स्यादृश्यते
नियुतश्च वायवो रहिवडवाः साश्चपरावः पशवश्च शांतिरूपा। ६। वंचनियुत्वतीएषा प्रति
163 पद्भवतीति यदनेन शांतेनैवानुष्ठानेन आदित्यप्रदाहाय। अथास्मिन्नहनि सामानि वि
धत्ते।। ७।। दिवाकीर्त्यसामानि भवतीति।। दिवाकीर्त्यानि सूर्यक्रियालिसामानि अस्मिन्न
प्रयुंजत इति दिवाकीर्त्यसामानि। अयं विषुवान् दिवाकीर्त्यसामाकार्यः। कानि पुनस्ता १६३
नि दिवाकीर्त्यानि। भ्राजाभ्राजेत्यादिना अग्रेवक्ष्यमाणानि। अथैतद्दिवाकीर्त्यसाम

खं प्रशंसति ॥ ७ ॥ स्वर्भानुर्ह वा आसुर आदित्यं तमसा विव्याध तस्य देवा दिवाकीर्त्यैस्तमो
ऽपाघ्नन् यद् दिवाकीर्त्यानि भवन्ति तम एवास्मादपघ्नन्ति रश्मयो वा एत आदित्यस्य
दिवाकीर्त्यानि रश्मिभिरेवैनं साक्षादारभन्त इति ॥ आसुरेण स्वर्भानुना तमसा विद्ध
स्यादित्यस्य बाधवं तमो यस्मात् कारणाद् देवा दिवाकीर्त्यैः सामभिरपाघ्नन् व्यनाशयन् अतो
यद् दिवाकीर्त्यान्यस्मिन्भवन्ति तेन तम एवास्मादादित्यादपघ्नन्ति ॥ कथमेषां साम्नां
तमसो हननसामर्थ्यमिति चेत् ॥ उच्यते ॥ दिवाकीर्त्यसामानीति यत् एते आदित्यस्य र
श्मयो वै रश्मिरूपा एव अत एषां युक्तमेव तमसो नाशकत्वं ॥ तत् प्रशंसति रश्मिभिरेवा

दिर्घी साद्धा सच्चाच्छमारनते । ये सत्रिणो विषुवति द्विवाकीर्त्यं निप्रयुंजत इत्यर्थः । दिवा
कीर्त्यं साम निष्क्रमसो पहननी सामान्येनोक्तं । नदेवविद्दृणोति । ७ । आजाआजे पवमा
१५४ 165 नमुखेनवतो मुखतएवास्य ताम्यो तमोपघ्नंतीति । पवमानमुखे माध्यंदिनार्भवयोः पव
मानयोर्मुखे प्रमुखे आगा वाजे सामानी नवतः । गायत्र्यस्यनिस्वात् । ततः परस्मात्क
मिणनवतः इत्यर्थः । अस्यप्रत्नामनुद्युतमिति त्वे गात वी साम आजे तन्माध्यंदिने प
वमानमुखे सामासीवे नस्वद्दस्य परि स्वानो गिरिष्ठा इत्यस्मिन् गेयं साम आभ्रा १५४
जेतदार्भवपवमानमुखेयद्यप्यत्र पवमानमुखइति सामासीवेच एव दृश्यते । गा

यत्रैते गायत्री सूक्तस्थयोः पवमानयोरिति विशेषावगतेरेवं व्याख्यातं। स्पष्टमन्यत्। अत्र
नेन भ्राजाभ्राजयोः साम्नोः स्थाननियमोऽपि द्युक्तो भवति। तथान्येषामपि त्रयाणां साम्नां
स्थानविशेषं प्रदर्शयन् पूर्वोक्तं तमोपहननमेव तत्साध्यं प्रदर्शयति॥ ६॥ महादिवाकी
र्त्यं च विकर्णं च मध्यतो भवतो मध्यत एवास्य ताभ्यां तमोपघ्नंति भासमंततो भवति प
त्र एवास्य तेन तमोपघ्नीतीति॥ विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति तस्यां जगत्यां गेयं साम
महादिवाकीर्त्यं। इन्द्रं क्रतुं न आभर इति प्रगाथे गेयं विकर्णं। एते साम्नी मध्यतोस्यवि
ष्टुवतो मध्ये पृष्ठस्तोत्रेषु भवतः। महादिवाकीर्त्यं होतुः साम इतरद्ब्रह्मसाम। तथाच

तैत्तिरायके। महादिवाकीर्त्यं होतुः पृष्ठं विकर्णं ब्रह्मसामेति ।। एवं सति ताभ्यामस्यादित्यस्य
मध्यतो मध्यदेशात् एव तमो विनाशयंति । तथा चैततो नेवसाने नासमग्निष्टोमसाम
१६५ कार्यं। प्रकृत्यस्यत्यस्यामृक्षु सत्सु दशस्तोत्रैः साम नासीत् तन्मूर्द्धनि दिव इति त्वचे ऽत्रगा
165 तव्यं ।। तेनो ततः क्रियमाणे नैव नासेन पत्तः पादप्रदेशादेव तमोपगच्छेति । अग्निष्टो
मसामत्वेनन्विहिते नासं प्रशंसति ।। ॐ ।। दशस्तोत्रेन नवति दशाक्षरा विराड् विराज्येव
प्रतितिष्ठतीति ।। इदं नासं दशस्तोत्रेन नवति । आद्यंतयोः प्रजुज्यमान हाउ हावादयो १६५
नासौता दशस्तोत्रा स्तोमेष्वृक्षु मेतत् । विराड् दशाक्षरा सा वागन्नरूपा । अन्नं वै विरा

166

उतिष्ठंते: तथा सति दशस्तोत्रेन साम्नाप्विराज्येव सत्रिणः प्रतिष्ठिता भवंति। मासैः स्य
स्तोत्रियद्वारेण स्तुतिं चिकीर्षुः। कं चिद्यग्रमुपक्षिपति॥ ७॥ यन्विस्माद्भः षड्भिरितोमासै
रुत्थानेयंति षड्भिः पुनरायंति कतर्हि स्वर्गो लोको यस्य कामाय सत्रमासत इतीति॥ इतो
स्माल्लोकात् षड्भिः पूर्वपक्षमासैः नवैर्मासैः अस्थानमेव यंति स्वर्गप्राप्तिसाधनं न्नागमि
वयंति। पुनरुत्तरपक्षीयैः षड्भिर्मासैरायंति। इममेव लोकं प्रत्यागच्छंति। तर्हि तथा सति स्व
र्गो लोकः कं भवति। यस्य स्वर्गस्य कामाय कामं माप्तुं इमे यजमाना सत्रमासत इति। य
त्तु यत्तु खल्वाहुः। कथं पंक्तिबलवान्दिन: तत्रेदमुत्तरमाह॥ ८॥ मूर्द्धानं दिव इति स्वर्गं

ल्लोकमारभन्त इति ॥ विषुवतोग्निष्टोमसाम्नि मूर्द्धानं दिव इति स्वर्गलोकवाचकशब्द
प्रयोगात् प्रयोगमन्तः स्वर्गलोकमारभन्ते । आलभन्ते । प्राप्नुवन्तीति न हि व्याप्तत्वात् । सत्राव
सान एवाम्रियेरन्नित्याह ॥ ऋ ॥ अरति पृथिव्या इत्यस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठतीति ॥ अत्र पृथि
व्या इति कीर्त्तनात् एषामस्मिंल्लोके प्रतिष्ठानवती स्तुतिः । अथ तास्तस्य स्तोत्रीयस्य तच्चो
विषुवतो रूपमित्याह ॥ वैश्वानरमृत आजातमग्निमिति विषुवत एवैतद्रूपं क्रियते
इति । ऋतमित्यादिस्तनाम । विषुवानप्यादित्य एव संस्कृतः । अत ऋतशब्दस्य कीर्त्तनेन वि
विषुवतो रूपमित्यर्थः ॥ इत्थं प्रथमायाः स्तोत्रीयायाः पादद्वयेन प्रशंसा कृता । अथ तृती

यपारे अतिथिशब्देनान्नाद्यप्राप्तिर्भवतीत्याह ॥ ७ ॥ कविं सम्राजमतिथिञ्जनाना
मित्यन्नाद्यमेवाप्नोतीति अतिथिर्ह्यन्नेन तर्पणीयः अतस्तद्वाचकेनातिथिशब्देन त
त्सम्बन्धिन्यान्नस्य प्रतीतेः सत्रिणोऽन्नाद्यमेवोपगच्छतीति चतुर्थपादे जनयंतेति पदप्रयो
गेण फलं दर्शयति ॥ ७ ॥ आसन्नः पाजनयंत देवा इति जायंत एवेति ॥ जनि धातोः प्रयोगाद
विशब्देन संस्कृतरूपेण पुत्रपौत्रादिना वा जायंत एवेति विहितमर्थं प्रशंसति ॥ ७ ॥ तत्
त्रिष्टुब्जगतीषु न भवति नैष्टुब्जागतो वा आदित्यो यदतो न्यासु स्यादेवं स्वर्गाल्लोका
त्पद्येरन्निति तदेतद्दिक्षु वदह स्त्रिष्टुब्जगतीषु च भवति अत्र चाहः शब्दपरामर्शे

नतच्छन्देनतस्मिन्नुपधानभूतंपृष्ठस्तोत्रमग्निष्टोमेतिहृयमानिधीयते।तदेतत्त्रिष्टु
बुगतीषुकर्त्तव्यं।८।बृहन्महद्दिवाकीर्त्यंतिन्द्रबृहद्बृहदितिजागतेतत्त्वेगातव्यं।मू १६२
र्द्धानमितितत्त्वेत्रैष्टुभेऽग्निष्टोमसामन्यासीकार्यं।तच्चात्रतच्छन्देनप्रकृतेना
सम्मैवेवं।सामपरामृश्यते।तत्त्रिष्टुब्जगतीषुत्रैष्टुभजागतरूपासुकार्यं।।तथा
167 हि।मूर्द्धानंदिवोरतिंपृथिव्याइत्यस्मिन्नुपादेव्याइत्यत्ररूचव्यूहेनद्वादशाक्षरत्वा १६२
त्।एषाजगतीरूपास्वतस्त्रिष्टुप्पादेवत्रैष्टुभरूपापितिसोऽप्यृचः।त्रिष्टुप्यजगत्यो
नवीति।निदानेस्वेतद्वाक्यमुदाहृत्यत्रिष्टुब्जगतीष्वितिपदंबहुधाव्याख्यातं।त

168

तत्सर्वमनुसंचेयी। आदित्यस्य त्रैष्टुभत्वागतः कथं गायत्रो वा अयं लोकः त्रैष्टुभोऽन्तरि
क्षलोकः जागतोऽसौ लोकः। दिवमन्तरिक्षस्य मध्ये संचरति तस्यादित्यस्य त्रैष्टुभं जागता
भवति। विषुवान्वादित्यः स्तुतः। अतो विषुवतोऽग्निष्टोमस्य सामत्रैष्टुभं जागतमेव स्यादि
त्यर्थः। ननु शाट्यायनकादिषु अनुष्टुप्सु मासे कार्यमिति दृश्यते। तत्र पंक्तित्रिष्टुब्जगतीष्वि
ति चेत्तन्नैवं। अतस्त्रिष्टुब्जगत्यावामन्यासु अन्यच्छन्दस्का अनुष्टुप्यादिनासंस्यात् स्वर्गो लो
कस्य द्वारं न। अथः पतेयुः सत्रिणः। तथा प्रकारांतरेण एताः ऋचः प्रशंसति। छा सम्राड्व
तीषु भवति साम्राज्यं वै स्वर्गो लोकः स्वर्ग एव लोके प्रतितिष्ठंतीति। सम्राडू शब्दवती

पुरश्चरणासाम भग्निष्टोमसाम भवति यत्तु स्वर्ग्गलोकस्य साम्राज्यं वै सम्राजं ईश्वरस्य

कर्म्मास्वी। तथा सति कवि॰ सम्राजमिति सम्राट् शब्दप्रयोगात् साम्राज्ये स्वर्ग्गलोके प्र

१६८ तिष्ठिता भवंति॥ ॥इति चतुर्थाध्यायस्य षष्ठः खंडः॥६॥ पूर्व्वमभवाद्धिष्ण इंद्रः क्रतुन्न आन

168 र इत्यस्मिन् प्रगाथे विषुवति श्विकर्णीत्रलसाम कार्य्यमिति। तं प्रगाथं माध्यंदिने पवमा

ने अभीवर्त्तस्वीसाम भविधास्यन्नाह॥ ७॥ आत्मा वा एष संवत्सरस्य यद्विषुवान्पक्षा

वेतावभितो ये न चेतो भीवर्त्तं नयं यस्य परस्तात्प्रगाथो भवति तावुभौ विषुवति कार्य्यौ प १६८

क्षावेव तद्यज्ञस्यात्मन्प्रतिदध्याति स्वर्ग्गस्य लोकस्य समष्ट्या इति॥ यत् यो विषुवानेष

ति १

169

ये ये

स्य

संवत्सरसत्रं गवामयनस्यात्मा । मध्यमोऽयो हि षण्मासो ऽएतौ विषुवं तमभितः क्रियमाणौ
पक्षाविव भवतः । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षसि येनाभीवर्त्तेन यन्ति । यश्च परस्तादुत्तरस्मिन् पक्षसि
इन्द्र क्रतुमिति प्रगाथो भवति । एतौ विषुवतः पक्षभूतौ अतो विषुवति कार्य्यौ प्रगाथौ विवर्णि
द्यः कार्य्याः अभीवर्त्तस्तु माध्यंदिने पवमाने कार्य्यः । तन्नेनैतयोः करणेन यज्ञस्य गवा
मयनस्यात्मनि पक्षौ प्रतिदधतीति यजमानैः एतच्च पक्षयोः प्रतिनिधानं स्वर्गस्य लोकस्य स
मष्ट्यै । समध्यस्यतिकस्यते । पक्षवान् हि कं पतितुं शक्नोति । को सौ प्रगाथ उत्तरपक्षे योऽय
स्मिन्विकर्णी भवतीति तदाह ॥ ८ ॥ इन्द्र क्रतुं न आभरेति प्रगाथो भवतीति । अस्य प्रगाथस्य

उत्त

प्रयोगः प्रजातिहेतुरित्याख्यानमुखेन दर्शयति। ॐ। वसिष्ठो वा एतं पुत्रहतो पश्यत्सप्र
जया पशुभिः प्राजायत यदेष प्रगाथो भवति प्रजात्या इति पुत्रहतो हतपुत्रः सौदासेभ्यो
१६९ प्रद्वेषः अपशुरपास्य पुत्रे हते इमं प्रगाथं वसिष्ठोऽपश्यत्। स तेन प्रगाथेन प्रजया च पशु
भिश्च प्रजायत। यदेष प्रगाथो भवति। गवामयने तत्त्रसत्त्रिणी प्रजात्यै पुत्रादिरूपेण य
169 जमानाय भवति। अस्मिन्न प्रगाथे जीवा ज्योतिरशीमहीति जीवनप्रतिपादनात्संव
त्सरस्यच्छेमेण संतरणमेव प्राप्स्यामीत्याह। ॐ। जीवा ज्योतिरशीमहीति यद्वै स्वस्ति १६९
संवत्सरं संतरंति ते जीवा ज्योतिरश्नुवते इति। ये खलु यजमानाः स्वस्ति खलु क्रमेण

संवत्सरः स तरंति ते जीवाः जीवंतः संतो ज्योतिरश्नुवते । एतत्तृपादेन जीवतामेव सतां
संवत्सरसत्रसंपत्तिजसः प्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथास्मिन्नु प्रगाथे विद्यमानं दुराध्य इति
व्याचष्टे ॥ ७ ॥ मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो माशिवासो अवक्रमुरिति ये वैनारिपवस्तेदु स्ते २
राध्यस्तानेव तदतिक्रामतीति । स्तेनाः तस्करा रिपवो बाधकाश्चेतोत्र दुराध्यः दुष्टाध्या
नाः तानेव तत्तेन पदातिक्रामति अशिवकरा अस्मात् प्रतिक्रमिष्णुरिति मंत्रवर्णोहि । उत्त
रार्धे चः सर्वाव्याख्याता अस्माभिरिति । पुनरत्र न व्याख्यायते । पुनरपि प्रगाथशेष
मुदाहृत्य प्रशंसति ॥ ८ ॥ त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽतिशूर तरामसीति संवत्सरो

वैप्रवतः शश्वतीरपस्तमेवतन्तरेतीति। शश्वतीः बह्वीः प्रवतः प्रवणगामिनीः अपोऽतितरा
मइति अतीतरएेक्ष्यते। अत्र प्रवतः शश्वतीरप इति त्रिभिरपिशब्दैर्वक्ष्मउक्ष्यानेदुस्तरत्वा
१७० त्संवत्सर एवोच्यते। तत्तेन प्रार्थनेन तं संवत्सरमेवयजमानास्तरेति। अपोत्तरस्मिन्पद
न सिविकल्पेन्त्रयः प्रगाथाः इंद्रक्रतुमित्यस्यस्थानेकर्त्तव्या इत्युपन्यस्यति॥ ७॥ अघाघाश्व
श्वस्याभिदाद्योनरोवयमेनक्षिदाघइतिसंततयः प्रगाथा भवंतितेषुमेकः कार्यः सतोमहा षा १
170 यश्वसानमिवाग्निसंतन्वंतीति॥ एषु प्रगाथेषु अघाघाश्वः श्वः इदानींइदानींद्यः द १७०
वैद्यकरोति। अहर्द्वयसंबंधदर्शनात्। एते प्रगाथाः संततयः संतानस्य अहर्द्वय

संबंधस्याबाधका भवंति। अतउत्तरस्मिन्पक्षसि तेषां नैकः प्रगाथः कार्य्यः। सच
सलोमत्वायानुलोमतायै भवति। एवं कुर्वंतो यजमानाः स्वस्त्यनं आगाम्यहरेवं वर्तमा
नेनाह्ना आविसे तन्वंति। संततेसी वद्धं कुर्वंति। इमे पक्षी निरस्य पूर्वोक्तमेव प्रगाथं वि
दधाति। ७। अपो खल्वाहुरिंद्रक्रतुन्नम्या अरेत्येव कार्य्यः समस्त इति। अथो खल्वि
ति पक्षीतरपरिग्रहे सम्यक्त्वे सम्यक्छावेमिंद्रक्रतुन्न आ अरेत्येव प्रगाथं कार्यमाहु
र्ब्रह्मवादिनः। वसिष्ठो वा एतं पुत्रहतः सादितना सम्यक् सिद्धिहेतुत्वं चास्यान्तौ। अपोत्त
रस्मिन्पक्षसि अहः कॢप्तिं विदधाति। ७। प्रस्रवरोहिणो मासा भवंतीति। पूर्वस्मिन्प
क्षसि येमासास्तानुक्रांता उत्तरस्मिन्पक्षसि प्रस्रवरोहिणः कार्याः प्रणमेतावच्छरसा

मानः तृतीयो द्वितीयः प्रथम इति । क्रमेण प्रथममनुष्ठेयाः । २ अस्य त्रयस्य शारं नगास्त्र
वृ उत्तमः कार्य्यः । अपि प्रवास्य पिप्रतिलोमा नवेयुः । इममेव प्रत्यवरोहं लौकिक दृष्टांतेन
१७१ 171 स्तौति । ३ ॥ यथा वा इतो वृक्षं रोहेत् एवमेनं प्रत्यवरोहेत् इति स्वर्गमेव तल्लोकं रुन्धानास्मि
ल्लोके प्रतितिष्ठतीति । यथा खलु लोके पुरुष इतो महतो दारुण उन्नतं वृक्षं रोहेत् इति रु
ह्य च पुनरग्राद्दारुणः अधस्तनमवरोहेत् इति एवमेव तत् षड्भिर्मासैरारुह्य एनीयह्नं यज १७१
मानाः प्रत्यवरोहेति । तत्तेन आरोहावरोहयोः करणेन स्वर्गमेव लोकं रुद्धा षड्भिर्मा
सैरारुह्य पुनः षड्भिर्मासैरवरोहणेन अस्मिंल्लोके प्रतिष्ठिता भवंति ॥ ॥ इति चतुर्थोऽध्या

यस्यसप्तमखंडः।७। एवमुत्तरेपद्धतिस्वरसामप्रभृतिप्रत्यवरोहणमासमुपयेत
उत्तरमासिन्नानप्तिप्नवान्कुर्यु। ततोगोआयुषीद्वेअहनीकर्त्तव्येतत्रविधीयते।८।गो
आयुष्टस्तोमोभवतइति। गोष्टोमायुष्टोमश्चेति। द्वेअहनीउच्छसीस्तेकर्त्तव्ये।अ
नयोर्द्वित्वसंख्यांप्रशंसति।९।द्विपाद्यजमानःप्रतिष्ठित्याइति।यस्माद्गोगोष्टोमा
युष्टोमोद्वावतोद्विपाद्यजमानःप्रतिष्ठित्यैप्रतिष्ठानायभवति।स्तोत्रीयासंख्याद्वा
रणैतौप्रशंसति।१०।ऊनातिरिक्तौभवतऊनातिरिक्तौवाअनुप्रजाःप्रजायन्तेप्रजात्या
इति।।तत्रगोष्टोमस्यपंचदशीबहिष्पवमानेत्रिवृत्स्याज्यानिसप्तदशमाध्यंदिन।।स

विं॰शां॰तृतीयसवनमिति स्तोमकॢप्तौ २

वनं सैकं एकचत्वारिंशदधिकद्विशतास्तोत्रीयाभवंति। आयुष्टोमस्य तु त्रिवृद्बहिष्प
वमानं पंचदशान्याज्यानि शेषं गोष्टोमवदिति। स्तोमकॢप्तौ सप्तसैकोनषष्ठ्यधिकद्विशत
१७२ त्री स्तोत्रीया भवंति। ऊनयत्रदशसंख्याया विराट्संपादनेन सति एतौ गोष्टोमायुष्टोमौ ऊना
172 तिरिक्तौ भवतः। गोष्टोम एकया स्तोत्रीययातिरिक्तः इतरस्त्वेकयान्यूनः। किमितो भवति।
उच्यते। ऊनं वातिरिक्तं। यदा हि पुंसो हि वीर्यमतिरिक्तं स्त्रिया न्यूनं। अथवा स्त्रिया मति १७२
रिक्तं पुंसो न्यूनं। एतदूनातिरिक्तं युगलमनुलक्ष्य ईदृशं युगलं प्रजाः प्रजायंते। स्त्रीपुं
सरूपा उत्पद्यंते। यदा तु स्त्रीपुंसयोरपि वीर्यं समं भवति तदा नपुंसकमेव जायते। त्री

× शुक्रे स्त्री भवत्यधिके शोणिते स्त्रियाः। तथा यास्कः। शुक्रातिरेके पुमान्भवति शोणितातिरेके २४

पुंसरूपाउसुघंते। यदा तु स्त्रीपुंसयोरपि वीर्यं समं भवति तदा नपुंसकमेव जायते। उ
क्तं हि। पुमान्पुंसोधिके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेनन पुंसको भवतीति। एवं न्यूनातिकरलीस
त्रिणं प्रजाः। से पुत्रादिरूपेण प्रजननानि वधि। अथैते सीयुज्यस्तोति। ७। वैराजो भवतो
भवेविराउन्नाद्यएव प्रतितिष्ठतीति। एतौ गोष्टोमायुष्टोमौ विराजौ विराजमत्ति संपन्नौ
भवतः। दशाक्षरा विराडिति श्रुतेः। दशसंख्यया अनयोः स्तोत्रीयाणां विभागे सति वि
राट्संपन्नौ वैराजत्वं। स्पष्टमन्यत्। इत्थमुत्तरस्मिन्पक्षे षष्ठे मासि विंशतिसंख्यान्य
हानि विहितानि तत्र ऊर्ध्वं द्वादशाहस्य मध्यतो यो दशरात्रः स कर्त्तव्य इति विदधाति। ८।

द्वादशाहस्यदशाहानिभवंतीति॥प्रायणीयोदयनीयौहुत्वायानिमध्येदशाहानितानि
कर्त्तव्यानीत्यर्थः॥अथैतानिस्तौति॥ ॥विराड्वाएषासमृद्धायद्दशाहानिविराज्येवसमृ
१७२ द्ध्यांप्रतितिष्ठंतीति॥सर्वस्तोमसर्वपृष्ठसंयोगात्।एषासमृद्धाविराट्।यत्तमान्ये
173 तानिदशाहानितेनविराज्येवसमृद्ध्यांसत्त्रिणःप्रतिष्ठिताभवंति।अथविहृतानि
दशाहान्येवव्युज्यस्तौति। ॥पृष्ठानिभवंतिवीर्यंवैपृष्ठानिवीर्यएवप्रतितिष्ठंतिछं १७२
दोमाभवंतिपशवोवैछंदोमाःपशुष्वेवप्रतितिष्ठंत्यथैतद्दशममहोमेराप्तसोममप्रास
क्तंदेवग्राम्यविभक्तिकमनिरुक्तंप्राजापत्यमिति॥ ॥पृष्ठ्यषडहेक्रमेणरथंतरबृह

174

द्वेरूपवैराजशाक्वरैरैवतानिसामानिपृष्ठानिपृष्ठस्तोत्रनिर्वाहकाणिभवंति।
सार तानिचसर्वेष्वकाहाहीर्यमित्युच्यते।तथासतिवीर्यएवप्रतितिष्ठंति।षडहानंतरंत्रयश्छं
दोमाभवंति।तेचपशुसाधनत्वात्पशवोवैतदनुष्ठानेनपशुष्वेवप्रतितिष्ठंति।अपरंछंदो
मानंतरंएतद्दशममहरविवाक्यनामकंभवति।तदेवाहः आयुस्तोमादिविशेषरैरविश
ष्यते।एकोहिगुणोद्वादशाहिकोदशरात्रः तत्रपूर्वेषडहस्तुत्रिवृदादयोष्टाचत्वारिं
शांताःस्तोमाःक्रमेणप्रयुज्यमानाआप्यंतेसमाप्यंतइत्याग्रस्तोमकल्पेतत्र।तथाअ
पूर्वेदविवक्ष्यश्वसः।तंतेनतस्मैतस्मात्तस्यतस्मिन्नितिसप्तआमंत्रितविभक्ति

वे

रष्टमी। तस्यैः पूर्वं षष्ठेवाहस्सुसमाप्ताइति। इदमहरापत्रविज्ञात्रिकं अनिरुक्तं देवतावाचिनः
२४ पदस्य एष स्तोत्रे अभावादनिरुक्तं। अत्र हि कयानश्चित्र आभुवदिति कयतीषु रूपं तरे।
पृष्ठ स्तोत्रस्य चैन्द्रा देवता साचात्र न निरुच्यते। आज्येष्वपि यदद्य सूर उदित इति तच्च स्योक्ते
174 निरुक्ते। उक्थामदं श्रवितितच्च स्याद्ये अनिरुक्ते इत्येवं अस्मिन्नहनि अनिरुक्तदेवता दृष्टव्याः। अ
त पि एतदहः प्राजापत्यं अनिरुक्तः प्रजापतिरिति श्रुतेः। अत एव गुणविशिष्टमहः सत्रि २४
णो फल्गवाश्चेसीपद्यत इत्यर्थः। अप्येतस्मिन्दशमेऽहनि किंचिद्व्यर्मं विपद्यते। उ। य
द्याकुरतितद्वर्चयंति तस्मान्न मुह्यमिति॥ ॥ अस्मिन्नहनि पत्रपत द्याकुः

175

विक्रुर्वीति। अहानं शंसयितुं चानुष्टुप्पंपदा स्वसक्तशस्त्राद्विपुनाहः शंशब्दं वा इदमेतेनाय

याहृते। इदमेते नयथोक्तमितिक्रियमाणेऽविरोधि। वचनं यदि कुर्वंति विनकारः। तस्मात्

न स्युर्ह्वा। अस्मिन्नहनि विरुद्धवचनं न कर्त्तव्यं। अविवाक्यमहरिति ह्येतदाचक्षते॥

यथास्मिन्नहनि अनुष्टुप्छंदसः प्रयोगं परोक्षेण विधत्ते। ॥ परोक्षमनुष्टुभमुपयं

ति प्रजापतिर्वा अनुष्टुप् अप्रत्यक्षमुपेयुः प्रजापतिमृच्छेयुरिति॥ आनुष्टुभं छंदः परोक्षे

अप्रत्यक्षमुपयंति। उपेयुः कुर्युः। अष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः प्रत्यक्षमनुष्टुब्भवति।

अतोऽन्यथा द्वात्रिंशदक्षरा परोक्षानुष्टुप् सैवास्मिन्नहनि कार्य्या। न प्रत्यक्षा। आर्जवे

श्यावाश्वोर्च्चानागवे अनुष्टुप्सु प्रकृतौ भवतः। ते एव पर्य्यूहेयुस्त्र्यचे चेति पिपीलिकमध्यासु का
र्य्य इति। इदं शंसानुष्टुभं परोक्षमुपपत्स्यतिरेकनिंदामुखे पुरोच्यते। यदिदमनुष्टुप्छन्दः सप्र
७५ जापतिर्वै तदीयत्वात्तद्रूप एवं तदीयत्वेन चरत्वमेवोक्तं एवं सति यत्र यदि प्रत्यक्षमनुष्टुभ
175 मुपेयुः प्रजापतिमुपेयुः प्राप्नुयुः। सत्रं तेरे अस्माल्लोकात्प्रच्युता न वेयुः ~~प्राप्नुयुः~~ रिसर्च्छीः।
इह लोके वा चिरं स्थित्वा देहान्ते प्रजापतेः सायुज्यं सत्त्रिभिः काम्यते। अपि तस्याङ्को ऽग्निमेरो १७५
ऽदाघितिमिरररल्पोरितिविरउग्निष्टोमसाम वामदेव्यं। त्रयस्त्रिंशः स्तोमं केका र्य्य
मितिविदिधिस्तुरल्लीवादेनैतद्विभिमुल्यतिप्र॥ यो वै सत्रस्य हृदसद्भवति वामदे
स१

176

वामदेव्यं वामदेवेन दृष्टं साम सत्र सत्रसंबंधि सत्रात्मकं। देवानां मध्ये अग्निः। छंदसां मध्ये २

चं वै साम्नाः स एष अग्निर्देवता नो विराट्छंदसां त्रयस्त्रिंशः स्तोमानां तान्येव तदेकधा संभ्य

स्यात्रि छ्ठतीति॥ ॥ यः खलु सत्रस्य सत्त्सारं वेद। सत्त्सारमतः श्रेष्ठः स्वानां भवति।

किं तत्त्सत्रस्य सारमित्युच्यते। साम्नामग्नेर्विराट्स्तोमानामग्ने त्रयस्त्रिंशराः।

एवं सति वामदेव्यादीन्येकधा संभृत्योत्तिष्ठंति। सत्राद्‌ उत्थिता भवंति। आग्नेयाशु विराट्सु

वामदेव्यमग्निष्टोमत्रयस्त्रिंशस्तोमकं कुर्युरित्यर्थः। अथ वामदेव्यस्तुत्यर्थं ब्रह्मवादि

नां विचारं दर्शयति॥ ॥ ब्रह्मवादिनो वदंति यतः सत्राद्‌ उदस्थाता उत्थिता इति॥ यतो

गच्छतः सत्रात्किमेते सत्रिणः उदस्थाता उत्तिष्ठंति। उत्तस्थिता न स सत्रादिति ब्रह्मवादिन

द्वं २

ष्ठंतिकेचिन्निष्ठानादिति तदुक्तं यथेविविच्य दर्शयन्फलमपि तयोर्दर्शयति॥ [illegible]॥ ये रथंतरेणस्तुत्वोत्ति र
ष्ठाज्ज्यु॥ उक्तं यत्र विचार्यमाणानामिति द्रुतिः। तिष्ठते र्लुङ्‌ लङि ति वर्त्तमाने लुङ् प्रत्ययेन मध्य
मः। तत्र केचिन्न यतः सत्रादुत्तिष्ठंति ते यत उत्तिष्ठंति तान्ब्रूयाद प्रतिष्ठाना न्वेष्यंतीति ये बृहता
स्तुत्वोत्तिष्ठंति ते स्थितादुत्तिष्ठंति तान्ब्रूयास्तदायुकेषां श्रीर्भविष्यति न वसीयान्सोन्वेष्यंतीति।
ये रथंतरमग्निष्टोमसाम कृत्वा तेस्तुत्वोत्तिष्ठंति। यतो यतः गच्छतः सत्रादुत्तिष्ठंति। रथंत
रं मन्त्रिणोहि माध्यंदिने सवने बृहतः पूर्वं प्रयुज्यते। तस्मिन्समये गच्छेत्सेवये ज्योनसमाप्य
तदिति। गच्छत एव सत्रादुत्तिष्ठंति तान्यदि कश्चिद्ब्रूयात्त्वमप्रतिष्ठानां प्रतिष्ठारहिताः। एते
सत्रिणोन्वेष्यंति। तथैव तेषां फलं स्यादिति शेषः। ये बृहदग्निष्टोमसाम कृत्वा ते न स्तुत्वोत्ति

ति २

ष्ठंति। रथंतरप्रयोगावस्थायांबृहतःस्थितत्वात्तेस्थितादेवसत्रादुत्तिष्ठंति। ता यदि केचि
द्गृह्यात्स्थायुकास्थैशीलास्यश्रीर्भविष्यति। नोत्तरोत्तरं वर्द्धते। अतो नवसीयांसः श्रे
यांसो न भविष्यंतीति। न द्व्यपि फलेन तथैव स्यादित्यर्थः। तस्मादुभयमग्निष्टोमसाम न कार्य
मित्युक्तं भवति। अतो वामदेव्येन स्तुतोत्त्येयमिति। पूर्वोक्तमेव पक्षं निगमयति॥ ये वा
मदेव्येन स्तुत्वोत्तिष्ठंति ते सतः सदस्कंत्तिष्ठंति यस्मात्स्वर्गमायतनादायतनमेतरिक्षाय
तनाहि प्रजा इति॥ ये वामदेव्येन स्तुत्वोत्तिष्ठंति ते सतः सारात्सत्सारमभिलक्ष्योत्तिष्ठंति
वामदेव्यादिकाः सर्वे क्रतुः सतः सारात् उत्तिष्ठंतः स्वस्थलेलनंतरस्वर्थः। तथा पूर्णाच्चास्मा

रा १

दुत्तिष्ठतः स्वर्गफलं प्राप्नुवंति। तथाऽत्र तु श्रुतिर्वै वामदेव्यमिति श्रुतेः। वामदेव्यमंतरिक्षात्मकमा
यतनं प्रजाश्चांतरिक्षायतना अवकाशमंतरेण संचरणानुपपत्तेस्तासां तदायतनत्वात्। त
१७७ था सति आयतनभूताद्वामदेव्यादुत्तिष्ठंत आयतने। प्रजानामायतने स्थानमंतरिक्षा
त्मके अच्छिद्रे उत्तिष्ठंति। प्रजानामायतनत्वेन तं स इत्यर्थः। अपि स्तोत्रीयाक्षरसंख्ये
या प्रशंसति॥ ७॥ त्रयस्त्रिꣳशदक्षरासु भवति त्रयस्त्रिꣳशद्देवतास्वेव प्रतिष्ठायोत्तिष्ठं १७७
तीति॥ अग्निर्नरइत्याद्यासु त्रयस्त्रिꣳशदक्षरासु वामदेव्यं भवति। देवतास्तु त्रयस्त्रिꣳ
शत् तथा सति स्तोत्रीयाक्षरसंख्यया देवतास्वेव प्रतिष्ठायोत्तिष्ठंतीति। अथ वामदेव्यं बहु

देवता ३

178

या प्रशीसति ॥७॥ प्राजापत्यं वै वामदेव्यं प्रजापतावेव प्रतिष्ठायोत्तिष्ठंति पशवो वै वाम
देव्यं पशुष्वेव प्रतिष्ठायोत्तिष्ठंति शांतिर्वै वामदेव्यं शांतावेव प्रतिष्ठायोत्तिष्ठंतीति ॥ वाम
देव्यं हि कयानश्चित्र इत्यनिरुक्तदेवतायां तस्यामृच्युत्पन्नं अनिरुक्तश्च प्राजापत्यः । अत
स्तत्रोत्पन्नं । वामदेव्यमिति प्राजापत्यमित्युच्यते । पशुसाधनत्वात् । शांतिहेतुत्वाच्चैव वा
मदेव्यस्य तात्कर्ष्यं स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्याष्टमः खंडः ॥८॥ अहर्गणे
ष्वं स्यान्महानुदवसानीयं तानि । पत्नीःसंयाजांतानीतराणि । अस्मिन्दशमेहनि पत्नी
संयाजेभ्य ऊर्द्ध्वमपि मानसस्तोत्रादयः केचित्धर्मा अनुष्ठेयाः । तानत्र विधास्यन्नाह आ
दावाहवनीयोपस्थानं विधत्ते ॥१॥ पत्नीसंयाजान्प्राञ्चउदेत्याय ॥ सहस्रमानव इत्य

तिष्ठन्नस्साहवनीयमुपतिष्ठत इति पत्नीसम्याजान्तत्वात्प्रांचः प्राङ्मुखा उदेत्य प्राग्वंशान्निर्ग
१७८ म्यमानसेनस्तोष्यंतः अयं० सहस्रमानव इति। अतिछंदसा अतिछंदस्यृचि गीतेन गोरि
त्रिनिधनवता उद्गातारः अय आहवनीयमुपतिष्ठेतेन्वा अतिछंदसेति ऋच एव करण
178 ता श्रूयते। न साम्नः अतः कथं सामोपस्थानमुच्यते। यस्मात्सूत्रकार एवमुक्तवान्। आ
हवनीयं गत्वाऽयं० सहो हा इति त्रिरुद्गाता गायेन्निधनमितरावनुपेयातामिति अतः सा १७८
म्नैवोपस्थानमवगम्यते। इति गा[illegible]न विशिष्टैर्वन्द्वोपस्थानं। पत्न्याः संयाज्येति क्त्वा
प्रत्ययस्य पूर्वकालतामात्रं। न समानकर्तृकत्वे विवक्षितं तल्लोपः पत्नीसंयाजेन सैवीध्याभावात्।

पश्चान्निष्ठंतो

एतदिति छंदसोपस्थानं स्तौति ॥ ॐ ॥ इमे वै लोकाः अतिछंदाः एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठतीति ।
गायत्र्यादीनां छंदसां मध्ये एकैकलोकस्यैव धिनां । अतिछंदास्तु इमे त्रय एव लोकाः त
त्र गायत्री त्रिष्टुब्जगतीनां मध्ये तत्र व्याप्तिवत्त्वात् । अतस्तत्करणकोपस्थानेन एष्वेव भूरादि
लोकेषु सत्रिणः प्रतितिष्ठतीति तन्दीयं निधनमनूद्य प्रशंसति । ॐ । गौरिति निधनं न
वति विराजो वा एतद्रूपं यद्गौर्विराज्येव प्रतितिष्ठतीति । यत् एतद्विराड्छंदसो रूपं
तद्गौः गोमान् हि लोके विराजति यद्वा गोप्रजनं वै यदेतत् तद्वीर्यादिकमेतत् विराडन्नी
वै विराडिति श्रुतेः । अतोऽनेन विधानेन अन्नरूपे विराज्येव प्रतितिष्ठति । अथ मान

संस्तोत्रै विचक्ष्ते॥ ७ ॥ प्रस्तौति: अपघ्नसार्प्पराज्ञ्याऋग्भिस्तुवंतीति। आहवनीयात्पूर्वस्यां च:
प्रस्थाप्य सुखा: सद: अपघ्नसार्प्पराज्ञ्या सर्प्पराज्ञीब्राह्मणवाद्दिनी तयाऽष्टाभि: ऋग्भि: आयंगौ:
१७९ पृश्निरक्रमीदित्यादिभि: स्तुवंति। आसु गायत्रसाम्ना स्तुवंत्युत्तरे:। अथैता: प्रशंसति। ८ । अर्बु
179 द: सर्प्प एताभिर्मृतो त्वचमपाहत तस्मात्तामेवैताभिस्त्वचमपघ्नत इति। अर्बुदो नाम काद्र
वेय: एताभिऋग्भिर्मृतो शीर्णां त्वचमपाहत अपागमयत्। सत्रिणोऽप्येताभिर्मृतीपापा
त्मिकां त्वचीरूपमपघ्नते अपगमयंतीति। प्रतितिष्ठंहे तवस्थैता इति प्रशंसति॥ ९ ॥ इयं वै १७९
सार्प्पराज्ञ्यस्यामेव प्रतितिष्ठंतीति॥ इयं वै द्दशमानावेभ्रत्ति: सर्प्पराज्ञी सर्प्पतो शीला

तां प्रणिन नामीश्वरी। यत्र तत् दृष्ट्वा निर्हृङ्गिभिः स्तावेति। तेनास्यामेव मन्त्रो प्रतितिष्ठति। अस्य
च स्तोत्रस्य त्रिक एव स्तोम इति तत्संख्यया प्रशंसति। ॥ तिस्रभिः स्तुवेति त्रय इमे लोका एष्वेव
लोकेषु प्रतितिष्ठतीति। स्तोत्रीयासु त्रिसंख्यायोगात् त्रिष्वपि लोकेषु प्रतितिष्ठतीत्यर्थः। अ
ह्ययुक्तास्तोत्रोपाकरणं मनसा कर्त्तव्यमिति विधत्ते॥ क॥ मनसोपावर्त्तयतीति। अस्यर्जि
सर्जीत्यादिकमुपावर्त्तध्वमित्येतत् स्तोत्रोपाकरणं मंत्रं मनसा जपेदित्यर्थः। तथाऽ
त्रिणामपि हिंकारप्रस्तावादितिवचनादत्र निधनमुपयंतीति बहुवचनं एतच्च मन
साकरणीयत्वे यत्किंचिदसमाप्तमनुष्ठानेनानवाप्तमस्ति। तस्य सर्वस्य समाप्त्यै सम
पवनाय भवति। असमाप्तसमापनं लोके प्रसिद्धमित्याह॥ क॥ यद्वै वाचा न समाप्नु
×कन्नपि मनसैव कर्त्तव्यमिति विधत्ते॥ छ॥ मनसा हिंकरोति मनसा प्रस्तौति मनसोद्गायति मन×
×सा प्रतिहरति मनसा निधनमुपयंत्य समाप्तस्य समाप्त्या इति॥ सर्वे निधनद्×२

वंति मनसा तत्समापयंतीति ॥ यत्र खलु वाचा वाक्येन लौकिकाः पुरुषाः समाप्तुं न शक्नु
१८० 180 वंति मनसैव तत्समापयंति । स्तोत्रस्थानस्य परिश्रयणीं विधत्ते ॥ ॥ परिश्रिते स्तुव
ति । ब्रह्मणः परिगृहीत्या इति ॥ परिश्रिते कटादिभिरावेष्टिते स्थाने स्तुयुः । तत्र च प
रिश्रयणं ब्रह्मणः स्तोत्रात्मकस्य परिगृहीत्यै परिग्रहणाय बहिर्गमनाभावाय भव १८०
ति । अथ ब्रह्मोद्यं विधत्ते ॥ ॥ ब्रह्मोद्यं वदंति ब्रह्म वदंति ब्रह्मवर्चस एव प्रतितिष्ठंती
ति । अथ सूत्रकारः । गायत्री त्रिवृद्युरिति चानेजयन्नध्वर्तुर्होतारमभिप्रैत्येतदिति गोतमः । न
र्द्धवाकथय्यपुर्य्यपाथ्च त्रिरात्र इति शांडिल्य इति । तत्सवितुर्वरेण्यमित्येषा गायत्री । साक्षाद्ब्रह्मणः प्रतिपादिका ।

181

तस्याह्निर्व्वचनं ब्रह्मोद्यमिति ध्यानेजय्यस्यमत्तं । चित्तिस्स्रुक्चित्तमाज्यमित्यादिकाः पैप्प

चानुवाकाश्चतुर्होतारो ध्वर्युभिः समाम्नाताः । तेषमाद्यं सुस्तुत्यनुशंसनाय होता व्याच

क्षत । इतिविधास्यते । तदेवाख्यानं ब्रह्मोद्यमितिगोतमः । यथा यत्रिरात्रेऽश्वमेधे वा

दिप्रतिवादिरूपेण तत्केश्मिन्प्रतिवचनं कुर्वंति । किं स्विदासीदित्यादिभिर्मंत्रैस्तथै

वात्रापि कर्त्तव्यमिति शांडिल्यः । एवं ब्रह्मवादे कृते सति ब्रह्मवर्च्चस एव यजमानाः प्र

तितिष्ठंतीति । स्तोत्रानुशंसनार्थं होतुश्चतुर्होतृमंत्रैर्विधत्ते । चतुर्होतारः होता व्या

चष्टे स्तुतमेनुशः सतिन हित ऋतुं यदनन्नुशस्तमिति । मानसस्तोत्रानीतरैः स्तोत्रैर्यथा

वतद १

ऋचो मनसाशस्याच्चतुर्होतॄणां आग्नीध्रीयेऽग्निस्वगिस्पनुवाके व्याचक्षीत। व्याख्यानमद्ध्वर्य्युस्व
रेणाकथनं। तत्तेन व्याख्यानेन कृतस्य स्तोत्रस्यानुशंसनं कृतं भवति। यद्यपि स्तोत्रीयानिर
१८१ वच्छनुशंसनं कृतं। तथापि ताः पराच्यः शंस्येत इति। नैतावता स्तोमातिशंसनं निषिध
181 ते। तदर्थमेव तद्व्याख्यातमिति सर्पिः। अनुशंसनाभावे कृतमपि स्तोत्रमकृतसमं स्यादित्यय
मर्थो नहि तदित्यादिनोच्यते। अथ प्रजापतिपरिवादः कर्त्तव्य इति विधत्ते॥ प्रजापति
परिवदेत्स्वेवैनं तद्याचत्ततेलावदापामेन मितीति। हे प्रजापते त्वं दुराराधस्त्वतपापि १८१
त्वां दशमेनाह्नाग्रहीतवीतः। इदानीं गमिष्यसीत्येवं परिवादं कुर्युरिति सर्पिः। यद्वास्मत्सी

तरप्रसिद्धं। अकुशलोऽयं प्रजापतिः यो दंशमशकान्ससृजेऽजीयास्तनानित्यादिकं। अथ
वा प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यधावदित्यादिकं यत्तस्यापि कर्म्म तस्य कीर्त्तनं परिवादः। तथा
चस्मृति। प्रजापतिं परिवदंति पापैः कर्मभिरिति लोके नन्वचीमहे। अपि वा च्छयुर्बह्वृचानां
किंचित्स्यादिति। किमर्थं प्रजापतिः परिवादः। उच्यते। यथा महारण्ये मत्तगजं उपायेन
गृहीत्वा संतुष्टाः परिवदंति। केदानीं दुर्ग्राह्यो मूढचारी दुश्चरित्र त्वं गमिष्यसीति परि
वदंति। एवमेव प्रजापतिं प्रस्यद्धतउपलभ्य हर्षातिशयेन परिवादः क्रियते। तेदेतदुच्य
ते। एवं प्रजापतिं वयं तावद्दाधाम। प्राभवीत इति श्रुत्वा एवं प्रजापतिमाहैव प्राप्यैव

त्ति

तच्छ्राच्चत्तते। तस्य नक्षत्रेनायतनस्य प्रजापतिकृती तत्र पापकर्म्म कपर्यै॥ अथ गृहपतिकर्त्तृक

मौदुंबरीधारणीविधत्ते॥ ३॥ गृहपतिरौदुंबरीं धारयति गृहपतिर्वा ऊर्जो यंतोर्जमेवै

१८२ 182 भ्यो यच्छतीति। सत्रिणाम्मध्ये यो गृहपतिस्सा वौदुंबरीः सदसो मध्ये निखातां धारयति।

समन्वारभते। आनक्षत्र दर्शनात्तनोऽभ्यजेत। ऊर्ज्जा उदुंबर इति श्रुतेः। ऊर्ग्रूपे वौदु

बरिं गृहपतिः खलु ऊर्जोन्नस्य यीतानियंता प्रदातेत्यर्थः। तस्मादौदुंबरीधारणेन ऊर्ज

मन्नमेवैभ्यः सत्रिभ्यो यच्छति। नियच्छति ददाति। अथ सर्वेषां वाग्यमनं विधत्ते॥ ४॥ १८२

वाचंयच्छतीति॥ आनक्षत्रदर्शनादेतद्वाग्यमनं। अथैतन्नक्षत्रेति॥ ५॥ दुग्धानां च वेत

हिं छं द्रा ८ सि यातयातयामान्येतगतानितान्येवतद्रसेनाप्याययंतीति। तर्हि तस्मिन्का
लेएवंविधहः सुदुग्धानिइव वैदुग्धान्येवतद्रसेनाप्याययंतीति। तर्हि छं द्रा ७ सि अतो
तगतानियातयामानिगतरसानितत्तथासति अनेनवाग्यमनेनतान्येव छं द्रा ८ सिरसे
नाप्याययंति। पुनः सारयुक्तानिकुर्वंति। प्रकारांतरेणस्तौति। ७॥ अथोच्चस्तनमेतस्मिं वा
तेन्वंतीति। अथो अपिचश्वस्तनेपरस्मिन्दिवसेकर्तव्यं। कर्मैवातिलक्ष्यवाचेसीतन्वंति।
श्वस्तनेकर्मणिवाचानिष्पाद्यं स्तुतशस्त्रादिर्वै कुर्वंति वाग्यमनेन संपादयंतीत्यर्थः। अ
थगवामयनस्यसत्रस्येनादक्षिणत्वाद्दक्षिणाभावहेतीसमृद्ध्यभावमाशंक्यतां संपादय

१८३
183
183

ति ॥ ७ ॥ आत्मदक्षिणं वा एतद्यत्सत्त्रमिति। आत्मैव दक्षिणा यस्य तादृशमेव तत्। यदेतत्स
त्त्रं सत्त्रयागः नयज्ञान्तरवत् गवादिदक्षिणा। अतो दक्षिणासद्भावात्। समृद्धिरस्यैवेत्य
र्थः। एतत्स्तौति ॥ ८ ॥ यदा वै पुरुष आत्मनोऽवद्यति यं कामं कायते तमभ्यश्नुत इति ॥ यदा
खलु पुरुष आत्मनः स्वशरीरात् अवद्यति देवेभ्यः प्रदत्ते तदा यं कामं कामयते तमभिप्रा
प्नोति। आत्मनोऽवदानप्रकारं दर्शयति ॥ ९ ॥ द्वाभ्यां लोमावद्यति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यां मां
सं द्वाभ्यामात्मनः संबिभ्र मक्षि द्वाभ्यां मज्जानं द्वाभ्यां पीवश्च लोहितं चेति। संवत्सरस १८३
त्रस्य आदितो द्वाभ्यां मासाभ्यामात्मनः संबन्धि यल्लोमशरीरगतं लोम तदवद्यति दे

184

वेभ्यो दातुं स्वशरीरात् रुधिरं कुरुते द्वाभ्यां लोमभीतरगतां त्वचमवघति। अथ द्वाभ्यां त्वगीतरग
तम्भीसमवघति पुनर्द्वाभ्यां मांसांतर्गतमस्थावघति: ततो द्वाभ्याम् मज्जानं अस्थ्यंतर्गत
मज्जाख्यरसमवघति। पुनरन्याभ्यां मासाभ्यामवशिष्टं पीबोमेदो लोहितं चावघति। ए
वं द्वादशाभिर्मासैः पुरुषः आत्मानमेव हुत्वाऽवदाय देवेभ्यो दत्तवान् भवति। किमत्र
बाह्ययाद् दक्षिणयेति। आत्मदक्षिणं सत्रमित्यर्थः। अथ सत्रिणां सशिखवपनं विधत्ते॥ द्वा॥
शिखामनुप्रवपंते पाप्मानमेव तपः घ्नतेऽलघवः पा॥ स: स्वर्ग लोकमयामेतीति। सर्वे स
त्रिण: शिखा: शिरसि विद्यमानास्सर्वान्केशाननु अनुक्रमेण दीक्षानुदर्शं प्रवपंते। प्रक

षेण वापयेयुः। तत्तेन वपनेन पाप्मानमेवापघ्नते। अपहतपाप्मानो भवंति। स शिरस्येव वपने कु
१८४ तः कोभिप्राय इति चेत्। उच्यते योसौ लघुतमाः केशभाररहितेन स्वर्गोपतनाय लघुतमम
ग्राःसीतः स्वर्गं लोकमयाम प्राप्नुवामेति। प्रकारांतरेण वपने प्रशंसति। ट। अपो गवा
184 मेवानुरूपा भवंति सर्वस्यान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै इति। एतत् सत्रानुष्ठानेन गावः शृंगहीना
भूत्वा सर्वमन्नाद्यं प्रापुरिति ह्यादावुक्तं। अतः सत्रिणोपि सर्वस्यान्नाद्यस्यावरोधाय अ १८४
नुष्ठितसत्राणां गवां शृंगहीनानामनुरूपा भवंतीति स शिरस्येव वपने न संदेह इत्यर्थः इति।।।
इति चतुर्थाध्यायस्य नवमः खंडः।। ९। दशमस्याह्नः उक्थ्यं महाव्रताख्यं गवामयनस्य

185 ततोबहुकार्यस्य सृष्टेः सप्रजापतिः अरिच्यत। रिक्तः क्षीणो ऽभवत्। ततोऽपद्यत श्रांतो ऽतिशयेन ×५

पीसमह ह र नुच्छेयी। तद्दि वह्वु राख्यानमुखेन तन्नाम निर्वक्ति॥ प्रजापतिः प्रजा असृज

त सो ऽरिच्यत सोऽपद्यत तं देवा अग्निसमगच्छं तं ते ब्रुवीमह इदस्मै व्रतं ७ सीन रामयदिमं

चिनवदिति तस्मैय संवत्सरमन्नीप्सन्त तं तसम भर ७ स्तां दस्मै प्रायच्छं ७ स्तदन्नं तयन्त्र

नो • दन मस्थैन्महन्नमर्यावतीयदिमं चिन्वीदिति तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वमिति॥ सर्वे कारणं हा•

त्वतः प्रजापतिः प्रजापतिः इमाः सर्वाः प्रजा असृजत आदेः सृष्टे वा व। अशीतं प्रजाप

तिमग्निलक्ष्य देवाः समगच्छंत तं तत इदमब्रुवन्। तस्मै रिक्ताय प्रजापतये मह इध्रतम

नी सी नरा यदूत तिमं चिन वत् प्राणायत्र ष्यियदिति। त्रिधि प्राणनार्थं अस्मा व्यस्ट रूपमेतत्।

मा।

एवमुक्त्वा यदन्नं संवत्सरं पच्यते। समस्तेन संवत्सरेण निष्पद्यते। तत्तस्मै तदर्थं तदन्नं सम
नरन्नसंपादितवन्तः। संपाद्य चास्मै तस्मा अयच्छन्। तदन्नं स प्रजापतिः अव्रतयदभक्षयत्।
१८५ 185 व्रतिरत्र भक्षणार्थः। भक्षितेन तदन्नेनैनं प्रजापतिमधिनोत् अतर्पयत्। तदनन्तरं देवा इ
दमब्रुवन्। हे मर्त्या मनुष्याः एतन्महद्व्रतं यदेनं प्रजापतिमधिन्वात तथातार्प्सीदिति। यदिदं
महद्व्रतमित्युक्तं तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वं। महाव्रतप्रवृत्तिनिमित्तं संवत्सरीते कर्तव्यमि १८५
दं महः प्रजापतेरन्नत्वेन स्तूयत इति कर्मणोपि महाव्रतं नाम संपन्नं। प्रकारान्तरेण
निर्वचनं दर्शयति॥ ७॥ प्रजापतिर्वाव महान्। तस्यैतद्व्रतमन्नमेवेति॥ ॥ स प्रजापतिः

खलुसर्वेभ्योमहान्तस्येतद्व्रतंकर्म। अन्नमेवअन्नवन्तूतस्मिकरमेव। अतोमहतः
संबंधिव्रतमितिकृत्वामहाव्रतमित्युच्यते। अस्मिन्नपक्षेवैयधिकरण्यात्‌ आन्मह
मा तः समानौकरणेनेतिविधीयमानंसंबन्धयेनेत्तद्रष्टव्यं। इदमहर्विषुवतस्थाने
कर्त्तव्यमिति। पूर्वपक्षेणोपन्यस्यति॥ ३॥ तदाहुर्मह्यतः संवत्सरस्यापेत्यमह्यतो
वा अन्नंजग्धंधिनोतीति॥ जग्धंतद्धितमन्नमह्यतोदरमध्यस्थंतत्‌धिनोति
तर्पयति। अतोऽन्नस्थानीयमिदमहः संवत्सरस्यमह्यतोमध्ये उपेत्यं। उपेतव्यम
नुष्ठेयमित्यर्थः। तत्रमहाव्रतविषयेकेचिदाहुः अपरेत्वभिज्ञाः संवत्सरस्यांतएव

पेत्यमित्याहुरितिसिद्धांतयति॥छ॥तद्वाहुर्यन्नमद्यतउपर्यैत्यर्द्धमन्नाद्यस्याप्नुवंत्यर्द्ध
छंबट्कुर्वंतीत्युपरिष्टादेवसंवत्सरस्योपेत्यंसंवत्सरेवान्नंसर्वंपच्यतइति॥त
१८६ द्गुत्तत्रैवविषयेऽग्निहोत्राब्रह्मवादिनआहुः॥यत्र्यदिमद्यतःसंवत्सरस्यमध्यइदमह
186 रूपयंतितर्हिसंवत्सरसाध्यस्यान्नाद्यस्यार्द्धमेवाप्नुवंति।अर्द्धंछंबट्कुर्वंतिव्यर्छंकुर्वंती
तिअतःसंवत्सरस्योपरिष्टादेवइदमहरुपेत्यसंवत्सरेसंपूर्णएवहिसर्वमन्नंपच्यते।
अतःसर्वस्यान्नस्यप्राप्तयेवकल्पतइत्यर्थः।अप्यास्याहुःपंचविंशःस्तोमःस्यादिति १८६
विधिसुराह॥छ॥चतुर्विंशंनवतिचतुर्विंशोवैसंवत्सरोऽन्नंपंचविंशमिति॥

स्त स्त।

इदमहश्चतुर्विंशतिः स्तोमकं नवति। सैव सरोहि चतुर्विंशत्यर्द्धमौत्मकः तस्यै
नदतु शुली॥ अतं साच्चमंनं पंचविंशी पंचविंशति स्तरकं नवति। प्रकारीतरे
ऋ २ ण प्रशंसति॥ ७॥ यद्वाहश्चतुर्विंशी प्रायणीयं तदेतदुदयनीयमिति। सर्वसत्र
साधारणा वाधीता वितिरात्राश्विति केसा। उपाधी प्रायणीयमुपीसं उदयनीयमिति
उच्यते। यद्वैयत् खलु अदः सर्वमुक्तं। चतुर्विंशस्तोमकं प्रायणीयमुपाघमहः तदे
वैतदिदानीमुच्यमानमहाव्रतमुदयनीयं। एवं सति उपक्रमोपसंहारौ समानरूपौ भ
वतः। ननु महामहाव्रतमहः पंचविंशः स्तोमकं चतुर्विंशतिः स्तोमेकेन प्रायणीये

नसाम्यमित्यत आह ॥ ८ ॥ यत्संवत्सरमन्नं संभरंति सेषा पंचविंशमुपजायत इति ।
संवत्सरं संवत्सरपर्यंतं संवत्सरे चतुर्विंशत्यर्द्धमासात्मके समाप्ते देवाय दत्तं सं
१८७ भरंति । तेषां तदन्नमेव पंचविंशी । पंचविंशतिसंख्यापूरणी स्तोत्रीयोपजायते ।
187 अतः फलरूपेणाद्यथंभूतेति प्राशस्त्यमनेन साम्यं । एवं सति अस्मिन्नहनि सर्वस्तोत्रे
षु पंचविंशस्तोमः कर्तव्य इति विधिरुन्नेतव्यः ॥ ॥ इति दशमः खंडः ॥ १० ॥ ॥ श्री ॥ १८७
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य

धुरंधरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे तांड्यब्राह्मणे चतु
र्थोध्यायः ॥४॥ ॐ यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ॥ निर्ममे तमहं वंदे विद्या
तीर्थमहेश्वरं ॥ उक्तं महाव्रतस्याह्नः सर्वेषु स्तोत्रेषु पंचविंशः स्तोमः कार्य्य इति
शिरः पक्षौ पुच्छमात्मेति पंचविधं होतुः पृष्ठस्तोत्रं तन्महाव्रतमाख्यं महाव्रते मित्युच्य
ते ॥१॥ वामदेव्यं महाव्रते कार्य्यमिति ॥ तस्मिंश्च स्तोत्रे आत्मैव पंचविंशः स्तोमः ॥ शि
रःप्रभृतिषु स्तोमांतरं ॥ तत्र शिरसि त्रिवृतः स्तोमं विधत्ते ॥२॥ त्रिवृच्छिरो भवतीति ॥ त्रीणि
स्तंभैर्वर्तत इति त्रिवृत स एव स्तोमः शिरो नाम भवति ॥ तस्य स्तोमस्य शिरस्त्वास

पाङ्क्त इतर आत्मा । लोमत्वङ्मांसमस्थिमज्जा इति ॥ वृद्धतरः त्रिरो

हानुरूपी दर्शयति । छ । त्रिवृद्ध्येव शिरो लोमत्वगस्थीनि । लोके प्राणिनां शिरः लोम त्वक् अस्थी व्यतिरिक्त

१८८ ति भेदेन त्रिवृद्ध्येव हि त्रिगुणमेव खलु अतः शिरसस्त्रिवृतः स्तोमो युक्तः शिरो व्यतिरि आत्मा वृद्धः ३

क्तस्य पांक्तत्वप्रतिपादनेन शिरसस्त्रिवृतो व्यतिरेकं दर्शयति ॥ छ ॥ पाङ्क्तः पङ्क्तियुक्त

188 पंचसंख्योपेतः कथमिति उच्यते । लोमत्वग्मांसमस्थिमज्जेति भेदेन एव शिरः पा

ङ्क्तः भवति । अपितु त्रिवृद्द्वेस्पर्षः । शिरसा त्रिवृता स्तोमकेन स्तवनं विधत्ते ॥ छ ॥ स

नर कृद्धु इ शो तैं शिरसा पराचा स्तुवत इति । अनेन आदौ सकृत् हिंकृत्य पराचा अन १८८ १८८

वृत्तेन शिरसा अस्तुवत उद्गातारः तदेतदनावृत्तस्तवनं प्रशंसति ॥ छ ॥ तस्माच्छिरोऽग

188

रूप

निमेघंति नानुमेघंति न ह्रस्यंत्यनुह्रस्यतीति। तस्मादनाहतस्तवनात्। अविकृतरूपी
एकरूपमेव शिरो भवति। अत इतराण्यंगानि मेघंति वर्द्धमानानि वर्द्धमानान्यनुवर्त्तंते। इ
तरेष्वंगेषु वर्द्धमानेष्वपि शिर एकमेवावतिष्ठते। तथा ह्रस्यंति ह्रशा भवंति। अंगानि
अनुह्रस्यंति नाल्पीभवंति। इतरेष्वंगेष्वपह्रीयमाणेष्वपि स्वयं नापह्रीयते। नन्वि
तरेषामपि हृद्धिकाश्रपैकथं स्यादीत्यत्राह॥८॥ पुनरभ्यावर्त्तमितरेणात्मनाऽस्तव
ते तस्मादितरश्चात्मा मेघंति च ह्रस्यति चेति। इतरेणापक्षपुच्छादिरूपेणात्मना पुन
रभ्यावर्त्तं पुनः पुनरभ्यावृत्त्य एकमेव तत्त्वमावर्त्तस्तवते। तस्मादाहस्याविकृतत्वा

यां २ त्र

त्र॥ इतरआत्मा शिरोव्यतिरिक्तो देहो मेधतिचक्षुःष्यति चकदाचिद्दह्यते कदाचित्कशी
भवति। शिरसो गायत्री साम्नः स्तोत्रीं विधत्ते॥ ७॥ अर्कवतीषु गायत्रीषु शिरो भवतीति।
१८९ अर्कशब्दोपेतासु गायत्रीछंदस्कासु इंद्रमिज्जाथिनो बृहदिंद्रोर्घा चो अस्त्वमिरर्द्व
दिति अस्मि तामधमिति। तृचत्रयात्मकासु नवस्वृचु शिरो भवति॥ अथासामर्कत्वे
गायत्रत्वे च प्रशंसति॥ ८॥ अन्नं वा अर्को ब्रह्मवर्चसं गायत्र्यन्नाद्यं चैवैभ्यो ब्रह्मव १८६
र्चसं च मुखतो दधातीति॥ अर्च्यते पूज्यतेनेनेति व्युत्पत्त्यान्नमेवार्कः गा
यत्री च तेजोरूपेणाग्निना सह प्रजापतिमुखादुत्पन्ना ब्रह्मवर्चसं तेजोविशेषह्

189

तिगायत्रीब्रह्मवर्च्चसमित्युक्ते। एवममुष्ययोः स्तोत्राद्दोकरत्नेन एष्योयजमानेभ्यः अन्ना
द्यैचेवब्रह्मवर्च्चसीमुखतः अमुष्वेदधातिउक्तेत्युक्तिः। अथपक्षोस्तोमस्विशिष्टोविदध्या
ति॥८॥ पंचदशसप्तदशौपक्षौनवं: पक्षाभ्यांवेयजमानोवयोभूत्वास्वर्गलोकमेतीति।
पंचदशस्तोमं८रथंतरंदक्षिणपक्षतयाकार्य्यं। सप्तदशस्तोमंबृहदुत्तरपक्षत्वेन।
एवंकृताभ्यांपक्षाभ्यामेवयजमानोवयःपक्षीभूत्वास्वर्गलोकमुत्पतनेनप्राप्नोति। एव
मेकःपंचदशःपक्षः इतरःसप्तदशइत्युक्ते। अथुनोआवपिसमानस्तोमौस्यातामि
तिकेषांचिन्मतमुपन्यस्यति॥८॥ तावाहुःस्तोमौकार्य्यौपंचदशौवासप्तदशौवासवाव

चच्चायेति ॥ तौ पक्षौ पंचदशस्तोमकौ सप्तदशस्तोमकौ वा समौ समानावेव कार्याविति
केचिदाहुः । किमर्थं सर्वावयवसाम्याय । समानवीर्यत्वाय । इतरथा ह्यैवैषम्यमेव दो
१९० षः स्यादिति । इमौ पक्षौ निराकुर्वन्नेकमेव पक्षं परिगृह्णाति ॥ ५ ॥ तद्वा ऊर्ध्वसमौ
190 न भवत एकवीर्यौ तर्हि न भवत इति पंचदशसप्तदशावेव कार्य्यौ स्याची ववैवयः पक्षौ
ह्वापतीयः पततीति ॥ ॥ तत् उच्या ऊरिति पदच्छेदः । उ इति पक्षान्तरपरिग्रहे तत्र आ १९०
हुर्ब्रह्मवादिनोभिज्ञाः । किमिति । यद्यपि समौ समानस्तोमौ न भवतः । तर्हि तदा एकवीर्यौ
समानवीर्यौ न भवत इति ॥ अस्त्वेकवीर्यत्वे को दोष इति चेत् । पतनासामर्थ्यं इति क्रमः

१९१

वयःपक्षीसाचीववेतिर्य्यगिवपक्षौकृत्वापतीयःपततिअतिशयेनपतनंकरोतिपक्ष
योःसाम्येतुसाचीवत्त्वानस्यात्।अतःपंचदशसप्तदशावेवकार्य्यौबृहद्रथंतरयोः
किंदक्षिणतःकार्य्यंकिमुत्तरतइत्याकांक्षायामाह॥ ॥दक्षिणतोबृहत्कार्यंदक्षिण
भाग्अर्द्धआत्मनोवीर्य्यवत्तरइति।दक्षिणतोदक्षिणपक्षेबृहत्सामकार्य्यंइडादिभिः
सहप्रजापतेरुरसउत्पत्त्येवीर्य्यवद्बृहत्।आत्मनोदेहस्यदक्षिणोऽर्द्धोभागोवीर्यवत्त
रः।अतिशयेनवीर्य्यवान्।अतस्तत्रबृहत्सामप्रयोगार्हमित्यर्थः।परिशेषाद्रथंत
रमुत्तरमितिगम्यते।तमिमंपक्षंनिरस्यसिद्धांतमाह॥ ॥अथोखल्वाहुरुत्तरतएव

उत्तरस्मिन्पक्षे क्रियमाणं बृहत्साम ब्राह्मणाच्छंसिनः समीपवर्त्ति भवति नान्यथा। तस्मात्र्

कार्यं ब्राह्मणाच्छंसिनोऽह्नि त्रैष्टुभे वै बृहत्त्रैष्टुभो ब्राह्मणाच्छंसी त्रैष्टुभः पंचदशस्तोम इ
ति। अपोखल्वितिपक्षांतरपरिग्रहे उत्तरत एव बृहत्साम कार्यमिति। ब्रह्मवादिन आहुः।
१९१ ब्राह्मणाच्छंसिनोऽह्नि स समीपात् होतुरुत्तरो ब्राह्मणाच्छंसी उत्तरतः कार्यमिति
कथं कथन्नौ अनयोः संबंधः। बृहत्साम त्रैष्टुभं त्रिष्टुभा सह प्रजापतेरुरसः उत्पत्तेः। ब्राह्म
191 णाच्छंसी च होत्रकाणां द्वितीयस्त्रिष्टुप्छंदसो द्वितीये तिसंख्यासाम्यात् त्रैष्टुभत्वं। उम १९१
ष्टु योस्त्रिष्टुप्द्वारा संबंधात् सामीप्यमुचितं। यद्यप्येतेन न्यायेन त्रैष्टुभः पंचदशस्तोम इति
पंचदशस्यापि त्रैष्टुभत्वम्भवर्णा उत्तरपक्षे प्रयोगः प्रसक्तः। तथापि रथंतरेण पंचदशो

नस्तुवीरन्। बृहता सप्तदशो नस्तुवीरन्निति प्रयोगवचनकालेवक्ष्यमाणत्वात्। अत्र पंच
दशस्तोमत्वं पूर्वपक्षाभिप्रायेणेति ज्ञायते। तथादक्षिणपक्षो रथंतरं कार्य्यमित्याह। काद
क्षिणतो रथंतरं कार्य्यमैत्रावरुणस्याङ्गायत्री वै रथंतरं गायत्रैर्मैत्रावरुणोगायत्रः
सप्तदशस्तोमइति॥ पूर्ववद्व्याख्येयं। गायत्र्यासह रथंतरस्य प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वा
ज्जायत्रत्वं च मैत्रावरुणस्य च। होतृकाणां प्रथमत्वात् सप्तमर्द्धं दसागात्रेण संबंधः। सप्तद
शस्तोमस्य गायत्रत्वं संपाद्यं। सप्तदशस्तोमो जगती च। प्रजापतेर्मध्यात्कार्यादुत्पन्ने ज
गती चेद्गायत्र्याविति। जगतीद्वारा सप्तदशस्य गायत्रत्वं। १९ कविं ८ शास्त्रकं। पुच्छं का

र्यमिति विधत्ते ॥ ७ ॥ एकविंशं पुच्छं भवतीति ॥ तदेव प्रशंसति ॥ ७ ॥ एकविंशो वै स्तोमा
नां प्रतिष्ठा तस्माद्वयः पुच्छेन प्रतिष्ठायोत्पतति पुच्छेन प्रतिष्ठाय निषीदतीति ॥ स्तोमानां त्रि
१२२ 192 वृदादीनां मध्ये एकविंशः प्रतिष्ठाहेतुः तस्मात्प्रतिष्ठाहेतोरेकविंशस्य पुच्छे करणा
द्वयः पक्षी पुच्छेन प्रतिष्ठाय आश्रयमवष्टभ्य पक्षाभ्यामुत्पततीति तथा पुच्छेनैव प्रतिष्ठा
याश्रयमालंब्य निषीदति उपविशति । अथ पुच्छत्वेनैव यज्ञायज्ञीयं पुच्छं कार्यमिति ॥ कु
त एवं तदित्याह ॥ ८ ॥ यज्ञायज्ञीयं ह्येव महाव्रतस्य पुच्छमिति ॥ हीति प्रसिद्धौ । यज्ञाय १२२
ज्ञीयं साम हि महाव्रतस्य पुच्छतया प्रसिद्धं । इह इष्यते तरे पक्षौ यज्ञायज्ञीयं पुच्छमिति मि

यज्ञायज्ञीयं पुच्छं कार्यं × २ यज्ञायज्ञीयं विधत्ते ॥ ७ ॥

त्रवर्गादेतच्चयज्ञायज्ञीयमैन्द्रीषु कार्यं। षष्ठस्तोत्रस्यैडत्वात्। अथैतं पक्षं निरस्य पक्षान्तर
माह।। ० ।। अथो खल्वाहुरतिशायी वै द्विपदां यज्ञायज्ञीयं न इ मैव कार्यं समृद्ध्या इति।। अथो
खल्वाजिज्ञासा ब्रह्मवादिन आहुः। चतुष्पदास्वृक्षु हि यज्ञायज्ञीयं गीयते। द्विपदी यजमाना
नीतदतिशयं।। अतिशायितमतिरिक्तमिति। अतो नर्कं साम पुच्छतया कार्यं तद्धि द्विपदासु
गीयते। तथा सति तस्मात् साम द्विपदी यजमानानां समृद्ध्यै। समृध्यत्वं भवति।। ।। इति पंच
माध्यायस्य प्रथमः खंडः।। १।। महाव्रतस्तोत्रस्य पक्षिरूपेण क्लृप्तस्य शिरः प्रभृतीनां
स्तोमा उक्ताः। सामानि च विहितानि। अथ तस्यैवापरं कल्पं दर्शयति। ० । वामदेव्यमन्नहा

व्रतं कार्य्यं तस्य गायत्रं० शिरो बृहद्रथंतरे पक्षौ यज्ञायज्ञीयं पुच्छमिति ॥ यद्यपि पंचानां स
मुदाय एवमहाव्रतशब्दवाच्यः । वामदेव्यं कयानश्चित्र इत्यस्यामुत्पन्नं साम । अतस्तस्या स्तोत्र २
१९३ स्त्वेन कार्य्यमित्यर्थः । गतमन्यत् । इत्थं पंचविधे महाव्रते एकैकस्यांविधायी सहस्र
193 प्रोतत्वं वक्ष्यति । तत्समुदायवेदनमादौ प्रशंसति । ७ ॥ यो वै महाव्रते सहस्रं प्रोतं वेद
प्र सहस्रमश्नुते प्राप्नोतीति ॥ शिरःपक्षादिरूपेण पंचावयवे महाव्रते सहस्रं प्रोतं [illegible] १९३
दृग्मसहस्रम संबद्धं वेद जानाति ॥ सहस्रं सहस्रसंख्याकपशुनाप्नोति । तस्य पंचा
वयवाः किमात्मकाः तेषु किं सहस्रं प्रोतमिति तदुत्तरवाक्यैर्दर्शयति ॥ ७ ॥ तस्य प्राची

दिक्शिरस्तच्छंदोभिः साहस्रमसावन्यतरः पक्षः स नक्षत्रैः साहस्रोयमन्यतरः पक्षः स उ वयो
भिर्वनस्पतिभिश्च साहस्रोंतरिक्षमात्मा तद्वयोभिः साहस्रं प्रतीच्यादिक्पुच्छं तदग्निभिश्च र
श्मिभिश्च साहस्रं प्र सहस्रं पश्मनाप्नोति य एवं वेदेति॥ तस्य महाव्रतस्य प्राची दिक् शिरः
तदात्मकमिति सर्वः तत्छंदोभिर्गायत्र्यादिभिः साहस्रं। सहस्रसंबंधी। तथा प्यसावन्यतरो
यमन्यतर इति पक्षयोः सौम्ये चिविशेषो न स्मृतः। तथापीयं वै रथन्तरमसौ वै बृहदिति
श्रुतेः। विशेषोवगम्यते। अंतरिक्षं अंतरिक्षलोक आत्मा तद्वयोभिश्च रश्मिभिश्च साहस्रं
यजमानस्य प्रतीच्यां हि गार्हपत्यादिरूपेणाग्नयः सोऽग्नयो भवंति॥ उदितस्य चादित्यस्य
भिः पश्चिमाभिः साहस्रं अंतरिक्षचारित्वात्पक्षिणां प्रतीची दिगात्मकं पुच्छं तत् अग्नि ४२

रश्मयः प्रतीच्यां प्रसरंतीति। प्रतीच्यात्मकं पुच्छं अग्निर्निश्वरश्मिभिश्च सहस्त्रसंबंधीत्यर्थः॥
एवं प्राच्याद्यात्मकेषु महाव्रतावयवेषु सहस्त्रयोगित्वं यो वेद स सहस्त्रं पशून्नाप्नोति। आ
१२४ दावुक्तस्यैवोपसंहारः। अस्मिन्कल्पे वामदेव्यमात्मत्वेन कार्यमित्युक्तं तन्निरस्यति॥
॥ ३॥ तदाहुरपुच्छं वै वामदेव्यमनिधनं हीतीति॥ तत्र महाव्रते ब्रह्मवादिन आहुः। अ
195 त्र पुच्छमिति होतुरेव पृष्ठस्तोत्रं विवदिती। वामदेव्यं होतुः पृष्ठत्वे अयोग्यं कुतः। १२४
अनिधनं हि रूचो बर्हिर्भूतं निधनं यतोऽस्य नास्तीत्यर्थः। अनिधनत्वे कथमपुच्छ
त्वे हेतुस्तत्राह॥ ४॥ अनायतनं वा एतत्साम यदनिधनमिति॥ सामान्निधनमाय

तनय्यस्यानिधनन्नास्ति । तदनायतनं आयतनरहितमप्रतिष्ठितं । ततो वामदेव्यस्य प्र
ष्ठानर्हतेस्यर्थः । तर्हि किम्महाव्रतस्यात्मत्वेन कार्य्यं तदाह ॥ ७ ॥ राजनम्महाव्रतं कार्य्य
मिति । इंद्रन्नरोनेमधितेत्यस्यामुत्पन्नं राजनाख्यं साम तद्विदासेति तच्चे । अस्य स्तोत्र
स्यात्मत्वेन कार्य्यं । तदेतत्प्रशंसति ॥ ८ ॥ एतद्वै साक्षाद्यद्राजनं पंचविधं भवति प्राक्
घृन्नमिति । एतत्खलु साक्षात्सत्यक्षमन्नं यद्राजनं साम सोमादिभिः शोभमानमन्न
वत्सीतिकरं भवति । महाव्रतं चात्मत्वेन स्कृतं । अतस्तत्रैतस्य योगार्हमित्यर्थः । अपि चैतत्
साम पंचविधं भवति । प्रस्तावादिभक्तीनां प्रत्येकं प्रयोज्यत्वात्पंचवारं । तथा चैतरेयको

पनिषद्दृश्यते। पंचकृत्वः प्रस्तौति पंचकृत्व उद्गायति पंचकृत्वः प्रतिहरति पंचकृत्वोपद्र
वति पंचकृत्व उ निधनमुपयंतीति। यद्वा ऊं ऊं ऊं ऊं ऊं। हो हो हो हो होइ त्यादि पंचस्तोमयोगा
१९५ त्। वागीजास्तुवो हुहद्वाइ इति पंचनिधनयोगाद्वा पांचविध्यं। अन्नं हि पाङ्क्तं हि पङ्क्तिः सं
195 बद्धं। आशं। खाद्यं। चोष्यं। लेह्यं। पेयमिति। अतो राजनस्य पंचविधत्वात् संचविधानं रूप
त्वं। ननु वामदेव्यस्याकरणे तत्कृते फलं न स्यादित्यत आह। ८। हिङ्कार एव भवति तेन
स्प वामदेव्यं रूपमिति। यदेतत्साम हिंकार एव भवति तेन वामदेव्यस्य रूपमस्मिन्साम्न्यंत १९५
र्भवति। अत एतत्करणेन तत्कार्यमपि लब्धमतः स्पर्धः। ननु स्यापि पृष्ठस्तोत्रे योग्यताक
व१

धमित्युत आह ।। ७ ।। निधनवद्भवतीतेन पृष्ठस्य रूपमिति । निधनत्वेन प्रतिष्ठितत्वात्
दसाम पृष्ठस्तोत्रमित्यर्थः । अस्यपंचवनिधनानि । पूर्वमेव प्रदर्शितानि । अपञ्चाह्लगोष्ठ
७ सिनः पृष्ठस्तोत्र निवर्तकमेकं सामथ्विधत्ते । ७ ।। अतिछंदस्तु पंचवनिधनं वामदेव्यं ब्र
ह्मसाकार्यमिति । कयानश्चित्रे आस्याभुवत्यनी इह प्रजा ७ रायस्पोषाय आगन्वामि मिदं
वामं चराचराये त्यादिभिः पंच निर्निधनैरूपेतं वामदेव्यं साम अतिछंदस्तु त्रिकद्रुके
षु महिषोय वाशिरमित्यादिषु ब्रह्मसामत्वेन त्कार्यं । तदेत दतिछंदस्तु गानं स्तौति । क
अलिवाएषा ७ निछंदाः ७ सियदति छंदाअन्ते तदेनेवहान्यह र्यत्र माहाव्रतमिति ।। अतिछं

न्या १ न्या १

४ ततः स्वतौ एव वत्तंमका ब्रह्मणमदब्रह्मसाम्नैव तदन्यान्यहान्यतिमेदयति। आत्मानं वर्द्धयति। ३

दा अतिछंदस्कायत। यास्त्कृत्स्ना अन्यानि गायत्र्यादीनि छंदांसि अतिवे। अतीत्यैव वर्त्तते
यन्महाव्रताख्यमहः एतदप्यन्यान्यहान्यतिवर्त्तते अतोस्मिन्नहनि अतिछंदः प्रयोगो युक्त
१९६ इत्यर्थः। तत्र विहितं ब्रह्मसाम प्रशंसति। क। ब्रह्मसाम्नैव तदन्यान्यहान्यतिमेदयतीति। ५
196 स्वतो वृद्धमपि पुनरनेन साम्ना वर्द्धत इत्यर्थः। निधनद्वारेण प्रशंसति। क। पञ्चनिधनं भ
वति पाङ्क्तं ऽ घ्नमिति। पंचनिधनानि सर्वदर्शितानि तद्धन्त्समेतत् ब्रह्मसाम भवति। अन्नस्य १९६
पाङ्क्तत्वं सर्वश्रुतौ। अतो अन्नसंस्तुते महाव्रतेऽहनि पंचनिधनं साम प्रयोगार्हमित्यर्थः॥ इ
ति पंचमाध्यायस्य द्वितीयः खंडः॥२॥ अपेलीदं सामाग्निष्टोमसामत्वेन कर्त्तव्यमिति विध

त्रे ॥ ७ ॥ इळांदमग्निष्टोमसाम कार्य्यमिति । अग्निरसि जन्मनेत्युस्याद्दुसन्ने अग्ने तवश्र
वो वय इति षड्ट्चे इळांदमग्निष्टोमसाम कार्य्यं । तदेतत्साम प्रशंसति । ८ । एतद्वै साक्षादन्न
ख्यदिळांदमिरान्नं वा एतद्दिरायामेवान्नाद्ये ततः प्रतितिष्ठतीति । इळांदमिति यत्र एतत्तु
प्रत्यक्षमन्नं । कुतः इरान्नं वा एतदिरायामेवान्नाद्ये ततः प्रति इराभूमिरन्नं च तत उभयमि
रान्नं च तत उभयमिरान्नं । इरान्नशब्दवाच्यमेवैतत्साम इळांदमित्युच्यते । रळयोरेक
त्वस्मरणाद्ध्रस्वत्वं प्रतिष्ठितावान्नवैतीप स्वर्व्वित्तं अग्नेतवश्रवो वय इत्यादिके षड्ट्चे इळांद
कार्यमिति तां ऋचो विद्यास्यन्नतदाय च [illegible] ॥ ९ ॥ इसोऽक्षि नकारस्य च व्यत्ययेन दकारः ।
नकारस्य च व्यत्ययेन दकारः । अतश्चरायां भूमावन्नाद्ये चातः ततः सत्रस्यावसाने यजमानाः ४२

॥ओं॥ समुद्रो वा एष छंदः १

अत इरायां रमात्रीनाधेर्चांतनः सत्रस्यावसावसानेयत्र मामाः स लिलं लोमशं ॰ समुद्र इव
खलु वै स भवति सलिल इव लोमश इव यो भवतीति॥ एतद्विलांदस्याधारभूतं छंदः समु
द्रो वै समुद्र एव अग्रच्छंसत समुद्रनामकं भवति॥ अग्रेतवअव इत्यादिषु द्यो द्वियो १९७
र्ह्रचोः साम समाप्यते। प्रत्यर्चं चत्वारिंशदक्षराणि मिलित्वा अशीत्यक्षराणि संपद्य
197 ते। एवमेकैकास्तोत्रीया अशीत्यक्षरा भवंति॥ अशीत्यक्षरस्य छंदसः सिंधुरिति संज्ञा।
समुद्रशब्दः सिंधुपर्याय इति। असावपि छंदसः सूज्ञा। कुतोऽस्य छंदसः समुद्रवदस्य १९७
धृष्यत्वं। सलिलं सर्वतो लेलायती वेद सामलोमशं नानाविधास्तोत्रा आवर्त्तमाना

198

अस्य साम्नो लोमशत्वेन निरूप्यते। लोमनिर्युक्तमेवंविशिष्टस्य साम्न आधारत्वात् छंदः

समुद्र इत्युच्यते। लोके पि यः पुरुषः सलिल इव सर्वतो लेलायमान इव लोमश इव लोमस्था

नीयैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेत इव भवति। इवशब्दो वधारणे। उक्तविशेषणविशिष्ट एव हि

स खलु समुद्रवदप्रधृष्य एव भवति। यद्वा सलिलमुदकं तद्यथा आप्नोति। एवं कृत्स्नं वि

श्वं व्याप्नुवन्। यथा च लोमशः पुरुषो आपादमस्तकं लोमभिराविष्टितो भवति। तथा

परिजनैराविष्टितो यो भवति स समुद्रवदप्रधृष्य इत्यर्थः। एवमस्यापि साम्नः सलि

लत्वात् लोमशत्वाच्च तदाश्रयं छंदः समुद्रवदप्रधृष्यमित्यर्थः। अथैतच्छंदस्कास्यः

साम्ना धारयत्याविघ्नेन ॥ ७ ॥ तस्मादेतासु कार्य्यः ॥ ८ सम्बद्धा इति । यस्मादेतच्छंद उक्तप्रका
रेण सम्बद्धं तस्मादेतासु एतच्छंदस्का स्वचतुष्टयी दं कार्य्यं । तत्र यजमानानां सम्बद्धो संप
१९८ न्नो भवति । अस्य च साम्नस्त्रीणि निधनानि । ए व्रतम् । ए सुवः । ए शकुन इति । तानि प्रत्ये
198 कमन्वयेन प्रशंसति ॥ ९ ॥ व्रतमिति निधनं भवति महाव्रतस्यैव तद्रूपं क्रियते स्वरिति स्व भवति
र्गस्य लोकस्य समृद्ध्यै शकुन इति भवति शकुन इव वै यजमानो वयो भूत्वा स्वर्गं लोकमे १९८
तीति । व्रतमिति निधनं भवति महाव्रतस्यैव तद्रूपं क्रियते ॥ ० महाव्रतेपि व्रतश
ब्दस्य भावात् स्वरिति द्वितीयं निधनं स्वर्गं साधयति । अतः स्वर्गलोकस्य संप्राप्त्यै भवति

148

शकुन इति तृतीयं निधनं भवति तेन वै शकुन इव पक्षी व यजमानो वयः पक्षी भूत्वा स्वर्गं लो
कं प्राप्नोति। इतीलांदमग्निष्टोमसाम कार्य्यमित्युक्तं। अथ यज्ञायज्ञीयं वा कार्य्यमिति विद्य
ते। ।। यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कार्य्यमिति। तदेतन्नु स्तौति। ।। यद्वाऽन्यावाङ्गा इति वदे
त् तदग्निष्टोमसाम कार्य्यं न वै वाग्वाचमिति वदति वाग्घ यज्ञायज्ञीयं वाच्येवान्ततः प्रतितिष्ठ
तीति। यत्तु साम अन्यावाङ्गा इति वदेत् अतो यो कृष्ट न वदेत्। तदेव साम यो लर्षो वधि
मती तदेवाग्निष्टोमसाम कार्य्यं न खलु वाग्वेव स्वयं वाचमति वदति। यज्ञायज्ञीयं च
वाध्रिं मनत्वात्। वागेवं तस्मादिति वादि इहि स्तस्य वा रूपस्य यज्ञायज्ञीयं करणमहानि

स्य

ततः सत्रावसाने वाच्येव सन्निगाः प्रतितिष्ठंति। अथ वारवंतीयं वाऽग्निष्टोमसाम कर्त
व्यमिति दर्शयति।। ७।। वारवंतीयमग्निष्टोमसाम कार्यमिति।। इदं स्तौति।। ८।। अग्निर्वा इदं
१९९ वैश्वानरो दहन्नैत्तस्माद्वा अबिभयुस्ते वरणशाखया वार यंतय द्वारयं तत्तस्माद्वार
199 वंतीयमिति।। अग्निर्वैश्वानरः सर्वमिदं जगत् दहन् एत् आगच्छत्।। ९ तस्माद्देवैर्द्देवा
स नीता। ओं न दहेत् तमग्निं वरणो वृक्षविशेषः तस्य शाखया ऽवारयंत अशमयन्।। त
स्माद्वरणशाखया वार्य्यमाणोऽग्निः सावकत्वात् अस्य साम्नो वारवंतीयन्नामसंप १९६
न्नं। प्रसंगादन्यदपि किंचिदाह।। १०।। तस्माद्वरणोऽपि पज्य एतेन हि देवा आत्मानमत्रायं

२००

तेषि ।। तस्मादुपशमहेतुत्वात्वरणोरक्षोघ्नत्वच्यो निषिद्धि जेषजे साधुः । एतेन हि वरणेन हि
देवा आत्मानं दहतोऽग्नेः सकाशादवृण्वत तस्मात्पुनर्मेवो तस्य जेषजे साधुर्वी । अन्यदपि विवि
त्मासीग्निर्वे पुरुषं विदधाति ।७।। तस्माद्वारुणेनेवारणेन नपिबेद्वैश्वानरं न्नेद्धमयाद्दतीति ।।
तस्माद्वरणवृक्षस्याग्न्युपशमनहेतुत्वात् । अग्न्युपासनो ब्राह्मणः वरणविकारेण पात्रे
ण न पिबेत् वैश्वानरमुपास्यमानमग्निं नेतमेव शमयेच्छांतिं करवाणीति बुद्ध्या प्रकृतमेव वा
रवंतीयं स्तौति ।।८। पशवो वै वारवंतीयं ७ शांतिः पशवः शांतादेव लक्ष्मीवत्सं दुत्विछंतीति ।। प
शूनां पोषकत्वात् द्वारवंतीयं पशवो वै पशवः खल्वपशवश्च शांतिः ७ शीतिहतवः । तस्मा

रा

तिरूपस्य वारवंत्नायस्यी ततः करग्गात्वशीताद्वसीवस्सरादुत्तिष्ठति सत्त्रिणं ॥ ॥ इति पंचमा
ध्यायस्य तृतीयः खंडः ॥ एवं महाव्रतस्तोत्रस्य स्वरूपमभिधाय प्राणेन पुरस्तादीसादिनाऽआ
२०० संदीमारस्योद्गायतां तंतेन तन्त्रप्रयोगप्रकार उच्यते यद्विरूपस्य तस्य महाव्रतस्य लोम
२०७ नखस्थानीयानी त्वचास्य मानानां प्राणा हि सामानी परिमाद इति सीरूं। तैश्चाहवनीयादिक
मुपस्थेयमित्यस्मिन्नूरवंड विचीयते तस्य चोपस्थानस्य कालादिकं सूत्रकारो विशदीकृतवा
न् महाव्रतस्य पृष्ठ उपाकृते युद्धा सोमं परिमादे गायेदिति गाडितायनः प्रतिगृह्यतएतेअयुक्के २००
तिगोतमशीहि त्योचान ज्यप्पश्व प्रागेवस्तोत्रोपाकरणादेकइति। तत्र प्राणसाम्नाऽऽह वनी

201

याप्स्थानं विधत्ते ।। ।। प्राणेन पुरस्तादाहवनीयमुपतिष्ठते प्राणमेवतज्जयेतीति ।। इ इन्द्र
र इन्द्रस्यो । हाउ हाउ हाउ । आयु: ।२। सात्यै ।२। इति गायमाने साम प्राण: । तेन साम्ना पुरस्ता
त् पूर्वस्यो दिश उपवस्थाय आहवनीयमुपतिष्ठते । सदसो निर्गत्य दक्षिणेनाग्नीध्रीयं
गत्वाग्नीध्रीयस्याग्निमुत्तरेण आहवनीयस्य पूर्वभागे प्राप्य उपस्थानमित्यर्थः । यद्यपिय
रिमादो गायेद् इत्येकवचनेन एकस्यैव गानकर्तृत्वात् । तत्करणके उपस्थानेप्येक एवेति । उप
म तिष्ठेत इति बहुवचनं तूपपन्नं । तथापि सर्वाण्यक्षातास त्त्वस्य हृजापेत । निधनमितोराव
तत्रोपयातामपिमध्ये निधनेष्विति सूत्रकारेणाइतरयोरपि निधननाशेन्वय यस्यो कृतत्वात् ।

त्रयोप्युपस्थाने कर्त्तार इति बहुवचनमुपपद्यते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं । तत्तेन प्राग्दिक्संबंधि
नाहवनीयोपस्थानेन प्राणमेव पंचवृत्त्यात्मकस्य शरीरवर्त्तमानस्य प्राणवायोः या प्राणाख्या
२०१ प्रथमा वृत्तिः । तामेव जयति लभते तद्वश्यं । प्राणवृत्तिरपि नासिकातो निर्गच्छत्प्राग्गामिनी भव
201 ती । अतः प्राक्संबंधिनोपस्थानेन तज्जयोपयुक्तः । अपचित्याग्नेः पुच्छस्य अपानसाम्नोपस्थाने वि
धत्ते ॥ ७ ॥ अपानेन पश्चात्पुच्छमुपतिष्ठत इति । यपेतं प्रत्याग्ज्यपश्चाद्वस्थाय इन्द्र नर इत्यस्या
मेव । हाउ हाउ हाउ । आनो हिय ३ । मनदो हम्मा ३ । इति गीयमानं साम अपानः तेन पुच्छमुप २०१
तिष्ठरन्त् । तत्तेन पश्चाग्दिक्संबंधिनोपस्थानेन पश्चाद्गामिनी अपानवृत्तिमेव जयति । त्रतपहो

202

नाम ठुसामनी इन्द्रन्नरइत्यस्यामे वास्यन्नेता यांचित्र्याग्नेः पक्षयोरुपस्थानं विधत्ते ॥ [illegible] ॥ व्रत
पक्षाग्नीपक्षावुपतिष्ठते दिशश्चैव तज्जयतीति ॥ व्रतपक्षयोः पूर्वंलदक्षिणीपक्षमितिसूत्रकारे
व्यवस्थाया दर्शितत्वात् ॥ पूर्वेणाव्रतपक्षेण दक्षिणीपक्षमुत्तरेणोत्तरंचोपतिष्ठेरन् ॥ एतेन्य
पिसामनी इन्द्रन्नरइत्यस्यामुत्पन्ने ॥ हाऊ ॥ २ ॥ ह ६ ह ७ ह ७ ह ७ इन्द्रनरो ॥ इति गीयमानेसामपूर्वेण
लपक्षः ॥ हाऊ ॥ ३ ॥ इहा ॥ ह ६ ह ७ ह ७ हा २ इंइनरो ॥ इतिगायमानेसामोत्तरं ॥ तत्रेनदीक्षुवेध
पक्षयोरुपस्थानेनदिशोजयोभवति ॥ [illegible] ॥ नरन्त्यमुपस्थानंविधत्ते ॥ [illegible] ॥ प्रजापतेर्हृदयेनापिकक्षं
मुपतिष्ठते ज्यैष्ठ्यमेवतज्जयतीति ॥ अपिकक्षः पक्षमूलमुत्तरमपिकक्षमुपतिष्ठेरन् प्रजाप

ते ज्यैष्ठ्यात् तत्तेनोपस्थानेन ज्यैष्ठ्यमेव तज्जयतीति। अपचाचालस्योपस्थाने विघन्ते। ३। वसिष्ठ
स्य निहवेन चात्वालमुपतिष्ठते स्वर्गमेव तल्लोकमाप्नोत्याप्रियी वदतीति। असाव्वि देवमित्यस्या
२०२ मुत्पन्ने साम वसिष्ठस्य निहवः। तेन चात्वालमुपतिष्ठेरन्॥ आईही। ३ आइही। एहिया। ३ २३४ वा।
202 हाई। असाव्वि देवं गोऋजीकम्। २ मंधा २ः। इत्येतदादिकं तत्साम विश्वेदेवा मम मध्ये एव श्विन्त्सस्याम हि
कर्त्तव्यमहेन। वहन्तीति तस्यामृचि सुम्नेष्विद्वो अन्तमा मदेमेति विधते। तस्य चायमर्थः। हे २०२
देवाः वः युष्माकं अन्तमाः अतिकतमाः सन्तः सुम्नेषु सुखेषु मदेम इति। अत एवं रूपस्या
र्कस्य दर्शनात्। एतत्प्रकरणे कोपस्थाने स्वर्गमेव लोकमाप्नोत्याप्रियेसं पदं। अग्निवदंति। अ

धेतस्य साम्न आधारम्भूतामृचं विधाय प्रशंसति । वैश्वदेव्यामृचि भवति विश्वरूपं वै
पशूनां रूपं पशूनेव तज्जयतीति । वैश्वदेव्या[illegible]मेतत्साम भवतीति विश्वरूपं बहुरू
रूपं हि पशूनां रूपं तत्तेन वैश्वदेव्याकरणेन पशूनेव जयति । अथान्यदुपस्थानं विध
त्ते । सत्रस्यर्द्ध्यामग्रमुपतिष्ठेत ऋद्धावेव प्रतितिष्ठतीति । अहो वा अहो वा अहो उ
वा अगन्म ज्योतिः । इति सत्रस्यर्द्धिस्तेन साम्ना आग्नीध्रमुपस्थानमग्निमुपतिष्ठेरन्
अगन्म ज्योतिरमृता अभूम इत्यादिना ऋद्धः स्वितत्वात् ऋद्धो समृद्धावेव प्रतिष्ठति । अ
स्य च साम्नो निधनं स्वर्ज्योतिरिति तत्र वर्णव्यूहेन चतुरक्षराणि धनं भवति । तदनु प्र

रोसति॥ ३ ॥ चतुरहरहः ग॥ धनं भवति चतुष्पादाः पँवः पशुश्चैव प्रतितिष्ठतीति॥ स्यस्यार्द्धः। यावत्
प्राणस्य विरामो भवति एतावन्तं कालं एतन्नि धनमावर्त्तयेयुरिति विधत्ते॥ ३ ॥ आतमितोर्नि
२०३ धनमुपयन्त्यायुरेव सर्वमाप्नुवंतीति। आतमितोः तमुत्थाने। आवलुहणस्छेणकुम्भवदिव
203 रिक्तमिजानिम्यस्तोसुमुच्चयः। आतमनोत्साहणवायोः यावत्तमनी ग्लानेश्च नमो भवति ता
वत्पर्यन्तं स्वर्ज्योतिः स्वर्ज्योतिरित्यनुष्टुभ् संतः पुनः पुनरावर्त्तयेयुः। एवं प्राणस्यांतर्निरो
धेन सर्वं संपूर्णमेवायुः प्राप्नुवंति। तथा हविर्द्धानयोः रूपस्थानं विधत्ते॥ ३ ॥ श्लोकानुश्लो २०३
काभ्यां हविर्द्धाने उपतिष्ठंते कीर्त्तिमेव तज्जयंतीति। हाउ स्वरता॥ ब्रह्मणा २ः। इति गायमानं

सामश्लोकः। आनवस्तेरथम। घापाताा हु२३४ इत्यस्यां गीयमाने। हाउस्वरता। स्वरतस्वरा२३ता
इत्यादि साम अनुश्लोकः। तत्र पूर्वेण श्लोकस्य साम्ना हविर्द्धानयोः। पुरस्तात्सम्मुखाः स्थित्वा
हविर्द्धाने उपतिष्ठेरन्। हविर्द्धानयोः पश्चात् स्थित्वाऽनुश्लोकेन हविर्द्धाने एवोपतिष्ठेरन्।
तदुक्तं सूत्रकारेण। पुरस्तात्सम्मुखाः पश्चात्तरेणेति। तत्तेन साम्नद्वयोपस्थाने न कीर्ति
मिमे पुण्यश्लोकाः। एतेः सम्यक्सत्रमनुष्ठितमित्यर्थं रूपं यशः प्राप्नुवन्ति। अथ पत्न्य
नुपस्थाने विधत्ते। ७। याम्येन मार्ज्जालीयमुपतिष्ठेते पितृलोकमेव तज्जयतीति॥ द्वेष
सामसुनाकेसुपर्णमित्यस्यां यत्पठितं यामं॥ अहोई। इयाहाउ। आहा हा३वा।

स्थानमुपतिष्ठे १ वेदेर्दक्षिणाभागे हि मार्जालीयं १

नाके सुपर्णमित्यादि। तेन मार्जालीयधि[illegible]रन्तं पितृलोकमुद्दिशेतान इति। तेन मार्जाली
योपस्थानेन पितृलोकमेवजयंति। अथ सद स उपस्थानं विधत्ते। आयुर्न्नवस्तोमाभी
२०४ ः सद उपतिष्ठते ब्रह्मचैव क्षत्रं च जयंतीति। हाउ हाउ हाउ वा। विश्वतो दावन्विश्वतो
205 न आभर। इत्याहुः। विश्वतो दावन्विश्वतो न आभर। इति नवस्तोमाः। इति सदसः पुरस्ता
त्स्थित्वा पूर्वेण आयुः साम्नोपतिष्ठते। पश्चात्स्थित्वोत्तरेण नवस्तोमेन साम्ना। उद्दी स्तो३ २०४
हि सत्रकारेण। यथा हविर्धाने तथा सदसः इति। अत्र ज्योतिःशब्देन समृद्धिवचनेन
ब्रह्मक्षत्रं च कीर्त्यत इति। तत्तेन सामद्वयोपस्थानेन ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं क्षत्रिय

205

जातिं च उन्नयमपि जयतीति। अथ गार्हपत्योपस्थाने विधत्ते॥ ७॥ रूप्यस्य साम्ना गार्हपत्यमुप
तिष्ठंत इति॥ हरिशिम्ब इंद्रमग्रणी इत्ति गीयमाने रूपस्य साम तेन गार्हपत्यशालामुरवी
यमुपतिष्ठन्ते। अथैतत्साम स्तौति॥ ८॥ इंद्र सर्वाणि भूतान्यस्तुवन् रूप्यस्य रूपमेकमगम
स्तुतमचायत्तदस्यैतेनास्तोत्तेनास्य प्रियं धामोपागच्छत्प्रियमेवास्यैतेन धामोपगच्छंती
ति॥ पुरा इंद्र फलकामनया सर्वाणि भूतान्यस्तुवंस्तस्यैकमंगं गुह्यरूपमस्तुतं नकेनापि स्तुत
मासीत्। क्षिपिः तदंगमस्वायत् अजानात्। ज्ञात्वा च मतस्येंद्रस्य तदंगमेतेन साम्ना ऽस्तौत् तेन
नास्य प्रियं धामोपगच्छत्। अत एतेनोपतिष्ठमाना अपि अस्येंद्रस्य प्रियमेव धामस्वा
व

नमुपगच्छेति। अस्मिन्साम्नि तुङ्घ्रितिघ्नतुङ्घ्रितीं इन्द्रस्तसरेतिस्तोनयदेनन्नोगसाधनीगुह्यमे
गंप्रतीयते। इन्द्रस्तसरहता इत्यत्र तसरशब्देन तद्देवोच्यते। अत्र शाट्यायनकैः स्यास
२०५ इन्द्र तुङ्घ्रितिमघवन्निन्द्र तुङ्घ्रिति तुङ्घ्र प्र तुङ्घ्रितीन्द्रस्तसर हताः २३४५। इति पुनः पुनः स्त
205 सरस्यैरगिस्येत इत्यादिकमनुसंधेयं। अतो गुह्यस्य स्तुतिरधिगीतव्या। अस्य च तनिधने
प्रत्यञ्चमुपेतवो। न परोञ्चमिति विधत्ते। ६। यत्सरो दृन्निधनमुपेयुः क्रीतमुखं प्रतिमुञ्चेरन्
यस्त्रत्यञ्चमुपयंति क्रीतमुखमेवापजयंतीति। यत्तु यदि अस्य साम्नो निधनं इन्द्रस्तसरहता इत्ये २०५
तत्सरोद्दञ्चमुपेयुरुपगच्छेयुः। क्रीतमुखं लज्जाविशिष्टमुखं कारं पुत्री प्रतिमुंचेरन् स्वात्मनिसी।

योजयेरन्यत्र। यदि प्रत्यक्षमुपपद्यते। तदाज्ञातमुखमेव भावपरो निर्देशः। ज्ञातमुखत्वं पुत्रादि
गतमपजयीत। तिरस्कुर्वतीति किमिदं निर्वचनस्य परोक्षत्वं किं वा प्रत्यक्षमिति चेत्तत्तदुभयविधि
च्यप्रदर्शितं निदाने। इत्थं प्रत्यक्षं क्रापितं परोक्षमपि वेद्देति। प्रत्यक्षं इन्द्र इति परोक्षमित्यादि
नारूपास इन्द्र भुञ्जितं तद्द्वपदमित्यपरि सर्वाणीन्द्रवाचकानि पदानि संबुध्यन्तां प्रयोज्यानि। नि ४
तेनेन्द्रस्य सरस्वता इति प्रथमान्तमपोह्य इन्द्रत सरस्वतेति संयोज्यो। यपारूपास इन्द्र मघव
न्निन्द्रेति त्रीणि संबुध्यन्तानि। एवं हीन्द्रः संबोध्यत्वात्प्रत्यक्षकृतो भवति। अतस्तद्वाचकं
निर्वचनमपि प्रत्यक्षं भवति। प्रथमान्तत्वे तु परोक्षकृतत्वेन निर्वचनस्य परोक्षता स्यात्। तदुक्तं

स

सत्रकृताथि। इंद्रप्रचेतिमस्य हैं निधनमुपेयुरिति। इतिपंचमाध्यायस्य चतुर्थः खंडः। एवमम
२०६ हाव्रतस्तोत्रस्यांगभूतास्तोमनखस्थानीयास्त्रयोदशपरिमादोगताः। एतेषांच लोमनख
स्थानीयत्वं चैतेत्तिरीयसमाम्नाते। यदितद्ितोलोमानिदृतानखान्यपरिमादः क्रियंते। ता
न्येवतेनप्रत्यस्यं तद्इति। अथमहाव्रतस्तोत्रं पंचविधं। अत्राध्वर्युः शिरसोज्ञायन्मे
त्रावरुणोदक्षिणेनपक्षेणब्राह्मणाछंसुत्तरेणगृहपतिः पुछेनोज्ञातात्मनेत्येवंक २०६
त्रेविशेषसंबंवक्ष्यति। तत्रोज्ञातुरुज्ञानकालेकश्चिद्विशेषंविधत्ते॥ ७॥ आसंदीमारु
ह्योज्ञायतिरेवसाह्यएवतदुपरिष्टाद्धिजयतीति। ७ज्ञाताआसंदीमारुह्यआत्मनाराज

धं २

207

येनस्वाम्नाउ : ज्ञायति । तत्तेन भूमिं परिश्रन्य आसंद्याउपर्य्यारोहणेन देवसाद्ये देवानां
दर्शन एव उपरिषद्यं उपरिसदनं । उच्छ्रिते स्वर्ग्गो दाव वस्थानं जयति । लभते आसंद्या अउंबरी
तद्विधाय प्रशंसति । ७ । अउंबरा नव ऊर्ग्गुदुंबरं ऊर्ज्जमेवावरुंधइति । अउंबरी उउं
बरविकारा । अउंबरैः काष्ठैर्निर्म्मिता भवति । योयमुडुंबरः स ऊर्क्वै । बलकरमन्नमेव ऊ
र्ग्गिरिता गसमयेतस्यास न्नेः तथा च तैत्तिरीयके । देवा वा ऊर्ज्जं व्यभजंत ततउदुंबरउदति
ष्ठदिति अतअउंबर्य्यासंद्युपवेशनेन ऊर्ज्जमेवसांर्ध्नोति । यदुक्तं सत्त्वकारेण प्रादेश
मात्राः पादा अरत्निमात्राणीतराण्येंगानीति । तदेतद्विधाय प्रशंसति । ८ । प्रादेशमात्रीन

अनुष्ठानाय २ भा २

भवत्यस्यलोकस्यानुख्यानायेति। प्रादेशमात्रपादत्वाप्रादेशमात्री आसंदी। एवंपादानीक्र
२०७ सीयस्त्र। अस्यलोकस्यअस्माल्लोकादनुख्यानायैभवति। अथतस्यारोहणंविधायप्रशंस
ति। छं। छंदोभिरारोहतिस्वर्गमेवतल्लोकमारोहतीति। गायत्रेणत्वाछंदसारो
हामित्रैष्टुभेनत्वाछंदसारोहामिजागतेनत्वाछंदसारोहाम्यानुष्टुभेनत्वाछंदसारोह
मिवैराजेनत्वाछंदसारोहामिवैराजपंचमैर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिरासंदीमारोहति।
छंदोविकल्पेअस्तत्रकारलोक्ताः चतुर्भिरितिपातंजल्यंत्रिभिरितिशाण्डिल्यइति। तत्रैना २०७
रोहणेनस्वर्गंलोकमारोहति। उपावरोहणकालेएतैरेवप्रतिलोमैश्छंदोभिरुपावरोहति।

विचत्ते ॥ छ ॥ छंदांसि रूपाण्यारोहन्त्यस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठतीति । एतेषामेव छंदसां प्रतिलो
मकरणे सति गायत्र्याः प्रथमत्वेन भूर्लोकात्मकत्वात्तत्रास्मिंल्लोके पुनः प्रतितिष्ठतीति
पुनरुक्तता । आध्रियमाणे मद्दे प्रतिलोमैरारोहन्तीयेरवरुध्यजऽपेन्म हीद्यौः इपि
वीचनेति ॥ सर्वैः सह स्तुवीरन्निति यद्यध्वर्युप्रभृतयः शिरःप्रभृतिनिरुज्ञानं कुर्युः । तदा
एकैकया स्तोत्रीययांस्त्वयाऽऽत्रसुतया । उज्ञातारं श्रत्तिसमे पुरितिवक्ष्यति । उज्ञातुः स्ता
साध्युज्ञानेवि चत्ते ॥ छ ॥ सर्वेणात्मना समृद्ध्यो ऽयमेषु लोकेषु नेष्याहितोऽसानीतीति ।
अध्वर्युप्रभृतिः शिरःप्रश्राविता स्तोत्रीयाः समृद्ध्यः स गृह्यस्य सर्वेण स्तोत्रीयेणाऽत्म

नाम्नात्मना आत्मकृतेन राजन्येन तु जेयं मुखानं कार्य्यं ॥ एषु लोकेषु स्थानेषु शिरः प्रभृ
२०८ तिषु नेतन्नेव व्यवहितोंतरिदिनों सानिभवानातिबुध्वा अतः प्रभृतिषु सर्वेष्व ज्ञातसु
208 तेन रवतीसर्थः ॥ अपो ज्ञातु रासंघांसकाशात्स्वाद्योरवरोहणं विधत्ते ॥ ॥ एकस्या
ं स्तोत्रीयायामस्तुतायां पादावुपावहरतीति ॥ पंचविंशस्तोमस्य राजनस्य एकस्यां
स्तोत्रीयायामं स्तायामस्तुतायां प्रस्तूयमानायामुज्ञातापादावुपावहरति । भूमेरासं
नं स्थापयति । अपचयापाणाम ज्ञात्रगी पादयोर्भूमौ स्थापनकाले विधत्ते ॥ ॥ सह २०८
निधनेन प्रतिष्ठामुपयंत्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठंतीति ॥ उक्तमेव निधनेन राजन्यस्य । वागी

२०१

स्तवो बृहद्भा २२४५ः इत्यनेन सह प्रतिष्ठामुपयंति। भस्मोपादौ प्रतिष्ठापयंति। एवं भस्मोऽस्थाप
नेन एष वल्लोकेषु प्रतिष्ठितो भवतीति। अत्र बहुवचनेन प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोरस्तस्मात्स्वच्छिरूपादास
नात् भस्मोपादप्रतिष्ठापनं कर्त्तव्यमित्यवगम्यते। अथ प्रसंगात् होतुरभ्यासन विशेषं विधाय
प्रशंसति॥ ३॥ प्रेङ्खमारुह्य होता शंसति महस्स्तवत्रूपं क्रियत इति। होता प्रेंखं दोलामा
रुह्य तत्रैवासीनो निष्कैवल्यं बृहती सह स्वास्य तद्रूपं क्रियत इति तमर्कं शस्त्रं शंसति। तत्रैन
महस्तेजस ऐश्वर्यस्य रूपमेतत् क्रियते। कथं प्रेंखारोहणेन महसो रूपकृता भवतीति त
त्राह। ३॥ यदा वै प्रजा महत्त्वमाविशति प्रेंखास्तह्यारोहंतीति॥ यदा खलु प्रजाः जना एम

हस्तेन ऐश्वर्य्यमाविशति। तर्हि तस्मिन्काले प्रेङ्खान् आरोहन्ति। तथाध्वर्य्युरासन्नेविचक्षे।
२०९ 209 क्षु॥ फलकमारुह्याध्वर्य्युः प्रतिगृणातीति॥ अउदुंबरं फलकमारुह्याध्वर्य्युः निष्केवल्यश
स्त्रं प्रतिगृणाति। अन्येषामपि ऋत्विजामासनानि विचक्षे॥ ७॥ कूर्च्चानितरे ध्यासत ऊर्ध्वा
एवत उत्क्रामितायतीति॥ उक्तेभ्यो येभ्यो मैत्रावरुणादयस्ते कूर्च्चानिदं सीर ध्यासते। तथाहै
तरेयके। त्रासा होत्रकाः समधिरोहन्ति सर्व्वस्तका इति। एवं सर्वेषामृत्विजामृद्धुपवेशना
हा ऊर्ध्वा एव ऊर्ध्वाभिमुख्या एवसीन उत्क्रामन्ति। ऐहिकभोगावसाने स्वर्ग्गं प्रत्युत्क्रामन्ति। २०९
इदानीमृत्विग्विषये वते धासने पविशन्ती त्यर्थः॥ ब्राह्मणाश्च मध्वत्र सत्रिणो संप्रशं

सर्वं निंदनं च क्रमेण कुर्यातां । नदेतद्विचन्ते । ० ।। अभिगरापगरौ नवत्तो निंदस्येमा
ह्र नान्यः प्रान्यः प्रशंसति य एनान्निन्दति पाप्मानमेभ्यः सोऽपहन्ति यः प्रशंसति यद्देवे
षां सुष्टुतं सुशस्तं तस्मादभिगृणातीति । अभिगरः स्तोताऽपगृणातीत्यपवदती
ति । अपगरो निन्दिता । तावुभौ अनीतौ भवतः । तयोरन्यः शूद्रः एतान्सत्रिणोऽभिनि
न्दति । एतैः सम्यङ्नानुष्ठितमित्यपवदति । तथा अन्यो ब्राह्मण एतान्प्रशंसति । एषां
सत्रिणां संबंधि सुष्टुतं शोभनं स्तवनं सुशस्तं सुशंसनं च यदस्ति । तदेवासावभिगृ
णाति । अथ चर्मनिमित्तं ब्राह्मणशूद्रयोर्विवादं विचन्ते । ० । शूद्रार्यौ चर्मणि व्या
यच्छेते तयोरार्यं वर्णमुत्कर्षयतीति ।। शूद्रश्चार्यश्चोभौ चर्मणि परिमण्डले व्यायच्छेते

मिदंमहायमिदं १

आदित्यप्रतिरूपेणिमित्ते व्याचष्टे ते। व्यायमनं विविधमाकर्षणमादायमिति तत्कुरुत स्त्वयो
मध्ये आर्ष्यं वर्णं ब्राह्मणजातिमुज्जापयंति। यथा ब्राह्मणो जयेत्तथा कुर्युरित्यर्थः। तदे
२९० तन्नू स्तौति॥ ७॥ देवाश्च वा असुराश्चादित्ये व्यायच्छंत ते देवा अजय ८ स्ततो देवा अश्वा अन्नव
न्यरासुरानेव स्वात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद। पुरा वै देवाश्चासुराश्चादित्ये स्वा अश्वासुरा ४
कमेवेति। तस्मिन्नादित्ये स विषये व्यायच्छंति विवादं कृतवंतः। तमादित्यं देवा अजयन्। अ
सुराः जयं न प्राप्नुवन्नुपृष्टमन्यत। ब्राह्मणस्य जयो यथा स्यात्तथा कर्त्तव्यमित्यर्थः। तदेवं २९०
प्रशंसति॥ ८॥ यदार्ष्यं वर्णमुज्जापयंतीति। आर्ष्यं ब्राह्मणं वर्णमुज्जापयंतीति॥ उत्कर्षेण जयं
प्रापयंतीत्यर्थः। तत्तेन सत्रिण आत्मानमेवोज्जापयंतीति॥ जयतेर्णिचि क्रीङ्जीनां णावि

पर्यंत्यात्मानमेव तदुज्जा २४

२॥

त्यात्वेश्वर्त्तिर्ह्रीङ्कारीत्यादिनानुमागमः। व्यायमनहेतुभूतस्य चर्म्मणः किञ्चिद्गुणं विधाय प्रश
सति॥ ३॥ परिमल्लल्लच्छर्म्मनवस्यादित्यस्येव तद्रूपं क्रियत इति। तच्चर्म्म परितः कृतमल्लका
कारं भवति तत्तेनादित्यस्येव रूपं अस्मिन्नु चर्म्मणि क्रियते। आदित्यो हि पुरा देवानां व्याय
मनं कृतमित्युक्तेः॥ अत एवैतच्चर्म्म आदित्यप्रतिरूपकं भवति। अथान्येऽस्मिन्स्तोत्रे गीयमा
ने दुन्दुभीनां वादनं विधत्ते॥ ४॥ सर्वासु स्रक्तिषु दुन्दुभयो वदन्ति यावन्तस्य पतिषु वाक्यामेव
तज्जयतीति। सर्वासु स्रक्तिषु वेद्याः कोणेषु दुन्दुभयो वदन्ति। शब्दं कुर्युस्सदेवी यथा वदतीति
यातान्वादयतीत्यर्थः॥ वाक् पूर्वं देवेभ्यो निष्क्रम्य वनस्पतीन्पृथिवीञ्च प्राविशत्। तत्र वनस

त्रिषुयाप्रविर्शर्वतामेववाचंतत्तेनदुंदुभिशब्देनजयतीतिप्राप्नुवंति।अथमृमिदुंदुभिवादनंवि
धत्ते॥७॥भूमिदुंदुभिर्भवतियाप्टथिव्यांवाक्तामेवतज्जयंतीति।अग्नीध्रायस्यपश्चाद्द
२११ मेंतर्वेघद्देबध्नहर्विर्वेदिन्तमावववटखाखासवनीयस्यऋषभचर्म्मणापिदधाति।सम्ह्नि
211 दुन्दुभिर्भवतितांवादयंतीतिशेषः।स्पष्टमन्यत्॥अन्यासामपिवाचांविधत्ते॥८॥सर्वा
वाचोवदंतितीवादयंती।येषुलोकेषुवाक्तामेवतज्जयंतीति।सर्वाःसंस्कृताश्चासंस्कृता २११
श्चग्राम्यवाचश्चवदंति।प्रेक्षकाःसर्वेजनाइत्यर्थः।गतमन्यत्॥अथराजपुरुषाणां
देवयजनस्यपरितोगमनंविधत्ते॥९॥समन्नद्धाःकवचिनःपरियंतीन्द्रियस्यैवतद्रूपंक्रिय

तेषोमहाव्रतमेवमहयंतीति॥ सन्नद्धाः सीवद्धहस्तत्रर्णादिकाँकवचिनः चर्म्मयुक्ताश्चराजपुरुषाः
रथमारूह्याग्रहात्त्वापसाराः सतः पर्य्यंति। देवयजनं परितोगच्छेयुः इंद्रियस्य वा लक्ष्येव
तद्रूपं क्रियते। यदेतत्तु कवचिनोपरिगमनं। अयोप्यपिच महाव्रतमेव महाव्रतारव्यमे
वाहमर्हयंति॥ ॥इतिपंचमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः॥५॥ एवम्महाव्रतस्तोत्रस्यशि
रप्रभृतिगाः पैनचावयवानङ्गपर्व्वादयः पंचसहोपक्रमस्ययुगपदुद्गायेयुरित्युक्तंप
रः। उद्गातैवकच्चनं स्तोत्रमुद्गायेदित्यपरः। तत्रप्रथमं पक्षं विदध्याति॥ ॥ सर्व्वेस
हर्त्विजोमहाव्रतेनस्तुवीरन्निति। महाव्रतेशिरआदित्रिपंचविधेनस्तोत्रेणाऽरत्वि

जः सर्वैर्युगपत्स्तुवीरन्। कतमः कतमेनावयवेन स्तुवीतेत्यत आह।। ३।। अध्वर्युः शिर
२१२ सोज्जायेन्मैत्रावरुणो दक्षिणेन पक्षेण ब्राह्मणाच्छंसी उत्तरेण गृहपतिः पुच्छेनोज्जातात्म
212 नेति।। शिरसा शिरस्येन परिकल्पितेन त्रिवृता स्तोमेन गायत्रेण साम्ना अध्वर्युः शिरसो
ज्जायेत्। तथा मैत्रावरुणो दक्षिणेन पक्षेण तथा तेन परिकल्पितेन रथंतरसाम्ना पंचदश
स्तोमेनोज्जायेत्। तथा ब्राह्मणाच्छंसी उत्तरेण पक्षेण तदात्मना परिकल्पितेन सप्तदश २१२
स्तोमेन बृहत्साम्ना स्तुवीत्। गृहपतिर्यजमानः मध्यं यज्ञायज्ञीयेन विकल्पितेन परिक
ल्पितेन। तेनान्यतरेणैकविंशस्तोमकेनोज्जायेत्। स्वयमुज्जाता आत्मना मध्यं आत्मा

213

तदुपतयापरिकल्पितेनराजनसाम्नोद्गायेत।अत्राध्वर्युःशिरसोजायेदित्यादिनाश्रद्धुर्यु
प्रभृतिनामुद्गातृकार्यविधानात्प्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारावपि तस्यतस्यकल्पनीयौ।तत्राध्वर्यो
रग्नेर्द्वितीयःप्रस्तोतातृतीयःप्रतिहर्त्ताकार्य्यः।पत्न्योस्तुद्वितीययोरुद्गातृत्वात्।तदनी
तरेऽग्न्याविनोतृतीयश्चतुर्थाववप्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारौकार्य्यौ।पुंक्षेत्रविनियुक्तौसुब्रह्मण्या
न्नेतारौप्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारौकर्त्तव्यौ।नह्यत्रगत्यन्तरमस्तीत्येकपक्षः।अध्वर्युप्रभृती
नामेवोद्गातृत्वविधानान्नेतरयोर्बाधइतिमत उद्गातृवर्गीयौप्रस्तोतृप्रतिहर्त्तारौव ना २
सर्वत्रक्रमेणसर्वत्रप्रस्तावप्रतिहर्त्तारौकुर्य्यातामित्यपरःपक्षः।इममेवपक्षंसूत्रकारः।

७३

सर्वेसहर्त्विजोमहाव्रतेनस्तुवीरन्नित्युज्ञातृविकारएवस्यादित्यादिनादर्शितवान्।यद्यध्वर्यु

प्रभृतयःसर्वेमहाव्रतेनस्तुवीरन्।तत्रकेचिद्विशेषमाह।।तद्यद्येवंकुर्युरेकैकयास्तोत्री

ययास्तुयोज्ञातारमभिसमेयुरिति।तत्रमहाव्रतेयद्येवंकुर्युःतदास्वायेषुस्तोत्रेषुशिरःप्र

भृतीषुअस्तुतयाएकैकयास्तोत्रीययाउज्ञातारमभिसमेयुरभिगच्छेयुः।इयमस्तुतेस्यज्ञात्रे

निवेदयेयुरित्यर्थः।अथैतानिवेदितानीस्तोत्रीयाणीक्रमेणोज्ञात्राविनियोगप्रकारमाह।

तिसृभिरुज्ञातात्मनउज्ञीयाधयाशिरसःस्तोत्रीयातांदध्यादपराभिस्तिसृभिरुज्ञीयाधया

दक्षिणस्यपक्षस्यस्तोत्रीयातांदध्यादपराभिस्तिसृभिरुज्ञीयाधयोत्तिसृभिर्वैकयावासुतःस्यो

नरस्यपक्षस्यस्तोत्रीयातांदध्या१

214

सुदे:॥ आत्मनः राजनस्यादितस्तिस्रस्तिः स्तोत्रीयाभिरुज्जी योजानीत्कृत्वा अथानीतरैयाशिर
सः स्तोत्रीयाध्वर्युर्लवैशेषिताता मुन्नातादध्यात। प्रथमस्यपर्यायस्यप्रथमाद्विर्ध्वानेतरेतया
स्तुवीतेत्यर्थः। तयास्तुवीतेत्यर्थः॥ एवमुत्तरत्रापियोज्यं। यदा राजननस्यसाम्नः पंचविंशस्तो
मस्य अंत्यास्तिस्रस्तिस्तोत्रीयाभिरेकयावा अस्तुतं स्यात् स्तुतिः कृतान भवेत्। अथास्मि
न्स्थानेगृहपति नोक्षेपितौ पुच्छस्य स्तोत्रीयां प्रक्षिपेत् नत्वेकैकस्यानुक्षेपणी। आत्मनि
प्रतिचार्नेचविमर्क्षमित्यत आह। आत्मन्येवतदंगानिप्रतिदधति स्वर्गस्यलोकस्यसम
ष्ट्या इति। तत्तेन उक्तक्रमेण स्तोत्रीयाणां प्रक्षेपरोन आत्मनि मध्यकाय एव शिरः प्रभृतीन्यंगा

निश्चितं दधति। सद्यो जयतीति। सो ह्युतांगो ह्यङ्गं तु शक्नोति। प्रतिष्ठाने स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै संप्रा
२१४ प्त्यै नवति॥ अथ सर्वे महाव्रतेन स्तुवीरन्निच्छन्नुपद्रष्टारिस्य उद्गातैव शिरः प्रकृतिकेन सर्वेण
215 स्तोत्रेण स्तुवीत स्यमुपद्रष्टा दर्शयति॥ ॥ अथो खल्वाहुः कथमद्ध्वर्युर्बह्वृचः साम गायेदिति उद्गा
तैव सर्वेणोद्गायेत्तदेव समृद्धं समृद्धावेव प्रतितिष्ठन्तीति॥ अध्वर्युर्यजुर्वेदाध्यायी मैत्रावरु
णोऽपि बह्वृचः ऋग्वेदाध्यायी। अतिसंहितयोः सामाध्यापने। ततः कथं साम गायेतामिति ब्रह्मवा
दिन आहुः॥ अथो खल्वाहुश्चितिपद्धतिरपरिग्रह एवमुद्गानदनन्तरमेवन्तिष्ठितवन्तः। उद्गातैव २१४
सर्वेणाहस्त्वेन शिरः प्रभृतिकेन महाव्रतस्तोत्रेणोद्गायेत् तदेव समृद्धं स्वशाखात्वेन सम्प

गृहीतत्वात्। स्वरादिविकल्पाभावेन सम्यक्प्रयुक्तत्वात्। तदेव स्तोत्रं समृद्धं संपन्नं भवति।
तथा च सन्निरोगोऽपि सम्यग्भावेव प्रतिष्ठिता भवति। [illegible]स्मिन्नपेक्षस्तुतिप्रकारमाह॥ [illegible]॥ हवि
र्द्धानेशिरसा स्तुत्वा स ७ रथ्याः प्रत्नीचत्प्रयुस्ते दक्षिणेन धिष्ण्यान्परीत्य पश्चान्मैत्रावरुण
स्य धिष्ण्यस्योपविश्य रथन्तरेण पञ्चदशेन स्तुवीरन् ७ स्तउद्गीथः स ७ सर्प्यप्रयुज्य घनेन होतुर्धि
ष्ण्यं पश्चाद्ब्राह्मणाच्छं ७ सिनो धिष्ण्यस्योपविश्य बृहता सप्तदशेन स्तुवीरन् ७ स्तोत्रेणैव प्रसर्प्य
प्रयुस्तेन पुनर्निःसृप्याग्नीध्रं परीत्य पश्चाज्जार्हपत्यस्योपविश्य पुच्छेनैकविं ७ शेन
स्तुवीरन् ७ स्तोत्रेणैव निःसर्प्य युस्तेन पुनः प्रसृप्य पायतनमुपविश्यासीदीमारु ह्येषा ज्ञाता।

नमोरुपेउद्गातारः शिरसास्कुत्वासं०रब्धाः समन्वारब्धाः प्राञ्चोवः प्रत्यङ्मुखाः सीतलयुः। हविर्द्धा१
नमनोजायतीति॥ हविर्द्धानेह विर्द्धानाज्जुछेयुः। अपरया द्वारा हविर्द्धानान्निष्क्रम्य मार्जालीया
215 २१५ दानोधीष्ण्यानीदक्षिणेनतः परीत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्य मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पश्चादुप
विश्य पराचीतरेण पञ्चदशेन स्तुवीरन्। ततस्त उद्गातारस्तुदञ्चः उदङ्मुखाः प्रसर्प्पेयुः। होतुर्द्धि
ष्ण्यं परेण ब्राह्मणाच्छं०सिधिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्य बृहता सप्तदशेन स्तुवीरन्। ते पुनर्यथेते
वपथाप्रसर्प्पेयुः। तेनैव पुनर्निःसृप्य निर्गच्छ्य दक्षिणेन धिष्ण्यान्परीत्य पूर्वया द्वारा सदोनि २१५
र्गच्छ्य अपरया द्वारा हविर्द्धाने प्रपद्य पूर्वया द्वारा हविर्द्धानान्निष्क्रम्य स्वर्लोकः। तत उत्त
रेणाग्नीध्रमागता धीष्ण्य परीत्य गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य एकविं०शस्तोमके

न२

नस्कवीरन्त्। तउद्गातारो येनैव पथा निःसर्प्पेयुः सदसोऽतिक्रान्ताः। तेनैव पुनः सदः प्रसृप्य प्रप
द्यय यथायतनमुपविशेयुः॥ तु उद्गाता आसीदीमारुह्य आत्मनो ज्ञानं कुर्यात्। प्रत्नोपविश्येति
पूर्वकालतामात्रे क्त्वाप्रत्ययोद्दिष्टव्यः। अत्रोद्ज्ञाने पत्नीनां वालविशेषैरुपगानं विधत्ते॥
तीपत्न्योपघाटिला निरूपगायेयुः आर्त्विज्यमेव तत्सत्यं कुर्वन्ति सह स्वर्गं लोकमयामेतीति
॥ तमु ज्ञातारं अघाटिलानि वाणाविशेषैरुपगायन्ति। उपगानं कुर्युः। तदुपगानं आर्त्विज्यमे
व पत्न्यः कुर्वन्ति। यजमानैः सह स्वर्गलोकं प्राप्नुयामेति बुद्ध्या। अपघाटिलाशब्दस्यार्थं स
त्रकारो व्विस्पष्टमेवोक्तवान्। पश्चिमेनोपगातृन्द्वे द्वे एकैका पत्नीकाण्डवीणां चित्रो

216 रा वाद्यानन्द दंडेन वाद्यमाना कीड्यासं वादयेदुपमुखं पिच्छोरी वादनो नकांज मयांता अपघाटि
टि ला इत्याचक्षत इति ॥ उपमुखं स्थापयित्वा मुखमारुतेन वाद्यमाना वीणापीच्छोरा वा
२१९ दनदंडेन वाद्यमाना कीडमयी कीडवीणा एतयोरेव अपघाटिला संज्ञे स्पर्धः ॥ अस्मिन्न
हनि सर्वेषामपि यजमानानां गृहेषु ब्राह्मणभोजनार्थं पाकः कर्त्तव्य इति विधत्ते ॥ ८ ॥
कुले कुले नी क्रियते तद्य दृष्टेषुः किमिदं कुर्वीतीति मे यजमाना अन्नमहत्स्वं ताति ब्रूयुरिति । २१९
अन्नमेघहः सुगृहपति प्रधानाः एवं सर्वे ब्राह्मणा नोजयितुमन्नं निकामयंते । अस्मिन्न
हनि कुले कुले यजमानानां गृहे गृहे अन्नी क्रियते । एष कृप एकू ब्राह्मणा भोजयितु

मन्नं कर्त्तव्यं॥ तत्तत्र एवं क्रियमाणे यद्यदि हन्येयुः। प्रहृत्काजनाः किमिदं कुले कुर्वंती
ति। न देवं प्रतिब्रूयुः। इमे यजमानाश्चान्नमत्स्यंतीति। अस्मिंल्लोके बहुलमन्नं प्रदाय अमु
ष्मिंल्लोके बहुलमेते भोक्ष्यंत इति। अपेत स्वशंसति। ८॥ यो वै दीक्षितानां पापं कीर्त्तयति
तृतीयमेषां स पाप्मनो हरत्यन्नादस्तृतीयं पिपीलिकास्तृतीयमिति॥ यः खलु दी
क्षितानां दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतानां पापमशुभं कीर्त्तयति। स पुरुषः एषां पापस्य तृती
यमंशं हरति। यो दीक्षितानामन्नमत्ति। सोऽन्नादस्तृतीयमंशं हरति। आज्येष्वन्नेषु च ब
हुषु सक्तुषु बद्धाः पिपीलिकास्तत्र तत्रागच्छमागच्छंति तास्तृतीयमंशं पापं हरंति। अत

कान१

आज्यादिषु पिपीलिकापतनेदोषाशंकायांइत्यर्थः। परिमादः पूर्वमुक्ताः। तान्प्रशंसति। ०॥ परि

217 २१७ माद्भिस्वरंति। त्वक्कवाएतल्लोमच महाव्रतस्य यत्परिमादस्त्वचं चैवतल्लोमच महाव्रतस्याव

वरुंधत इति। याः पूर्वमुक्ताः परिमादस्ता महाव्रतस्य त्वक्लोमस्थानीयास्ततस्ता आत्वाग्रा

प्यत्रवरुंधते। स्वयमपि त्वचं लोमच लं नंत इत्यर्थः। यदेताहवै पुरुषो देवेभ्यः करोति तादृग

स्मै देवाः कुर्वंतीतिश्रुतेः। अथ वीणाविशेषस्य वादनं विधत्ते। वाणं वितन्वीसी तो वै वाणं २७

तो महाव्रतमेतेनैवतदंतमभिवादयंतीति। वाणो महावीणा तं वितन्वीति। तं त्रीभिः सी

योऽभ्यवादयंतीत्यर्थः। महाव्रतमक्ष्मेतः। ततैतानां तेनैवांतमभिलक्ष्य वादयंति॥ तस्यवाण

वाणोवीणानां श्रेष्ठः परमः॥ श्रेष्ठ इत्यर्थः॥१

स्यतंत्रीसंख्यां विधायप्रशीसति ॥ ॥ शततंत्रीकोभवतिशतायुर्वैपुरुषः शतवीर्यइति ॥ सर्व
मायुरियंतीतिशेषः ॥ ऋचोनिगदसिद्धः ॥ वाणस्योछ्रेखनीं विधायप्रशीसति ॥ ॥ तां ३ । छिद्रे
ष्वाणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वेति प्राणापानव्यानानेव तदाह्वावरुंधेइति ॥ प्राणाय
त्वेत्यादिनामंत्रेण अंगुष्ठपर्वशाखया वाणमुह्लिखति हेवाण त्वां प्राणाद्यर्थमुह्लिखा
मीति ॥ मंत्रार्थः ॥ तत्तेन प्राणादीन्विचाह्वा प्राप्य निरुंधतीति ॥ अथ यजमानपत्न्यास्त्रियउदकुं
नीधारयन्त्योन्वयेयुरितिविचेत्ते ॥ ॥ परिकुम्भिन्यो मार्जालीयंताः इदमद्धि दमद्धि
तिसघोषाएवतद्व्योमत्वासहस्वर्गल्लोकस्यंतीति ॥ इदमद्धि दमद्धितिसंवपुनः

218 पुनर्गार्यीत्यः कुन्तिन्योदास्यः मार्ज्जालीयेधिष्ण्यं संपश्यतिपरिश्रितोन्तर्वेदीतीसर्व्वः।तत्तेनएवंस
शब्दपरिवर्त्तमानेनयजमानाः सघोषाएवसीतः वयः पक्षीणइवोतरिक्षगाभस्वासहसी
२१८ द्योलोकंप्राप्नुवंति। देहावसानइत्सर्व्वः॥ इतिपंचमाध्यायस्यषष्ठः खंडः॥ इदंगंगगवामयन
स्योपांत्यमहर्व्विस्तरेणोक्तं। तथाप्यद्यस्मिन्नार्द्दस्याग्निष्टविकेषु हः सुस्वरसामसुचत्र
न्त्वहंएकमेवब्रह्मसामानीवर्त्तः स्तोत्रीयास्तन्या। अन्याउत्तरस्मिन्पक्षा। सिब्रह्म २१८
सामस्तोत्रीयांवाएव। इंद्रक्रतुन्नआभरेतिसामानिक्त्वाचहंअन्येअन्यदितिचस
र्व्वेस्यगवामयनस्याधारः। तेनतात्कां। अपतस्मिन्नप्रकृतेगवामयनेसंभेस्सहतुत्रस

219

सर्वेष्वहःसुत्याह्नं वैपवमाने अनुष्टुप्सुगौरीवितं सामकार्य्यमितिविधिमुराह ॥ ८३ ॥
देवावैवावैवाचंव्यभजंततस्यायोरसोत्यरिच्यतत गौरीवितमभवदनुष्टुभमनुपरि
प्लवतेवागनुष्टुब्वाचोरसोत्यरिच्यतस्तद्गौरीवितमिति देवाःखलुपुरावाचंछंदोरूपींव्य
भजंतगायत्रींप्रातःसवनेअग्नयेवसुभ्योव्यभजंत।त्रिष्टुभंमाध्यंदिनेसवनेइंद्राय
रुद्रेभ्योव्यभजंत।जगतींतृतीयसवनेविश्वेभ्योदेवेभ्यआदित्येभ्योव्यभजंत।एवंविभज्य
मानायास्तस्यावाचःयोरसःसारोऽत्यरिच्यतैतद्गौरीवितन्नामसामाभवत्।तच्चअनु
ष्टुभमनुलक्ष्यपरिप्लवतेसंचरति।कुतएतत्।यदिदमनुष्टुप्पदःसावाक्गौरीवितंच

वाचो रसः अतो अनुष्टुप्छंदस्कामे वर्च्चआधारतया गच्छति। एवं विशिष्टछंदस्येतच्छा

२१९ मविधाय प्रशंसति। ८॥ यद्गौरीवितेनान्वहं स्तुवते वाचेव तद्वाचा रसं दधातीति।

अभिप्रगोपतिं गिरः। तस्यां योनावुत्पन्नं साम गौरीवितं तच्चानुष्टुप्सु गीयते एवमुहेना

नुष्टुप्सूत्तच्च गेयेमतेन साम्ना अन्वहं गवामयने अहन्यहनि सर्वेष्वहःसु आर्भवे पव

मानेस्तुवत इति यत्तत्तेन वाचेव वाचा रसं सा रं दधाति। निदधाति। एतद्वेदनं प्रशंसति। ॥ २१९

रसवद्वाचा वदति य एवं वेदेति। एवमहं य एवं वेद जानाति स वाचा रसवत्तरस युक्तमेव

वदति। वचनस्य सारवत्त्वेन ग्राह्यवाग्भवत्येतीत्यर्थः। अस्मिन्साम्नि विद्यमानं विहितं निदनम्

प्रशंसति ॥ ७ ॥ एसवदाचावदतियएवं वेदेति ॥ एवमप्रंयोवेदज्ञानातिस्सवाचास्सवतस्सपु
णमेवमवदति ॥ वचनस्यसारवत्वेनग्राह्याचा नवतीत्यर्थः ॥ अस्मिन्नसान्निविघमानेकिंचिदन्न
घप्रशीसति ॥ ७ ॥ द्युदासंनवतिस्वर्गस्यवालोकस्यएतौलोकस्यावसानदर्शौपूर्वलोवपूर्वमह
:स्थैः स्थापयंस्युत्तरेणोत्तरमहरभ्यवदंतीति ॥ दावुदासावुत्तरेपावस्मिन्नसान्निनवतइति
द्युदासंउत्तरेपोनामदीर्घविशेषः ॥ एतावुत्तरेपौस्वर्गस्यलोकस्यावसानदर्शौपारदश्वानौ
तत्रपूर्वेणैवोदासेनपूर्वंवर्तमानैर्हः संस्थापयंति ॥ उत्तरेणोदासेनउत्तरमागामिमहःअ
भिउद्दिश्यअतिवदंति ॥ इदमहरतीत्यप्रतिपादयंति ॥ गोरीवितसामगतावुदासावुपजी
व्यप्रशस्यतद्वातिरेकेबाचोपन्यासेनप्रशंशीसति ॥ ८ ॥ एतद्वैयत्तस्यश्वस्तनय्यद्यौरावि

तमनुसृजेयुरश्वस्तनाग्निप्रजसः स्युरिं। यद्गौरीवितं साम एतत्त्वच्छुयज्ञस्य यज्ञसंबंधि श्व
स्तने श्वः परस्मिन्न् दिने भवे ऋत्वी परयोरन्योः संधायकमिच्छेः यत्र यदितं गौरीवित
 मनुसृजेयुः। परित्यजेयुः। तदा सत्रिणोऽग्न्याः स्तनादुत्तरकाले संबंधरहिता अप्रजसः
प्रजारहिताः स्युर्भवेयुः। अतोऽन्यवहे कर्त्तव्यमिच्छेः। प्रकारांतरेणाप्रशीसति।।[illegible]।। संवा अन्यो
यज्ञस्तिष्ठत इत्याहुर्वागेव नस्संतिष्ठते [illegible] इत्यतियद्गौरीवितमन्वहं भवति वाचमेव
तस्मुनः प्रयुञ्जत इति।। अन्यो वा अन्यो यज्ञः संतिष्ठते वै परिसमाप्त एव भवतीति ब्रह्मवा 
दिन आहुः। तथा अन्येषु तिष्ठमानेष्वपि वागेव नस्संतिष्ठते [illegible] साहुः। यस्माद्वेत
स्माद्गौरीवितं साम प्रत्यह महरहरुपु [illegible] कर्त्तव्यमिच्छन्ती भवति। अत एतत् आद्यं तेऽहनी

मुह्वाक्षाक्षेषु मद्धावर्त्तिष्वहस्सु कर्त्तव्यमिति ज्ञायते। अथ सुज्ञानाख्यं सामान्यच्च हैकार्यमिति
विधित्सुस्तस्यानिधनं विदधाति। स्वर्गिधनमन्वहं नवतीति। सोमः पुनान ऊर्मिणेत्यस्यां
योनावुत्पन्ने सुज्ञाने तस्योपेतिनिधनं तस्य स्थाने स्वरितनिधनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तथा च सूत्रकृ
तोक्तं। उपास्थाने धन्यानि निधनानि स्वरितिप्रकृत्या स्वरं स्वः काशीते देवो दास सुज्ञानयो
श्चेति। अपेतत्त प्रशंसति। देवक्षेत्रं वा एते प्यारोहन्ति ये स्वर्गिधनमुपयन्ति स खलु वै सत्रिणः
सत्र उपयेदित्याऊर्ध्व एनं देवक्षेत्रमध्यारोहयेदिति न वै देवक्षेत्र आसीनस्यार्त्तिमार्छतीति यः स्व
र्गिधनमन्वहं नवति नेव काञ्चनार्त्तिमार्छन्तीति। ये स्वर्गिधनमुपयन्ति। उपगच्छन्ति प्रयुञ्ज
त इत्यर्थः। एतत् देवक्षेत्रं। देवानां स्थानं स्वर्गशब्दवाच्यमेवाप्यारोहन्ति। अपि च। यऊर्जा

नादिः एतान् यजमानान् देवहेत्रं स्वर्ल्लोधिनेनारोहेत्। इति हेतोः अतः कारणात् स एव सात्रि
णोयजमानाः सत्रमुपनयेत्। फलप्रदानशक्तं सोमर्णं प्रयोगं प्रापयेत्। ॐ ब्रह्मवादिनः
किंच न वै देवहेत्रे देवानां स्थाने आसीनः पुरुषः आर्त्तिमार्छति। कदाचिदपि न स्यार्त्तिर्नि
२२१ नवनीसर्छः। एवं सति यत्स्वर्ल्लोधिनमन्वहमनुष्ठितं नवति। तेन कांचनार्त्तिं कामपि हिंसा
ने वाछंति तमप्यामवंति। अस्मिन् स्वर्ल्लोधिने कंचिद्दोषमाशंक्य परिहरति। ॐ॥ एवं ते वा एत
तस्माल्लोकादिस्माउ येस्वर्ल्लोधिनमुपयंतीति यद्वास्वरूपयंत अस्मिन्लोके प्रतितिष्ठंतीति य २२१
दकारोंतरिक्षे यत्साम्नामुष्मिन्सर्वेषु लोकेषु प्रतितिष्ठंति स्वर्ल्लोधिनेन तुष्टुवाना इति॥ अ
न्वहं स्वर्ल्लोधिनमुपयंतः स च एवैते स्वर्गं गच्छंति। अतो ऽस्माल्लोकाच्च्यवंत इत्याउ ब्रे

222

ल्पवादिनस्तस्यायंपरिहारः यदश्वा स्तोत्रीयया स्वरूपयंतिस्वर्लिधनमुपगच्छंतीत्यृ
चि हि स्वर्लिधनं गीयते तेनाऽस्मिल्लोके प्रतितिष्ठंति ॥ ऋचात्मको हि मृत्युलोकः ॥ एसुवरिति
पदे कारस्तत्र विधते तेनांतरिक्षलोके प्रतितिष्ठंति ॥ एवं च स्वर्निधनेन नतु सुवानाः स्तोत्रवं
तः सत्रिणः सर्वेषु लोकेषु प्रतिष्ठितान्भवंति ॥ अथ सुज्ञानं विधत्ते ॥ ७ ॥ सुज्ञानं भवतीति
सोमः पुनान इत्यस्यां उत्पन्नं साम शोभनज्ञान हेतुत्वात्सुज्ञानं ॥ एतदेव माख्यायिकामुखे
न प्रदर्शयति सत्रिणामपि शोभनज्ञान प्राप्तिर्भवति साहाय्यं ॥ ८ ॥ देवा वै स्वर्गं लोकं यतो ज्ञाना
दबिभयुस्त एतत्सुज्ञानमपश्यं ॥ तेन ज्ञात्वं [illegible] गच्छन्त्य सुज्ञानमन्वहं न तिज्ञात्रमे
व गच्छंतीति ॥ देवाः पुरा स्वर्गं लोकं गच्छंतः शंकमानाः त अज्ञानादबिभयुः भीतास्त्रा

२२२
२२२

सन्त्स्वदेतत्सुज्ञाने साम दृष्ट्वाप्रायुंजत। प्रायुंक्त। तेन ज्ञात्रे संज्ञानमैगच्छन्त्प्राणाः। तथा स
ति। इदानीमपि सत्रे अन्वहं सुज्ञानं क्रियत इति यत्तेन ज्ञात्रे ज्ञानमेव गच्छंति सर्वे यजमानाः
॥ इति पंचमाध्यायस्य सप्तमः खंडः॥७॥ ॥ अथ श्यावाश्वमिह व श्वेते द्वे सामनी अन्व
हं नवेतामिति विधित्सुराह॥ ॥ये वा वै वाचमन्नमाद्यं संस्यन्नादा भवंति ये वितर्षयंति स
ह्यानवेतीति॥ ये खलु पुरुषाः वाचमन्नमाद्यंति वागन्नमत्ति तां प्रयुञ्जत इत्यर्थः। ते अन्ना
दा अन्नस्यात्तारो भवंति। ये वा चं वितर्षयंति। निरभिलाषां कुर्वंति। अन्नादिनीं न कुर्वंतीत्य
र्थः। ते सुह्या अन्नराहित्येन पुरुषा अस्निग्धा भवंति। किंच तद्वाचोन्नं तद्दर्शयति॥ ॥जो
राश्वेन। श्यावाश्वमिह व एतानि वै सामानि वाचोन्नमेतेषां वागन्नमदेतानि न श्याव वंतेवा २२२

चमेवतदन्नमादयतितेनसर्वेन्नादानवंतीति॥ सर्वविहितस्यापिगोरीचितस्यपुनःसंपाद
नीएतच्चुसर्च्छं। इतरेएवाप्राप्तत्वात्विधित्सिते। एतानिसामानित्रीणिवाचोरुगात्मिकाया
अन्नंवागुह्वरानिष्पत्तिद्वाराअन्नवदुपकारकं॥ तथाएषांचसाम्नांरुगात्मिकावागन्नंसाधार
णत्वेननतावदुपकारकंएवंपरस्परोपकारकत्वात्साम्नांवाचश्चान्नत्वं। एवंसतिएतानिसा
मानिअन्वहन्नश्चावर्तेते। नगच्छंति। प्रत्यहंप्रयुज्यंतएवेतियत्। तत्तेनवाचमेवान्नमादयति।
साम्नांप्रयोक्ताः तेनसर्वेसन्नियोगान्नादानवंति। अथैतानिप्रकारांतरेणप्रशंसति। ब्रा॥ अभि
क्रांतापक्रांतानिभवंत्यभिक्रांतापक्रांतंवैवाचोरूपमिति। अभिक्रांतमारोहः अपक्रांतमवरोहः।
तदुभयमेतेषुसामसुभवति। किमतोभवति। उच्यते। लोकेभद्रांवाचंपुरुषाअभिक्रामंतीतद्धि

पर्य्ययीपुरुषाः परिक्रामंति। अतो अभिक्रांतापक्रांतैवा। अभिक्रांतापक्रांतान्येवैतान्सामानि
वाचोरूपमनुरूपं भवति। अपपा धीदिने पवमाने स्वहतो यन्त्वहं प्लवः कार्य्य इति विध
२२२ त्ते। ॥ प्लवोन्वहं भवतीति। पुनानस्सोमधारये स्वस्याप्योनावुसन्नेसामप्लवः तत्प्रतिदिवसी
कर्त्तव्यमित्यर्थः। तदेतत् लौकिकप्लवसाम्येनस्तौति। ॥ समुद्रं वा एते प्रस्नांति ये संवत्सर
मुपयंति यो वा अप्लवः समुद्रं प्रस्नाति न स ततउदेति यत्प्लवो भवति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्या
इति। ये संवत्सरं संवत्सरसाध्यं गवामयनमुपयंति। एते समुद्रमेव प्रस्नांति अवगाहते। स २२३
मुद्रवदस्य सत्रस्यातिगांभीर्य्यात् यः खलु अप्लवः उंडुपरिहतः सन् समुद्रमवगाहते
स ततः समुद्रान्नोदेति नोद्गच्छति निमग्न एव भवति। यस्तु प्लववान्समुद्रं प्रस्नाति स तु स

तः सकाशादुदस्थेव। एवं सति समुद्रकल्पे संवत्सरसत्रे अन्वहं प्लवो न वतीति यत्राते
न प्लवेन संवत्सराख्यं सत्रं तीर्त्वा स्वर्गलोकस्य संप्राप्त्यै यजमाना न वीति। अत्र त्वन्निधन
मन्त्र घप्रशंसति॥ ७॥ अति विश्वानि दुरिता तरेमेति यद् वेषां दुष्कृतं दुःशस्तं तदेतेन
तरन्तीति। अस्य साम्नो निधनं। अति विश्वानि दुरितातरेमेति। अस्मिन् निधने विश्वानि
दुरितानि अतितरेमेत्याशासनं दृश्यते। एषां सत्रिणां यद्दुष्कृतं अयथाशस्त्रं स्तुतं यच्च दुःश
स्तं अयथास्तवनं कृतं। एतेनातितरणप्रार्थनेन तदुत्तरंतीति। अथाभिप्लवषडहस्य प्रथमे
हनि अनुष्टुप्छन्दस्को निधनाख्यं साम कर्तव्यमिति विधत्ते। ८॥ उक्तो निधनं षडहमुखे भ
वतीति। आजामिरकलं अथ्येत इत्येतत् स्तोत्रं योनौ तृचे साम उक्तो निधनं न ...हि ... रति

तमू अभि प्रगायत ९

शंसनं

तिम

निधनं दृश्यते । न स्साम षडहस्य मुखे प्रथमे हनि कार्य्यं तदेतत् स्तौतीति ॥ १३ ॥ परां वा एते प
रावतं गच्छंति ये षडहस्यांतं गच्छंतीयदा को निधनं षडहमुखे न वति प्रज्ञात्या इति ।
२२४ ये सत्रिणः षडहस्यांतं गच्छंति प्रथमे हारि अप्ययावत् षष्ठमहस्तावत् पर्य्यंतं गमनेन त
र्पणं कुर्वन्तीति । ते परां परावतं अतिदूरं गच्छंति । अति दूरं हि गच्छंतीति हि मार्गे ज्ञान प्र ४
मपेक्षितं यतः । षडहमुपखे उ को निधनं भवति । तत्र यदि तस्य प्रज्ञात्यै भवति । कथमो २२४
को निधनेन प्रज्ञातिर्भवितितत्राह ॥ १४ ॥ यदा वै पुरुषस्य मोकं आगच्छति संर्वं त
र्हि प्रजानाति सर्व्वमस्मै द्विवा भवतीति ॥ यदा वै खलु पुरुषः स्वं स्वकीयं गृहं
स्वानं मा आगच्छति प्राप्नोति । तर्हि तस्मिन् काले सर्वं प्रजानाति । स्वगृहं प्राप्तः सर्वं अमा

225

धिको न किंचिन्न ज्ञायते। गृह प्राप्तो सत्यां भ्रमापनोदे सति ज्ञानवानत्र वतीत्यर्थः। सर्वं वि
विद्यमानं वस्तु असौ गृहे प्राप्नोति यद्विवादे वेप्रकाशायन्नवति प्रज्ञातं नवतीत्यर्थः। अ
त उक्तो निश्चयेन यस्य प्रज्ञा॰ तिर्मुक्तेत्यर्थः॥ इति पंचमाध्यायस्याष्टमः खंडः॥ ८॥ उक्तं
गवामयनं॥ अथ तस्य दीक्षाकालमाह॥ एकाष्टकायां दीक्षेरन्निति॥ माघकृष्णाष्टमी
एकाष्टका। उक्तं हि माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्व्यष्टका। तस्यामष्टमी ज्येष्ठयासीपद्यते।
तामेकाष्टकेत्याचक्षत इति। तस्यामेकाष्टकायां संवत्सरसत्राय दीक्षेरन्॥ ६॥ एषा वै
संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टके तस्यां वा एता॰ रात्रिं वसति साक्षादेव तत्संवत्सरमार
भ्य दीक्षंत इति॥ ५॥ यत्तया इयमेकाष्टका। एषा खलु संवत्सरस्य प्रजापतेस्तमकस्य

225

पत्नीस्त्री तथा सति। एतस्यामेवैकाष्टकायां। एता ६ रात्रिः अस्यां तस्य योगे द्वितीया। व
सति संवत्सरात्मकः प्रजापतिः शेते। लोके पत्न्याः समीपे हि पती रात्रौ वसति। एवं चै
२२५ काष्टकायां दीक्षमाणाः साक्षात्सत्यमेव संवत्सरं प्राजापत्यात्मकं आरभ्य नीत्वा
दीक्षंते। अस्मिन्पक्षे एको दोषः स्यादित्याह॥ ८॥ तस्य सा निर्य्या पदयो नत्ति न दंतो
न्यवयंतीति। यदेकाष्टकायां दीक्षमाणानां शिशिरश्च वसंतः स्यात्तत्तदा वापी सूर्य
रश्मिभिः शोषितत्वेन आप्लीयस्यात्तद्विषया निर्जलाः परहिता एवावभृथं गच्छंति। २२५
योयमत्तिनंदनाभावः सोऽस्मिन्पक्षे दोष इत्यर्थः। अपरोऽप्ययं दोषः स्यादित्याह॥ ९॥
विच्छिन्नं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षंते य एकाष्टकायां दीक्षंते तन्नावृतं भवतीति॥ सी

माना १

226

वत्सरस्य विच्छिन्नौ विच्छेदमभिमुखीकृत्यैते दीक्षंते। य एकाष्टकायां दीक्षां कुर्वंति। कुत
एतत् उच्यते। मधुश्च माधवश्च वासंतिकावृतू इत्यादाविव अत्र ऋतुशब्देन मास ए
वोच्यते। यावेतौ माघफाल्गुनौ मासौ ऋतुशब्दवाच्यौ एतावंतनामानौ। शिशिरः संव
त्सरांत इति। तौ मासावंतशब्दवाच्यौ तयोर्हि संवत्सरः समाप्यते। तथा चैकस्मिन्
संवत्सरे सत्रारंभः अपरस्मिन् यजंत इत्यत आह। । आर्त्तं वा एते संवत्सरस्या
भिदीक्षंते येंतनामानावृतू दीक्षंत इति। ये अंतनामानो अंतशब्दवाच्यौ। ऋतू मासा
वभिलक्ष्य दीक्षंते। एते संवत्सरस्यार्त्तं हि संतमेवाभिलक्ष्य दीक्षंते। एवं दोषप्रसक्त्वादयं
पक्षो न कार्य्य इत्याह॥ । तस्मादेकाष्टकायां न दीक्ष्यमिति॥ यस्मादेते पूर्वोक्ता दोषाः

अभि॰

226 प्रसज्येरन्न् । तस्मादेकाष्टकायां न दीक्षेत । दीक्षणीयं न कार्यं । एवं प्रथमपक्षं निंदित्वा
पक्षांतरमाह ॥ फाल्गुने दीक्षेरन्निति । यस्मिन्मासे फाल्गुनी पौर्णमासी युज्यते
२२६ स फाल्गुनस्तस्मिन्दीक्षा कार्या ॥ तदेतत्कुलकपनेन प्रशंसति ॥ ॥ मुखं वा एतत्संव
त्सरस्य यत्फाल्गुनो मुखत एव तत्संवत्सरमारभ्य दीक्षंत इति ॥ यत्तु फाल्गुनो मा
मुखं ४ सं एते संवत्सरस्य यदुत्तरे फाल्गुनी मुखत एव संवत्सरस्याभिमा चायेति । एतदुक्तं
भवति । यदा फाल्गुनी पौर्णमासी युज्यत उत्तरा फाल्गुनी युक्ता तदा फाल्गुनमासः संवत्सर २२६
स्यादिर्भवतीति । तत्र यथासति मुखत एव प्रथमत एव संवत्सरमारभ्योपक्रम्य दीक्षंते ।
तस्मिन्पक्षे सिदोषो विद्यत इत्याह । ॥ तस्य सा निर्व्यायस्मन्मेघे विषुवान्संपद्यत इति

आदित्यस्तुतोहिविषुवान्तस्यमध्येरंतद्धनिसंनाम्नीतेइतियत्तत्सदोषस्यादित्युक्तः।तर्हिसर्व
दोषविनिर्मुक्तोदीक्षायाःकालःकइत्याशंक्याह॥७॥चित्रापूर्णमासेदीक्षेरन्निति॥चित्रायु
क्तःपौर्णमासःचित्रापूर्णमासः।तस्मिन्दीक्षेरन्।तदेतत्सौति॥[illegible]चक्षुर्वाएतत्संवत्सर
स्ययच्चित्रापूर्णमासोमुखतोवैचक्षुर्मुखतएवतत्संवत्सरमारभ्यदीक्षन्तेतस्यानिर्यास्ति
ति।चित्रापूर्णमासइतियत्रएतत्संवत्सरस्यचक्षुर्वैजायमानस्यहिप्रथमंमुखंजायतेतत्रा
पिचक्षुरेवप्रथमम्आविर्भवति।अतस्तत्सादृश्यादस्यचक्षुषःउक्तक्रमेणमुखतोमुख
प्रदेशएवचक्षुः।अतोमुखतएवतत्संवत्सरमारभ्यगृहीत्वादीक्षन्ते।यःफाल्गुनेगु
णःउक्तःसोऽप्यत्रविद्यतइत्युक्तंभवति।तस्यननिर्यास्ति।कश्चिदपिदोषोनविद्यते।इत्थं

पौर्णमास्यां दीक्षितव्यमिस्यकं। अथ तस्मिन्नेव मासे एकादश्यां दीक्षितव्यमित्याह॥
एका। चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्या दीक्षेरन्निति। चैत्र्याः पौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे चतुर्णा
मह्नां समाहारश्चतुरहस्तस्मिन्विद्यमाने गवामयनस्य दीक्षा कार्या। एवं दीक्षणस्य गु
णमाह॥ तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते तेनैकाष्टकान्न छंबट्कुर्वन्तीति॥ सर्वेषां
सत्त्राणां द्वादशदीक्षा भवति। तत एकादशीप्रभृति द्वादशसु रात्रिषु त्रयोदशी रात्रि
रष्टमी स्यात्। एकाष्टका च बहुलाष्टमीति। अस्यामेकाष्टके सोमक्रयः। तस्यां क्रयः
संपद्यते। प्रथमेहन्युपसर्जिने राजक्रये तस्मिन्नदिने प्रातःकाले प्रायणीयाद्याय स्त्राव
यवाः प्रक्रम्यीते। तेन प्रक्रमेण एकान्न छंबट्कुर्वन्ति। क्रियानुपयोगेन व्यर्थं न कुर्वन्ति। अ
227

दि॰ एका॰

तद्एकाष्टकायां परं न क्रतोर्गुणभूतास्मिन्नपक्षे तद्भवतीत्यर्थः। अन्येपि शुक्लोश्चस्मिन्नपक्षे सीतीत्या
हा॥ ७॥ तेषां पूर्वपक्षे सुत्यासंपद्यते पूर्वपक्षे मासाः संतिष्ठमानायंति पूर्वपक्षउत्तिष्ठंति
तानुत्तिष्ठतः पशवउपधयोनूत्तिष्ठंतीति तात्का॰ न्यायलिवागमि वदंत्समसुवीमसत्रेणाद्रदिति तेस
मृद्धंतीति॥ ८॥ तेषामेकादशपदाद्द्रमाणीनीसुत्यासोमयागः पूर्वपक्षेसंपद्यते। सत्राणी
सर्वेषां द्वादशोपसदः तत्राष्टमीप्रभृति द्वादशसु गतासु गतास्तु त्रयोदशीषु शुक्लपक्षपंचमी
तस्यां प्रथमोतिरात्र इति पूर्वपक्षे सुत्याप्रारभ्यतइत्यर्थः। त्रिंशता त्रिंशता होमिर्मासेषु
संतिष्ठमानेषु पूर्वपक्षे एव सर्वे मासाः संतिष्ठमानायंतिवर्त्तते। एवं द्वादशसु मासेषु गतेषु
पूर्वपक्ष एव सत्रादुत्तिष्ठंति तानुत्तिष्ठतः सत्रादुत्थानं कुर्वतो यजमानाननुपश्चात् पशव

उभयथयश्चोत्तिष्ठति। उर्ध्वीरोहतितान्यजमानान्कल्याणीशोभनावाक् यशस्करी वाग्गवदति।
किमितिइमेसत्रिणोयजमानाःअराधुःसमृद्धाअभवन्निति तदनंतरं ते सत्रिणो राध्नुवंति। स
२२८ मृद्धा भवंति॥ इति पंचमाध्यायस्य नवमः खंडः॥९॥ उक्तो गवामयनस्य दीक्षाकालः। अथ तस्मिन्ने
228 व गवामयने विकल्पेन मासि मास्येकमहरुत्सृजेयुरिति विधास्यन्नाह॥१०॥ आवा एते संव
त्सरं प्याययंति य उत्सृजंतीति। ये अहान्युत्सृजंति। एते संवत्सरमाप्याययंति। छिद्रवान्हि देहो २२८
रसाद्दिलिराप्नौं एवमेतं संवत्सरमप्येकैकेषां छिद्रकामुत्सर्गो यासंवत्सरश्छिद्रवत्तेनाप्या
यितो भवति। अनुत्सर्गे बाधमाह॥११॥ यथा वै दृतिराध्मात एवं संवत्सरोऽनुत्सृष्टो यजमानो
त्सृजेयुरेवमेवेन अप्रमायुकाः स्युरिति। यथा चर्ममयी दृतिराध्मातः। छिद्रराहित्येन वायु
भवति। एवमनुत्सृष्टः संवत्सरोपि तद्वद्भवति।

229

नानुस्रितः। एवमक्षाम्य स्वज्ञेनानावेसीवत्सरोप्याभातोनवति। एवंस्थितेयद्यद्यहानिनोस्य
जेयुः। अमेहेनभ्यापानकृतेनेदावर्तीकृत्यनरोगणाप्रमायुकाः मरणशीलाः स्फुर्द्धेवेयुः स
त्रिणः। अतोऽहउत्सर्गः कर्तव्य इत्यर्थः। तथाप्रकारेणैतत्प्रशंसति। कः प्राणो वै संवत्स
रउदानामासा यद्युत्सृजेतिप्राणाएवोदानान्दधतियावदीप्सितः प्रमीयते याः संवत्सरस्याद्
स्यष्टस्यप्रयुक्तात्मकनीतिदेहधारकः प्राणएवसंवत्सरउदानाः उर्द्धगमनादिप्रवृ
त्तिहेतवः। तस्य दत्तयः। उदानामासाः। एवंस्थितेमासेग्रहानितियद्युत्सृजेयुः। तेनउदानांस्ति न
मितान्प्राणांवदधति धारयंति। अतउत्सृष्टेषुउर्द्धगमनेनस्तैमिर्त्यंजावासाणसकाशाडुदा
नान्निर्गतास्फः। अपिच। अहोभिरनुष्टुप्स्यसंवत्सरस्ययाम्स्वक्षुशोषकः सातमन्वतिप्रा

ए२

नोति। यो दीक्षितः। स अमध्य प्रमीयते। म्रियते। तस्मादहन्युत्सर्जनं कार्यमिति स्मृतौ भवति। अथ किं
कृत्स्नमहरुत्सृज्यं। उत किंचिदवोत्सृज्यमिति जिज्ञासायां ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति।। छ।।
२२९ तदाहुरुत्सृज्या३ं नोत्सृज्या३मितीति।। त तत्र गवामयनविषये ब्रह्मवादिन आहुः। किमि
२२९ ति। किं कृत्स्नमहरुत्सृज्यं। उताहोः किंचिदवोत्सृज्यमहस्तनोत्सृज्यमिति। अस्यान्तरे तुप
द्वयदर्शनाद्ब्रह्मवादिनां विचारः विचार्यमाणेनामिति श्रुतिः। तत्र न सर्वमुत्सृज्यं। अ
पि तु किंचिदेवोत्सृज्यमिति। पक्षमवलं ब्याह।। छ।। यदेके उत्सृजेयुरहन्यनुत्सृजेयुस्तदेवो २२९
त्सृज्यमिति। यद्यहन्यनुत्सृजेयुः। यदीति वचनाद्यमुत्सर्गपक्षो वैकल्पिक इति गम्यते।।
तस्मिन्पक्षे उक्थसीस्थेष्वहस्सु उक्थ्याग्निष्टोमसाम्नः पराणि स्तोत्राणि शस्त्राणि चोत्सृजे

द्विष्टं तदनु २

230

रन्। तद्वाहरुक्तषष्ठमग्निष्टोमसाम्नः परस्य प्रयोगस्य परिपरिहागात् उक्तदर्शनं भवति। तस्य
यन्तस्यानुष्ठानात् अनुक्तदृष्टं च भवति। अथास्मिन्नपवादे प्रकारान्तरेणोत्सर्जनानुत्सर्जने
दर्शयिष्यति॥ अथो खल्वाहुरेकत्रिकं कार्यं तदेव साहादुक्तषष्ठमध्नुतुष्वेवेतीति॥ अ
थो खल्विति पक्षान्तरपरिग्रहे अहरुत्सर्गपक्षे एकत्रिकमेव स्तोमं कार्यं। उक्तषष्ठ्येह
नि विषमेषु स्तोत्रेष्वेकैव स्तोत्रीयास्यात् समेषु च तिस्र इत्यर्थः। तत्र च साहादेव स्वीय
स्य स्तोमस्योत्सर्गः। कृत इत्यत्र उक्तषष्ठे स्तोमम भिप्लव्यम ध्नुतुष्वेवेति। सवनात्सवनादुप
रि सुत्त्वीति अभिप्लवं कुर्वन्तीत्यर्थः। एवं स्तोममात्रस्योत्सर्जनादन्येषां स्तुतशस्त्राणां अ
नुत्सर्जनाद्व्रतदहरुक्तपृष्ठमनुक्तदृष्टं च भवति। अथ पक्षान्तरविधित्सया मे पक्षे दूषय

ति ॥ ७ ॥ छिद्रो वा एतेषां संवत्सरः स्यादुप्य सोममुत्सृजेतानीति । य उत्सृप्रकारीतेरणस्तो
म ठ हृत्सृजेति । एतेषां संवत्सरः संवत्सरसाध्यो यागः छिद्रो वै छिन्नाव यपवा एव भवतीति भ्र
२३० ल्मवादिन आहुः अतः अहरेवोत्सृज्यमिति । अयमेव पक्ष आदरणीयः । अस्मिन्पक्षे
छिद्रपिधानाय कर्तव्यं संक्षिप्तं प्रयोगमाह ॥ ८ ॥ पशुमालभन्ते सोममेव तदालभन्ते सोमो
230 हि पशुरिति । यदहरुत्सृजेयुः तामयीतेत स्याकः सवनीयं पशुमेवालभन्ते । तत्रेन सोममेवाल
भन्ते । सोमग्रहणं शस्त्रादीनामप्युपलक्षणार्थं सोमो हि पशुः पशुर्वै देवानां श्री २३०
तिकरत्वात् । अतः पश्वनुष्ठानेनैव सोमादिकं सर्वमनुष्ठितं भवतीत्यर्थः । अथ तस्मिन्न
हनि प्रातःसवनप्रयोगमाह । य उत्सृष्टा स्म इति वत्सानपाकुर्वंति प्रातःपशुमालभन्ते

तस्यवपयाप्रचरंति ततस्सवनीयेनाष्टाकपालेन ततआग्नेयेनाष्टाकपालेन ततोदध्नैंद्रे
त एतैश्चरुणोवैश्वदेवेन ततःप्रातःसवनःसीतिष्ठतइति।अश्वःपरेद्युरहःउत्सृष्टाःस्मःअ
रूत्सर्जनंकरिष्यामइतिबुद्ध्यापूर्वस्मिन्नेवाहनिवत्सानपाकुर्वंति।सायंदोहार्थमस्मात्प्रा
प्तपकुर्युः।उत्सृष्टास्मइतिसृजेरुद्उत्तमबहुवचनेरूपमेतत्।अनेनविहितस्यवत्सापा
करणस्यदोहार्थत्वात्सायंदुग्धान्तत्पयोदधिकुर्वंतिइत्युक्तंभवति।ततःप्रातःका
लेउत्सृष्टवत्स्याक्वायःसवनीयःपुरुस्तमालभंते।आलंभनस्ययागार्थत्वादालंभना
दीसंस्कारान्कुर्युरित्यर्थः।ततस्तस्यपशोर्वपयाप्रचर्यततःसवनीयेनाष्टाकपाले
नअष्टसुकपालेषुसंस्कृतेनपुरोडाशेनप्रचरंतिततोऽन्येनाग्नेयेनाग्निदेवत्येनाष्टाक

पालेनततऐंद्रेणाद्दष्ट्वाततोवैश्वदेवेनचरुणाप्रचरेयुः॥तत्रैतेनानुष्ठानेनप्रातःसवनंसंति
ष्ठतेसमाप्यते॥अथमाध्यंदिनसवनस्यप्रयोगमाह॥७॥ततःपशुपुरोडाशेनैकादशक
२३१ पालेनततस्सवनीयेनैकादशकपालेनततोमरुत्वतीयेनैकादशकपालेनततश्चरुऐं
द्रेणतन्माध्यंदिनंसवनंसंतिष्ठतइति॥ततोमाध्यंदिनसमयेपशुपुरोडाशेनयद्देव
231 त्यःपशुस्तद्देवत्येनैकादशसुकपालेषुसंस्कृतेनपुरोडाशेनप्रथममिष्ट्वाततःसवनीयेनै
न्द्रेणैकादशकपालेनप्रचर्यततोमरुत्वतीयेनमरुत्वद्गुणविशिष्टेनैंद्रदेवत्येनैका २३१
दशकपालेनप्रचर्यततःकेवलेंद्रदेवत्येनचरुणाप्रचरेयुः।तत्रैवमेवमाध्यंदिनंसवनं
परिसमाप्यते॥अथतृतीयसवनकृत्यमाह॥८॥पशुनाप्रचरंतिततःसवनीयेनद्वाद

232

शकपालेन ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन ततश्च रुणो ग्निमारुतेन तत्तृतीयसवन ७ सेति
घृतइति॥ पशुना पश्चवयवैः हृदाद्यंगैः प्रथमं प्रचरंति। ततः सवनीयेनैंद्रेण पुरोडाशेन द्वा
दशकपालेन। प्रकर्ष ततो वैश्वदेवेन विश्वेदेवादेवत्येन द्वादशकपालेन प्रचर्य्य। ततोग्निमरु
द्देवत्येन चरुणा प्रचरेयुः। तत्तावत्ते वत्तृतीयसवने परिसमाप्यते। एवं सवनत्रयपरिसमा
प्येयत्न सायंकाले कर्त्तव्यं तद्दर्शयति। ७॥ दृषदाज्येन प्रचर्य्य पत्नीस्सयाजयन्तीति॥ दधि
मिश्रमाज्यं दृषदाज्यं तेनानुयाजान् इष्ट्वा ततः पत्नीस्सयाजयंति। पत्नीसंयाजांतमहः
समापनीयइत्यर्थः॥ ॥इतिदशमःखंडः॥१०॥ वेदार्थप्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पु
मर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥इतिश्रीमद्भाराधिराजपरमेश्वरवैदिकमा

र्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये सामवेदा
र्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणे पंचमोध्यायः॥ ॥समाप्ता प्रथमपंचिका॥ ॥श्रीशुभं भवतु॥ २३२
॥ मिठा भटेन लिखितं॥

२३२

प्रजापतिरकामयत बहुः स्यां प्रजायेयेति स एतमग्निष्टोममपश्यत्तमाहरत्तेनेमाः प्रजा असृजतेति ॥ २

॥ श्री ॥ ॐ नमः श्री ढुंढिराजाय ॥ ॥ द्वितीयापंचीका आरभ्यते ॥ यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदे
भ्योऽखिलं जगत् ॥ निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥ चतुर्थपंचमे वेवं गवामयनमीरि
तं ॥ सर्वप्रकृतिभूतोयमग्निष्टोम इहोच्यते ॥ तमेतमग्निष्टोमं विवक्षुराह ॥ ॐ ॥ प्रजापति
र्ब्रह्मा हिरण्यगर्भ अकामयत कामितवान् ॥ किमिति उच्यते ॥ बहुः स्यां इदानीमेक एव सन्नानारू
पो स्यां विभवेयं ॥ तदर्थं प्रजायेयेति स्वरूपानुपमर्देनैव प्रकर्षेण नानारूपेणोत्पद्येयमिति ॥ स ए
वं कामयमानः एतमग्निष्टोमं प्रजननसाधनरूपमपश्यत् दृष्टवान् ॥ यज्ञायज्ञा व इत्य
स्यामाग्नेय्यामुत्पन्नेनाग्निष्टोमसाम्ना समाप्तेरस्याग्निष्टोम इति नाम संपन्नं तमग्निष्टो
ममाहरत् अन्वतिष्ठत् ॥ तेनाहृतेन इमा दृश्यमानाः प्रजाः असृजत सृष्टवान् ...

स्मात्प्रजापतिराहरत्॥ तस्मादन्यैरयमग्निर्मोऽनुष्ठातव्य इति विधिरुन्नेयः। पतनुस्तु यतेतद्वि
धीयत इति न्यायात्। कथं प्रजाः सृष्टवानित्यत्राह॥ क॥ एकादशेन चैव सतां स्तोत्रेणा
२३२ ग्निष्टोमस्यासृजतैकादशेन च मासा संवत्सरस्य तां द्वादशेन च स्तोत्रेणाग्निष्टोमस्य पर्य
गच्छत् द्वादशेन च मासा संवत्सरस्येति॥ सं त्वग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि। द्वादशाग्निष्टो
मस्य स्तोत्राणीति श्रुतेः। तत्रैकादशेनैव स्तोत्रेणाग्निष्टोमस्य संबंधिना तथा संवत्सरस्य
गवामयनसत्रस्य संबंधिना एकादशेन च मासा मासेनोर्ध्वां सिसृक्षुः प्रजापतिः ताः प्र २३३
जा असृजत। एवं गवामयनप्रस्तावे गवामयनेन सर्वमसृजतेति वर्णितत्वात्। तदेवमेव
न तेन एकादशेन मासेन सह। इदानीं स्वष्टाभिधानं एकादशस्य स्तोत्रस्य स्तुत्यर्थमेव

234

आन्म सात्क न मन लोके एकादशा द्वादशयोर्मासयोरनतिक्रमेण प्रसवः प्रजायते ॥ २

पुत्तरश्चापि इष्ट्वी। ताः सृष्टाः प्रजाः अग्निष्टोमस्य द्वादशेन चस्तोत्रेण। सैव संवत्सरस्य गवाम

२ यनैस्य द्वादशेन मासा मासेन पर्य्यगृह्णाति। उक्तलक्षणेनानुष्ठानेन लप्सत इति प्रशंसति।

तस्मात्प्रजा दशमासो गर्भं भृत्वैकादशमनु प्रजायन्ते तस्माद्द्वादशन्नात्यति हरीति द्वादशेन

हि परिगृहीतास्तद्य एवं वेद परि प्रजाताः प्रजा गृह्णाति प्राजा ताजैंयतीति। यस्मात्प्रजाप

तिरेकादशेन प्रजा असृजत तस्माल्लोके प्रजाः स्त्रियः दशमासो दशमासान्गर्भं भृत्वा

धारयित्वा एकादशमनु एकादशे मासि प्रजायन्ते प्रजनयन्ति। यस्मात्द्वादशेन प्रजापतिः

पर्य्यगृह्णात्तस्माद्द्वादशमासे अनिलत्वीकस्य नातिहरति गर्भं न धारयन्ति। अनतिक्र

मणे कारणमाह। हि यस्मात् द्वादशेन स्तोत्रेण परिगृहीताः प्रजाः परिगृह्णाति। परि ग्रहं के

रोति ॥ न कदाचित्तं परित्यजतीत्यर्थः । किंच जाता ऽश्वतरूसता: प्रजा: प्रजनयति । उत्पादयति । अथ
प्रजापते: सृष्टिप्रसंगेन किंचिदर्थमाह ॥ ६ ॥ तासां परिगृहीतानामश्वतर्य्यसंक्रामत्तस्या
२३४ अनुहाय रेत आदत्त तद्वडवायान्न्यमार्द्रं तस्माद्वडवा द्विरेतास्तस्मादश्वतर्य्यप्रजा आ
त्तरेता हीति । तासां प्रजापतिना परिगृहीतानां प्रजानामश्वश्वतर्य्यस्य क्रामत् अति
235 क्रम्यागच्छत ॥ तामनुहायानुगम्य तस्या रेत: प्रजोत्पादनसाधनं वीर्य्यमादत्त स्वीकृत
वान् । आदाय वडवायामन्यमार्द्रं निमार्जनं स्थापनमकरोत् । यस्मादेवं तस्माद्वडवा द्विरे २३६
तास्वकीयरेतसा सह द्विरेता अभवत् ॥ अश्वमश्वतरं च रेतोद्वयसामर्थ्यात् प्रसूत इत्य
र्थ: । रेतसः ग्राहृतत्वात् । अश्वतर्य्यप्रजा आत्तपशा अभवत् । अश्वतर्य्य: कदाचिदप्य

235

तरो न्यो ष्यो वा न जायत इत्यर्थः। साग्नात्तरेता हि परित्यक्तप्रजननसामर्थ्यो खलु। अयमर्थः
सर्वोऽपि तैत्तिरीयके स्पष्टमाम्नायते। अग्निष्टोमेन वै प्रजा असृजत ता अग्निष्टोमेनैव पर्य
गृह्णात्। तासां परिगृहीतानामश्वतर्य्यः सत्क्रामन्तस्ता अनुहाय रेत आदत्ते सादिना। अत्र
या स्यादक्षिणो न हि तां विषयविशेषेण दर्हतां वाह॥७॥ तस्मादुद्दक्षिणीयास्ति हिसायद्
मरिक्ष्यतातिरिक्त स्यदक्षिणो स्यास्सलोमत्वाय षोडशिन स्तोत्रे दयातिरिक्तो वै षोडश्य
तिरिक्त एवातिरिक्तं स्यद दद्यातीति॥ तस्मादु तस्मादेव वहेतोरश्व ते श्वतदक्षिणा या दक्षि
णा या मन्नर्हति स्मादिस्तत्तं वि वृणोति॥ हि यस्मात्तस्ता यष्टं यष्टव्यो प्रजा नति मन्त्रस्सरिच्यत। अ
तिक्रम्याऽगच्छत। यद्दो वै प्रजापतिरिरिति हि श्रुतिः। अत एवाय स्येयदतिशीर्ष्णो तस्य दक्षिणोस्या।

रा। अतिरिक्तायाद्दक्षिणा कल्प्यं तं सलोमत्वाय। आनुलोम्याय सा दक्ष्यायनवतिः। कोसावतिरिक्तः
प्रदेशः यस्मिन्नसादीयते। तमाह। षोडशिनो यज्ञस्य स्तोत्रे सादेयादातव्ये षा तस्मिन्कैर्यागे व
२ २३५ पंचदशभिः स्तोत्रैः क्लृप्ते षोडशकुद्यादिष्वप्यक्के षोडशिस्तोत्रमतिरिक्तं भवति। तदेवाह। यत्षोड
शं स्तोत्रमतिरिक्तं तच्चाश्वतरीं दद्याद्यजमान अतिरिक्तं भवति षोडशिनि अतिरिक्तामिमीं द
दाति। प्रयच्छति इत्थं प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति। प्रजापतिः प्रजाः सृष्टि साधनं से
नाग्निष्टोमम पश्यत् तेन प्रजा असृजत इति। याग्निष्टोमउक्तस्तस्य त्रिवृदादिभिः स्तो २३५
मैर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिरग्न्यादिदेवैरन्यैश्च ब्राह्मणादिभिः साध्यत्वात्तेषां सृष्टि
क्रमेण त्रिवृच्चतुरादेस्त्रिवृज्जायत्यादिसंपत्तीसृष्टिमाह॥ ७॥ सोकामयप्र ८ सृजेयेति

236

न्वे ता
समुखत एव त्रिवृतमसृजतेतं गायत्री छंदोसृ ऽग्निर्देवता ब्रांह्मणो मनुष्यो वसीत ऋतु

स्तस्मात्त्रिवृत्स्तोमानां मुखं गायत्री छंदसामग्निर्देवतानां ब्राह्मणो मनुष्याणां वसंत

ऋतूनां तस्माद्ब्राह्मणो मुखेन वीर्यं करोति मुखतो हि सृष्टः इति। स प्रजापतिरकामयत

किमिति सर्वसाधकं यज्ञं सृजेयेति। स एतमग्निष्टोममपश्यत् तमाहरदित्स्फत्तेस्ये वे

दविवरणं॥ स प्रजापतिः मुखत आस्यान्नेमुखाद्देवैस्त्रिवारमावृत्तित्रयसाध्यमेतन्ना त्रिवृतं५

मकं स्तोममसृजतत त्रिवृतमनुपश्चाद्गायत्री छंदः गायत्रं नाम छंदोऽसृजत। तदनु अ

ग्निर्देवतान्वसृज्यतत मनु मनुष्यो ब्राह्मणोन्वसृज्यत॥ तथा तमनु वसंताख्य ऋ

ऋतुरसृज्यत तस्माद्यदेते मुखत एव सृष्टाः। तस्मादेते त्रिवृदादयः स्वस्वजातीयानाम
य

ष्ठो मुख्यात्सृजनवत्ता । त्रिवृदादीनाम्मुख्यानाम्मध्ये ब्राह्मणस्य मुख्यत्वप्रयुक्तं वीर्यं लोक
सिद्धं दर्शयति । तस्मान्मुखसृष्टत्वेन मुख्यत्वात् ब्राह्मणो मुखेनेदानीमपि वीर्यं स्वाध्या
यप्रवचनादिजन्यसामर्थ्यं करोति । तस्मान्मुखसृष्टत्वेन मुख्यादित्युक्तं विवृणोति । हि य
२२५ स्माद्ब्राह्मणो मुखतः सृष्टस्तस्मादित्यर्थः । उक्तार्थविदुषः फलमाह ॥ ॥ करोति मुखेन वीर्यं
226 य एवं वेद ॥ एवमुक्तमर्थं यो वेद सोपि मुखेन वीर्यं करोति । मुखसाध्येन स्वाध्यायप्रवचना
दिनैवाभीष्टं साधयतीत्यर्थः । अथ पंचदशस्तोमत्रिष्टुभादीनां सृष्टिमाह ॥ ॥ स उरस्त ए २२६
व बाहुभ्यां पंचदशमसृजत तं त्रिष्टुप्छन्दोन्वसृज्यत इंद्रो देवता राजन्यो मनुष्याणां ग्रीष्म ऋ
तुस्तस्माद्राजन्यस्य पंचदशस्तोमास्त्रिष्टुप्छंद इंद्रो देवता ग्रीष्म ऋतुस्तस्माद्बाहुवीर्यो

~~दुर्बो~~ बाहुभ्यां हि सृष्ट इति। स प्रजापतिरुरस्त एव तस्यैव व्याख्यानं बाहुभ्यामिति।
पंचदशस्तोमं तच्च गतानां तिसृणामृचां त्रिष्वपि पर्यायेषु पंचवारावृत्तिः सा चैव पंचदशस्तो
~~मं तच्च गतानां तिसृणामृचां त्रिष्वपि पर्यायेषु पंचवारावृत्तिः सा चैव~~ पंचदशस्तोममसृजत
। एवमुत्तरत्र सप्तदशादीनामावृत्तिप्रयुक्तसंख्यावत्त्वमिति द्रष्टव्यं। तमनु त्रिष्टुप्छंद इत्यादि
ग्रीष्म ऋतुरित्यंतः पूर्ववद्योज्यः। तस्माद्यस्मात्पंचदशादीनां राजन्येन सहोत्पत्तिः तस्माद्रा
जन्यस्य पंचदशादयो भवंति। तेषां पंचदशादीनां राजन्यसंबंधः श्रुतिषु प्रसिद्धः। वसंते हि
ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं। ग्नीनादधीत। ग्रीष्मे राजन्य इत्यादिना राजन्यसंबं
धः। एवं प्रथमेपि पर्याये ब्राह्मणस्य त्रिवृद्गायत्र्यादीनां विशेषसंबंधोऽवगतः। तस्माद्बा

वसंते ब्राह्म २

ऽुवीर्यमित्यादि स्पष्टं । अथ विदुषः फलमाह ॥ ७ ॥ करोति बाहुभ्यां वीर्यं य एवं वे-
देति । स्पष्टं । अथ सप्तदशादिसृष्टिमाह ॥ ८ ॥ स मध्यत एव प्रजननात्स-
२३१ 227 प्तदशमसृजत तं जगती छन्दोऽन्वसृज्यत विश्वेदेवा देवता वैश्यो मनुष्याणां वृष्णी
स्तु तस्मात्स वैश्योऽद्यमानो न क्षीयते प्रजननाद्धि सृष्टस्तस्मादु बहुपशुर्वैश्वदे- ष
गतो वो हि जागतो वर्षा ह्यस्यर्तुस्तस्माद्ब्राह्मणस्य च राजन्यस्य चाद्यो धरो हि सृष्टः इति ।
स प्रजापतिर्मध्यतो मध्यदेशाद्देवतस्यैव व्याख्याने प्रजननात्सप्तदशं ८ सोऽमृम- २३१
सृजत । तमनु जगती छन्दोऽन्वसृज्यत । तदनुक्रमेण विश्वेदेवा देवता वैश्यो मनुष्याव-
र्षी ऋतुश्चान्वसृजीत । तस्मात्सृजोत्पादकप्रजननाद्युत्पन्नत्वात् वैश्यजातीयोऽद्य

मानोन्नस्य मानो राजादिभिर्द्विरपद्रियमाणोपि न क्षीयते। किंतु पशुपालनादि
नासमृद्धो भवत्येव। तत्र हेतुः प्रजननादि सृष्ट इति। तस्मादुत्स्मादेव कारणात्तस्य वै
श्यो बहुपशुर्भवति। तत्रोपपत्तिरुच्यते। वैश्वदेवो हि जागतो विश्वेर्देवैः सह सृष्ट
त्वात्। असावपि वैश्वदेवस्तस्मादि सृष्टः। वैश्वदेवत्वमस्य बहुपशुत्वे हेतुः। जागतः
जगत्या सहोत्पन्नत्वात्। असौ जगती संबंधो भवति। वर्षाह्यस्यर्तुरित्ययमपि ब
हुपशुत्वे हेतुः। एतत्तु स्तोमसंबंधस्याप्युपलक्षणं। अनेन वैश्यस्य सप्तदशस्तोम
जगतीछंदः प्रजननी च विशेषसंबंधो भवति। तस्मादपि पूर्वस्य पृष्ठस्य ब्राह्मण

तस्य च राजन्यस्य चाद्योदनीय उपजीवनीयो भवति। तस्माद्धित्येकस्य हेतुर्विहरोति। ६ यस्मा
द्धर्तःपश्वाद्भावीनि सृष्टाः सृष्टस्तस्मादित्यन्वयः। आपैकविंशस्तोमादिसृष्टिमाहा ७
२३८ 238 सपत्त एव प्रतिष्ठाया एकविंशमसृजत तमनुष्टुप्छन्दोन्वसृज्यत न काचन देवतान्व
शूद्रो मनुष्यास्तस्माच्छूद्र उत बहुपशुरयज्ञियो विदेवो हि न हि तं काचन देवतान्वसृ
ज्यत तस्मात्पादावनेज्यं नातिवर्द्धते पत्तो हि सृष्टस्तस्मादेकविंशस्तोमानां प्रतिष्ठा
प्रतिष्ठाया हि सृष्टस्तस्मादनुष्टुब्नैर्छन्दांसि नानु व्यूहति पापवसीयसो विधृत्यै २३८
इति स प्रजापतिः पत्त एव प्रतिष्ठायै ति परस्परं सामानाधिकरण्यं पादयोः प्रति
ष्ठात्वं स्पष्टं। प्रतिष्ठारूपाभ्यां पादाभ्यामेकविंशस्तोममसृजत तमनुष्टुप्छ

६१ ६२

दोन्वसृज्यत तदनु इतरेष्वपि वचात्र काचन देवता न सृष्टा । किंतु शूद्रो मनुष्यान्वसृज्य
त । तस्मात्सर्वदैव स्वभावात् शूद्रा उत बहुपशुः पशुबहुत्वोपेतोऽपि अयज्ञियो य
ज्ञानर्हो भूत् । तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त इति हि श्रुतौ तरं । तस्मादित्यत्र कस्मादित्याह ।
विदेवो देवरहितः खल्वयमेतदपि कुत इत्यत आह । तं शूद्रमनु न हि काचन देव
तासृज्यत । तस्माद्विदेवः तस्माच्छूद्रः पादावनेज्यै वर्णिकानां पादप्रक्षालनमपि
कर्मातिक्रम्य न वर्द्धते । एतद्वितरशुश्रूषोपलक्षणं । द्विजातिशुश्रूषातिरिक्तं किंचि
दपि धर्मं नानुतिष्ठेदित्यर्थः । तथा च स्मर्यते । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परमो धर्म उच्य
ते । अन्यथा कुरुते किंचिद्भवेत्तत्तस्य निष्फलमिति । तत्रोपपत्तिरुच्यते । हियस्मादय

पत्तः स्पष्टः ॥ किं च ॥ तस्मात्प्रजापतिः प्रतिष्ठारूपपादतः सृष्टत्वादयमेकविंशस्तोम
इतरस्तोमानामप्यध्ये प्रतिष्ठा भवति एकविंशस्तोमकेन यज्ञायज्ञीयेनाग्निष्टो
२३९ मस्य समाप्तेरस्य प्रतिष्ठात्वं हि यस्मादेकविंशः प्रतिष्ठायाः सृष्ट अत इत्यर्थः ॥ तस्मा
ष४ सादतो निह्नप्रदेशादुत्पन्नत्वात् अनुष्टुप्छंदः छंदांस्यनुवर्तीयात्मिति स्पष्टः ॥ अनोः
239 कर्मप्रवचनीयत्वात् छंदांसीति द्वितीया ॥ अनुसवनप्रयुक्ते गायत्र्यादिछंदोभिः
सदनमर्हंति ॥ एष्वादिषु छंदसी वृहे क्रियमाणे स्वस्थानए वानुष्टुभं प्रयुंजते न त २३९
स्य स्थाने न्यजाय त्र्यादिकं छंदः तेषीवास्थाने नुष्टुभं प्रयुंजत इत्यर्थः ॥ किमर्थमेव
मिति तत्राह ॥ ॥ पापवसीयसो विवृत्त्या इति ॥ पापीअपरस्थानां दुस्पत्नी अनुष्टु

पष्ठीदः। वसीयः पुण्यमुखाद्युत्तरस्थानो यन्नी गायत्र्यादिके तदुत्तमयस्य विधस्यैव विचरणा
यत्र असांकर्यायेत्यर्थः। अथ वेदितुः फलमाह॥ ४॥ विधृतिः पापवसीयसो भवति य एवं वे
देति॥ यदुक्तमर्थं ज्ञानाति स पापपुण्यद्वयस्य विधृतिः विवेचनको भवति॥ तस्मिन्नु
क्ते समानाम्नायेन स्त इत्यर्थः॥ ॥इति सामवेदार्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणे पष्ठस्याध्या
यस्य प्रथमः खण्डः॥१॥ तदेवमग्निष्टोमाख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य प्राधान्येन त्रिवृदादिस्तो
मचतुष्टयस्य सृष्टिरुक्ता। इदानीं तद्वेदितुः फलमित्याह॥ ३॥ यो वै स्तोमानुपदेशनव
तो वेदोपदेशनवा भवतीति वैशब्दो वाक्यालंकारे यः पुमान् स्तोमान् त्रिवृदादीन् उपदे
शनवतो वक्ष्यमाणोपदेशेन युक्तान् वेद जानाति स उपदेशनवान् भवति। वक्ष्यमाणेन

दशस्तोमोप्यर्द्धमासात्मकः पंचदशाभिरहोभिर्युक्तत्वात् तत्संख्यासाम्येन स्तुतिः। योयं सप्त॰ ५

प्राणादिदेवता वा अभवन्। के ते उपदेशा इति तानाह॥ ७॥ प्राणो वै त्रिवृदर्द्धमासाः पंचदशः
संवत्सरः सप्तदश आदित्य एकविंशः एते वै स्तोमा उपदेशनवैत उपदेशनवा अभवति
२८० य एवं वेदेति। यस्तु त्रिवृत्स्तोमोऽस्ति प्राणो वै त्रिवृदिति आह स्म अनवद्यः। सोपद्यं ते मुख्यः
240 प्राणः शिरसि शीर्षण्येः सप्त प्राणाः अवाङ्नवत्रिभ्यो प्राणद्वयाभ्यां सह नव प्राणात्मकः अतो
नवत्वेन साम्यात् त्रिवृत्प्राण इति स्तूयते। यथा पंचदश स्तोमः संवत्सरः द्वादशमा
साः पंचर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान् संवत्सर इति श्रुतेः। सप्तदश सं २८०
ख्यासाम्यात् सौ सप्तदश इत्युच्यते। योयमेकविंशस्तोमः स आदित्य एव द्वादश मा
साः पंचर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति श्रुतेरादित्यस्यैकविंशत्वा

रतत्संख्यासाम्येनास्यादित्यत्वं। एते स्तोमा उक्तास्त्रिवृदादय उपदेशनवंतः त्रिवृदादीनां
प्राणाद्यात्माधिकपनमेवोपदेशने तद्वैतः शिष्टंगतं। अथो ह स्तोमचतुष्टयस्य प्रसंगेन
त्रिणवत्रयस्त्रिंशयोरप्युपदेशनेनाह यच्छ्रः। ७॥ इमे वै लोकास्त्रिणवास्त्रिरव
स्य वै स्वाहुल्लोनैमे लोकास्त्रिष्पुनर्नवान्नवैतीति। त्रिणवस्वरूपस्य त्रिवृत्त्रयात्म
कत्वविधानेन इमे मरादयो लोकाः त्रिः पुनर्न्वेवा नवेति। त्रित्वसंख्योपेताः संतः पुनर्न्वे
वसंख्याकान्नवेति। त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका इति श्रुतेः। एकैकस्य त्रिवृत्त्वान्मिलित्वा त्रिण
वसंख्याकं खं लोकत्रयस्य। अस्य स्तोमस्य त्रैलोक्यात्मकत्वमेवोपदेशनवत्त्वं। अथा
त्वार्चविदुषः फलमाह॥ ८॥ एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति य एवं वेदेति॥ स्पष्टोऽर्थः। यद्वाति

णवस्यवाइत्यादिकमेवंवेदेत्यंतंवेदितुःफलं।त्रिणवस्यवैब्राह्मणेनेमेवैलोकास्त्रि
तावइतिब्राह्मणेनेमेलोकास्त्रिषुनन्नवेषुप्रतिष्ठितोनवेति।अथत्रयस्त्रिं६
२५ शस्योपदेशानवत्वमुच्यते।।९।।देवानांतावत्त्रयस्त्रिं६शोष्टौवसवएकादशरुद्रा
२५। द्वादशादित्याःप्रजापतिश्चवषट्कारश्चत्रयस्त्रिं६शाइति।अयंत्रयस्त्रिं६शःस्तोमः
देवतावावदेवताएवउक्तेस्तोमेदेवतासुचैककृत्वापादकेसौरभ्यासाम्यमुपपादय
ति।अष्टौवसवइत्यादिना।।अथविदुषःफलमाह।।११।।सदेवेनयरेनयजतेय २५
एवंवेदेति।यःपुमानेवंजानातिसदेवेनसन्निहितदेवकेनयज्ञेनयजते।उक्तदे
वतात्मकत्वमेवास्यस्तोमस्योपदेशनवत्वं।अथप्रकारांतरेणत्रयस्त्रिं६शः६स्तो

तुमाह ॥ ८ ॥ यो वा अधिपतिं वेदाधिपतिर्भवति त्रयस्त्रिंशो वै सोमानामधिपतिः पुरु
षः पशूनामिति ॥ त्रयस्त्रिंशो वै त्रयस्त्रिंशः खलु सोमानामधिपतिः उक्तसोमेध्ये
धिकसेरव्यापेतत्वात् पुरुषस्यापि अधिपतित्वोपन्यासः सोमदृष्टीतत्वेन स्पैवस्तु न
त्सर्वः । अथ पुरुषस्याधिपतित्वमेवोपपादयति ॥ ९ ॥ तस्मान्यस्त्वोन्ये पशवो दृस्यूर्द्धः
पुरुषोऽधिपतिर्हि स इति । तस्मात्पुरुषस्याधिपतित्वात् अन्ये पुरुषव्यतिरिक्ताः गवाश्वा
दयः पशवोऽन्यं चौंवा अनुखाः सन्तः आ ददति न दद्यति त[illegible]णानि । पुरुष ऊर्द्ध्वमुखः सन्नत्रु
त्रै ऊर्द्ध्वस्तो हेतुर्विवृणोति । सः पुरुषः अधिपतिः खलु । अथ विदुषः फलमाह ॥ १० ॥ अ
धिपतिः समानानां भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥ स्पष्टार्थः ॥ इति पञ्चाध्यायस्य द्वितीयः खं

३।२।१। अथ संस्थाक्रमेणाग्निष्टोमे प्रथमं विवक्षुस्तं बहुफलसाधनत्वेन प्रशंसति। ३।
एष वाव प्रथमो यदग्निष्टोम इति। एष वाव एष एव मुख्यो यज्ञः यदग्निष्टोमः अग्निष्टोम
२५२ इति सर्वफलसाधनत्वेन मुख्यत्वादेष एव यज्ञः। इतरे त्वेकैकफलसाधनत्वाज्जघ
न्या इत्यर्थः। अथ तदेवाह। ३। एकस्माद्वान्यो यज्ञः कामायाह्रियते सर्वेभ्योऽग्निष्टोम
इति। अन्यस्तु क्रतुरित्यु [redacted] एकस्मै [redacted] कामायैकैकफलबुद्धि
श्याह्रियते अनुष्ठीयते। यथा उक्थेन पशुकामो यजेत। षोडशिना वीर्यकामो यजेत। वा २५२
जपेयेनाधिपत्यकामो यजेतेति। अग्निष्टोमस्तु सर्वेभ्य आह्रियते। अतोऽयमेव मुख्यो
यज्ञः। अथ सर्वकामसाधनोऽग्निष्टोम इत्युक्तौ। तत्र पशोरपि फलस्य साधनत्वेनापि

संख्यासादृश्याद्ग्निष्टोमएव संवत्सरः। अनुसंवत्सरे हि पशवो गर्भंभूत्वा प्रजायंते। अतः ×२

समृद्ध इत्याह॥ ॥ द्वादशस्तोत्राण्यग्निष्टोमो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरं पश
वोऽनुप्रजायंते तेन पशव्यं समृद्धइति॥ द्वादशानां स्तोत्राणामाहारोऽग्निष्टोमः। द्वा
दशमाससमुदायात्मकश्च संवत्सरः। अतः संवत्सरः पशव्यस्तेन संवत्सरेणास्याग्ने
द्रादयमपि पशव्यः पशुभ्यो हितो भवति अतएव समृद्धः। यास्यप्रकारांतरेणाप
शव्यत्वमाह द्वादशस्तोत्राणि द्वादशशस्त्राणि तच्चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः सं
वत्सरः संवत्सरं पशवोऽनुप्रजायंते तेन पशव्यः समृद्ध इति। अग्निष्टोमे यज्ञे द्वादशस्तो
त्राणि द्वादशशस्त्राणि तदुभयमिलित्वा चतुर्विंशति संख्या संपद्यते। संवत्सरश्च चतु
र्विंशतिरर्द्धमासात्मकः तथा सत्ययं संसर्गः सात्म्यात्। अयं संवत्सरात्मकः शिष्टं पूर्ववत्

अथ ब्रह्मवर्चसफलसाधनत्वेन प्रशंसति। छ।। अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रं प्रतितिष्ठति ते
२४३ न ब्रह्मवर्चसस्य इति। अस्य स्तोत्रमिति मैत्रयस्यायज्ञीयमग्नेः प्रतितिष्ठति। तच्छायेयै।
तथास्य शस्त्रं चांतिममाग्निमारुतं अग्न्यावेव प्रतितिष्ठति। स माप्नोति। अग्निमा
243 रुतेप्यग्निः श्रूयते। अतस्तदुक्तयोपेतोग्निष्टोमो ब्रह्मवर्चस्यो भवति। ब्रह्मवर्चस
स्य तेजो विशेषरूपत्वात्। आग्नेरपि तेजो विशेषसद्भावात्। अस्तोत्रफलसा
धनत्वं। अथास्याग्निष्टोमव्यपदेशः किंनिबंधन इति प्रश्नमाश्रित्योत्तरमाह। छ।। २४
किं ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिष्टोमत्वमिति साऊ द्विराज संस्तुतः संपद्यते विराडु
वै दसा ज्योतिरिति।।। अस्य ज्योतिष्टोमस्य किं ज्योतिष्टोमत्वं किं कारणमिति सो

स्यज्योतिष्टोम ३

विराजः संपद्यते। दशाक्षरा विराडिति श्रुतेः। दशसंख्या संपद्यत इत्यर्थः। तथा सति ×२

ऊर्ध्वमेवाहिनः। अथ यथायज्ञस्त्रिवृद्दशादिभिः संस्तुतः स नूनं विराजन्त इति विराडिति व्यु
त्पत्त्याछिद्रसाम्यं छन्दो विराट् ज्योतिः। एवं च स्तोमानां मध्ये विराड् द्वारा संपन्ने रयं
ज्योतिष्टोम इत्युच्यत इति। विराजेन दशसंख्याधिक्यमनुमित्य क्रमवगन्तव्यः। प्रा
तःसवने बहिष्पवमानस्त्रिवृत्तेन नव स्तोत्रीया भवंति। आज्यस्तोत्राणि च चत्वा
रितानि पंचदशानि षष्टिः स्तोत्रीया भवंति। तदुभयं मिलित्वा एकोनसप्तति स्तो
त्रीया भवंति। माध्यंदिने सवनेऽपि पंचदशो माध्यंदिनः पवमानः पृष्ठस्तोत्राणि च
चत्वारि अपि सप्तदश स्तोमानि मिलित्वा चाशीतिः स्तोत्रीया भवंति। तृतीयसवनेऽपि
सप्तदश आर्भवः पवमानः एकविंशस्तोमकमग्निष्टोमस्तोत्रं मिलित्वा अष्टत्रिं

ंशस्तोत्रीया भवंति सवनत्रये मिलित्वा नवत्यधिकं शतं स्तोत्रीया भवंति। अतश्च दशशो
भागे सति शिष्यंते दशावशिष्यंते। एवं दशसंख्योपेतत्वं विराड्रूपत्वं संपद्यते। अस्य संबंधादस्य ज्योति
२४४ ष्टोमत्वं। अथ विदुषः फलमाह॥ ७ ॥ ज्योतिः समानानां भवति य एवं वेदेति॥ ऊर्ज्वं स्तौ। अथा
244 ग्निष्टोममेव प्रकारांतरेण प्रशंसति॥ ७ ज्येष्ठयज्ञो वा एष यदग्निष्टोम इति। अग्निष्टोम इ
तियास्ति। एष ज्येष्ठयज्ञः खलु देवानां ज्येष्ठः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्यादि
श्रुतेः तत्संबंधादस्य ज्येष्ठत्वं। प्रजापतेर्वा एष यज्ञो यदग्निष्टोम इति श्रुतेः॥ अथामुमेव प्रजा २४४
पतेः श्रेष्ठत्वसंपादकत्वद्वारा पुनः प्रशंसति॥ प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मै
श्रैष्ठ्यायनातिष्ठंत स एतमग्निष्टोममपश्यत्तमाहरत्ततोऽस्मै प्रजाः श्रैष्ठ्यायातिष्ठंत इति॥

सर्वं प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः अस्मै स्वष्टे प्रजापतये श्रेष्ठाय यस्मै प्रणावाय नातिष्ठी
ता। अमुं श्रेष्ठमिति नाशासिषुः इतरः सुहाने। अथ पविदुषः फलमाह। ३। तिष्ठन्ते स्वैस
माना श्रेष्ठाय य एवं वेदेति। स्वष्टार्थः। सर्वं मुखतस्त्वजिह्वलमसृजत तेनायपत्रीवं हो त्वस्
ज्यते त्यादिना एक्षे दक्षिणमनुष्टय स्वस्ति रक्षः। तत्र्यादिलस्त्वयाणामेव सवनत्रयसीवं यो
दृश्यते। कथं तरीयस्यतरीवीर्य इति ब्रह्म वादिनः। श्रीकाउपद्विपाल। ४। यच्चिस्त्ता
ऽग्यायत्र्यै प्रातःसवने त्रैष्टुभे माध्यंदिने सवने जागते तृतीयसवनं कतमहितुरी
यकं दोउदहबितीति। यद्दिदुइदानी मितिवदस्य माणप्रकारे णाकुर्ब्रह्म वादिनः।
तेषां प्रश्नोत्तरप्रकारमाह। गायत्री गायत्र्या संबद्धं प्रातःसवनं। प्रातःसवने गायत्र्या

सैवं घोदस्यपत इत्यर्च्छः। एवमुत्तरस्योपियोज्यो। नहि एवं सति तुरीयं चतुर्थमनुष्टुप् छंदः
कुत्र सवने संबध्यत इत्येवं यघाकुरिति समन्वयः तदावध्यमाण मुत्तरं ग्रन्थयादि
245 विशेषः। अनुष्टुप्स्वीयंचः किमर्च्छेन्नृच्छ्यत इति तत्राह॥ ७॥ छंदसां वा अन्ववक्लृप्ति
यजमानोऽन्ववक्लुप्यत इति। छंदसां गायत्र्यादीनां चतुर्णां मध्ये यस्यापि छंदसो
वक्लुप्तिनाशमनुयजमानोप्यनुक्रमेणानुक्लुप्यते। नश्यति। अत उक्तं प्रयोक्तुः इ
त्यर्च्छः। अयतस्योत्तरमाह॥ ८॥ अष्टाक्षरा गायत्री हिंकारो नवम एकादशाक्षरा त्रि २५
ष्टुब्द्वादशाक्षरा जगती छंदोभिरेवानुष्टुभमाप्नोति यजमानस्यानवक्लोपायेति॥
गायत्र्याः पादस्यस्वतोऽष्टावक्षराणि हिंकारो बहिष्पवमानस्याघोक्षरः तेन सह न

वसंपद्यते।माध्यंदिनस्यपवमानस्यांस्तायौत्रिष्टुभिएकादशाक्षराणि।आर्भवपवमान
स्यांस्तायीजगत्स्यांद्वादशाक्षराणिसहिंकारश्छंदस्त्रयगताक्षराणिमिलित्वाद्वात्रिं॰श
संपद्यते।अनुष्टुबपिद्वात्रिं॰शदक्षरा।तथासतित्रिभिरेवछंदोभिःसहिंकारैरनुष्टु
नमाप्नोतिस्तोत्रा॰साचानुष्टुप्स्वावयवैस्त्रिभिःसहिंकारैरष्टाक्षरादिरूपैश्छंदस्त्र
यंव्याप्यतद्वारासवनत्रयमप्याप्नोतीत्यर्थःभवतिसावाग्भिर्यजमानस्यानवलोपा
पाविनाशायभवतिएवंतुरीयस्यछंदसःसवनत्रयसंबंधइत्युत्तरेत्र्ययुरित्यभिप्रा
यः।उक्तार्थविज्ञानंसंकोचविस्तराभ्यांप्रशंसति।।योवाअनुष्टुभं॰सर्वत्रापि॰स
वनान्यन्त्वायत्तांवेदसर्वत्रास्यापिभवत्येषावाअनुष्टुप्सर्वत्रापिःसवनान्यन्त्वायत्ता

तद्य एवं वेद सर्वत्रास्यापि भवतीति । यो वाऽयं कश्चिदपि पुरुषः अत्र ह्येवं सर्वत्रापि
सर्वत्र यद्व्याप्तिं तां वेद जानाति । कथं तस्यावाप्तिरित्यत आह । सवनानि त्रीण्यपि अनु
246 क्रमेणायत्तां गायत्र्यादिछन्दोद्वारेण संख्याप्राप्तां वेद अस्य विदितुः सर्वत्र व्यापि व्या
पने अप्रतिहतसंचारो भवति । कासावनुष्टुप् । एषा वै छन्दोदोहरसमाहारसिद्धा खल्व
नुष्टुप् उक्तलक्षणोपेता । तथा एवमिन्द्रादेरपसंहारार्थत्वात् पुनरुक्तिः । [illegible]य एवं
विहितं स्तोमचतुष्टयं यज्ञनिर्वाहकत्वेन प्रशंसति । [illegible]य है राज्ञानो ध्वानं धावयंति २४
मा२ येषां नां वीर्यवत्ताः स्तानुक्त्वा तत्त्रिवृत् संच दशः सप्तदश एकविंशः एते वै स्तोमानां वी
र्यवत्तमास्तान्येव युङ्क्ते स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्या इति । [illegible]य है यदा वा रथं तु राजनः सं

247

यामकर्त्तारः अह्वानं अजिमार्ग्गं धावयन्तिगमयन्तिरथान् । तदानीये आज्यानामद्ध्ये वीर्य्य
वत्तमा अतिशयेन वीर्य्यपेताः अश्वाः सन्तितान् युङ्क्ते योजयन्ति रथेषु अयं दृष्टान्तः एवमु व
ज्जातास्तोमानामद्ध्ये त्रिवृदादयोऽतिशयेन वीर्य्यवत्तमाः अतस्तानेव युङ्क्ते स्वर्ग्गप्राप्ति
साधनेयज्ञे नन्तेषांयोजनं स्वर्ग्गस्यलोकस्य समध्ये सम्यक् प्राप्तये संपद्यते । एवं प्रश
स्यस्तोमचतुष्टयमग्निष्टोमस्य प्रतिष्ठा साधनं विधत्ते । चतुष्टोमो भवति प्रतिष्ठा वै
चतुष्टोमः प्रतिष्ठित्याइति । अग्निष्टोमः चतुष्टोमो भवति । विहितं त्रिवृदादिस्तोम
चतुष्टयं निवेशः कर्त्तव्यः सचतुष्टोमः प्रतिष्ठा वै प्रतिष्ठा रूपः स्वत्तुयथापादचतुष्ट
येनोपेतोऽश्वादिः प्रतिष्ठावान् भवति । तद्वदयमपीतिभावः । सा चतुष्टोम क्लृप्तिः प्रतिष्ठि

त्यै। यजमानस्यस्थैर्याय भवति॥ ॥इति सामवेदार्षेयब्राह्मणे महातीर्थब्राह्मणोप

ध्याये तृतीयखण्डः॥३॥ अथोदुम्बर्याः पार्श्वतःसमीपे कर्मिमानार्थम स्थौ

२४७ दुम्बर्युच्छ्रयणीतद्विवक्षुस्तस्योत्पत्तिमाह॥ प्रजापतिर्देवेभ्य ऊर्जं व्यभजत तत उ

247 दुम्बरः समभवत् प्राजापत्यो वा उदुम्बरः प्राजापत्य उद्गाता यदुद्गातौदुम्बरीं प्र

थमेन कर्मणान्वारभते स्वयैव तद्देवतयात्मानमार्त्विज्याय वृणीत इति दे २४७

वानामूर्जं भागे उदुम्बरोत्पत्तिः सोत्तिरीयेभ्यः यते। देवानामूर्जं व्यभजत तत उ

दुम्बर उदतिष्ठदिति। यस्मादेवं तस्मादुदुम्बरः प्राजापत्यो वै प्रजापतिदेवताकः

खलु उज्ञाताप्राजापत्या मोद्दु बरी प्रथमेन कर्मणा निमित्तेनान्वारब्ध इति योऽनवलाख
ये वैवतद्दैवतया प्राजापत्याक्रात्मानमाच्छिद्याय हतीते हुत वाऽत्र वाति। अपवद्य्य मागणी
त्राणी विनियोगः सूत्रकार आह। अग्नेरणो दुबरीगत्वा दद्मु खस्ति घ्नन् दूयुर्णा सहो
ष्पेत्। दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां घृतान्स्वेत्सायोरितिष्वञ्जे वदच्छा दवद्याय जपे
कं न्नमः समुद्रायेति। अपसमीच मोदु बर्यु कृयली विचलेत्॥ ताना उक्षयति घृतान
स्वामारुतउक्षयत्व दिवं स्तनोनंतरिक्षं पृथिवीमिति। तामुक्षूतिउ
र्द्ध्व स्थापयति। मानार्छं घृतान् स्वामारुत इत्यादि मंत्रेण। मंत्रस्यायमर्थः। हे शा
खत्वात्वी घृतानो घातमानएन स्वामकामारुतोमरुतां पुत्रो हे वउ क्षयतु उहं स्था

पयतु। तथा दिवि द्युलोके उत्तमान उपरि स्थितमपतनाय स्तौति तं कुरु तवो द्युयलोन।
तथा ~~दिवि द्युलोके उ~~ अन्तरिक्षे तवस्थो त्येन धरण दृढयते। वमलेन पृथिवी दृं६ह। दृ
२४८ ढं कुरु। अपाध्वर्युणा निचीयमानायाः शाखायाः उजाच न्वारंभं समं च कीर्तिव
248 यते। [illegible]। तामन्वारभत आयो ह्यासदने सादयाम्य वतच्छायायां६ समुद्रस्य हृदय
ह इति। ते [illegible] अद्भिः ब रित्वा आपोः पतैः रायुः यजमानस्य स्व ग्रहापकस्य सवनत्रय
गामिनो वा देवान्प्रति गच्छतो वायइस्य सदने स्थाने सादयामि। तथा अवतच्छा २४८
यायां रक्षकस्य यज्ञस्य छायायां६ सादयामि। तथा समुद्रस्यांबरात्मनोंतरिक्ष
स्यायद्वा समभिद्रवंत्येन मन्त्रिंगादयइति समुद्रः सदा तस्य हृदये मध्यदेशे सा
दयामि १

इणगवी ४

249

इतिशब्दोमंत्रसमाप्तिद्योतनार्थः।अनेनमंत्रेणतीशाखामन्चारनैतेअनुक्रमेणस्पष्टशेत।
मंगतमायुःशब्दंव्याचष्टे॥३॥यज्ञोवाआयुस्तस्यनस्सदनेक्रियतइति।यज्ञआयुः।
सयज्ञोवैअत्रायुशब्देनयज्ञोभिधीयतइत्यर्थः।अस्यव्यक्तिर्मंत्रव्याख्यानाव
सरेप्रदर्शिता।तत्त्वेनमंत्रेणआयुशब्दप्रयोगेणतस्ययज्ञस्यैवसदनेक्रियते।अ
पावतच्छायायामितिमंत्रभागंव्याचष्टे॥३॥यज्ञोवाअपवतितस्यसाछायाक्रियत
इति।पोयपयइत्यः:सखल्ववेतिर[illegible]दति।यजमानैः।अतोऽवनायततथास्येतत्स्याठ
वर नयज्ञस्यैच्छायाकृताभवति।३॥हृदस्येतिनागस्यसर्पैसृ[illegible]तीदर्शयति।३॥मध्यतो
वाआत्मनोहृदयंतस्मान्मध्येसदसऔदुंबरीमीयतइति।आत्मनोयजमानस्यह

दयमग्न्यन्तो वै मह्योरवलु तस्मात्तदानुरूप्याय सोमह्यदेशे अर्द्धवरीमीयते। प्रतिष्ठिते।
मैत्रो समुद्रशब्दाभिधेयस्य ब्राह्मणे सदः शब्देन व्यवहारात्तस्य सदःशब्द एवान्तेऽस्विव
२४९ च्छितइत्यर्थः भवति। अथोदुंबर्याः तु मैत्रेणोपयोगे। नमः समुद्राय नमः समुद्रस्य
249 चक्षसे मा मा पुरन्वी हासीदूर्गास्यूर्जोदा ऊर्ज मे देह्यूर्ज मे धेह्यन्नम्मे देह्य
न्नं मे धेहि स्वाहेति मैत्रोऽस्तीति तत्र नमः समुद्रायेति वाक्यद्वयी व्याचष्टे। ६। नमः समुद्रा
य नमः समुद्रस्य चक्षसे इत्याह वाग्वै समुद्रो मनः समुद्रस्य चक्षसा त्यामेव त २४
न्नमस्करोतीति। वाचो निरवधिकत्वात्समुद्र इत्युच्यते॥ वाग्रूपसमुद्रस्य मनसः
पूर्वरूपत्वात्समुद्रस्य चक्ष इत्यनेन मनन उच्यते। मन एव [illegible]यरूपे वागुत्तररूपमि

× साम्नेनमस्कृत्यसाम्नार्त्विज्यं करोतिनसाम्नोहीयते ॥ नः सामापहृतेऽप्रति । यः पुमान् एवं उक्तकारीत्या × ५

तिहिश्रुतिः कौषीतकिः । तत्र तथा सत्यमुं न्तागेपठन्तु ज्ञाता वाचो मनसश्च नमस्कारे कृत
वान् भवति मामायनर्षेर्त्यमुं न्तागे व्याचष्टे ॥ छ ॥ मामायन ब्राह्मणो हासीदित्याह सामवे
यन्नर्वी साम्न एव तन्नमस्कारो त्यार्त्विज्यं करिष्यन्निति । यनर्षी यन नैंद्राच पुरुषा उ
न त्रिभाग्नोतीति । यन वौ साम वै तत्र पासत्ये तत्पाठेन साम्न एव नमस्करोति । कः
२४ आर्त्विज्यं करिष्यन्तु ज्ञाता । एतदेव विरोधि । छ । यो वा एवं साम्ने नमस्कृत्य साम्ना
सामगाननिमित्तेनार्त्विज्यं करोति । स साम्नः सकाशान्न हीयते । न वियुक्तो भवति ।
एवं उ ज्ञातारं साम न अपहृते न परित्यजति । सामाप्यने न न ...तं भवति । तच्चैव नैप
रार्त्विप्रयुक्तवानिति न हि नस्तीय छः । न केवलमस्य साम हृतं बाचो भावः । किं तु

अच्छदीयतिंदापिनघ्नाप्नोतीत्याह॥ ॥ यएनमनुव्याहरतिसआर्त्तिमार्छतीति। योन्यः
पुमानेवमुक्तप्रकारेणार्त्विज्यकारिणमनुव्याहरतिअधिदीपतिसएवार्त्यधिकौ
२५० एवमुक्तमार्छतिसर्वतःप्राप्नोति। अपोर्णसीत्यादिमंत्रजातमुपादायतत्रोत्स
र्यमाह॥ ॥ ऊर्गस्यूर्जोदाऊर्ज्जंमेदेह्यूर्जंमेधेह्यन्नंमेदेह्यन्नंमेधेहिप्रजाप
250 तेर्वीरेतद्दुदरम्यत्सदऊर्गुदुम्बरोयदौदुम्बरीमध्यस्ससदसोमायतेमध्यतएवत
त्प्रजाभ्योन्नमूर्जन्दधातीति॥ मंत्रजातस्यायमर्थः। हेउदुम्बरित्वमूर्गसि। अन्न २५०
मसि। देवानामन्नविभागेउत्सन्नत्वादतऊर्ज्जोदा। अन्नेस्यदात्रीत्वमसि। ऊर्ज्जमिम
ह्यंदेहितथाचमेमयिऊर्ज्जंधेहि। स्थापयमेइतिसुपांसुलुगित्यादिनासप्तम्याःशे

त्रावेरूपसिद्धिः। उर्गाएवार्द्धः। अन्नमेदेहीतिशब्दीतरेलोच्यते। सदइति। यतएतत्सजा
पतेः उदरेश्वलुउदुंबरइति। यत्तत्रऊर्क् अन्नमेव। तथासतियदौदुंबरीसदसोमध्येमी
यते। तन्मध्यतएवमध्यदेशउदरएव। प्रजानामन्नासिञ्चन्मन्नेऊर्जन्दधाति। स्था
पितवाञ्छवति। प्रजापतेर्मध्यउर्कस्थापनमेवप्रजानांजीवनाय। तेषामुदरेऽन्नं
स्थापितेनवतीसुर्द्धः। अन्नमितिसूत्रमिच्छस्यव्याख्यातं। एतदेवव्यतिरेकेदोषप्रदर्श
नेनद्रढयति। तस्माद्यत्रैषायातयामाक्रियते तत्प्रजाअशनायवोभवतीति। तस्मा
न्मध्येस्थापनादन्नंदर्शयति। यस्मादेवंअतः यत्रैषाउदुंबरी अयातयामा। मंत्रराहि
त्येन गतरसासती क्रियते। तत्रदेशप्रजाअशनायवः क्षुधिताभवन्ति। यस्मादेवं

तस्मामैत्रेणास्थापनादन्नं दधातीति सैवं च। मध्यतोन्नं दधातीत्यत्रैव। कितन्मध्यमन्न
२५१ विवक्षितं। कथं वा तत्स्थापननिधाने प्रजानामन्नप्राप्तिर्भवतीति। तत्राह। ७। साम देवाना
मन्नं॰ सामन्येव तद्देवेभ्योन्नमूर्ज्जं दधाति स एव तदूर्ज्जं बिभ्रत् स्थितः प्रजाभ्य ऊर्जं विसृ
जतीति। तस्य साम्नोपजीवनं प्रायश्चित्तमिति सामविधाने उक्तं चाद्यान्नवत्तृप्तिकरत्वा
द्वा। देवानामन्नं॰ साम। तत्र प्रापयति सामन्येव देवानामन्नमूर्त्ते साम नि ऊर्जमन्न
न्दधाति किमर्थं देवेभ्यः देवांस्तर्पयितुं। स इति स्थित इति च लिंगव्यत्ययः। २५१
तत्र प्रास... एव तद्देवदेवानामन्नं रतं ऊर्ज्जं प्रजेभ्यस्थितं साम प्रजाभ्यः एषामन्नं
य ऊर्जं विसृजति प्रयच्छति। अथोदुम्बरीप्रसंगादुद्गात्रादीनां स्वस्वप्रयोगादिव्या

वस्थामाह॥ ॥ उदङ्ङासीन उद्गायत्युदीचीं तद्दिशमूर्जा भाजयति प्रत्यङ्ङासीनः प्रस्तो
तिप्रतीचीं तद्दिशमूर्जाभाजयति दक्षिणासीनः प्रतिहरति दक्षिणां तद्दिशमूर्जाभाजय
ति प्राञ्चोन्य ऋत्विज आर्त्विज्यं कुर्वंति तस्मादेषा दिशो वीर्यवत्तमे ता हि मनुष्या विष्ठाः
श्रीणीतीति॥ यो दुंबरी हर्यंगानां विनिर्मिता। तस्यामुदङ्ङासीन ८ उदग्गदेशे स्थित्वा उ
द्गाता गानं नागङ्गायति। तेन उदीचीं दिशं ऊर्जा अनेन नाजयति। वक्ष्माणं करोति। एवं
प्रस्तोता प्रत्यङ्ङासीनः प्रस्तौति तेन प्रतीचीं तद्दिशमूर्जा नाजयति। एवं दक्षिणाभि
मुखः प्रतिहर्ता दक्षिणां तद्दिशमूर्जा नाजयति। अन्ये होत्रादिसप्तर्त्विजः प्राञ्चः प्राङ्मु
खाः आर्त्विज्यं कुर्वंति। तस्माद्दक्षिणाभिमुखमनुष्ठितत्वादेषा प्राचीदिक् दिशाम

न्यासाम्मद्धो वीर्यवत्तमाः अतिशयेन वीर्यवती। तस्मादिन्द्रस्य विवरणे मेती ही त्यादि।
अत्र ब्रह्मवादिनः प्रश्नमवतारयति॥८॥ ब्रह्मवादिनो वदंति कस्मात्सत्यात्राद्वोन्य
२५२ ऋत्विज आर्त्विज्यकुर्वन्तीति विपरिकृत्यो ज्ञातार इति दिशामभीष्टो दिशामभिश्री
252 ता इति ब्रूयात्तस्मात्सर्वासु दिक्षु न विद्यते सर्वा ह्यभीष्टाः प्रीताः इति। ब्रह्मवा
दिनो वदंति कस्मात्सर्वासु दिक्षु नैव विद्यते सर्वा ह्यभीष्टाः प्रीता इति। सर्वासु दिक्षु ×
× सत्रकुतो हेतोरिति तत्रोत्तरमाह। दिशामभीष्टो दिशामभि प्रीत्या इति ब्रूयात्तस्मात् × २५
सर्वेश्वरात्माग्न्यार्त्विज्यकरणे दिशामभीष्टो चतसृणामपि दिशामभितो यागाय ब्रजना
यामिर्भ्रमयेवा नवति। तथा दिशी सर्वो सामभिप्रीत्येगामिप्रीणनाय नवति। एकाम

253

त्रिदिशामनन्तिहायसीनावनायेत्यर्थः । एवमुत्तरं ब्रूयात् । यस्मादेवं तस्मात्सर्वासु दि
क्षु अन्नं विधत्ते लभत इत्यर्थः । उक्तार्थस्यैवोपपादनं सर्वा हीति । तस्मात् सर्वास्व
पि दिशः अग्नीध्रा अप्रीतास्तस्मात्सर्वासु दिक्षु अन्नं विधत इति युक्तं ॥ ॥ इति म
हाब्राह्मणे ताण्ड्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥४॥ ॥ अथ समेत्यकं द्रोणकलशस्य
प्रोहणं विवक्षुस्तस्योत्पत्तिमाह । ऊ । प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति सोऽशोच
त् तस्य शोचत आदित्यो मूर्ध्नोऽसृज्यत सोऽस्य मूर्धानमुपादहत् स द्रोणकलशोऽभवत् तस्मि
न् देवाः शुक्रमगृह्णत तं वै स आयुषाऽत्विमत् स जीवद्वायुषा त्विमति जीवति य एवं वे
द । इति । प्रजापतिरकामयत । मूर्ध्नो मस्तकप्रदेशे स्वोत्पत्त्यर्थं उदहनत् ऊर्ध्वं धाति तथा
१ स कामार्थः । तस्य शोचतः आदित्यो मूर्ध्नोऽसृज्यत सृष्टो जातस्तः सृष्ट आदित्यः तस्य प्रजापते

न्तः सन्निच्चोमस्य द्रोणकलशोऽभवत् तस्मिन्कलशे देवाः शुक्रं शुक्रीरीतं सोमरसं प्रत्यगृ
ह्णन् तान्गृहीतवतः स प्रजापतिः आयुषा शिरोभिन्नवद्दीनेनायुष्यपात्रेणाग्नात्रिरभवत्
253 तामार्त्तिमत्यजीवत् अतिक्रम्य चिरकालं जीवितवान् स्वशिरो नागकपाले आप्यायक
स्य सोमरसस्य धारणेन आर्त्तिं पर्यहरद् इत्यर्थः। अपो ह्यैव वेदनं प्रशंसति ॥ ७ ॥ आयुषा
र्त्तिमतिजीवति य एवं वेदेति। योऽन्य एवमुक्तमर्थं जानाति स आयुष्पात्रेणेति कायुः हृदये
ल जनिता या आर्त्तिः तामतिजीवति अतिक्रम्य शतवर्षं जीवति। स्वान्ता ८ स मैत्रकं द्रोण २५३
कलशं प्रोहाण्यी विधत्ते ॥ ७ ॥ ते प्रोह ह्यानस्य त्वोसौ प्राजापत्योऽसि प्रजापतेर्बार्हस्पत्यस्यायु
पात्रमसीदमहममी प्राञ्चं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति। तं प्रजापतिशिरस्त्वमुप

बार्हस्पत्योसि र

त्ते कल्व शंवानस्य ग्रह इत्यादिना मैत्रेण प्रोचीं ग्रोह इत्येरयेत् । एतस्रोह रेणमुज्जा ग्रादिदिवित्ति
रपि कर्त्तव्यौ । तथा च सूत्रं । उत्तमसीति द्रोणकलशमालभ्य वानस्पत्योसीति प्रोहेयु
रिति । अयं मंत्रः पूर्वं व्याख्यातः । अथ मंत्रस्य प्रथमभागस्य तात्पर्यं व्याचष्टे । उपयद्दाहवा
नस्पत्य इति सत्येनैवैनं प्रोहतीति । तन्मंत्रेणाज्जाता वानस्पत्य इति यदाह । तत्रेन एनं
द्रोणकलशं सत्येनैव प्रोहति । वस्तुतो द्रोणकलशस्य वनस्पतिविकारत्वात् । सत्येन
तेन मंत्रभागेनैव प्रोहली कृतवान् भवति । अथ द्वितीयभागस्य तात्पर्यमाह । । उपय
दाह बार्हस्पत्य इति बृहस्पतिर्वै देवानामुद्गाता तमेवतदन्वारभत इति । बृहस्पतिर्वै दे
वानामुद्गाता तं बृहस्पतिमेव पुनः प्रेरयति । अथ तृतीयचतुर्थभागयोस्तात्पर्यमा

हाऽयदाहप्रजापत्यइतिप्राजापत्यौह्येषदेवतयायद्द्रोणकलशोयदाहप्रजापतेमुर्द्धेतिप्र
जापतेर्ह्येषमूर्द्धउदहन्यतेति।द्रोणकलशस्यप्रजापतेर्मूर्द्धरूपत्वमुक्तप्रकारेणस्प
५३ १५५ २५१ ष्टंतस्मैवैचादेवस्यप्राजापत्यइत्युच्यते।अथपंचमस्यनागस्यतात्पर्य्यमाहाऽऽयदा
हास्यायुपात्रमित्यानिह्येतदन्यानिपात्राणियत्द्रोणकलशोदेवपात्रेद्रोणकलशइ
तिमैत्रेअस्यायुपात्रमितियदाहाज्ञातानघनक्लियतिशेषः।तत्कथमयुनक्तिइतितत्राह।
द्रोणकलशइतियत्पात्रमसितत्त्वपात्रमसि।एतत्पात्रेअन्यानिमनुष्याणांपात्राणिप्र २५३
तिहिअतीत्यवर्त्ततेखलु।अथवोमनुष्यास्तेषांपात्राण्यतीत्यवर्त्ततइतिव्याचक्षाणोअस्या २५४
युपात्रत्वात्ततेनान्येषामतिक्रमणंप्रक्रमित्यतिक्रमणमेवदर्शयति।अयंद्रोणक

255

कलशो देवपात्रं देवानां पानसाधनं पात्रं । अत्रस्थो हि सोमस्तद्देवार्थं गृह्यते । तस्माद्दे
वपात्रत्वादितरपात्राति क्रमणेनास्यायुपात्रमिति मैत्रभागेयुक्तं इत्यर्थः । इति विदुषः
फलमाह ॥ छ ॥ देवपात्रं भवति य एवं वेदेति ॥ ५३ ॥ कण्ठेन्तः सदेवपात्रं देवपात्रं द्रोण
कलशसदृशाद्भवति सोमयागानुष्ठाता भवतीत्यर्थः । अथ प्रासंगिकं किंचिदाह ॥ छ ॥ ब्राह्म
णीपात्रे न मीमांसेत यं ब्राह्मणं विद्वमन्येत स देवपात्रमाप्नोति न मनुष्यपात्रात्छि
द्यत इति । ब्राह्मणी पात्रे पात्रतावेश्यं पात्रं भवति न वेति । न मीमांसेत विचारं न कु
र्यात् किं ब्राह्मणाक्षवमात्रेण न मीमांसितव्यं नेत्याह । यं पुरुषं ब्राह्मणं विद्वमन्ये
त इव शब्द एवकारार्थः ज्ञो ब्राह्मण एव यदि निश्चिनुयात् । तदा तद्विषये वक्तव्य विधादि

त्या॰

×पात्रमन्येति। विद्यातपोयुक्तेयत्रपात्रं भवति। तत्त्वास्मिन्नपि भवतीत्यर्थः। किंच स पुनान मनुष्य×२

१
सत्रावासइज्ञावन्त्वमीमा॰ सतेसर्द्धः। नपा चस्मृति। नष्टोक्षोत्रचर एोनस्वाध्यायीसयुतेतथा। हृद
येक। ययेदेवैसर्व्वदेवमयोद्विजइति। एवंयस्मिन्विचारमहं चापात्रमेवेति यो निश्चयं करो
ति तस्यतदैव पात्रान्नक्षिप्यतेमनुष्याणां पात्रेभवती त्यर्द्धः। उक्तो द्रोणकलशप्रोहलीहवि
५४ र्धानादधः कर्त्तव्यं। तत्राद्गगतनाम वरोधानायेति वक्ष्यति। अतोवा गन्धसीर्बीचंचक्कमा
रव्यापिकामाहत्वा। वाग्वैदेवेभ्योपाक्रामत्स्वायःआविशत्तीदेवा। पुनरयाच॰ सात्रब्रू
वन्त्यपुनर्द्धामेकिंन्नस्ततः स्यादितियत्कामयध्व इत्सब्रूव॰ सा नब्रूवन्त्यदेवाऽस्मा २५
खुमनुष्याअपरती प्रवेशया॰ सोनास॰ स्त्रषाअसामतीति। पुरादेवेभ्यःससंकाशास्व
यमात्मानं प्रकाशयंतीवाकू अपक्रामत्। आत्मानमप्रकाश्यापगतामहत्। वेशाब्दःहे

म

त्वैतरस्य सिद्धत्वं। तथा चैतत्तिरीयके। वाग्वै देवेभ्योपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाने सादिः सा
पगता अपः प्राविशत्तूती वाचं पुनर्यज्ञार्थमयाचन्त। आर्थयन्त। ताश्च पुनरब्रुवन्। कि
मिति यत्पुनर्दद्याम अस्य छामनो स्याकेततः किं फलं स्यादिति पृष्टास्ते देवाः न हि यस्य त्वी
कामयेद्धु इसस्य क्षवन्तु। ताश्च दृष्टाः पुनरब्रुवन्। यदेवम अप्रतं पुरुषादिकं अस्मासु
मनुष्याः तदुपलक्षिताः सर्वे प्राणिनः प्रवेशयान्न प्रवेशयेयुः। तेइ दृवचन स्पेदस्मृ
पीतेनापरलेन असंसृष्टाः सीसर्गरहिताः असाम अमवेमः। उत्कार्थम्बलस्य विदः फ
लमाह।। पुद्धअस्माश्चापः प्रता नवीतिय एवं वेदेति।। इति स्पष्टार्थः। अथ प्राप्ताया
वाचः वनस्पतिप्रवेशमाह।। ८।। सा पुनर्नोचसकामयसा वनस्पतीन्प्राविशत्तान्देवाः पु

वृश्चानितितस्माद्वनस्पतीन्वृश्चेन किंछुरणावज्रेण ॥४९

नरश्चात्व॰ स्तान्तपुनरददुस्तानशपन्स्वेनवः किंछुरणावज्रेण वृश्चानि देवशप्ताहीति ।
२५६ पुनस्तामङ्कः पुनर्हतासा । मच्चक्रामत आतिक्रम्य सावनस्पतीनरेद्धान्प्राविशत्प्र
विष्टांतान्देवाः इत्यादिमशपन्नित्येतः स्पष्टः शापप्रकारमाह । वायुधात्स्वेनस्वस्मी
256 वेचिनावानस्यच्छेनकिंछुरणादंडेनयुक्तेन वज्रेणपरश्वादिना वृश्चान्वृश्च्युरिति ।
यस्माद्देवैतस्मादिदानीमपिस्वेनकिंछुरणावज्रेण वृश्चीति । हियस्माद्वनस्पतीयोदेवैःश
प्ताः अतइत्यभिप्रायः । इदानीमक्रूसेर्वचेदकुप्रविष्टायावाचः चतुर्द्धाविभागमाह । छा ।( २५६
तांवनस्पतयश्चतुर्द्धावाचंविन्यदधुर्दुन्दुभौवीणायामक्षेतूणवेतस्माद्देषावदे
षावत्तुनमावाग्याबनस्पतीनांदेवानां॰ घोषावागासीदितितास्तेषुप्रविष्टांवाचंव

नस्पतयश्चतुर्द्धा चतुःप्रकारं स्विन्यदधुः । स्विनाप्यनिर्वर्त्तनमकुर्वन् । केचित्तु आतोद्यं दुंदुभे
र्य्यो वीणायां वेणुनिर्म्मितं तत्तु संवंशाद्यां स्विय पंचांगमकेरपादि चक्रयोर्मध्यवर्त्तिनि
तिर्य्यग्दंडं उलूखलं वेणुपर्युषितं तस्मादुक्तपदार्थप्रवेशादेषैव वाक् वदिष्यति । अतिशयेन व
क्री । अत एषैव वल्गुतमा चारुतमा । वाक् यां श्रोत्रमनोह्लादिनीत्यर्थः । एषेत्युक्ते के
त्याह । या वनस्पतीनां वनस्पतिविकाराणां दुंदुभ्यादीनां संबंधिनी । उक्तस्यैव विव
रणं देवानां हीति । यस्माद्दुंदुभ्यादिषु प्रतिष्ठा वाक् वदिष्यति वल्गुतमा च अतः खलु
देवानां योग्यासीत् । इदानीमध्वरस्य वागवरोधमाह यतः द्रोणकलशः प्रोहति तदुपरि
दशापवित्रस्थापनं च विधत्ते ॥ ॥ अपो धो द्रोणकलशे प्रोहति तस्या वाचो वर

थाउपर्य्युपर्य्यञ्चौ पवित्रे प्रयच्छन्तु नयत एव वाचं परिगृह्णन्ती ॥ अहम घोषः अहस्याव
२५१ 251 वहितेऽधः प्रदेशाद्धोलकऽउंशंग्राहि ह्नद्यानारः । तत्र प्रोह्णि तस्माद्धप्रविष्टापावाचोव
रुध्याअवरोधनाय भवति । तथाउपर्युपर्यञ्चै ब्रह्मस्याव वहिते उपरिभागे पवित्रे
प्रयच्छन्ति तथा सति ऽभयं एव वाचं मह्नस्थौ परिगृह्णन्ती स्यायतां कुर्वीति । पाक
स्पर्शनं निंदा प्रवृत्तेऽतस्याः स्पर्शं विवर्जयेत् ॥ ७ ॥ यस्य काम येता सर्यमस्य यजूंकुर्वथ्यो २५
वा चं वृ ~~यो यस्य प्रियस्याद्तुपस्पृशन्ते दौर्भाग्य~~ आयेति द्रोणकलशं प्रोह्न्नचो
ऽकुत्सां महद्भुपस्पृशेदसुर्य्यमिस्य यजूंषि ऊहेरोति वाचं वृङ्क्ते योऽस्य प्रियस्यादतुपस्पृश

258

न्नद्वौ प्रोहेत्प्राणा वै द्रोणकलशः प्राणानेवास्य कल्पायतीति। अस्य यजमानस्य यद्यसु
र्य्यमसुरेभ्यो हितं देवानामप्रीतिकरं कुर्य्याम्। अस्य वाचं चेदृञ्जीयवर्ज्जयेयं प्रति हन्त
व्यं वनं करोमीति। यस्य यस्मै यजमानाय कामयेतोज्जातात स्मै द्रोणकलशं प्रोहेन्न बाहु
भ्याम ब्रह्मणमुपस्पर्शयेत्। तथा सति अस्य यज्ञमसुर्य्यं करोति। अस्य वाचं वृङ्क्ते वर्ज्जयति।
अथाब्रह्मोपस्पर्शने तत्र निषिद्धमित्यभिप्रायः। अथो खल्वैतद्वल्येन योयजमानोऽस्या
द्भातुः प्रियस्यात्तस्योक्तदोषद्वयाभावायाब्रह्ममनुपस्पर्शयन्प्रोहेत्। तथा सति योऽयं द्रो
णकलशः स प्राणो वै प्राणरूपकत्वोऽन्नतः। प्रजापतेः शिरस उत्पन्नत्वात्। अतः अनुपस्प
र्शन्द्रोणकलशं प्रोहन्नुज्जाता अस्य यजमानस्य प्राणानेव कल्पयति। यजमाने स्वा

रपितवा भवति। अतो हस्तस्पर्शनमकृत्वा प्रोहेदितितात्पर्यं। ननु हस्तस्पर्शाभावेन यजमा
नेवाक्स्थापनमुच्चितं। तदङ्गत्वाकथं प्राणकम्पनं स्वेरुद्धमिति। नैषदोषः। यजमानेप्राणो
१५८ नव्याप्रियते। यदा च प्राणस्यतद्देवाव्याप्रियते। तथाकैश्चीतकापी। यत्रैतदधीतेवाऽभाष
तेवावाचितदाप्राणोभवति। वाकृतदाप्राणीरेढि। अथयत्स्वपिति तूष्णींवा भवति। प्राणे
258 तदावाग्भवति। प्राणस्तदावाचंरेढी। ननुचितरेषामिवोज्ञातृणामन्येनैणवरणाभावा
त्। कथमेषामार्त्विज्यकरणमितिब्रह्मवादिनः प्रश्नमुपक्षिपति। कौ। यच्चिसाङ्गवी २५८
चान्यान्त्विजोवृणते कस्मादुद्गातारोवृताआर्त्विज्यं कुर्वन्तीति। यत्तु यदेनाभिसंस्प
ऋरेवमाद्दियपरिक्षूयुः। वचनप्रकारमेवप्रदर्शयति। वाचाइन्द्रहोतातमरत्तः पोत्रा

२५९

दिक्स्यादिरूपयागस्यान्होत्रादीनृत्विजो वृणते। अध्वर्यवो वा। कस्मादिक्स्यादिस्यपृ
तेषामेवमुत्तरं ब्रूयादित्याह। ७। यत् द्रोणकलशमुपसीदन्ति तेनोद्गातारो वृता इति।
यस्मादेते द्रोणकलशमुपसीदन्ति प्रोहितितेन ते वृता एव मार्त्विज्यं कुर्वन्तीति। कथं द्रोण
कलशेनैषां वृत्तिरित्यत्राह। ७। प्राजापत्या वा उद्गातारः प्राजापत्यो द्रोणकलशो द्रोणक
लश एवैनानार्त्विज्याय वृणीत इति। यस्मात्सकप्रजापतिसंबंधाद्व प्रजापतिः सामेति
श्रुतेः। तत्संबंधाद्धाउद्गातारः प्राजापत्याः द्रोणकलशश्च तन्मूर्द्धत्वात् स तेषां प्राजापत्यः।
तथा सत्यनयोः समानसंबंधात्तेन तेषां वरणमिति। अथ द्रोणकलशं प्राङ्मुखः प्रो
हणस्याय माशयइत्याह। ७। प्राञ्च उपसीदन्ति प्राञ्चो यह स्याग्रे करवामेति। इतः प्र

वमितेषामुद्गातृगणो गाने प्राङ्मुखत्वासीनवात्तद्रोणकलशाभोहरणे प्राङ्मुखाय वोपसीदेति। कथं
बुध्येति यदस्यायेश्वादौ प्रपामं कर्म्मप्रांच: स तत: करवामेति। अथ कलशस्य प्राङ्मुख प्रोह
२५७ येस्त्राच्यादिशोऽभिजयायेत्याह॥८॥ अनभिजितो एषोऽर्जन्तृणो दिग्यत्प्राचीयद्रोणकल
२५९ शप्राचीं चैत्रोहति दिशोऽभिजित्याइति। प्राच्याग्पनभिजितत्समौदुम्बरे गाने उद्गातृगणो प्राङ्मुखगा
नानावाभिप्रायकैस्पष्टं। ननु रथादिकमप्यादध्यो मुन्नाएव वहतीति कथमुद्गातृगणो यदेया
गइति प्रश्नमवताप्यद्रोणकलशोऽप्याप्तिरेव तेषां योगइत्याह॥९॥ यन्निसाङ्कुरं तराश्च:
प्रासे वै युज्यते तं तराशम्पोऽग्नत्द्रोणकउद्गातृगणोऽप्याग इति यद्रोणकलशमुपसीदंतिस २५८
एषाप्यागस्तस्मादप्यकैरिवापसङ्घन्नस्याप्युक्तोवहतीति। प्रासेवोरथयुगस्यस्तुभिर

गतो नयपाशैर्वरमुतयो र्मध्ये गगश्वोपयुज्यते । शम्येशाकटयुगस्यो नयपाश्वर्वकीलके
तयोर्मध्ये नद्धान्तपासतियत्रास्वरथे कूपमुद्धानृणां योग इति प्रश्नः । यदेते द्रोणकल
शी हविर्द्धाना स्याधस्थितमुपसादितिस एव पाध्यो ग इति । तस्यात्तरेतस्माद्धकैरेवानन्य
च्चितैरेवउपसर्पी कलशोपंदनैकत्तेवी । तपासति न ह्यायुक्तो वहस्यमुद्धा हृवर्गौः ॥ ॥
स इति सामवेदेर्पपञ्चाशे महातांड्ये ब्राह्मणे षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः । ५ ॥ अथ याको
मुपरि द्रोणकलशाध्यूहने विधत्ते । क । ग्रावणः सं साध द्रोणकलशमध्यूहति विदैग्रा
वाणो नं सोमो राष्ट्रं द्रोणकलशो यद्ग्रावसु द्रोणकलशमध्यूहति विशस्येव तद्राष्ट्रमध्यू
हन्तीति ॥ ॥ द्रोणकलशाध्यूहनकर्तृ निरुद्धातृ निः अथ मम निषिवसाधनानन्त्राह्मः सं

साधपश्चाद्द्रोणकलशस्याध्यूहनं कर्त्तव्यं। तथा सति ये ग्रावाणः सीतिनेविद्रुबद्धः खसीरस्यायो
गात्तेषां द्विस्त्रवहारः सोमस्यान्नचैवप्रसिद्धा यो द्रोणकलशः स राष्ट्रं राष्ट्रमिति राजे
२५६० २६० तिकेचिद्राजानमित्याप र। तथासति यज्ञावसुसोमरसाधारं द्रोणकलशमध्यूहेति
तत्तेन विश्पवराष्ट्रं ग्रन्लस्यद्दमध्यूहेति। स्थापितवीतोन्नवीति। अथ यजमानस्य पापं का
मयमानउद्गाता एवं कुर्यादित्याह। उ। यं द्विष्याद्द्विमुखवान्न्याह्नः हन्वेदमहममनुष्या
यत्रामनुष्याः पुत्रममनुष्या विशामुष्याद्दन्नधानिरूहामीति निरूहेद्द्विशा एवेन
मन्नाधान्निरूहतीति। उद्गाता यज्जमानं द्विष्यादद्विष्टि। तस्मै ग्रावकः अत्रिपवीप २५६१
ज्ञानि मुखवान् परस्परनिवृत्तमुखावरुन्वाहृतमिदानीमम ह१ स्य देष्टव्यं यजमानं अमुष्मि

261

त्यत्रतन्नामनिर्द्दिशेत्। कर्णममुष्यायणीअमुष्यगोत्रासन्नीअमुष्याःपुत्री।अमुर्ष्याविशांस
काशादत्रादत्राप्यमुष्याइतिपंचम्याविशानामनिर्द्दिशेत्।एवमहममुंदेष्यीयजमानंवि
शोन्नाघात्त्वनिरूहामिनाशयामिइत्येवमेत्रमुष्यार्य्यनिरूहेत्।एवंकुर्वन्नुद्गाताविशो
न्नाघात्त्वेनंयजमानन्निरूहति।अथयजमानस्यनेदृकामयमानएवंकुर्य्यादित्याह।।
योस्यप्रियःस्यात्तममुखान्नाक्षःक्लेदमहममुष्यायणममुष्याःपुत्रममुष्यांवि
शस्यमुष्मिन्नन्नाद्येप्रहामीत्यस्मूहेद्विश्यस्यैवेनमन्नाद्येप्रहरतीति।इत्थंवाक्यैनेवव्या
ख्यातप्रायमिदं।।[illegible]प्रियस्यचाप्रियस्यचोन्नयस्यप्रयोगमनादृत्यात्मनएव
श्रेयकामंकामयमानआह।।छ।।अथातउन्नयमनादृत्यदमहम्मांतेजसिब्रह्मवर्च

सेयं हापीतर्ह्यूहे तेजस्येव ब्रह्मवर्चस आत्मानमभ्यूहतीति। अथोत उन्नयं द्वेष्यस्याप्रियं
सपिजनस्य मख्याना हृत्येस्वर्च्छः। मामि स्त्वात्मनो नाम निर्दिशेत्। तेजः शरीरकीर्तिः। ब्रह्मवर्च
२६१ ज सैषा ता पीस नस्ये तेजसो व तरत्स सुज्ञानं [illegible]
यः कामयेत विशा राष्ट्रं हन्यामीति स्य ग्याक्रोऽधोद्भात् कलशात् सादयित्वोपांशु स
वनमुपरिष्टादभिनिदध्यादिदमहममुष्याविशादो राष्ट्रं हन्मीति विशो वत राष्ट्रं हन्ती
ति। यः उन्नाता कामयेतेति। किमिति परिजने नामु राजा न हन्तो इति स ग्रावाणो वृष्य एप
कूटप कूष्ठा पपि त्वा [illegible] यः भूमावेव द्रोणकलशे सादयित्वा उपांशु सवनं उपांशु ग्रहा
र्थं स्पृतये नतं ग्रावाणं द्रोणकलशस्य उपरिष्टादभिनिदध्यात्। इदममिदानामहम् २६१

262

मुयात्विशात्रमृत्विग्भिः परिवृतैः अदो राष्ट्रमुंमे राष्ट्रानं हन्मीति। ग्रहयाद इन्द्रस्य नयन्त्रपरिजनानां
राज्ञश्च नामग्रहणीयात्। शिष्टस्य स्पष्टमयं कल्पः। अन्यस्मिन्नपि यजमाने तद्देशराज्ञोऽप्रियस्य
पापचिकीर्षायां कार्य्यमिति केचित्। यजमानस्यैव राज्ञ इत्यपरे। तदेवं पंचकल्पा उपन्यस्ताः
स्ताः। तत्र प्रथमो निरस्तप्रयोगान्तैः शिष्टास्तु तत्संपादितकामनार्थ्या इति मैत्रेयीवसव वस्थैता
दिभिर्मन्त्रैर्द्रोणकलशसम्मार्ज्जनं वक्ष्यति। तत्र से पुनाप आदित्यं दः। सुवर्ष्टिविद्धे हितव्य
मित्याह। ७। यो वै दैवानि पवित्राणि वेद पूतो भवतीति स्पष्टोऽर्थः। कानि दैवपवित्राणि नाम यज्ञियो
न्याह। ८। ब्रीदा ७ सि वै दैवानि पवित्राणि तैर्द्रोणकलशी पावयतीति। यानि दैवानि देवसंबंधी
नि पवित्राणि शोधकानि तानि ब्रीदा ७ स्येव रवस्तु तैः सह द्विमेमं त्रैरिस्पर्छैः। द्रोणकलशी

पूतोयज्ञियोभवतियएवंवेद ॥ ३

२८

सोमंधारणाय पावयेति पावनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ अथ देवपवित्राख्यच्छंदोभिर्युक्तं पावनसाधनमं
त्रानाह ॥ ३ ॥ वसवस्त्वा गायत्रेणच्छंदसा पुनंतु रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेनच्छंदसा पुनंत्वादित्यास्त्वा जा
२६२ 262 गतेनच्छंदसा पुनंत्वेतानि वै देवानि पवित्राणीति ॥ सिद्धो मंत्रार्थः ॥ सम्मृजंत्विति मंत्राम्ना
ने सिद्धे पुनंतु इतीदानीं वर्ण्यते ॥ संमृजंत्वित्यस्य व्याख्यानार्थमिति मंतव्यं ॥ अथ वा मंत्रपा
ठ देवतस्मिन्नसिद्धे पुनंत्विति वा प्रयोक्तव्यमिति वैकल्पिकत्वबोधनार्थं मंत्रब्राह्मणयोरन २६
योरपि प्रमाणत्वाविशेषात् ॥ यथेंद्राग्नीत्रिवामह इत्येव स्वाध्याये सिद्धे इंद्राग्नी विहवा
महइत्यनुवर्णनी ॥ हवामह इति वा प्रयोक्तव्यमित्येवमर्थमिति तद्वदिहापीति मंतव्यं ॥ एवं
जातीयकेषु विकल्पो द्रष्टव्य इति निदाने निर्णीतत्वात् ॥ अथ सर्वमेव दशपवित्रस्य अ

263

कुर्वे विधातुमाक्रमायिकामाह। ॐ। स्वर्ज्ञानुर्ह्वाऽऽसुर आदित्यं तमसाविद्ध्यत्ते देवान
यज्ञान ६ स्तेऽत्रिमुपाधाव ६ स्तस्यात्रिर्ज्ञासेन तमोपाहन्य च्च प्रथममपाहन्सा हरिण्यविर
न्नवद्द्वितीय ६ सा रजताय त्तृतीय ६ सा लोहिनीर्यावल्लमभ्यातत् सा शुक्लासीदि
ति॥ पूर्व्वं स्वर्भानुर्नामिकोऽसुर आदित्यं तमसा यकारेणाविद्ध्यदावृतवान्। तेन सर्व्वे दे
वा नाऽज्ञासिषुः ते देवा अत्रिं महर्षिमुपाधावन्नादित्यस्यावरणं यकारमपजहीति। त
स्य तमोऽत्रिर्ग्रासेनापाहन्नपञ्चधा नतत्रय तमो भागं प्रथममपाहन्सा कृष्णा कृष्ण
वर्णा विरजवत्। यद्द्वितीय ६ सा रजतवर्णा विरजवत्। यत्तृती•य ६ सा लोहिनी लो
हिता विरजवत्। यया अत्रोपादेयल्लिंगेन स्त्रीलिंगता। येन प्रयोगेणालोस्य च्छः। वर्णतिरो

हिते। अभ्य त्रूलत्। प्रकाशी चकार। अत्र त्वदि प्रकाशनकर्म तस्माद्दु येदी [illegible]ः। काय
त्रेक्कचरव नेति तद पो भितं दर्ती स्याद्दिषु तपा दर्शनात् साम्युक्ता मेष्यासीत। इदानीं त
२६३ द्विपत्तो ऽभात्। तस्माच्छुक्लं पवित्रं। शुक्रः सोमः सम्युक्त्वायेति। तस्मात्तिरोहितवर्ण
स्येव शुक्ला विरूपत्वपरिणतत्वात् शुक्लं शुक्लाविरोमभयं दशापवित्रं कर्त्तव्यं।
263 तथापि सोमोपि शुक्रः सोमः निर्मलः। अतः शुक्रत्वाय शुक्लं सोमानुगुण्याय भवति।
एवं पवित्रस्य शुक्लत्वे विधाय तद्देवान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रढयति। कृष्णं हि दुष्ट्वा
त्तस्यैते षीवर्णानामपि पवित्रे कुर्यात्पाप्मनैवैनं तमसा विध्यति दर्ष्टमिव हितमे २६३
वास्य प्रियस्यादासत्रि शुक्लं कुर्याज्ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन्दधातीति।

264

येयजमानमुज्ञाताद्धिष्यात्तस्यप्रयोगः। एतेषांशुक्लव्यतिरिक्तानामन्यतमवर्णमपि
पवित्रेपवित्रविषयेकुर्य्यात्। तथासतिकृष्णादित्रयस्यापिपापरूपत्वात्पापकंनैवे
नैयजमानंतमसाविध्यतिपापमप्येवंकरोतीत्यर्थः। केवलमिवहितमस्शुक्लव्यतिरिक्त
वर्णमिवहिपापमिवहिवर्त्तते। विरोधित्वसाम्यात्। यश्चयजमानोऽस्याज्ञातुःप्रियस्त
त्तस्यप्रयोगपवित्रमासक्तिशुक्लंकृष्णवर्णान्तररूपत्वेशतोपिसंसर्गीतावेनशुक्लव
र्णंकुर्य्यात्। हिरण्यशब्देनात्रतत्रचीतेजोऽभिधीयते। पवित्रगतेयत्तेजः तत्ज्योतिर्धर्मसा
म्यात्। ज्योतिरेव। तथासतिज्योतिरेवास्मिन्नयजमानेदधाति॥ अपपवित्रस्पर्शकुर्वता
स्वप्रसंगे। नकिंचित्स्वपर्वन्नानैवविधत्ते॥ ॥ तस्मादत्रैवंचंद्रलोके स्वस्तिहितस्यज्यो

रिति ॥ ॥ तस्मात्कारणादात्रेयं अत्रिगोत्रोत्पन्नं ब्राह्मणं चेइणा हिरण्येनेष्ठं तिसंयोजयितुं । अनेन विधिस्ते
यः । हिरण्यमात्रेयाय ददाति सन्न्यत्र गर्वविप्रत्यानात्तस्मादियत्तो विहरणेति ॥ ७ ॥ अब्रात्तणा त्सावित्रे
विगृह्णातिहस्तकार्य्यमेव तद्यज्ञस्याक्रियते एतद्वा उद्गातृणां हस्तकार्य्यं यत्पवित्रस्य विग्रहणमिति ॥
अत्रिहिंस्यादित्यज्ञोपात्तिरब्रूत एतज्ञकापि नवार । अथोद्गातृणां दशापवित्रस्य धारणं विधत्ते ॥ प
पवित्रं शुक्लवर्णं विगृह्णातिविस्तारयेयुः । सोमपावनार्थं । तच्चासतियदुस्योद्गातृभिः यद्धस्तेन कर्तव्यं
तितदेव कृतं भवति । तदेव विवृणोति एतद्वा उद्गातृणामिति । इतोऽन्यस्याध्वर्य्वादिवद्दे तेषां हस्तकार्य्य
स्याभावादितिसन्धिः । अथोक्तार्थज्ञानस्य फलमाह ॥ ७ ॥ न हस्तात्रेष्यान्निर्ऋच्छतियएवं वेद इति ॥ हस्तवेष्या
न्हस्तेन व्यापारान्कर्मणो न निर्ऋच्छति । सर्वदास्य यागदानाद्यनुष्ठाना यहस्तो व्यापारवती सर्वः । अथोक्त
प्रसारणं व्यतिरेकेणाद्रढयति ॥ ७ ॥ योपि न विगृह्णाति आरणादेन मेतर्यतीति । स्पष्टं ॥ पवित्रप्रसारणेन तत्से
को वाभावायकिंचिदहं करवाणि स्यात् ॥ ७ ॥ तं ब्रूयाद्देपमानः प्रमेष्यसइतिवेपमानएवप्रमीयत इति ॥ तेउ

264 म २६४

ज्ञातारं पवित्रं प्रसारयेतं ब्रूयाद्धिमि। उच्यते। वेपमानः कंपमानः प्रमेष्यसे। सनित्यमपि वेपमान एव प्रमी
यते। स इति। तथा सप्रियात उक्तः पवित्रं विगृह्णतां सत्रकार आह। अध्व ऋयपवित्रमुदगद्रश्मवाङ्गानि विन
नुयुः पवित्रेन इति। सूचैक इति। अथाज्ञातु धारानुमंत्रणं समंत्रैकदेशोपादाने विधत्ते॥ ७॥ प्रभुरुक्तं तु देव
मन। पास्मद्रूपः सुत ईशोनवाजी स्यज्ञाता धारामनुमंत्रयत इति। मंत्रैकदेशाः सर्वव्याख्यातः। इत्यनेन मंत्रे
णशोध्यमानसोमधारामनुमंत्रयते। अथानुमंत्रणमंत्रशेषमभापुष इत्यादिनागस्य सर्वे पठितस्य विक
ल्पपाठमाह॥ ८॥ आयुषे मे पवस्व वर्च्चसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रा च्छरेत्वा पोच सरंतीः सो
म हो ज्ञायेत्याह मह्यं तेजसे ब्रह्मवर्च्चसायात॥ आयुषेत्यादिकं इहोज्ञायेत्यंतं। सर्वं वेदवो त्वा पप्ता हैव
त्यिकं मंत्रशेषमाह। मह्यं तेजो ब्रह्मवर्च्चसायेति। अथ पावनानुमंत्रणप्रसंगात् पवने स्तौति॥ ९॥ एष
वै सोमस्योद्गीथो यथा सति सोमे नोज्ञायेति ब्रुवन् यजमानः सोमोद्गीतमेव सामगायति। अथ सोम
शोधनेनियममाह॥ १०॥ अछिन्नं पावयंति यज्ञस्य चैव प्राणाय ऋसीत न्वंति सीततं पावयीति यज्ञस्य सं
तत्या इति॥ अछिन्नं धाराविछेदाद्वेवं यथा तथा पावयीति। तद्यजमानयज्ञस्य प्राणानीचसीतान

× यो यत्पवते सोमोद्गीतमेव सामगायतीति॥ यत् सोमः शब्दायमानः पवते एष सोमस्योद्गीथः॥ २

यसंततं प्रबीचं पावयीति यज्ञस्य संततं प्रबंधायसंततिर्यज्ञस्य प्रारब्धस्याविच्छेदेन समाप्तिः। सैवं चउत्तरो
२६५ त्तरयज्ञस्य सिद्धिरिति विनियोगः॥ इति तो[illegible]महाब्राह्मणे षष्ठाध्यायस्य [illegible]स्य खण्डः॥ ६॥ अथ प्रव
तहोमस्य योस्यर्यीमाबेकुरे स्यादिकौ मंत्रौ तयोर्ऋचौ यमंत्रसाध्यहोमे विधातुमाख्यायिकामाह॥ छ॥
बृहस्पतिर्वै देवानामुदगायत् ५ रक्षा[illegible]स्य जिघा[illegible] सन्नस्य एषां लोकानामधिपतयस्ताभ्यां भागधेयेनो
265 पाधावदिति॥ बृहस्पतिर्मंत्रानिमानी[illegible] एतन्नामको देवः। देवानाय्यज्ञे पूर्वमुदगायत अज्ञात्रम
करोत्। तेन तथा कुर्वाणे रक्षा[illegible]स्य जिघा[illegible] सन्नह तुमैच्छन्। स बृहस्पतिः एषां पृथिव्यादीनां लोका
नां येऽधिपतयोऽग्न्यादयस्ताभ्यां भागधेयेन व[illegible]मारामंत्रसाध्यहोमलक्षणेन भागधेयेनोपाध
वत्[illegible]यदिस्य[illegible]ः। इदानीं समंत्रकं होमं विधत्ते॥ छ॥ [illegible]पातुवायु
रंतरिक्षाद्योऽग्निः पार्थिवाद्यः स्वाहेति जुहोतीति॥ मंत्रस्तु पूर्वमेव व्याख्यातः। उक्तैस्त्रिभागत्रयेण लोक २६५
त्रिभ्यः। अथ मंत्रस्य तात्पर्यमाह॥ छ॥ एते वा एषां लोकानामधिपतयस्ताभ्यां भागधेयेनोपासरदिति॥ यस

मैर

पांभूरादीनां लोकानामधिपतयः। तत्र ते वै निर्दिष्टाः सूर्यादयः खलु। तथा हि। तिस्र एव देवताः क्षित्यन्तरिक्ष
द्युस्थानाः अग्निर्वायुः सूर्य्य इति तान् भागधेयेन तदुचितभागप्रदानेन उपासरत्। अनुस्तुतवानन्वेवतिष्ठ
त्ते श्रीतारद्वैः हतोपड्वं पर्य्यहरन्। अत इदानीमप्यृत्विग्भिरेतत्कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः॥ वेदितुः फलमा
ह॥ ७॥ करोति वाचा वीर्य्यं नृसदस्यामत्रिमाह्वेति य एवं वेदेति॥ वाचा वीर्य्यं करोत्यन्नामवेदशास्त्रादिना
स्वसामर्थ्यप्रकटने। अथ वै कुरेत्यनेनाप्यक्तेप्रदत्तहोमे विधातुमाख्यायिकामाह॥ ७॥ वाग्वै देवेभ्यो
क्रामत्तां देवा अन्वमन्त्रयंत साब्रवीद् भागास्मि भागधेयमस्त्विति किं से भागधेयं कुर्य्यादित्युद्गातार इ
त्यब्रवीदुद्गातारो वै वाचे भागधेयं कुर्वंतीति॥ पुरा वाग्देवता देवेभ्यः सकाशात् अपाक्रामत् अमैत्रास्मि का
वाकू देवान् गुरैः प्रकाशयेति अपगता अदित्यच्छैः। तां वाचं देवा अन्वमंत्रयंत। अनु मंत्रमाह्वानमकुर्वन्
सा अभ्याह्वता वागब्रवीत् किमिति। अभागास्मि यथा नवतां अहं भागोऽस्मि तद्वस्म ह्यन्तालि इतिकथं
क्ता देवाः स्माहितिकः भागधेयं कुर्य्यादिति अब्रुवन्। सा च पुनः उद्गातार इत्यब्रवीत्। तेषां तद्भागप्रदानयोग्यतो

ष्यते॥ उद्गातारः खलुवाचोदेव्यैभागधेयंकुर्वंति। एतेषामद्ध्वर्य्वादिवद्धस्तव्यापारलक्षणक्रियायाः। अभा
२६६ वाद्भागेकव्यापारत्वाच्चेत्यभिप्रायः। इदानीं समंत्रकहोमंविधत्ते॥छ॥ तस्येत्तुहुयाद्बेकुरानामासिजुष्टे
देवेभ्योनमोवाचेनमोवाचस्पतयेदेव्यैवाग्यत्तेवाचोमधुमत्तस्मिन्माधाः सरस्वत्यैस्वाहेति॥ अयमंत्रः
पूर्वंव्याख्यातः। अनेनमंत्रेणयः सर्प्पतिससजुहुयात्। मंत्रगतयोर्वाक्सरस्वतीशब्दयोरैक्यार्थमाह॥छ॥
266 वाग्वैसरस्वतीतामेवतद्भागधेयेनार्द्धयतीति॥ आर्त्विजेउद्गात्रादिकमित्यर्थः। द्वेष्यस्यवाग्ध्यानात्म
कप्रयोगकथनव्याजेनाद्वेष्ययजमानप्रयोगेवाग्ध्यानमात्रप्रयोगेरमणाले किंतुमंत्रपाठःकर्त्तव्यइत्याह॥
छ॥ यंद्विष्यात्तस्यैतामाहुतिंजुहुयाद्वाचंमनसाध्यायेद्वाचमेवास्यवृङ्क्ते इति। यद्यजमानंद्विष्यादुद्गा
तातस्यप्रयोगेएतामाहुतिंजुहुयाद्धोमंकुर्वन्नेववाचंमनसाध्यायेन्नमंत्रंब्रूतेकुतः। अद्वेष्यस्यप्रयोगेमं न
मंत्रउच्चारयितव्यइत्यभिप्रायः। अत्रमंत्रसमाम्नायेबेकुरानामासीतिमंत्रप्रथममाम्नातः सर्प्पी २६६
मेतिपश्चात्। अत्रक्रमविपर्य्यासःकिमर्थः। मंत्रेषुस्तुतिमात्रत्वविवक्षायामपिक्रमविलंघनस्यान्याय्य
मेवविनदितंनक्रमभूतिकेचित्। अपरेतुस्तुतिमात्र॥ ९

267



त्वादेवैवाक्रमस्यादितिक्रमविकल्पार्थमि। अथबहिष्पवमानार्थंप्रसर्प्पणंविधत्ते॥ ब॥ बहिष्पवमानं
सर्प्पतिस्वर्गमेवतल्लोकं सर्प्पतीति। येग्रहद्रुम्युग्रमुखाः बहिष्पवमानार्थं सकाशाच्चात्वालं प्रतिस
र्प्पंति। तत्तेनस्वर्ग्गलोकमेवप्रतिसर्प्पति। प्रसर्प्पणेकिंचिन्नियमद्वयंविधत्ते॥ ब॥ प्रह्वागाइवसर्प्पे
व४ तिप्रतिकूलमिवहीतःस्वर्गोलोकःसरंतइवसर्प्पतिमृगधर्म्मावैयज्ञोयज्ञस्यशान्त्या। अप्रत्रासाये
ति। बहिष्पवमानस्यस्वर्गत्वेनोपन्यासात्तदर्थं प्रसर्प्पणेप्रह्वाःगाइवकर्त्तव्यं। यद्यपिस्वर्गःस
र्वोन्द्रप्रत्यविशिष्टत्वादनुकूलएव। नतथापिमृगहस्वनेतरत्राविद्यात्प्रतिकूलमिवोच्यते। किंचस
रंतइव। सरत्यगतो। यथापादप्रसारणद्रुतिर्न्नोत्पद्यतेतथामृदुपदन्यासैर्गंतव्यं। यथामृगग्रा
ग्राहिभिस्तद्वत्सरद्गमनेकारणमाह॥ योयज्ञःसम्मृगधर्म्मावैमृगस्ययःपलायनधर्म्मःसतद्धर्म्मयु
क्तःखलुकिमर्थमेवंसरतिरितिचेदुच्यते। यज्ञस्यशांत्यैशमनायस्थैर्यायतदेवाह। अप्रत्रासायप्र
सर्प्पणेहित्रासोभवति। अथतत्रवाग्नियमंतदभावेदोषंसंकथयन्विधत्ते॥ ब॥ वाचंयच्छेतिय

ज्ञमानमेव तद्यद्धतीति यच्चव वदेयुर्यज्ञं निर्ब्रूयुस्तस्मान्नव्यववदमति ॥ तदेतत्त्रसर्प्पकाः वाचयम्यद्भी
२६७ तिनियमयंति । तत्तेनयज्ञमेव यद्धति । यज्ञस्य मैत्रादिलक्षणं वाकू सर्वक्रत्वाद्यंगेव यज्ञः । यद्यपिवा
वदेयुर्विविधं दुष्टवाचं ब्रूयुस्तर्हि यज्ञमेव निर्ब्रूयुः । नितरां ब्रूयुः । अयमिति प्रकाशयेयुरित्यर्थः ।
तस्मात्तैर्नव्यववदं । अथ अध्वर्युप्रभृतिकृत्वीत्तानीयं वत्विजो तत्र समारंजणं विद्यते ॥ अप
267 ञ्च ऋत्विजः सं रब्धाः सर्प्पन्तापाङ्क्तोयज्ञो यावान्यज्ञस्तमेव सीतन्वंतीति ॥ यजमानवर्जिताः
पञ्च ऋत्विजः संसब्धा सम्यक्परस्परसंगताः सर्प्पंति । तच्चन्यपंचसंख्यास्तूयते । पाङ्क्तोयज्ञ
स्य पाङ्क्त्वं तैत्तिरीये ब्राह्मणमुखेन स्पष्टीक्रियते । नञ्ची नयजुषा पाङ्क्तिराप्यते यत्किंचयज्ञस्य पाङ्क्
त्वमिति । धानाः करंभः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिरूप्यते । तेनयज्ञस्य पाङ्क्त्वमिति । ऐतै २६७
रेव तु हविष्पाङ्क्त्वं हुरपङ्क्तिनराशंसपङ्क्तिसवनपङ्क्तीनां प्रदर्शनेन यज्ञस्य पाङ्क्त्वमुपवर्णितं ॥
योवैवेयज्ञहविष्पङ्क्तिं वेदस्यत्र । समारब्धा प्रसर्पतामन्योन्यप्रसौक्त्वविच्छेदप्रयोगमाह ॥ ७ ॥

यदि प्रस्तोता विच्छिद्येत यज्ञस्य शिरश्छिद्येत ब्रह्मणे वरं दत्त्वा स एव पुनर्वृत्ते यच्छिन्नमेव तत्प्रति
दधातीति॥ यदि प्रस्तोताग्रहूर्य्यो रत्वा रं नादवच्छिद्येत। तदा यज्ञस्य शिर एव च्छिद्येत। तस्य शिरो हि तत्र
करणस्य प्रथमभागस्य गातृत्वात् तस्य प्रायश्चित्तार्थं ब्रह्मणे वरं गां दत्त्वा स एव ब्रह्मा पुनर्वृत्त्वो व
रणीयः तत्र तच्छिन्नमपि शिरः प्रतिदधाति। अथो ज्ञाता वच्छेदे प्रयोगमाह। यद्युद्गाता विच्छिद्येत यज्ञे
न यजमानो व्यृध्येत उद्गातृः स यज्ञक्रतुः स एष पोधान्यं प्राहुस्तस्मिन्देयं यावद्धनं तस्य स्या
दिति। यद्यदि उद्गाता विच्छिद्येत प्रस्तोत्रत्वा रं न गत्वा तदा व्यृद्धेन नष्टेन यज्ञेन यजमानो व्यृध्यते
गतसमृद्धो नष्टो भवति। तस्माद्यज्ञ एव क्रतुर्यज्ञक्रतुः स प्रवृत्तः। अदक्षिणो दक्षिणाविहीनः। स
मापनीयः। अथानीतरं अन्यस्य सर्वस्व संस्थायाः प्राह ततः पुनरनुष्ठेयः। तस्मिन्पुनः क्रते यज्ञे देयं दा
तव्यं। किं द्रव्यमन्यदितिने त्याह। यावद्धनं पूर्वस्मिन्क्रतौ देयं स्यात् तत्सात् यजमानस्तदेव धनं तस्मिन्
यज्ञे तेन देयं। अथ प्रतिहर्तुर्विच्छेदमाह॥ ॥ यदि प्रतिहर्ता विच्छिद्येत पशुभिर्यजमानो व्यृध्ये

तिपशवोवैप्रतिहर्त्तासर्व्ववेदसीदेयंयदिसर्व्ववेदसन्नददातिसर्व्वज्यानिंज्जीयतइति। यदीत्यादिस्पष्टं॥
२६८ प्रातिहारगानलोपेपशुसमृद्धेस्तज्झागगतापिपशवइत्यस्यज्यते। पशुनाशाभावायसर्व्ववेदसीदेयं
सर्व्वमपिधनंदातव्यं। यदिसर्व्वधनंनदद्यात्तदानींयजमानःसर्व्वज्यानिंजीयते। सर्व्वपुत्रपशुधना
दिरूपोहानिंहीयते। अपराधात्वच्छेदेनुवादःसर्व्वाभिःसमृद्धिभिर्विहीनोभवतीत्यर्थः। अत्रावच्छेदप्र
268 करणेएकैकावच्छेदप्रतिनियतप्रायश्चित्तानुष्ठानानन्तरकाद्वैचित्र्यप्रतिपत्तिः उद्गातृप्रतिहर्त्रोःसह
विच्छेदकल्पमित्याशंक्यदर्शितेत्रविकाराध्यायेप्रायश्चित्तपादेप्रत्रोक्ते उद्गातृप्रतिहर्त्रोरवच्छेद
वाक्यद्वयंविषयाश्रयस्यसहावच्छेदकल्पमित्याहुः। सिप्रायश्चित्तंतच्चविकल्पितमितिविचारद्वयं। तयो
रवक्रमावच्छेदेउत्तरावच्छेदप्रबलइत्येकः। सचोद्गातृसंबंधीचेत्। सर्व्वस्वमेवदातव्यं। नद्वादशशं २६९
शतमितिद्वितीयइतिविचारद्वयंकृतं। तेचत्वारोविचाराःक्रमेणात्रनिर्णयायप्रदर्श्यंते। त
त्प्रथमंदर्शयति। उद्गातुःप्रतिहर्त्तुःसहावच्छेदनेऽस्तिनप्रायश्चित्तमुत्तरस्यत्रातन्निमित्तविघातः।

स्म १

एकैकस्यैव विच्छेदकर्तृत्वात्तन्न निहन्यते। कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो भवेत्। ज्योतिष्टोमे नु
श्रूयते यद्युद्गाता विच्छिद्येत अदक्षिणेन यज्ञेन संस्थाप्यान्यमाहृत्य तत्र तद्दद्याद्यद्दास्यन् स्यात्। य
दि प्रतिहर्ता विच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्यादिति। अस्यायमर्थः। प्रातःसवने बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणा ऋ
त्विजः शालाया बहिः प्रसर्पन्ति। तदानीमेकस्य पृष्ठतोऽन्य इत्येवं पिपीलिकावत् पंक्त्याकारेणागीत
वी। तत्र पुरस्तोगीतुः कच्छं गृहीत्वैव पृष्ठतोऽन्यो गच्छेत्। एवं सति यदि प्रमादादुद्गाता गृहीतं कच्छं मु
ञ्चेत्तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रक्रान्तो यज्ञः समापनीयः। तं समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यः। तस्मिन्प्रयो
जयदीप्सितं द्रव्यं तद्दद्यात्। यदा प्रतिहर्ता मुञ्चेत् तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यादिति। तत्र यद्युद्गातृ
प्रतिहर्तारौ युगपन्मुञ्चेतां तदानीं मुख्यं प्रायश्चित्तनिमित्तं विहन्यते। एकैककर्तृकोपच्छेदनिमित्त क।
त्वेन श्रुतत्वात्। अयं तु उभयकर्तृकत्वान्नैकेनाप्यपच्छेत्तुं शक्यते। तस्माच्छ्रूयमाणस्य निमित्तस्य विहतत्वा
न्नास्ति प्रायश्चित्तमिति प्राप्ते ब्रूमः। द्वाभ्यामत्रापच्छेदे तयोरेकैकस्यैकैक एव कर्तेति। निमित्तस्य न

स्तिविघातः। कालमात्रे व्याप्त एकत्वबुद्धेरिति। तस्मान्निमित्तविघाताभावादस्मिन्प्रायश्चित्ते द्वितीयं दर्शि-
२६६ यति॥ समुच्चयेऽप्येकस्यो वा प्रायश्चित्तद्वयेऽपि मः। अदक्षिणत्वे सर्वस्मिन्नुप्रयोगेऽन्यत्तु पश्चिमे। प्रयो-
गे पश्चिमे नास्ति निमित्तं तेन तद्द्वयी। आद्यमेकप्रयोगे तु विरुद्धत्वाद्विकल्प्यते। अदक्षिणत्वं सर्व-
269 स्वदानं वेति। यस्मात्प्रायश्चित्तद्वयनिमित्तभेदेन भ्रष्टतन्निमित्तद्वयसन्निपाते समुच्चेतव्ये यदादक्षि-
णत्वे सर्वस्वदानयोरन्योन्यविरोधः। तर्हि प्रयोगभेदेन व्यवस्थानीयोपपद्येदयुक्तं प्रथमप्रयोगे दक्षि- श्र
णा न दातव्या। उत्तरप्रयोगे सर्वस्वं दातव्यं सत्यपि प्रयोगभेदे कर्मण एकत्वात्समुच्चय इति प्राप्ते
ब्रूमः। न ह्युत्तरप्रयोगे दक्षिणादातव्याविच्छेदो विद्यते न च। श्रुतिनिमित्ते प्रायश्चित्तं युक्तं। तस्मात्प्रथ-
न२ मप्रयोग एव निमित्तद्वयवशात्प्रायश्चित्तद्वयं प्राप्तं। तच्चान्योन्यविरुद्धत्वाद्विकल्प्यते। तृतीये दर्शय- २६६
ति। प्रवृत्ते छेदः क्रमे पूर्वः प्रबलः स्यादुतोत्तरः। असंजातविरोधेन पूर्वेणोत्तरसेधनं। निरपेक्षोत्तरज्ञा-
ने जायते पूर्वबाधया। न बाधकोत्तरं तस्मात्तेन प्रबलमुत्तरं। उद्गातृप्रतिहर्तृकृतयोरवच्छेदे

वस्तत्वादस्तु प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः। यदानुक्रमेणावच्छेदौ स्यातां तदानीमसंजात×१

×ति२

र्योगपद्ये समानैर्विरोधित्वेन पूर्वस्य प्रबलत्वात्। श्रुतिलिङ्गादाविवोत्तरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यत इति चेत्।
मैवं। श्रुतिलिङ्गादावुत्तरस्य सापेक्षत्वात्। पूर्वेण विरोधे सत्युत्तरस्योत्पत्तिरेव नास्ति। इह तु ज्ञान
द्वयमन्योन्यनिरपेक्षं वाक्यद्वयाद्युगपदुत्पद्यत इति नास्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः। उत्पद्यमानं चोत्तरज्ञानं
स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोत्पद्यते। ननु निरपेक्षत्वस्य समानत्वात्पूर्वज्ञानमेवोत्तरस्य बाध
कमस्त्विति चेत्तन्न। पूर्वज्ञानं कथमुत्तरस्य बाधकं भवेत्। न चान्यत्किंचिदुत्तरस्य बाधकं पश्यामः। तस्मा ञ्चि ५
दुत्तरकालीनावच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयं। वचनुर्दर्शयति। उद्गातुः पश्चिमेऽच्छेदे पुनर्योगस्य द
क्षिणा। शतं द्वादशयुक्तस्याद्यदि वा सर्ववेदसं। तद्द्याद्यसुरादिरष्टमित्यस्येः शतदक्षिणा। प्रतिहर्तुः
पुराच्छेदात्सर्ववेदसबाधितं। शतदानं पूर्वयागे सर्ववेदसदक्षिणा। प्राप्ते तु पूर्वप्रयोगेऽनुदातर्वा स
र्ववेदसां यदा ज्ञाता पश्चादवच्छिद्येत। तदा तस्यावच्छेदस्य प्रबलत्वेन तन्निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयं।
तच्च प्रायश्चित्तमीदृशं प्रथमप्रयोगे दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे पूर्वं दित्सितां दक्षिणां दातव्या

×नोत्पत्तिदशायामविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात् उत्तरकाले तु स्वयं बाधितं पूर्वज्ञा×६

प्रसर्पणासमयेऽध्वर्योः प्रस्तरप्रतिहरणं विधत्ते ॥ छ ॥ अध्वर्युः प्रस्तरं हरतीति ॥ २५

२२

इति । एवं गाद्वादशाधिकशतं तस्मिन्हर्त्रवच्छेदनिमित्तकसर्वस्वेनबाध्यते । नचोद्गात्रपच्छेदनपक्षेऽप्युद्गा
२७० 270 विनासर्वस्वेदिक्षाबाध्यतइतिशंकनीयं । बाधकस्यदक्षिणीतस्यतत्रानुत्पन्नत्वात् यद्दक्षिणीतदुत्त
रप्रयोगेदेयमित्युच्यतावदेवतत्राप्युच्यते । दक्षिणितंचसर्वस्वमित्यादि । अथैतउत्तरकालीनोद्गात्रवच्छे
दनिमित्तेऽपिपुनःप्रयोगेपूर्वकालीनप्रतिहर्त्रवच्छेदप्रयुक्तंसर्वस्वमेवदातव्यं । अथबर्हिष्पवमा
नेप्रस्तरोदृष्ट्यर्थःमुष्टिः प्रस्तरं प्रतिसतिा ॥ छ ॥ यजमानोवैप्रस्तरो यजमानमेवतत्स्वर्गंलोकं हर
तीति । प्रस्तरस्य हविरासनादिद्वारायागधेसाधनत्वात् यजमानोऽपिसाक्षाद्यज्ञसाधनमितिसाधन
त्वसाम्यात्प्रस्तरोयजमानत्वेनस्तूयते । तत्रथासतिबर्हिष्पवमानस्यस्वर्गत्वेनपूर्वंप्रतिपादितत्वा
त्प्रस्तरंप्रतिहरन्नध्वर्युर्यजमानमेवस्वर्गंलोकंप्रतिहरतिप्रापयति । इदमेववैप्रस्तरस्यस्तु २७०
तिर्वैतित्रेधासीशस्यस्तुतिरितिसिद्धान्तितं । तथाहि । यजमानप्रस्तरोऽत्रगुणोवानामवास्तुतिः । स
मानाधिकरण्येनस्यादेकस्यान्यनामता । गुणोवायजमानस्तुकार्येप्रस्तरलक्षिते । प्रशंसिवाबाधना
कंविपर्ययीकृत्यप्रथमाध्यायस्यचतुर्थपादेप्रस्तरइतिकर्मनामधेयंवागुणोवा ॥ २३

वेनसर्द्द्वन्नात्र संक्षतिः ।। अर्छभेदान्नामधेयगुणश्चोत्तक्रियेतस्सः ।। यागसाधकत्वाद्वा राविधेयप्रस्तरस्तु
तिः । इदमाम्नायते । यजमानः प्रस्तर इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयी प्रस्तरस्य वा यज
मानशब्दो नामधेयी । कुतः उद्भिदा यागेनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादिश्चेत्कः पक्षः । गुणविधि
रेष इत्यपरः पक्षः । तत्रापि यजमानकार्य्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावात् । प्रस्तरकार्य्ये
स्तु ग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद्यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति यश्चाधृतस्य प्रस्तर
शब्दस्य कार्य्यलक्षकत्वेन प्रथमश्चेत्तो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्वन्यायेन संक्र
तिः सम्भवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरेकशक्तित्वाभावात् वायुर्वै देवि
ष्ठास्वताऽर्ज्जोवरुणश्चाइत्यादिवत् स्तुतिरिति चेत् । नात्र प्रत्याधेदिर्भवत् कस्यचिदुत्कर्षे स्यादि
ति तेः । तस्मान्नामधेयगुणयोरन्यतरत्वप्राप्ते ब्रूमः । गोमहिषयोरिवात्यन्तभेदस्याप्रतीत प्रसिद्धत्वान्नामध
नधेयं तो । गुणपक्षे तु मध्ये प्रहरणस्य प्रस्तरविषयत्वात् यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्माद्

षः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते। यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिं
२८१ हशब्देन स्तूयते। तथा यजमानगुणेन यागसाधकत्वेन युक्तः प्रस्तरो जमानशब्देन स्तूयते। एवं यज
मान एककपाल इत्यादिषु द्रष्टव्यं। अथ प्रकारांतरेण प्रस्तरं प्रशंसति। ॥ छ॥ यज्ञो वै देवेभ्यो ऽघोभ्र सा।
पाक्रामत्तं देवाः प्रस्तरेणारमयं स्तस्माद्यः प्रस्तरेण सम्मृज्यमान उपावरमते यदध्वर्युः प्रस
271 रं हरति यज्ञस्य शीर्त्या अप्रत्रासायेति। यज्ञः खलु सर्वदेवेभ्यः सकाशात् दश्वो भूत्वा अपाक्रामत् अप
गतवान्। तदा देवाः अश्वस्य घासः प्रस्तर इति मत्वा तमश्वं प्रस्तरेण प्रदर्शितेनारमयन्। तस्मादि
दानीमपि अश्वः प्रस्तरेण तृणमुष्टिना सम्मृज्यमान उत्तरेण प्रदर्शिते चारमयन्। तस्मात्पस
मीपे चारमते क्रीडति। तस्मादध्वर्युः प्रस्तरं हरति यज्ञस्य शीर्त्या अप्रत्रासाय अपलायनाय च भवति। २८१
अथ प्रकारांतरेण स्तौति। ॥ छ॥ प्रजापतिः पशूनसृजत तेऽस्मात्सृष्टा अशनायंतोपाक्रामं स्तेभ्यः प्रस्त
रमन्वीप्रायच्छत्त एनमुपावर्तंत तस्मादध्वर्युणा प्रस्तर ईषद्दिर्य विधयो विधृतमिव हिंसा पशवउ

पावर्त्तंत इति। दर्भैर्हि प्रजापतिना सृष्टाः पशवः प्रशनायितो ऽशनमिच्छन्तः स्रष्टुः सकाशात्तस्मा पाक्रामन्।

अपसृत्यागच्छन् तेभ्यः प्रस्तरं दर्भमुष्टिमन्नत्वेन प्रायच्छत्। ततो ऽन्नं ज्ञात्वा ते प्रजापतिमुपावर्त्तंत। त

स्मादस्य नाम मन्त्रस्य द्वन्द्वमर्थं तुलां प्रस्तर ईषदिवावि लयप्रक्षालनीयः। तथा सति विधत्तं निवहित्तमीषद्विद्यू

ती तत्तमपेत्य पशवो यजमान उपावर्त्तंत। यजमानस्य शीत्ये पशवः समृद्धा भवंतीत्यर्थः। अथ विदुषः

फलमाह।। छ।। उपैनं पशवश्चावर्त्तंते य एवं वेदेति। अथ प्रस्तरस्य भोस्थापयितृत्वागाने विधत्ते।। छ।। प्रस्त

रमासद्यो जाये द्धविषोस्कंदायेति। उज्ञाताप्रस्तरमविहरन्न आसद्य भस्मावासीदनं कुर्वो जायेत। तथा

सति प्रस्तरस्य हविरासादनार्थत्वात्तदपरिजुपासादने हविषोस्कंदाया प्रच्छन्नत्वेन भवति। एवमुक्त

प्रकारेण गुणसद्भावेपि दोषोप्यस्तीत्याह।। छ।। यजमानं तु स्वर्गाल्लोकादवगृह्णातीति। तुशब्दो वै

लक्षण्यद्योतनार्थः। तुर्हि तु यजमानो ने प्रस्तर इत्यकृत्सा यजमानमेव स्वर्गाल्लोकादवगृह्णाति।

निरुध्य भस्मोस्थापितवान् भवति। प्रस्तरं भस्मावासं जनुजातः। तर्हि क उपाय इति चेत्तमाह।। छ।। अथ श्री

तोपस्पृशतो ऽर्ध्यं तेनास्य हविरस्कन्नं भवति न यजमानः स्वर्ग्गाल्लोकादवगच्छतीति । अष्ठीव
२७२ तज्जानु नोपस्पृशति । तत्रासं जयति प्रस्तमुर्ध्यं आसं ज्जनाद्धविषोस्कन्दः इमे उपपरिस्थापनान् स्व
272 र्ग्गादनवग्रहश्च भवति । अथ बहिष्पवमानस्य स्तोत्रस्य चात्वालसंबन्धं सार्द्धवादमाह ॥ छ ॥ चा
त्वालमवेक्ष्य बहिष्पवमानं स्तुवीत यत्र वा असावादित्यः आसीत् देवा बहिष्पवमानेन स्वर्गं लोकम
हरन् यच्चात्वालमवेक्ष्य बहिष्पवमानं स्तुवीत यजमानमेव तत्स्वर्गं लोकं हरतीति ॥ उद्गाता
श्चात्वालदेशमवेक्ष्य बहिष्पवमानं स्तुवीति । तत्र स्थिताः स्तोतव्यमिति सूत्रार्थः । तस्मिन्नर्थे मिषमाह । स
र्वं गम्यमानचात्वालदेशे स्वचक्षुषोर्दृश्यमान आदित्यः आसीत् तमादित्यं देवाः बहिष्पवमानेन स्तो
त्रेण स्वर्गं लोकमहरन् । तथा सति यच्चात्वालावेक्षणपूर्वं बहिष्पवमानस्तवनं भवति तद्य २७२
जमानस्य स्वर्गलोकहरणाय भवति ॥ ॥ इति षष्ठाध्याये सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ अथास्मिन् खण्डे बहिष्प
मान एव स्तूयते । नवभिः स्तोत्रीयाभिर्हिंकार दशमीभिः स्तोतव्यमिति विवक्षुराह ॥ छ ॥ स तु वै पञ्चै सा

273

नयजेतस्यादुर्ध्वस्यविराजयम्ह्यमुखेदद्युरितीति ।। यस्ययजमानस्ययज्ञमुखेयज्ञस्यमुखस्थानी
येबहिष्पवमानेवाग्व्यापारेबहिष्पवमानस्यप्राथम्याद्यज्ञमुखत्वेतस्मिन्विराजंदध्युःप्रदीप
युग्गीयेयुरित्यर्थः । सएवखलुयजमानोयज्ञेनयजेतयएवानिस्यादुत्तरं हत्वमवादितः ।। इदानींवि
राट्प्रदर्शनद्वारेणतद्विधत्ते ।।७।। नवभिःस्तुवंतिहिंकारोदशमोदशाक्षराविराड्विराजमेवास्य
यज्ञमुखेदधतीति । नवभिःस्तोत्रीयाभिस्त्रिवृत्स्तोमगताभिःस्तुवंतिस्तुयुरित्यर्थः । तासांहिंका
रोदशमोभवति । तथासतिदशसंख्यासंपद्यते । विराडपिदशाक्षरा । तद्द्वाराअस्ययजमानस्य
यज्ञमुखेबहिष्पवमानेविराजमेवदधाति । स्थापयंत्युद्गातारः । प्रथमस्तोत्रीयायाअत्रदशसंख्यामे
प्रशंसति ।।८।। नवभिःस्तुवंतिनवप्राणाःप्राणैरेवैनंसमर्द्धयंतिहिंकारोदशमोदशमस्तस्मान्नाभि
रनवत्स्वाद्दशमीप्राणानामिति । नवभिःस्तुवंतिस्तुयुः । नवप्राणाःसप्तशीर्षण्याद्वाववाञ्चाविति
तेषांनवसंख्या । तथासतिकृत्स्नैःप्राणैरेवैनंसमर्द्धयंति । यतोहिंकारोदशमोभवति । तस्मात्स

ग्रहान्स्रावयंति रोधयंति। किंच तेषां ग्रहाणां प्राणानुत्सृजंति ऊर्ध्वमुत्क्रान्तं कल्पयंति।४×

णानाम्नानीदशमीसतीनाभिरनवतामा भवति। इतरप्राणएव। दृष्टिं ज्ञा भवति। अथ हिङ्कारं वियुज्य स्तौ
ति। ६। नवभिः स्तुवीतेति नवाध्वर्युः प्रातःसवने ग्रहान्गृह्णाति तानेव तत्स्रावयंति तेषां प्राणानुत्सृजंतीति।
२७३ यन्नवभिः स्तोत्रीयाभिः स्तोत्रीयाभिः स्तुवीति अर्द्धर्युश्च प्रातःसवने नव ग्रहान्गृह्णाति। तथा सति ते
नैव सवनेन तानेव ग्रहान्नवसंख्यासंपूर्णाच्चार्यैः संग्रहीता। उपांशु रश्मिमिरस्य वायव्याश्चैंद्रवा
273 यवः। ततश्च मैत्रावरुणः शुक्रो मंथी ततः परः। तत आग्रयणो नाम ध्रुवो नवम इष्यत इति। अथ बहिष्प
वमानं प्रजननसाधनत्वेन स्तौति। प्रजापतिर्वै हिङ्कारः स्त्रियो बहिष्पवमान्यो यद्धिङ्कृत्य प्रस्तौ
ति तन्मिथुनमेवास्य यज्ञमुखे दधाति प्रजननायेति। हिङ्कारस्य प्राधान्यात् प्रजापतिरपि हृद्ग्रस्त
स्यापि प्रथम इति हिंकारस्य प्रजापतित्वं बहिष्पवमानसंबंधिन्यः स्तोत्रीयाः स्त्रियः स्त्रीस्थाने २७३
याः। तथा सति यद्धिङ्कृत्य प्रस्तौति तेनास्य यजमानस्य यज्ञमुखे मिथुनमेव दधाति। किमर्थं प्रजनना
या। यजमानस्यापत्याद्युत्पत्त्यर्थं। अथ हिङ्कारपूर्वकं बहिष्पवमानं स्तौति। ७। एष वै सोमस्य पे

गेयद्धिङ्कारो यद्धिङ्कृत्य प्रस्तोतीत्युक्तेनैव स्तोमेन प्रस्तोतीति। हिङ्कार गानस्य दक्षिणे पः स्तोमयोगः
तथा सति यद्धिङ्कृत्य हिङ्कारमुच्चार्य्य प्रस्तोति तदा युक्तेनैव स्तोमेन प्रस्तोति। ननु स्तोमयोगः पूर्वमेवो
क्तः किमर्थं मन्त्रपुनर्भिधीयत इति नैष दोषः। अत्र हिङ्कारस्य स्तोत्रस्यार्थत्वात् पुनर्हिङ्कारे प्रशंसति॥ ५॥
एष वै साम्नां रसो यद्धिङ्कारो यद्धिङ्कृत्य प्रस्तोति रसेनैवेतान्त्युच्च प्रस्तोतीति। रसः सारः साम्ना
मादौ प्रयुज्यमानत्वादस्य रसरूपत्वं। यद्यादि हिङ्कृत्य रसरूपं हिङ्कारमुच्चार्य्य स्तौति गायत्रि स्तोत्रीयाः
रसेनैव एनाः स्तोत्रीयाः तत्र चाग्र्यपदप्राप्तिर्वेदने न कृत्वा प्रस्तोति। गायति ताः रसेसाः करोतीत्यर्थः। बहि
ष्पवमानस्तोत्रीयाः सर्वाः समानदेवताः समानछंदस्काश्च भवंतीति नत्र सौति॥ ६। आरण्येभ्यो वा
एतत्पशुभ्यः स्तुवंति यद्बहिष्पवमानमेकरूपाभिः स्तुवंतीति यत्तु समानदेवताकं समानछंदस्क
त्वं चैवैकरूपं तासां खलु पवमानः सोमो देवता गायत्री छंदः एष तदत्तेनैकरूप्यस्तवनेनारण्येभ्यः प
शुभ्यः एकरूपेभ्यः सोमं लाभाय स्तुवंति। तस्मात्स्तोत्रीयाणामेकरूप्यादारण्याः पशवः गोमायुगौरमृगे
स्तुवंति तस्मादेकरूपा आरण्याः पशव इति॥ न हि पवमानं स्तोत्रं एकरूपाभिः स्तोत्रीयाभिः ४३

ति

गवयउष्ट्रः शरभो हस्ती मर्कट इति सप्तसंख्याकाः सर्वे एकरूपा एकवर्णा भवन्ति। अथ स्तोत्रीयाणामनावृ-
२७४ त्तिं स्तौति। छ॥ पराचीभिः स्तुवन्ति तस्मात्पशवः पराञ्चः प्रजायन्ते पराञ्चो वितिष्ठन्त इति। पराचीभिरनावृ-
त्ताभिः स्तुवन्तीति स्तुत्यो हिंकारो स पराचीभिरिति हि सर्वेषु ऋक्षु तस्मात्पशवः परीचो भिमुखाः प्रजायन्ते से भवन्ति
अधोमुखाः परीच एव हि मनुष्या जायन्ते पक्षिणः च। पराञ्चो वितिष्ठन्ते स्वर्गादि प्राप्ता पराङ्मुखा एव
275 इह लोकात्प्रतिनिवृत्तमुखा एव प्रयतन्ते। बहिष्पवमानस्यापरावृत्त्याभावं प्रशंसति। छ। अपरिश्रिते स्तु-
वन्ति तस्मादपरिगृहीता आरण्याः पशव इति॥ परिश्रयस्तृणपर्णादिभिरयवरणी तद्रहिते अपरि-
श्रिते बहिर्वेदिदेशे स्तुवन्ति। तस्मादारण्याः पशवः अपरिगृहीता भवन्ति। अथ बहिष्पवमानमेतः
शंसनद्वारेण प्रशंसति॥ छ॥ बहिः स्तुवन्त्यन्तरस्तु शंसीति तस्माद्ग्राम्यमाहृते भुञ्जत इति। बहिर्वेदि
स्तुवन्त्यन्तर्वेदिः स्तुतमनुशंसीति होतारः। सामान्यविवक्षया बहुवचनं। यस्मादेवं तस्माद्ग्राम्यमाहृ- २७४
त्य तैर्यर्थवर्त्रीह्यादिभिर्मनुष्या भुञ्जन्ते। अथ प्रसंगागतं ज्यस्तोत्राणि विषयीकृत्याह॥ छ॥ आज्यैर्ज्यो

म वा एतत्स्तुश्चाः स्तुवीतेति यदाज्यैर्नानारूपैस्तुवतेति तस्मान्नानारूपा ग्राम्याः पशव इति॥ नानारूपै
राज्यस्तोत्रैर्नानादेवत्यैः स्तोत्रैरित्यर्थः। तथाहि। आग्नेयं होतुराज्यं मैत्रावरुणं मैत्रावरुणस्यैन्द्रं ब्रा
ह्मणाच्छंसिन ऐन्द्राग्नमच्छावाकस्येति नानारूपाणि। तस्मादाज्यानीवैरूप्याद्ग्राम्याः पशवो ना
नारूपाः। तथाहि। पुरुषोऽश्वोगोरविरजो गर्दभोऽश्वतर इति सप्तापि पशवः प्रत्येकं नानारूपाः॥
अथ आज्यस्तोत्राणामावृत्तिं प्रशंसति॥ छ॥ पुनरभ्यावर्त्तं स्तुवीत तस्मात्स्वर्यः प्रेत्य पुनराय
तीति। पुनः पुनरभ्यावृत्याभ्यावृत्य स्तुवीत। अनेन पर्यायेष्वावृत्तिद्योतकेन विज्ञातं शिष्ट
र्न्यायपराह्णे पर्यायेषु प्रत्येकं चावर्त्तनं भविष्यत्यमप्रयुक्तं भवति। तस्मात्सरात्क्रात्क्रास्व
र्य्यः प्रगमनशीला गावः प्रातःकाले भवति। तस्मादभ्यावृत्तेः सद्भावाच्च प्रेत्य ग्रामादरण्यं गत्वा पुनराय
तिसायन्तीति सायंकाले गोष्ठं प्रत्यायान्तीत्यर्थः इति स्वालिंगता। अथाज्यस्तोत्राणां परिश्रितप्रदेशसं
बंधं प्रशंसति॥ छ॥ परिश्रिते स्तुवीत तस्मात्परिगृहीता ग्राम्याः पशव इति॥ आज्यैः परिश्रितैः स्तुवीत।

सद्दसि १

इतरत्तसुज्ञानी। अत्रसर्वत्रात्तत्स्तुत्यात्ततद्धियो व गंतव्याः। अथबहिष्पवमानएवापक्रम्याह॥ ॥
अमुष्मैवाएतल्लोकायस्तुवंतियद्बहिष्पवमानं स ह्यद्भिः स्ताभिः पराचीभिः स्तुवंतिसकृद्धीतोऽसौ
पराङ्लोकइति॥ बहिष्पवमानेनस्तुवंतीतियत् एतत् अमुष्मैस्वर्गायेवस्तुवंतिअतश्चादौसकृ
द्धिं स्ताभिः पराचीभिः स्तोत्रीभिः स्तुवंति। इतो अस्माल्लोकादसौस्वर्गोलोकः सकृद्धिनद्विर्हि गम्य
ते। पराङ् पराङ्मुखः खलु हिंकारस्यसकृत्त्वं स्वर्गस्यसकृत्त्वेप्रयोजकं। तथास्तोत्रीयाणांपरा
क्त्वं स्वर्गस्यास्माल्लोकात्पराङ्मुखत्वे। अथाज्यस्तुतेर्वैपरीत्यं दर्शयति॥ ॥ अस्मैवाएतल्लोकाय
स्तुवंतियदाज्यैः पुनरभ्यावर्त्तं स्तुवंतितस्मादयंलोकः पुनः पुनः प्रजायतइति। यत्पुनरभ्यावृत्ते
माज्यैः स्तुवंति। एतदस्मैभूलोकायस्तुवंति। तस्मादभ्यावृत्त्यास्तुतत्वादयंलोकः पुनः पुनः प्रजायते।
अस्मिंल्लोकेप्राणिनः पुनः पुनर्जायंते। स्वर्गेयथासकृदेवजायंतेनतथात्रेत्यर्थः। अस्यकर्म्मभूमित्वा
दित्यभिप्रायः। अमुष्माइतिवाक्येस्तुतिप्राधान्याद्बहिष्पवमानस्यकर्म्मत्वेननिर्द्देशः॥ अत्रतुस्तोत्री



न

स्तुवत इति रथंतरवर्णामुत्तमां गायेद्दिवं वै रथंतरमस्यामेव प्रतितिष्ठतीति ॥ ये पराचीभिर्बहिष्पवमानीभिः ४६
यास्समुदायस्य स्तुतिसाधनत्वविवक्षया आज्यैरितिकरणत्वेन निर्देश इति विवेकः ॥ बहिष्पवमानस्य प्रकाशमु
द्गमिंद्रवइत्युत्तमायामुत्तमपादस्य योनिमेत्यत्र य आकारोस्ति तं ॥ स्तोति ॥ ६ ॥ पराञ्चो वा एते ये प्राणा भवं
ति । स्यात् कुर्युः पराचीभिर्बहिष्पवमानीभिः स्तुवत इत्यावतीमुत्तमां गायेत् प्राणानां धृत्या इति । बहि
ष्पवमानीभिः स्तुवत इत्याहुरिति संबंधः । स्तोत्रीयां तेषामाह ऋच्चारणेनावृत्तिः स्मर्यते । अतः प्राणाः
पुनर्द्रुता भवंति । बहिष्पवमानस्योत्तमायां रथंतरवर्णां गायेदिति सम्प्ररोचनमाह ॥ ७ ॥ च्यवंते वा
एते स्माल्लोकाद्दित्याहुः ये पराचीभिर्बहिष्पवमानीभिः स्तोत्रीयाभिः स्तुवते । ते अस्माल्लोकात् च्यवंत
एवेत्याहुः ॥ कः परिहार इति उच्यते । उत्तमां बहिष्पवमानस्योत्तमां स्तोत्रीयां रथंतररूपेत वर्णोनकारः रथवर्णा रथंत
उद्गीथोपक्रमेण तत्त्ववदिमीं गायेत । तथा च सत्त्रे । रथंतरवर्णायां च साम्प्रहरात्यभिष्टोनेऽन्नाभा इति
शांडिल्योन इति धानंजय्य इतीति । एवमपि कथं प्रत्यवायत्सानावरतिचेत्तत्राह । रथंतरे साम तद्दिवं
वै । पृथिव्येव तथा सति तत्त्ववर्णकरणेनास्यामेव पृथिव्यां प्रतितिष्ठति ॥ इति सामवेदार्थप्रका

वर्णितः काम्यत्वंनुग्रामकामायप्रतिपदमितिवाक्येन अतः प्रकरणास्याद्दुर्बलत्वा॥४५

शेतंध्यमस्त्राव्यलंगेषष्ठाध्यायस्याष्टमःखंडः॥८॥ ॥अथस्तोत्राग्रेप्रतिपत्तविचारःप्रारभ्यते॥
२७६ 276 तत्रग्रामकामस्यप्रतिपदंविचार्यते।५॥उपास्मैगायतानरइतिग्रामकामायेप्रतिपदंकुर्यादि
तिअच्चग्रामार्थिनेउपवतीप्रतिपदंकुर्यात्।प्रतिपदितिप्रथममेवसएवस्तोत्रियइतिवोच्यते।इ
यं।प्रतिपत्‌यद्यपिनित्याग्निष्टोमप्रकरणेस्तोत्रीयासुसमाम्नातातथापिकामसंबंधात्तत्रैवनैमि ग्रा ४
त्तिकोपिभवति॥ततोनपृथक्कामनेदंनप्रयोगापेक्षास्ति।पथापयःसाधनकेनित्येऽग्निहोत्रप्रयोगे
पयसापशुकामस्यजुहुयादितिपशुफलसाधनत्वंतद्वदिहापि।ननुप्रकरणादस्यानित्यत्वे
सर्थानित्येनकाम्यसिद्धिरिति॥सत्यं॥तथापिनित्यप्रयोगेगायत्रंप्रतिपदंतराभावेनगत्यभाव
द्वाक्यादपिप्रकरणमेवप्रबलमितिमंतव्यं।केचिदिदंतुचैकाम्यप्रयोगेप्येवंस्यादुः॥उक्तप्रतिप २९५
दिनरइत्यस्यसद्भावात्ग्रामकामायोचितेत्याह॥नरोवैदेवानांग्रामोग्राममेवास्माउपाकरिति॥
नरोमनुष्याःखलुदेवानांग्रामःअत्रनरइतियजमानंनरोस्त्रिजउच्यते।ग्रामइतिइतिनिव

साश्रयः तौ ग्रैदेवानीधागनिष्पादनद्वारान रो ग्रामस्तथासति नरशब्दोपेतमुपास्माइत्येतां प्रतिपदं
युंजन् उद्भातास्मैयजमानाय ग्राममेवोपाकः। उपानीय तत्तवान्भवति। उपेति पदस्य परं परंया
ग्रामार्च्छेत्यादपित्तकामस्येयमुचितेत्याह। उपवा अन्नमन्नमेवास्मा उपाकरोति। अन्नुः समीपेनि
यतमन्नस्यावस्थेन समीपवाचिनोपशब्देन समीपस्थमन्नमुच्यते। तदपित्री इत्यादिरूपमन्नं ग्रा
मः समीपएवकेदाराद्दो जायत इति वा पक्कमन्नं ग्रामावयवभूतेषु गृहेषु वर्त्तत इति वान्नमिति ग्रामः।
तथाच सति तद्युक्तप्रतिपदश्रयोगेणास्मा अन्नमेव ग्राममेवोपाकः समीपेऽकृत वान्भवति। अथ प्रजा
कामस्य प्रतिपदमाह॥ ७॥ उपेषु जातमप्तुरमिति प्रजाकामाय प्रतिपदं कुर्यादिति॥ तत्र प्रजालिंगं
दर्शयति॥ ७॥ उपवै प्रजातीजातमित्येवाजीजनदिति॥ लोकेजनयिता उपस्थसमीपे प्रजाती प्रजीपु
जा२ त्रादिरूपांतमित्येवं खल्वजीजनदुत्पादयति। तस्माज्जातशब्दोपेता प्रजाकामस्योचितेत्यर्थः। उपा
स्माइति प्रतिपन्नित्यकामस्यान्नयार्च्छेमित्यकर्त्ते। उपेषु जातमप्तुरमित्यादीनां स्पष्टं तत्कामप्रये

याः समां यस्मिन्नृविषये संवत्सरे स नः पवस्वेति पादे गवादिकामाय भेषजं करोति॥

गार्ह्यं चै। यथा च कल्पकारः। उपेषु जातमिति प्रतिपदं च अहरहरिति ज्योतिष्टोमादन्यस्मिन्प्रजाका
मप्रयोगे विदधाति। प्रजाकामस्योपोषु जातमप्सुरमिति सौत्रियः साद्भिः समानमितरज्योति २७७
ष्टोमेन सर्वं तेन। एवमुत्तरास्वामपि काम्यप्रतिपदी कल्पा वगन्तव्याः। अथ पशवादिनेषजकामप्र
योगे प्रतिपदमाह। ७॥ स नः पवस्व शं गव इति प्रतिपदं कुर्यादिति। अत्र पशुभेषजस्याद्यः पाद
उक्त इत्याह। ७। याः समा महादेवः पशुन्नित्यास नः पवस्व शङ्गव इति च तु प्रदे भेषजं करो
277 ति। तस्मिन्नेव पादे सोमः संबोधनगवे शं पवस्वेति प्रार्थ्यमानत्वात्। अथ द्वितीयपादो द्विपदामे
कशफानां चैव भेषजप्रयोगे युक्त इत्याह। ७॥ शं जनायेति द्विपदे शमर्वत इत्येकशफायेति। द्विपा
न्मनुष्यो जनः। अर्वा घएकः शफः ताभ्यां भेषजं करोतीति। तृतीयपादोऽपि पशुभेषजायो चित इ २७७
त्याह। ७। विवेगावेताः समाम्नाय पद्यो भवतीति याः समा महादेवः पश्र्न्नितीयछ राजन्नोष
धीभ्य इत्याहो षधीरवास्मे स्वदयन्नग्न्यास्मे स्वदिताः पज्ञा ते रूप्यप ञ्चास्व रूप्यप ञ्चास्वेति।

यस्मिन्नसौ वत्सरे महादेवः पञ्चर्दितीता० सौ मासौ । तस्मिन्नसौ वत्सरे सर्व्वा ओषधयो विषेण ध्वस्ता भ
वेति । यच्छ० राजन्नोषधीभ्य इत्याहो जातानदस्मै यजमानाय ओषधीरेव स्वदयति । स्वादी करोति उन्नमुड
न्नयविध्याः अकृष्टपच्याग्न्यकृष्टपच्याश्चन्द्रमसोदिरभिहितानीवाराद्यः । तद्यक्ता ब्रीह्यादयस्मा अस्मै यजम
नाय स्वदिताः स्वादुतमा वाः पच्यन्ते । स्वयमेव परिणता भवंति । आसीन्नहायणा सशवः सर्वे विरजा भवंती
त्यर्थः । श० राजन्निति पादे हे राजन्सोम ओषधीभ्यः शीपवस्वेति प्रार्थनाप्रनीते रोषधीनी निर्विष
त्वात् तज्जन्योपाकाल्पोपपन्ननाम पिमेषज आम्नर्चितैव । अथ श्रैष्ठ्यकामायप्रयोगेप्र ति पदमाहा
ह० ॥ पवस्व वाचो अग्रिय इति प्रतिपदं कुर्याद्यःकामयेत समानानां श्रैष्ठः स्यादिति ॥ इति । अस्या
मग्रियशब्दसद्भावादेषा तस्या चितेत्याह ॥ ह० ॥ पवस्व वाचो अग्रिय इत्यग्रमेवैनं परिणयती
ति । यतः पवस्व वाचो अग्रिय इति भागे अग्रिय इत्यस्ति अतस्तत्प्रयोगेणैनं यजमानं अग्र
पुरोभागं परिणयति परिगमयति । अग्रपरिणयनेश्रियीकः सौ वं मइतितत्राह ॥ ह० ॥ श्रैष्ठ्यं वाचो

ग६ श्रियमेवास्मिन्दधातीति ॥ वाचः अभिवदनस्य यदग्नेः पुरोभागः सम्भो वै श्रीरेव खलु बहू
२७८ नामग्र्च्छेयस्य वाक् प्रथमं प्रवृत्तास शोभते । तथा सति एतत्पाठेनास्मिन्यजमाने श्रियमेव दधा
ति । बहूनां प्रयोगे प्रतिपदमाह ॥ ७ ॥ एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यः प्रतिपदं कुर्यादिति । बहवो
278 हि दीक्षिता एकाहाहीनैर्यजन्ते तत्र एते असृग्रमिति तृचं प्रतिपदं कुर्यात् । अथ बहूनां प्रयो
जनयोगपतामाह ॥ ८ ॥ एत इति सर्वानेवैनानृत्विजो मत्स्या अभिवदतीति ॥ एते इति बहुवचनान्ते
ना सर्वानेवैनान्यजमानानभिवदति रुक्षोतस्य व्याख्यानेन मत्स्या इति । ननु एत इतीन्दव इत्यस्य वि
शेषणीतत्त्वप्रकृतान्सोमरसानभिवक्ति । कथं यजमानानभिवदतीति । उच्यते । ब्राह्मणे कुत्र
ति सामान्यमात्रेण सर्वत्र स्कृति प्रवृत्तेः । अस्याः प्रतिपदः प्रजापतेः सृष्टिसाधनत्वेन प्राश २७८
स्त्यमाह ॥ ९ ॥ एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत असृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄंस्तिरः प
वित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभि सौभगेत्यन्याः प्रजा इति ॥ ॥ एत इ

इत्यनेनपदेनप्रथममेवबुद्धिस्थेनस्रष्टासोप्रजापतिःस्वबुद्धिस्थानुरूप्येणदेवानसृजत।तथाऽ
स्रग्रमितिपदेनमनुष्यान्इंदवइतिपितॄन्एतेषांचपदानांदेवादिस्रष्ट्यनुकूलत्वंउत्तरत्रस्मिन्ना
ह्लोकेवक्ष्यामः।तिरःपवित्रमितिपदेनग्रहानसृजत।तिरःपवित्रेणशोधितेनरसेनग्रहागृह्यंते।
त्र ४ अतएतद्धिस्रष्ट्यनुकूलं।आशवइतिपदेनस्तोत्रमसृजत।प्रस्फवतेव्याप्नुवंतिस्तुत्यादेवानितिस्तो
त्राण्याशवः।तथा।विश्वानीत्यनेनशस्त्रमसृजतविशंतिदेवानांहृदयानीतिविश्वानिशस्त्राणि।
अभिसौभगेत्यन्याःप्रजाअसृजतसौभगानिधनानिअभिउद्दिश्येतिदेवमनुष्यादीनांभोगमर्
तोऽन्यागोविलक्षणाःप्रजाअसृजत।अथैतइतिपदस्यस्रष्टोऽसौगतमित्याह।छ।यदेतइ
तितस्माद्धावेतएवाग्रेदेवास्मावीतइदानीमिति।ननुएतच्छब्दःसर्वनामवाची।सन्निहितपराम
र्शकः।देवास्तुसर्वेविप्रकृष्टाःअयुक्तमेतच्छब्देनतेपरामृश्यंतइति।नायंदोषः।नकेवलंपुरो
वर्त्तिवस्तुसंनिधिरेवसन्निधिः।किंतुबुद्धिसन्निधिरपिसन्निधिरेवतस्माद्बुद्ध्यासन्निहित

त्वादेत इति पदेन परामृष्टव्या एवं गतो यद्यस्मात्सञ्जायन्ते नादेवाः एत इति पदेनाभ्योच्चितास्तस्मा
द्यावीत एवाग्रे सृष्ट्यादौ देवाः स्थापिताः सृष्टा इत्यर्थः सा वित्त एवेदानीमपि नैपुनर्म्मनुष्या हूय
279 ते भ्योऽन्ये सृज्यन्ते। तर्हि इदानीमपि सृष्ट्यभावे कथं तेषां वर्त्तमानभाविकालयोः संबन्ध इति
तत्राह॥ ७॥ सर्वा वर्णवृद्धिमार्द्धुवन्क्षितेव धेयावा व्याहतिरिति। तु शब्दो वैलक्षण्यार्थः। तु
किं तु। सर्वा सर्वकालसंबन्धिनी ऋद्धिः आयुरादिलक्षणा मार्द्धुवन्न समृद्धा अभवन्। अतः पूर्व
सृष्टा एव सर्वसमृद्धा नित्या वर्त्तन्त इत्यर्थः। उक्तार्थस्योपपत्तिरुच्यते। क्षितेव हीत्यादिना। हि
यस्माद्देवा देवसृष्टिसाधनाव्याहतिः एतदिन्द्रशक्तिः क्षिते च वर्तते। एतदस्मा अर्थपरामर्शी
सर्वदा सन्निहिता एव हि प्रतीयन्ते। अयमास्यग्रमिति पदमनुष्यसृष्टौ संगतमित्याह॥ ८॥ २०६
यदस्यग्रमिति तस्मान्मनुष्याः भूयः भूयः सृज्यन्त इति॥ यद्यस्मादस्यग्रमिति पदं सृष्ट्यभिधायकं
तस्मान्मनुष्याः भूयः भूयः परस्मिन्नहनि सैव सर्वदा सृज्यन्ते। इन्द्रव इति पदं पितृसृष्टौ संगतमि

त्याह। ७॥ यदिन्द्र इवेतीन्द्र इव हि पितर इति॥ इंद्र इवेति पदं स्मरन्तः पितरो ऽसृज्यंत। तस्मादिंद्र इव
वद्वर्त्तिसोमा इव रक्षन्तु पितरो भवंति। कथं तेषां सोमसाम्यं तत्राह। ८। मन इवेति। मनसा हि केव
लं सृज्यंते न चक्षुर्विषया भवंति। अतो मन इवेत्युच्यंते। सोमेनामाप्यन्न विशेष [illegible]
य७ हि सोम्य मन इति श्रुतेर्मनसः संबंधः। यद्वा वल्यात्मकस्य सोमस्याधिदेवसोमेन चंद्रेणाभे
दात्। तस्य च मनस उत्पन्नत्वात् मनः संबंधः। तस्मादिंद्र इवेति पदं पितृसृष्टौ संगतमित्युक्तं।
उक्तार्थानुसंधानपूर्वकस्यैतद् इत्यस्याः प्रतिपत्करणं समृद्धिसाधनमित्याह। ९। यांताः प्रा
जाः सृष्टा ऋद्धिमार्द्धुव ८ स्ताम् ऋध्नुवंति येषामेवं विद्वानेतां प्रतिपदं करोतीति॥ ताः प्रजापते
नासृष्टा देवादिरूपाः प्रजाः याः समृद्धिं समृद्धिमार्ध्नुवन् प्राप्ताः तां समृद्धिं ऋध्नुवंति प्राप्नुवं
ति। के प्राप्नुवंति तान् दर्शयति। येषां यजमानानामेवं विद्वान् उक्तसृष्टिसाधनत्वं जानन्नेतेन
असृग्रमिन्द्र इत्येतां प्रतिपदं करोति। एवं ऋक्सामर्च्च प्रशस्याद्यं पादमाकम्यापि का मुख्येन प्रशंसति।

कं॰ २।८ सिवै सोमम् आहर ८ स्तीर्णे यज्ञे विश्वरूपावसुपर्य्यमुष्णात् तेनापः प्राविशत् तं देवा अग्नेर्वै कं॰ ८ सी
विष्णुरप्सु पर्य्यपश्यत् अस्य काकुत्स्थ अन्त ३ नाशु इति तं पदा प्रास्फुरत् तस्मात् पगिन्द्वो सज्यन्त
स देवताभ्यो ऽभितस्तिष्ठतीम्य एते ग्रसन्नाम इदं वह इति प्राब्रवीद् हविष्पवमानेन वै यज्ञः सृ
२४० ज्यते यदेते ग्रसन्नाम इदं वह इति प्रस्तोति यज्ञमेव तत् सृष्ट्वा देवताभ्यः प्राहेति॥ एवं गायत्र्यादीनि
कं॰ २।८ सिद्धलोका सोमम् आहरन् तदा क्रियमाणं सोमं गीयत्र्यौ विश्वरूपा वसुः पर्य्यमुष्णात् परिमु
षितवान् तेन परिमुषितेन सोमेनापः प्राविशत् तं प्रविष्टं देवताः सर्वाः अन्वैच्छन् इत्युत तं वि
मु ४ ष्णुरप्सु पर्य्यपश्यत् परिदृष्टवान्। स विष्णुर्वै काकुत्स्थ अन्त चिकित्सत् कथमिति उच्यते। अस्य काकु
त्स्थ ३ नाशु इति अन्वेति वितर्कें॥ अयं सोमापहर्त्ता गीयत्र्यौ वेति। ततः स एवेत्यवगच्छत् तं पदा स्वे
नपादेन प्रास्फुरत् ताडितवान्। तस्मात् पीडितात् गीयत्र्याः स्थितः स्तुप्रसेकम् इदं वो सृज्यन्त उ ज्ञाना २८
भवत्। स विष्णुः स्पृष्ट्वा सोमाय अभितस्तिष्ठती भ्योदेवताभ्यः प्राब्रवीत् किमिति। एते अ

स्टग्रमिन्द्रवइतिएतेसोमाः सृज्यंतइतितस्यार्थः। ततः किमितितत्राह। यज्ञेऽस्मिन्सोमो बहिष्पवमा
नेन वै खलु सृज्यते अस्य प्रागभावात्तत्तु व्यतिरिक्ते एव यज्ञे भावात्तथा सति यदेतेऽसृग्रमिति पाद
प्रस्तोतिप्रस्तावभागत्वेनगायति। तत्तेन यज्ञेऽस्मिन्वसूनां देवतान्तः प्राह इति। अतोऽवश्यमेषा प्रति
पत्कर्त्तव्येत्यभिप्रायः। अस्य प्रतिपत्त्वञ्च स्यात् अस्य पादे यदिडापदं तदस्य शेसति। ७॥ व्यूढं वा एतद
पशव्यं यत्प्रातःसवनमनिडं हि यदिडामस्मा अपसं सर्पतमित्याह प्रातःसवनमेव तदिडावदु
पशुमत्करोतीति। प्रातःसवनमिति यदस्ति। एतद्व्यूढं वै व्यसमृद्धं खलु अपशव्यं पशुभ्योऽहितं प
शुविरोधि तदपि कुतः। अनिडं हि इडाशब्दोऽभिधानादिषु प्रातःसवने नास्ति। तथा सति यदिडामस्मा
अपसं सर्पतमित्याहोद्गाता तेन वचनेन प्रातःसवनमिडावत्कृतमेव। ततश्च तत्पशुमत्करोति। इ
डेति गोनाम इडे रन्ते इत्युपक्रम्य एतानि ते। अघ्न्ये नामानीति श्रुतत्वात्। अथ सममहार्थः। प्रतिपदमा
ह। ८। इदं विष्णुस्तस्मात्पश्चेति प्रातातायप्रतिपदं कुर्य्यादिति॥ स्पष्टोऽर्थः। ननु एतेऽसृग्रमिति बहुभ्यः प्रति

281

पदं कुर्यादिति विहितेनैव अलं। किमर्थं पुनर्द्विधानमिति नैष दोषः। बहुत्वमिदं सत्रासखीनां यजमा
नानां प्रतिपत्तिविधानात्। अत्र तु ज्ञातायेति सखीनामेव यजमानानां प्रतिपत्तिविधानात्। न हि ज्ञा
तशब्द बहुशब्दो समानार्थौ बहुशब्दो यजमानबहुत्वमात्रमपेक्षते। ज्ञातिशब्दस्तु परस्परस्य
स्वभूत यजमानसमुदायी। अतो न पुनरुक्तिस्तथा चकल्पकारः। पूर्वस्मिन्प्रयोगे बहूनामस
खीनां यजमानानामेतेनग्रस्तग्रामिति सस्मार। अत्र तु सखीनां यजमानानां दविद्युतत्या रुचेति
स्तोत्रीय इति। उक्तप्रतिपत्त्यात प्रयोगे संगतेत्याह॥ ॥ दविद्युतत्या रुचेति वै गायत्र्या रूपी
परिष्टोभन्त्या पतित्रिष्टुभं सपेत्यनुष्टुभः। सोमाः शुक्रा गवाशिर इति गत्याः सर्वेषां वा एषा छं
दसां ८ रूपं छंदसां ८ सा वरखत्वे ज्ञातो यदेषा प्रतिपद्भवति स्वेनैवान्नं ८ स्तद्रूपेणा समर्द्धयति ता २८१
ति। दविद्युतत्येति पादे। दीप्तिवाचि पदद्वयं श्रूयते। दीप्तिश्च तेजश्च तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गा
यत्रीति स्मृतेः। प्रथमपादो गायत्र्या रूपं परिष्टोभन्तीत्यत्र स्तोभशब्दः श्रूयते। त्रिष्टुभापि स्तोभ

सांरूपं। छंदांसि यान्युक्तानि चत्वारि छंदांस्येष खलु व्रातशब्दः समुदायवाची। अत्रापि छंदः ×२

शब्दः। अतोये भागास्त्रिष्टुभोरूपं। रूपेति वाङ्नाम। वागवै त्रिष्टुबितिश्रुतेरेतस्य दमनुष्टुभोरूपं। सोमाः
शुक्रा इति पादे गोशब्दः श्रूयते। जगत्सामपि गच्छतीति जगतीति व्युत्पत्तेः। अतउभयत्र गमिधा
तुसाम्यादयं पादो जगत्यारूपं। एवमेषां प्रतिपत्सु सर्वेषां हि छंदसां समुदायोस्ति एवं सति यदेषां
स्येन ४ प्रतिपद्भवति एनान् यजमानान् तेनैव रूपेण समर्द्धयन्ति। एषा प्रतिपत् स्वस्मिन् गायत्र्यादि
छंदोधारे द्विपद्यादिरूपैः समृद्धान् करोतीत्यर्थः। पुनरेषां समृद्धिसाधनत्वे व्रातयोपेता
ह॥ ॥६॥ व्रातो वा एतदिंद्रियेण वीर्येण व्यृध्यन्ते यद्व्रातमिंद्रियं वीर्यं छंदांसींद्रियेणैवैनान्वीर्ये
ण समर्द्धयतीति। प्रतिपद्यो व्रातोस्ति। एते व्रात्या वयवभूताः सर्वे आप्ये यजमाना इंद्रियवीर्याभ्यां
व्यृद्धा विहीना वै व्रातात्मकत्वादेव अस्य समर्द्धाः खलु लोके परस्परसंघातप्रपेद्वे ते। छंदांसि
तु इंद्रियं वीर्यं तत्साधनत्वादेषां सर्वछंदोरूपा प्रतिपत् एनान्यजमानानिंद्रियेण वीर्ये
ण च समर्द्धयति॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे षष्ठाध्यायस्य नवमः खंडः॥

अग्न आयूꣳषि पवस इति प्रतिपदं कुर्याद्येषां दीक्षितानां प्रमीयेत इति। इति स्वशब्दं अस्य तद्धेयपतामाह। ॥छ॥
×अथ येषां दीक्षितानामन्यः कश्चिद्दीक्षितः प्रमीयते। एतत्तेषां प्रयोगे प्रतिपदमाह॥ ×अपूता
२८२ इव वा एते येषां दीक्षितानां प्रमीयते यदेषाग्निपावमानी प्रतिपदग्ने त्वमग्निरेवैनान्निष्टपति
पवमानः पुनातीति। येषां दीक्षितानामन्यः कश्चिन्म्रियते स एतेऽन्ये सर्वेऽप्यपूता इव वै
282 अपूता एव खलु सहाधिकारात् ते न सन्ति यत् येषाग्निपावमानी अग्निपावमानदेवता का।
अग्न आयूꣳषीत्यग्निर्भवति। तदाग्निरेवैनान् यजमानान्निष्टपति। निःशेषेण सन्ताप
नय यत्या पापेनार्हतान्निष्टप्यान् पवमानो देवः पुनातीति शुद्धान्करोति। तत्र स्वायुःशब्दोऽपि ते
षां कुर्वित इत्याह॥छ॥ यदायूꣳषीत्याह यदेवैते तेषामायुर्दधातीति॥ यद्यस्मादायूꣳषीति प २८२
दमाह जाता अतो य एव जीवन्ति यजमानाः सोऽसर्वेऽपि यजमानेष्वायुः शतसंवत्सरलक्षणं
दधातीति तत्पदपाठेन दीर्घरोगिणः प्रयोगे प्रतिपदमाह॥छ॥ आ नो मित्रावरुणेति ज्योगामया

जीवं ३ ४ पुर

स्पर्श॥

विने प्रतिपदं कुर्य्यादिति। अस्याः तद्योग्यतामाह॥ क॥ अपक्रान्तौ वा एतस्य प्राणापानौ यस्य ज्यो
गामयति दीर्घं प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेवास्मिन् दधातीति॥ यस्य यजमानस्य ज्यो
गामयति दीर्घरोगो भवति। एतस्य प्राणापानावपक्रान्तौ प्राणापानावेवास्मिन्नामय ये
हिंसाय्य आरोग्यं भवति। तथा सति यदेषा मैत्रावरुणी प्रतिपद् भवति। तेन प्राणापानावेवा
स्मिन्नामयाविनि दधाति। मित्रावरुणयोः प्राणापानयोश्च कः संबन्ध इत्युच्यते। मैत्रा
महर्वारुणी रात्रिरिति श्रुत्यन्तरात् मित्रावरुणयोरहोरात्ररूपत्वं। अहरेव प्राणो रात्रि
रपान इति श्रुत्यन्तरात्तयोः प्राणापानात्मकत्वं। एवं परंपरया मित्रावरुणौ प्राणापानौ। अतस्त
द्युक्ता प्रतिपत्तस्याच्चिते सर्वैः। अन्नताभिशस्तस्य प्रतिपदमाह॥ ख॥ अपग्न्न भवतेम्ह योय सोमे
अराकृद्दइत्सन्ततमभिशस्यमानाय प्रतिपदं कुर्य्यादिति। स्यशं कथमनेन स्तोत्रेण यजमानस्या
भिशंसनमपहतं भवतीत्यत्राह॥ ग॥ अराधा वा एते येऽनृतमभिशंसन्तीति तानेवास्मापेदहंतीति॥

अनन्ताभिशंसकाएवारात्यो अरायतः अराकूः अपघ्नन्नवतेमधोपसोम इति श्रूयमाणं प्रतिप
त्त्वैप्रयुञ्जानः उज्ज्ञातात् अस्माद्यजमानात् तानेवातीनेवापहन्ति। तृतीयपादोपितस्यानुगु
२८३ णं इत्याह।। ऋ।। गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतमिति हूतमेवैनमप्रियमिंद्रस्य निष्कृतं गमयतीति।। अस्मि
न्पादे इंद्रस्य निष्कृतं सी स्कृतं स्थानं गच्छन् पर[illegible]वत इति श्रूयते। अतोऽभिशंसनास्तेनैयाद्रियंय
283 ज्ञार्ह एनं यजमानमेव निष्कृतमिंद्रस्य स्थानं गमयन्नाज्ञाता। अथ क्षत्रियस्य प्रयोगे प्रतिपदमाह।।
ऋ।। वृषा पवस्व धारयेति राजन्याय प्रतिपदं कुर्य्यात् वृषा वै राजन्यो वृषाणमेवैनं करोतीति।
राजन्याय अभिषिक्त क्षत्रियाय यजमानाय अत्र वृषेति श्रूयते। राजन्योपि अभिमतवर्षणाद्
षैव। अतएतस्य योगेनैनं वृषाणीकरोति। अथ द्वितीयपादस्यानुकूलतामाह।। ऋ।। मरुत्सते च
मत्सर इति मरुतो वै देवानां विशो विश एवास्मा अनुनियुनक्ति न पक्षोऽमुकास्माद्भुंजतीति।। अ २८३
स्मिन्पादे मरु[illegible]द: श्रूयते। मरुतश्च देवानी विशः। तपासतितनत् पाठेन विशमेवास्मै यजमा

नायानुनियुनक्ति अनुक्रमेण नियोजयति तेनास्माद्यजमानाद्द्विड्जातिर नपक्रामुकाग्नन पक्रमण
शीला भवति। तृतीयपादस्यानुकूलतामाह॥ ७॥ विश्ववाद धानं जसेत्याजसेवास्मै वीर्य्येण विशीप
रस्मात्स्पारग्न्णला यन नपक्रामुकास्माद्विड् भवतीति। अत्रोजसेति पदेन वानिनद्वीर्य्यमभिधत्ते। अतस्त
स्माद्धेतो ओजसैव वीर्य्येणा विशमस्मै यजमानाय परस्मात्स्पारिग्न्दलाति। गतमन्त्र त्राह्र्वमनपक्रमण
मभिमुखप्राप्य चर्मत्रन्तु प्राप्नायाविशोऽपरिस्माग्गार्लभिन्न नपक्रामयो भेदः। अथराष्ट्रकामयमा
नस्य प्रतिपदमाह॥ ७॥ पवस्वेन्दो वृषा सुत इति प्रतिपदं कुर्य्याद्यः कामयेत जनेमरूत्स्यतेतीति। जनेज
नपदेनमधंरूत्स्यतरूद्धिः स्यादिति सुज्ञानमन्मत्। किमत्रलिंगेतदाह॥ ७॥ कृधी नो यशसो जन
इति जनतायामेवास्मारूत्स्यत इति। अत्र जने जनसमूहे तो यशसो यशः कृधीति श्रूयते एतस्मा
द्धि लिंगं तथास्ति जनतायी जनसमूहे अस्मै यजमानाय रूत्स्यतेसमृद्धिर्भवति। द्विषद्यजमानके प्रप्र
जे प्रतिपदमाह॥ ७॥ युवं हि स्थः स्वःपती इति द्वाभ्यां प्रतिपदं कुर्य्याद्यः समावद्गाजावे वैनो यज्ञस्य करोत्य
न्नौ यशसेनाप्ययतीति। अत्रेन्द्रः सोमश्चोभौ श्रूयेते। अतएतस्मात्प्रतिपत्करणेन यज्ञस्य समावद्गाजो

५२

समानफलत्वाज्जनिनिमेकरोतीति यजमानानुज्ञाता। किञ्च सौम्यतद्यशसेन यज्ञो ऽमृतेन यशसा स्वर्गलिङ्गतो
नार्पयति। तत्र स्वः पती इति श्रुतत्वात्। इत्यभिप्रायः। अथ वृष्टिकामाय प्रतिपदमाह। छ।। प्रास्य धार।
२८४ अक्षरन्निति वृष्टिकामाय प्रतिपदं कुर्यादिति।। स्पष्टं। अथ वृष्टि लिंगं दर्शयति। छ।। प्रास्य धारा अक्ष
रन्निति दिवो वृष्टिमावयति वृष्णः सुतस्यौजस इत्यन्तरिक्षादिति। प्रास्येति पादे धारा क्षर [illegible] ता लिं
284 गात् द्युलोकस्य काशाद्वृष्टिमावयतां ज्ञो द्वितीयपादे वृष्ण इति वर्षण लिंगात् द्युलोकादागती वृष्टि
मीतरिक्षा ख्यावयति। तृतीयपादे स्थिति हे स्थिति हेतुरित्याह। छ।। देवा॰ अनु प्रभूषत इत्यस्मिल्लो
के प्रतिष्ठापयतीति। अत्र पादे देवा॰ अनु प्रभूषत इति सोमस्य कीर्तनमस्ति। तच्च देवानां सृजनं भूर्लो
क एवोचितमिति। अस्मिंल्लोके प्रतिष्ठापनं युक्तं। अथ पुरोजसं इति पदं वृष्टिलिंगमित्याह। छ।। ओजसा
वा एतद्वीर्येण प्रदीयते यदप्रत्तं भवति यद्वृष्णः सुतस्यौजस इत्याहौजसैवास्मै वीर्येण दिवो वृष्टिं प्रयच्छतीति। २८४
लोके यदप्रत्तं आदायाप्रदत्तं भवति यन्नैतदोजसा वीर्येण खलु प्रदीयते। ओजसे त्यस्य व्याख्यानं वी
र्येणेति। न स्वाधवृष्णः सुतस्यौजस इत्याह ज्ञाता। तेनौजसैव वीर्येण स्वप्रयोगसामर्थ्यादस्मै यज

प्रानायद्दिवो दृष्टिं प्रमवति। वैरिणो कामस्य प्रयोगे प्रतिपदमाह॥ ३॥ तया पवस्व धारया यया गाव इहागमन्। जे
न्यास उप नो गृहमिति प्रति पदं कुर्यात्। यः कामयेतोप मा जन्या गावो न मे युध्विन्दते मे जन्या गा राष्ट्र
मिति यदेषा प्रतिपद्भवत्युपेनं जन्या गावो नमन्ति विन्दते स्य जन्या गा राष्ट्रमिति। ३। कौकुलमपि फ
लं कृत्स्नयैव चर्प्रतीयते। इत्यनि प्राये लकृत्स्नाप्यैक्यनी हेनो पान्ता। अत्र जनशब्दः शत्रुजनसंबं
धी जन्यासस्तेषां धनेगावो मेनं युः प्राप्नुयुरिति। उपनता गावः मे राष्ट्रं विंदते ति च यो यजमानः का
मयेत। तस्मै तया पवस्व त्येतस्याति पदं कुर्यात्। अत्र हि जन्या गाव इह नो गृहमागमन्निति श्रूयते
जन्यस्य कृत्स्नमपि राष्ट्रं गृहे। अत उक्तफलसिद्धौ एतल्लिंगं। एवं सति यद्यस्य यजमानस्यैषा प्रति
पद्भवति। उपैनमित्यादि सिद्धं प्रायइति॥ इति दशमः खंडः ॥१०॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवा
रयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्ग
प्रवर्तक श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते सामवेदार्थप्रकाशे तांडी

अथ महाब्राह्मणे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ (१) ॥ यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे
तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ ॥ अग्निष्टोमस्य विधिः स्तोमस्तुतिप्रासंगिकाः परे । उक्ताः प्रति
२८५ पदः काम्याः स्पष्टं हि पवमानगाः । अथ बहिष्पवमानादीनि सामानि तत्स्तुतिप्रकाराश्च विधी
285 यंते । गायत्री प्रातःसवने स्तोत्राणीति स्थितं । तस्य गायत्रसाम्नः [illegible] स्तुतिप्रकारं [illegible]
[illegible] ॥ ६ ॥ इमे वै लोका गायत्र्या आवृद्देयं त्रयो हीमे लोका यच्चावृद्देयं त्रिरेवैनं त्रीन्वै स
म्मिमीत इति ॥ यद्गायत्रीसामास्ति तदिमे लोकाः । ते भूरादित्रयो लोकाः खलु अतस्मादृजेयी ।
आवृद्देता गानक्रियाविशेषणी । आवृत्तो गातिरवेडः । त्रिरावृत्तो यस्मिन्नृत आवृत्त यथा
भवति तथा गेयी । तस्य आवृत्त्याकारं सूत्रकार आह । पावमानाय न्दोँ २ इ सेका वृदनि देवा ६ इ
याई स्प राह्णातइ स्प राइति । एत आवृतत्वं प्रस्ताव्यतिरिक्तेनागानेनेत्याय । गायत्रस्य लोकसा २८५
म्य मये दस्य आवृत्त्वं विहितं । तेषां द्वृथं त्रैविध्यमिति तदुच्यते । त्रयो हीम इत्यादिना । एवं सतिय

चा ३

द्यादित्याह त्रैष्टुभं जायति गायत्री। एभिस्त्रिभिश्छंदोभिः एनं यजमानं॰ सम्मिमीते समानं हि तत्त्वाद्भवति।
यथाक्ते सामनि अवनर्द्दं न विधत्ते॥ ३॥ द्विरवनर्द्दं हि कुर्य्यात्तृतीयमिति। द्विरवनर्द्दं कुर्य्यात्।
हिं कुर्य्यात् उत्तमामाश्रित्य तत्र सर्वत्र तृतीयमेवावनर्द्दं भवति। अवनर्द्दनस्वरूपं सूत्रकारो व
दुध्या विकल्पितवान्। तद्यथा सर्वावावगौववर्द्द इति॥ आनन्तर्य्य इति। अस्यायमर्थः। आवर्णौ
इति खंडे अवनर्द्दौ। अवनर्द्दनीयो वस्वरदित्यर्थः। सर्वखंडयोरं स्वाद्धरमुच्चैः कृत्या नीचैर
वस्थापयेदित्यर्थः। तथैव हि सामगीयते। मध्यमायामावृत्ति द्वौ स्तोत्रौ कुर्य्यात्तावव
नर्द्दौ विति गौतमः। अस्यायमर्थः। मध्यमे गीति नागे तदन्य स्वर सदृशे द्वौ स्तोभौ कुर्य्यात्। तौ च द्वि
रवनर्द्दनीयाविति गौतम इति। तावेव गानेन दर्शयति। अग्निर्देवा॰ इया१२१२ इति अत्र द्वावकारावत्या
द्धरसदृशो प्रत्येकमवनर्द्दितावित्यर्थः। सर्वत्रौकारावित्येके स्तोभधर्म्मत्वादिति। सर्वास्वपि रुत्तुसा
वित्रीयाति दृष्टावोकारावेवमध्यमगीतिखंडे स्तोभौ कुर्य्यात्। न पुनस्तद्द्ध्याद्धरसदृशावित्यर्थः। कुतः।

~~अस्यायमर्थः। मध्यमे गीति नागे तदन्य स्वर सदृशौ द्वौ स्तोभौ कुर्यात्। तौ च द्विरवनर्द्दनीयावि~~

स्तोभ धर्म्मत्वाद्यो निर्दिष्टः स्तोभो न्यत्र प्रवर्त्तत इति स्तोभानां धर्म्मोऽयं ॥ तदेतन्निराकरोति । यथा ब्रह्मा
चार्य्यास्तथ कुसद शालिंगदृष्टो तात स्तोभानैकीत्याह्वेति । प्रस्याम र्छः । मद्ध्यमे गीति खंडे या दृश मैत्या
२८६ मार्च्चिकाद्दृ रेत त्सदृशो स्तोभो कार्य्यो विस्ताचार्य्याः । कुतस्तत्रैव कुशालिंगयोरार्च्चिकाद्दृ रस रूप मारे
व स्तोभ याप्यो नोदर्शनात् । तथाहि । धियो यो नः प्रचोदयादिति मध्यमे गीति खंडे षष्ठः स्वरउका
286 रे त्यः तत्सदृशावोकारावेव तत्र स्तोभो विविहितो । तत्राष्टौ दोकारत्वे सजाते । अतः सर्व्वत्रैव
द्दृ रस दृशावेव स्तोभो कुर्यादिति । किं च । सावित्र्यामोकारयोर्न्न स्तोभत्वे कोत्यं समस्ति । एकोत्वे
न स्तोभो विहितं निश्चेतुं न शक्यात्व विर्छः । द्विरवनर्द्दिति क्रगद्दृ रस्यैवावनर्द्दन विधानोपपत्ते
र्न्न स्तोभ त्वेर्किं चिद्दृध्यमानमस्तीति यावत् तेन स्तोभ धर्म्मत्वादित्यसिद्धो हेतुरित्यभिप्रायः । अथो २८६
कावेतद् हत्येनहिं कारानावेन मुकमावनर्द्दित्रयकरणे दोषमाह । ७ । यत्त्रिरवनर्द्दन्त्यतितन्नाय
त्र ८ रेचयतीति ॥ यत्तु यदि हिं कारेणाव्विनैव त्रिरवनर्द्दितितेन गायत्रमतिरेचयति हि स्तोभो कुर्य्या

त्तावचन दृष्टिविति पदस्य न तं ब्राह्मणमनुकूलं दृश्यत इति बोद्धव्यम्। गायत्रसाम्नः प्रतिहारो नास्ति हिं
कार एव तत्स्थानीयः इत्याह। ॥ यो वै गायत्रेण प्रतिहृतेनो ऽज्ञायत्यप्रतिष्ठानेन नतिहिंकारो
वै गायत्रस्य प्रतिहारः इति। यो वै गायत्रेणानोज्ञायति सऽप्रतिष्ठानः प्रतिष्ठा ~~स्मनवम~~ रहितो ऽतिवै।
अतो हिंकारस्य स्थानीयो द्रष्टव्यः। तस्य मानसत्वमाहो समूनसाध्येपः प्रतिहृतेन गायत्रेणो ऽज्ञायति
प्रतितिष्ठति। स हिंकारो मनसा ध्येयः उच्चारणायः प्रतिहर्त्रा। शेषं स्पष्टं। अत्र सूत्रं। ऊर्ध्वं ७ रे तस्या
या घत्तर ७ शिष्ट्वा हिंकारं ब्रूया द्धुमगार इति त ७ रे तस्यायां प्रतिहर्त्ता मनसा ध्यायेन्नपरास्विति गौ
तमः परास्वेवेति धानञ्जय्यशाण्डिल्यावितीति। ऊर्ध्वं ७ रे तस्या या इत्यादेर्वेरयमर्थः। बहिष्प
वमानस्य प्रथमा रेतस्या। तदूर्ध्वमुत्तरास्वेव घत्तर ७ शिष्ट्वा हिंकारं ब्रूयात्। कुतः षड्विंशब्रा
ह्मणे रेतस्यायां हिंकारनिषेधादिति। अनन्तरं ब्राह्मणे यो वै गायत्रेणाप्रतिहृतेनो ऽज्ञायतीत्यादि। स
मनसा ध्येय इत्युक्तं हिंकारस्य मनसा ध्यानं विधत्ते। रेतस्यायामेव तं हिंकारं प्रतिहर्त्ता मनसा ध्या
येत् नपरासु इति। यो वै गायत्रेणाप्रतिहृतेनो ऽज्ञायतीति प्रतिहारजनितलोपो मनसा ध्यानस्य

निमित्तत्वेनावगम्यते तज्झटिति लोपश्च रेतस्यायामेव नान्यत्रेति तत्रैव तु ध्यानमिति गौतमो मन्यते
। परास्त्वेवमादेश्यमन्वः । परास्त्वेवमनसा ध्यानं न रेतस्यायां कुतः न प्रतिहारलोपो निमित्तं
किं तु प्रतिहर्तुः प्रतिहारवचनेनाप्रतीत्वि हायोद्गातुः प्रतिहारवचनं निमित्तं । तथा हि । यो वै उद्गा
ता गायत्रेण प्रतिहर्त्रेऽप्रतिहृतेन स्वयमेव प्रतिहारं कृत्वा गायति सोऽप्रतिष्ठः स्यादिति ब्रा
ह्मणगाक्तेः । ततश्चोद्गातुः प्रतिहारवचनमुत्तरास्त्वेवेति तत्रैव ध्यानमिति धानञ्जय्यशाण्डिल्यौ
मन्येते इति । अथ प्रातःसवनस्य मैद्रस्वरत्वाद्बहिष्पवमानस्य कृत्स्नस्यापि तस्याग्नेः प्रथम म
ध्यमोत्तमास्त्वचः प्रथममध्यमोत्तमस्वराः क्रमेण कर्तव्या इति विपश्चिस्तुराह ॥ ॥ यो वा ए
ष्वो लोकेष्वो गायत्रं गायति नैष्वो लोकेष्वा भवश्चतइमएनं लोका ऊर्जास्सिसं वसत इति । गा २८७
यत्रस्य लोकत्रयात्मकत्व मुक्तं । यः खल्वद्गाता एष्वस्त्रिष्वो लोकेष्वउपादाय गायत्रं गायति स
एव इतो लोकेष्वो नावृश्च्यते न विच्छिद्यते । किं तु इमे लोका एनमूर्जाऽनेनास्सिसंवसते । समा

287

दर्श्यति। कथमेभ्यो लोकेभ्यो गा[illegible]यत्री गीतं भवति तथा दर्शयति। ७॥ मन्द्रमिवाग्र आददीताथ ता
रतममितदेभ्यो लोकेभ्योऽगासीदिति॥ संग्रहे त्वाच चतुर्विधः स्वरः उपांशुर्मंद्रो मध्यम उत्तम
इति। समीपगैः श्रोतुमयोग्य उपांशुः मंद्रादयस्त्रयोऽपि तद्योग्याः तेष्वुत्तरोत्तरमुच्चै
स्तरा भवंति। तत्राग्रे प्रथमं मंद्रमिव ईषदुच्चैरिवाददीत उपक्रमेत अथ मध्यमागतारतरं ब्रू
यात्। पूर्वस्मादप्यधिकमुच्चैर्ब्रूयादथ तारतमं ततोऽप्युत्तमाख्यं तमुच्चैर्ब्रूयात् तत्तेन
भ्यो लोकेभ्योऽगासीद्गायति। छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्त्तमाने लुङ्। अथ गायत्रसाम्नो निरु
क्तगाने दोषं संकीर्त्त्य निरुक्तगानं विधत्ते। ८॥ अनिरुक्तं गेयमेतद्धै गायत्रस्य क्रूरं यदनिरु
क्तं यदनिरुक्तं गायति क्रूरमेवास्य परिवृणक्तीति॥ अनिरुक्तमव्याकृताक्षरं गेयं। निरुक्तं गान
यद्धस्ति एतदेव खलु गायत्रस्य क्रूरं गानं। तस्माद्यद्यदि। अनिरुक्तं गायति। अस्य गायत्रस्य क्रू
रमेव परिवृणक्ति परिवर्जयति। अथास्य मध्य आनवानं व्यतिरेके सदोषसंकीर्त्तनं विधत्ते। ९॥

प्राणो गायत्रं त्वव वान्यास्त्राणस्याविच्छेदाय यदि व्यवानिति अप्राणुको न वति यदि न व्यवानिति स सर्व
२८८ मायुरेतीति। गायत्रे सामनि नवस्तोत्रीयाः प्राणाश्चस प्तशीर्षण्याद्यावको चोधवेतान्न कुर्यात्।
सुव्यक्तमन्यत्। अथानि घ्रासेन गानस मर्पनाशक्तस्याह॥ छ॥ यदि व्यवान्यान्मध्ये स्वरे चोव्यवा
288 न्यास्त्राणो वै गायत्रं प्राणः स्वरः प्राणमेव तन्मते आत्मन् दधाति स सर्वमायुरेतीति॥ यद्यन वानी
गातुमशक्तः सन्नव्यवान्यात्तर्हि स्वरंम ध्ये व्यवान्यात्। तत्र मध्ये व्यवानं सूच्यते। गायत्री प्राणः स्वरो
पितन्नि ध्याद्युत्तात्। प्राण एव स्वरं मध्ये कुर्वन्नुद्गाता प्राणमेव यजमानस्यात्मनि दधाति। स्था
न४ पयति। स सर्वमायुरेति। अथ कामनेदीनि धनान्याह॥ छ॥ इडीम पशुकामायनि धनं कुर्यात् स्वः
स्वर्गकामाय यशो ब्रह्मवर्चसकामायायुरामयाविने हं सीत्यभिचरत इति। उत्तमं ग्राक
शोगायत्रस्य निधनं तस्य स्थाने यत्कामयते तस्य प्रयोगे तदानुरूप्येन तत्तन्निधनं कुर्यात्॥ २८९
सर्वत्र चतुर्थ्यां श्रुतेः यजमानफलान्येतानि। निःसक्रियमाणानि तत्तत्फलं अनुफलव्यतिरके

ल साधयंतीति केचित्। पशुकामादियज्ञेष्वपीत्यपरे। अथैतानि स्तौति॥ ८॥ एते वै गायत्रस्य दोहा
इति॥ दुह्यंते एभिरिति दोहाः एतद्रूपद्वयानि धनानि एनइति पुंलिंगत्वेन निर्दिष्टाः। वेदितुरप्यत
स्मै भवती साह॥ ८॥ ब्रह्मवर्चसी पशुमान् भवति य एवं वेदेति॥ उक्तफलद्वयमितरेषामप्युप
लक्षणी॥ अत्र क्षतानि सर्वाण्यप्याप्नोति॥ ८॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणेऽस
प्तमाध्यायस्य प्रथमः खंडः॥ १॥ तद्देवमुक्तो बहिष्पवमानः। अथाज्यस्तोत्राणि देवताविवक्षु
रा ख्यायिकामाह॥ ८॥ प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं यज्ञं कृत्वा प्रायच्छत्ते न्योन्यस्मा अग्राय
नातिष्ठंत तानब्रवीदाजिमस्मिन्नितेति त आजिमायन्यदाजिमायंस्तदाज्यानामाज्यत्वमिति॥
पूर्वं प्रजापतिर्देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यो भोगार्थमात्मानं यज्ञं प्रविश्यो प्रकृत्वा प्रायच्छत्। ते देवा अ
न्योन्यस्मै अग्राय प्रथमभोगाय नातिष्ठंत। न मे संजानत। तद्दृष्ट्वा प्रजापतिस्तान् देवानेवमब्रवी
त्। अस्मिन् यज्ञभाग्वत्वनिमित्ते आजिं मर्यादामितगच्छतेति। ते वै देवा आजिमायन् अगमयन्। यद्यस्मा

नावावयोर्मध्ये यतरोऽपि इदमग्र उज्जयात् पूर्वमुत्सृष्टं जयेत्। तत्कृतं[illegible]

य दाजिमार्न्तत्तस्मादाज्यानीमाज्यत्वं। आजिगमनमेवाज्यस्तोत्रमचर यदि स्पर्धेः। इदानीमाज्यस्तोत्राणि
देवताकल्पनमाह। ॥ छ ॥ स इन्द्रोऽवेदग्निर्वा इदमग्र उज्जेष्यतीति सोऽब्रवीद्यतरो नाविदमग्र उज्ज
याच्चन्नौ सहेति सोऽग्निरग्र उदजयदथ मित्रावरुणावथेन्द्रोऽथैषैकाहोत्रानुज्जितासीत्सर इन्द्रोऽग्निमब्र
वीद्यस्त्सहावोचावही यन्नौ नदिति सेषं द्रायस्त्वाद्वमग्ने: स्तोत्रमद्यद्विमिन्द्रस्पति। स इंद्र अवेत्। अज्ञान
289 त्। अग्निरेवेदं प्रावनं। अग्ने इतरेभ्यः पूर्वमुज्जेष्यतीति एवं विदित्वा स इंद्रः। अग्निमब्रवीत्। नौ वाव
योः सह नवक्तिति। अग्निरपि रपि तथास्त्विति सङ्गीकृतवानिति शेषः। अथ सोऽग्निरग्र इतरेभ्यः पूर्व
माजिमुदजयत्। अथ पश्चान्मित्रावरुणावथेन्द्रः उज्जितवन्त इत्येवं तेषामाज्यानि भवन्ति। तात्पर्यार्थः।
अग्न अग्न आयाहि वीतय इत्याग्नेयी होतुराज्यं। आ नो मित्रावरुणेति मैत्रावरुणं मित्रावरुणस्य। आया
हि सुषुमा हि त इत्यैन्द्रं ब्राह्मणाच्छंसिनः। एवं चतुर्णामाज्यानामध्ये त्रीण्युज्जितानि। अथैषामच्छाव २८९
कस्यैकाहोत्रा केनचिदनुज्जितासीत्। पुरुकृपाव्यतिरिक्तानामच्छिजामाच्छिर्ज्यं होत्रेति व्यपदिश्यते। अ



९

तुक्तित्विषये स इंद्रः अग्निमब्रवीत्। यद्यस्मात् सहफलैः समानी इन्द्र्यवोचाव इंद्रकृवे तौ आवां तत्र स्या
दियी होत्रा नौ आवयोः स्यादिन्य उत पैवा। स्विति सोप्यंगीकृतवानिति शेषः। सैषा नयाज्या होत्रा ऐंद्रा
ग्नी इंद्राग्निदेवताका इंद्राग्नी आगतं सुतमित्यृक् काकस्याज्यो। तथा सति अच्छर्द्धं मर्द्धाधिकमभ्यासात्रीनव
ति। एतदृक्त्वमाभिप्रायं। अथ ममेवी चतुर्च्छेऽर्द्धमिन्यान्तरेऽच्छर्द्धं स्तोत्रं। तथा इंद्रस्याप्यच्छर्द्धं ब्रह्मसा
मैकोचतुर्च्छं द्वितीयमर्द्धमिन्यं धमर्द्धं। उक्तविताग्नीसंगच्छ्यानुवदति। ॥ चत्वारि सन्ति षट्देवत्यानी
ति। पूर्वोक्तानि चत्वारि आज्यानि षड्देवत्यानि नवंति। ॥ अग्निर्मित्रावरुणौ इंद्र इति च तस्रो देवताः
पुनश्च द्वाविंद्राग्नी इति षड्देवत्यत्वं। तदिदं आज्यानां षड्देवत्यत्वं प्रशंसति। ॥ षड्धाविहिता यज्ञो
यावान्यज्ञस्तमेवारभत इति। उक्थ्यषोडशिनोरन्यतमां तत्र्यावेन षड्प्रकारं विहितः खलु। अतस्तद्देवतेरषड्
त्याज्यस्य प्रातःसवनप्रयोगेण यज्ञो ज्योतिष्टोमो यत्परिमाणोस्ति। तमेव तत्सर्वमपि यज्ञमारभते। अ
रब्धवान्भवति। उक्तं देवतानानात्वमाज्यस्याजामित्वसाधनत्वेन स्तौति। ॥ सर्वाणि स्वरोत्यवर्द्धं तुआसा

290

तथाज्यानि तज्जामि नानादेवत्यैः स्तवैः यज्जामिता पाद इति। सर्वाण्यप्याज्यानि गायत्र्याणि स्वाराणि स्वरैरेव
वर्त्तुं प्राप्तानि। अतस्तज्जामि। प्रतिरेकोऽयं। जामपति देवनामेति निरुक्तोऽयद्रुतं द्वीके रौ। अतो नानादेवत्यैः स्त
वैः स्तवंति। उक्तदोषाभावाय। अथाज्यानाम प्राधिक्तृगाने स्तौति। ॐ। आग्नेयो वा एतस्तोभ्य्रः स्तवंति य
दाज्यैः पुनरभ्यावर्त्तं स्तुवंति तस्मात्पराच्यः प्रजायंते प्रसन्यः प्रजायंते तस्मादुप्रेत्य पुनरायंतीति॥ य
ते ५ दाज्यैः स्तवंति। एतदैतत्सवनेन आग्नेयः एव पशुभ्यस्तद्वाणा एव मेव स्तवंति तस्मात्पराक्स्यप्रस्यक
स्य चविद्यमानत्वात्सरीचः प्राज्यंते प्रसिच्यंते। प्रसञ्च्यः प्रतिमुखाः प्रजायंते। तस्मादेवाभ्यावर्त्तात्सवन
देवपशवः प्रातः संचरंति। प्रेत्य सायं पुनरायंति॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः॥ २॥ प्रातःस
वनमुक्त्वा माध्यंदिने सवने विवक्षुर्माध्यंदिनम्पवमानं स्तौति। ॐ॥ एतावता वाव माध्यंदिनं
सवनं पुपुव इति। एतावता आज्यानां परिमाणेन पदस्तोत्रैनेव केवलमपि माध्यंदिनं सवनं पुपुवे २९
ष्यते। एतावते सनेन पावकड्व्यपरिमाणं तद्योगपिड् यच्च सामान्येन निर्दिष्टं भवति। एतावते स्त





२

मेव विशद्यति ॥ छ ॥ त्रिणिष्टवं स्तोत्रिः पंचनिधनं सामभिरिति ॥ त्रिणिर्ग्गाय त्रीस्त्रिष्टुब्बृहतीनिधनसा
मनिधनं गायत्रामहीयवरौरवयौधाजयौशनसैः पंचनिधनैः एतावता न वती स्याहे ॥ छ ॥ यन्मा
न ध्यंदिनै पवमानेन स्तुवीति माध्यंदिन [illegible] मेव तत्सवनं पावयंतीति यन्माध्यंदिने पवमानेन स्तु
वीति तत्ते नमाध्यंदिनं सवनं पावयंतीति । पवमानस्तवनेन सवनं पूतं नवती त्यर्थः । तदुक्तं येषां पव
मानसवनयोः साम्नामेवैष मप्यमाह ॥ छ ॥ एतावंति वाव सर्वाणि सामानि यावंति माध्यंदिने पवमा
न इति । यावंति माध्यंदिने पवमाने सामानि संति एतावंत्येव खलु तत्सवनगतानि सामान्यपि ये
षु पावमानेषु सामसु सावनाम्यतर्भवंति तान्याह ॥ छ ॥ गायत्रं निधनवदनिधनमेडमिति । गायत्रं
ग सामप्रसिद्धं निधनवदिति बहिर्निधनं मैद्रं रतो बहिर्भूतनिधनं । यथा गामहीयवं अनिधनं बहि
र्भूतनिधनरहितं यथा यौधाजयौशनैरेडं इडानिधनं यथा रौरवमिति एवं मेवावरूपं छन्दोवामदेव्यं
तू गायत्रीछंदः स्तु च । गायत्रे होतुः पृष्ठं रथंतरं बहिर्निधनं नौधसं च साम मानिधनं । कालेयमैड
मच्छावाकपृष्ठमिति पुनरुपसंहरति ॥ छ ॥ यन्माध्यंदिनेन पवमानेन स्तुवंति सर्वैरेव तत्सामभिः सा

वतीति ॥ स्पष्टार्थम् ॥ अथ गायत्रीगायत्र्या साम प्रशंसन् द्वारेण विधत्ते ॥ ॥ आत्मा वै यज्ञस्य पवमा
नो मुखं गायत्री प्राणो गायत्री यद्गायत्रीं गायत्रेण स्तुवन्ति मुखत एव तत् प्राणं दधतीति ॥ यज्ञस्या
ग्निष्टोमस्य पवमान एव आत्मस्वरूपं तस्य स्तुतिरूपत्वात् । माध्यंदिनपवमानो व्याप्तस्तस्य मुखं गा
२९१ यत्री प्रथमपठितत्वात् तत्राश्रितत्वाज्जायत्री प्राणः ॥ एवं च सति गायत्रेण स्तुवन्ती
ति यत्तत्तेन मुखत एव तत् प्राणं दधति । त्रिनिधनं दोभिरिस्तुकेतत्त्रिछंदस्त्रयं प्रशंसति ॥ ॥
प्राणापानौ वा एतानि छंदांसि प्राणो गायत्री व्यानो बृहत्यपानस्त्रिष्टुब्यदेतैश्छंदोभिः स्तुव
ति प्राणापानानामविछेदायेति ॥ एतानि त्रीणि छंदांसि प्राणापानौ वै । अपानशब्देन व्याना
पानावुच्येते । द्वित्वं निर्दिष्टं सामान्यात् तदपेक्षये व प्राणापानाविति बहुवचनं । कः किं छंदोरूप २८१
इति विभज्य दर्शयति प्राणइत्यादिना । एवमुक्तः शरीरधारकः प्राणवायुर्बहिर्वृत्तिरुच्छ्वासा
त्मकः प्राण उच्यते । स गायत्र्यात्मनीयः । व्यानः प्राणापानयोर्विधारकः स बृहत्यात्मा । अपानो बहि

छतोतेरै प्रवेशको निरस्वा सारव्या त्रिष्टुभःशेषं स्पष्टं। तदेतत्छंद स्त्रयं प्रकारी तदेतन्प्रशंसति।
इमे वै लोकाः एतानि छंदांसि ७ स्वयमेव गायत्र्ययमन्तरिक्षं मोत्ह इत्यसावुत्तमः त्रिष्टुब्ध्य दे तै च्छंदोभिः सं॰
हितैस्त्रयः वै त्वेषा छंदो मानामवछेदायेति। गयं भूलोक एव गायत्री लोके षु छंदस्सु चानयोः प्राथ
म्यादुत्तरूपत्वमेव मुत्तरत्राप्पिङ् द्रष्टव्यः। स॰हितैरिति छंदोभिः तदानं तर्हि तैरित्यर्थः। शिष्टं स्पष्टं
स॰हितैः स्त्रवैतीत्यत्र कैतद्यतिरेके दोषमाह॥ छं॥ यदन्यत्छंदोभिः तदाप्वेयादिमान् लोकाल्विछिं
द्यादिति। यद्यदि प्रत्यत्र त्रिष्टुपः उक्तेभ्योन्यत्छंदः अंतरात्रयोरानां मुक्तानां छंदसां मध्ये आप्वेयाद्राव
व हितं कुर्यात् तेनेमान् भूरादि लोकान्विछिंद्यात्। परस्परोपकार्योपकारकभाव रहितान्
कुर्यादित्यर्थः। एवं छंदः प्रशस्य सामानि प्रशंसति॥ छं॥ गायत्रेण स्तुवीत धनवतास्तवी
तीयं वै गायत्र्या स्यामैतदायतनं क्रियत इति॥ उद्गात इत्यादि षु गायत्री षु गायत्रसाम्ना स्तु
त्वा तास्वेव गायत्री षु निधनवता ग्राम ही यवेन साम्ना स्तुयुस्तथा सतितदेतान्स्वदृतुया गाय

292

अस्मिन्साद्ये वै मरेवतत्तेन गायत्रीषु आयतनरूपनिधनवद्दामहीयवगतेनास्मिन्मा
वेवायतनं क्रियते यजमानाय। एतदेवव्यतिरेके निदर्शयास्तोति। ७। यदनिधनेनाग्रेसा
युरनायतनो यजमानस्यादिति। अग्रे माध्यंदिनपवमानस्यादौ यद्यदिगायत्रमेतेरण
निधनवतानिधनवदामहीयवव्यतिरिक्तेनैकेन चित्साम्नासुयुरनायतनो यजमानः स्या
त्तस्मान्निधनवदामहीयवेनाग्रेस्तोतव्यं। पुनस्तदेव प्रशंसति। ८। निधनवतासु वै तिवी
र्यं वै गायत्री वीर्यं निधनं वीर्यमेवतद्वीर्यं संभर्द्धयंतीति। गायत्रीषु उद्गातृ स्यादि
षु निधनवतां बृहन्निधनेनामहीयवेन स्तुवीति। गायत्री इतरैश्छंदोभिरशक्यस्य सोमाहरणं
स्य कर्त्री। तिवीर्यमेव निधनमपि वीर्यमेव निधनमापवीर्यं आयतनवानिह वीर्यं करो
ति तथा सति तत्तेन गायत्रीषु निधनवत् प्रयोगे एवं विधमानेवीर्यं वीर्यान्तरेणैव समर्द्ध
यति। उक्ते गायत्रीषु गायत्रमामहीयवं च सामनी। अथ बृहतीषु पुनानस्सोम स्यादिषु रौरवं ना
२९२
१

वत्स्विदधाति। ऐडेन बृहतीमास्तुवीत इति। ऐडेन इडानिधनेन गौरीवीतेन साम्ना बृहतीं छंदः आस्तुवीतेत्यर्थं
ति। अप घृतस्पृशीसति। ६। पशवो वा इडा पशवो बृहती पशुष्वेव तत्पशून्दधातीति। इडेत्येते इत्यादिगोप
र्ययेद्विडायाः पशुरूपत्वादिडा वै मानवी घृतपदी। इडायास्त्वापदे इडायास्पदं घृतवदित्यादिषु
गोरूपेण स्तुतेरिडेति पशवः खलु बृहत्यप्ययमर्थमो बृहती सक्तत्वादेतरित्तस्थानीया ऽन्त
रिक्षे पशवः संचरंतीति पशव इत्युच्यते। शिष्टं स्पष्टं। अथ बृहतीषु वयोधा उर्यं विधित्सुस्तौ। ७। सौ
ति। ८। बृहत्सी मयिष्ठानि सामानि भवंतीति। एकाहाहीनसत्रेषु माध्यंदिने पवमाने बृहत्या। ७ बृहन्म
यिष्ठानि सामानि भवंतीति। अतो मयिष्ठवीर्या बृहती इदानीं बृहती बुद्धयो धाउर्यं विदधाति। ९। तन्न
पित्रीणि धनमिति। तेषु मयिष्ठवीर्येषु सामसु त्रीणि धनानि धनत्रयो यैतयो धायुर्यं ज्योतिष्टो
मे द्वितीयं भवतीति। तद्द्विधिरवगतव्यः ननु पूर्वं गायत्रीनिधनवदनिधनमित्युक्तत्रयो धाउयमनिध
नशब्देन व्यवहारं इदानीं तु त्रीणि धनमित्युच्यते। अतो ह तत्त्रमितिनेतदस्ति। पूर्वं वयोधाउर्यं व
व्या। २

293

हि लिं धनाभावादनिधनमित्युक्तं । इह तु षासीत्येकं निधनं १ दासीत्यपरं २ ल्यायाः ३ इत्युक्तमिति निध
नत्रयसद्भावात्त्रिणिधनमित्युक्तं । अथ तत्प्रशंसति । छ । अबलिष्ठ इव वा अयमस्मिन्मो लोकस्तस्यैव तद्
यतनं क्रियत इति ॥ मध्यमोन्तरिक्षलोकः अबलिष्ठ इव वेगस्य तमप्रबल इव प्रतिभाति । इतरलोकद्वयवद्
नाश्रयत्वात् । तस्यैवाबलिष्ठस्यैवान्तरिक्षस्य तत्तदानीं यदायोधा अयं त्रिणि धनं प्रयुज्यते । तत्तदायत
नं क्रियते कृतं नवति । केचिद्बलिष्ठस्यैवैतन्निधीयते । तदेव पुनः प्रशंसति ॥ छ । त्रिणिधनं भवति त्रीणि स
वनानां छिद्राणि तानि तेनापिधीयन्त इति । कानि सवनानां छिद्राणीति तत्राह निदानकारः । [illegible]
श्चाह त्रीणि सवनानां छिद्राणि तानि तेनापिधीयन्ते । कतमानि छिद्राणीति । पवमाना अवेदेतास्तु त्रयः
तानि छिद्राणि प्रथाप्यन्तरेण पवमा[illegible]नोभ्यावर्त्तनि वहिर्विजेः प्रचरन्तीति तानि छिद्राणीति । अयमर्थः
पवमानव्यतिरिक्तानि स्तोत्राणि यजनीयदेवतास्तुतिरूपाणि नैव पवमान इति । त्रयः पवमानाः सव २८३
नानां छिद्राणि प्रथाप्यन्तरेण पवमानानित्यादिना प्रकारान्तरेण सवनच्छिद्राण्युच्यन्ते । तस्मात्पवमानः ॥
श्चाहत्तस्तोत्राणि निरन्तराण्येव नूति । वैपमानेभ्यः परं पुरस्तादारभ्य स्तोत्रेभ्यो हविर्भिः प्रचरन्ति । वैपमासव

वं

नीये: पुरोडाशे द्विदेवत्येग्रहैः सवनमुखीयैरीतु याजेष्विति प्रातःसवने चरति। दधि घर्मेणपशुपुरोडाशे
न सवनीये: पुरोडाशैः सवनमुखीयेर्मरुत्वद्ग्रहणेतिमाध्यंदिने। पशुरुन्नेतेः सवनमुखीयैः पुरोडाशैः सवनमु
खीयैः सावित्रग्रहेण सौम्यचरुणा पत्नीवत ग्रहणेति तृतीयसवन इत्येवमपि सवनच्छिद्रं णीतिप्रकारा
न्तरेणास्तीति॥छ। त्रिणि घनं भवति त्रय इमे लोका एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठतीति। स्पष्टो ग्रन्थः। उक्तं त्रिणि घ
नं सवनस्य प्रतिष्ठा हेतुरिति। तद्व्यतिरेकेण प्रतिष्ठित त्वसंकीर्तनेन प्रशंसति।छ॥ त्रि घेणिनं भवव सो
ते न वै माध्यंदिनं सवनं प्रतिष्ठितं यत्त्रिणि धनस्यात्रीणिधनं नस्याद प्रतिष्ठितं माध्यंदिनं स
हेतुरि४ वनं स्यादिति॥ त्रिणि धनं प्रतिष्ठाति प्रथ्वं कुकौ। शिष्टं सुगमं। छ॥ षट्कुर्राणि निधनानि भवंति द्वि
पाद्यजमानो यजमानमेव यज्ञे पशुषु प्रतिष्ठापयतीति॥ निधने षट्कराद्वयं यजमानोपि द्विपात्। उ
न ऊंयोरपि प्रतिष्ठारूपत्वान्निधनप्रयोगेण यजमानमेव यज्ञे पशुषुच प्रतिष्ठापयति उक्तानां तद्देवं रै
रवयो धाजयेउद्ध्रौशनमाह॥छ॥ प्रनिधनमंततो भवति स्वर्गस्य लोकस्यान तिपादायेति॥

अनिधनन्निधनहीनमौशनमेतत्तोन्नवति। तच्च स्वर्गस्य लोकस्यानतिपादायानौशायनवति। नन्नदाच्चिय
जमानः स्वर्गात् संयुज्यत इत्यर्थः। व्यतिरेके बाधमाह। छ। यन्निधनवत्स्याद्यजमानः स्वर्गाल्लोकान्निर्हन्या
दिति। अतो यद्यपि निधनवत्त्वसाम न वेत। स्वर्गाल्लोकान्निर्हन्यात्। निधनं हि प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा
नामातीव पश्चवन्नाद्दिसमृद्धिः। अतः कृतुफलेन स्वर्गप्राप्तोप्यं ततो निधनप्रयोगात्प्रतिष्ठापेप
श्चवान्नाद्यर्थी स्वर्गादिममेव लोकं यजमानः पुनरागच्छेदित्यभिप्रायः। अनिधनमेतत्तो नवति
स्यक्तौ। अनिधनमौशनमनुवदति स्म स्यर्थौ। छ।। स्वारं भवतीति।। कंस स्वरेण स्वारितेन यत्समाप्यते
तत्स्वारं सर्वत्र तावच्च स्वारः एव सामीतः। स्वारोनि धनमिडावागिति। अत्र त्रैस्यमदरं स्वर प्रियत्वा
समापितं। हाययिकारस्याद्वयमपि रूढ्या स्वर इति व्यपदिश्यते। अत्र हाईकार प्रसंगात् उक्तार्थं निश्च २५४
यः। स्वरं प्रसेशं ति। छ।। स्वरेण वै देवेभ्यो न तोन्नाद्यं प्रदीयते स्वरेणैव तत्तोन्नाद्यं प्रयच्छतीति। अत
तो मंत्राणी स्वाहा तेस्वरितमन्ते देवेभ्योन्नाद्यं हविः प्रदीयते। तत्तस्मात्तेन स्वरप्रयोगेण देवेभ्यो तः

तद्देवेभ्यो

तः सौमा तेभ्यन्नाद्यं प्रयच्छति इत्येवा ब्रवति। माध्यंदिनपवमानगताना माद्यं ते सामनी स्तोतुमनुवदति॥
छ॥ गायत्रं पुरस्ताद्भवति स्वारमीततद्‍इति॥ अथ स्तौति॥ छ॥ प्राणो वै गायत्रं प्राणः स्वरः प्राणेनेव तदुपपतो दधा
यसः प्राणः पशव इति। गायत्रस्य प्राणरूपत्वं गायत्र्याः प्राप्य मुखेन मुखत्वात्तद्रूपत्वेन तद्रूपत्वमिति तस्मा
पूर्वमेवोक्तं स्वरस्यापि प्राणनिरोधमीतरेणानुसन्धेः प्राणत्वं। तत्तेन प्राणेनैवोन्नयत नाद्यंतयोः दुम
रूपयोर्मध्यम्वदन्ति। तस्मात्पशव उन्नयतः प्राणे उपपर्युद्धेहति प्राणेः। अथ स्तोत्रं योऽहतिरपान
नद्रूपमुन्नयतः प्राणाः पशवः। पुनः प्रशंसति। छ। यज्ञायत्रं पुरस्ताद्भवति स्वारमीततः प्राणे एव प्रेत्य
पाने प्रतितिष्ठतीति। पुनः स्तज्ञायत्रस्य करणात्सुरोगमनहेतुना प्राणेनप्रेतिप्र गच्छति॥ अंतः प्रति
ष्ठायां स्वरस्य करणात् प्रतिष्ठाहेतुना अपानेन प्रतितिष्ठति॥ ॥इति सामवेदार्थप्रकाशे तांड्यमहा
ब्राह्मणे सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खंडः॥ ३॥ अथास्मिन्खंडे बृहत्साम्नः मध्यमे छंदः स्तूयते।
आदौ तावत्स्वर्ग्यत्वेन दक्षिणायोगपत्ति प्रशंसति। छ॥ एतद्वै यज्ञस्य स्वर्ग्यं यन्माध्यंदिनं सवनमा

ध्यंदिनस्य पवमानः पवमानस्य बृहतीय बृहत्यां स्तोत्रे दक्षिणा दीयते स्वर्गस्यैव तल्लोकस्यायतने दी
दीयंत इति ॥ माध्यंदिनं सवनस्य मदस्ति । एतद्वै एतद्देवयज्ञस्यावयवेषु मध्यस्वर्ग्यं ॥ यस्मा
ध्यंदिनं सवन मदस्ति एतद्वै एतद्देवयज्ञस्यावयवेषु मध्यो माध्यंदिनः पवमानः स्वर्ग्यः तद्वत्तद्व
रसी मध्ये बृहती स्वर्ग्या । न यासति यद्यध्ंदि बृहत्यां स्तोत्रे रौरवयौधाजययो र्गानसमये द
295 क्षिणा दीयंते यजमानैः सिद्धमन्यत् । अनेन माध्यंदिनपवमानस्य मध्ये दक्षिणा दातव्येत्युक्तोऽत
श्चासन्नेषु नाराशंसेषु दक्षिणादानमेतेन न सह विकल्पते । यद्वा बृहत्यां स्तोत्रे निर्वृत्ते दक्षिणा दे
येति व्याख्येयं यदोक्तेन सह विरोधो न भवति । अथ प्रकारान्तरेण ती प्रशंसति । ८ । देवा वै छंदां २८५
स्य भुवन्त्यषाभिः स्वर्गं लोकमयामेति ते गायत्रीं प्रायुंजत तया न व्याप्नुवं त्रिष्टुभं प्रायुंजत
तया न व्याप्नुवं ~~त्रिष्टुभं प्रायुंजत~~ जगतीं प्रायुंजत तया न व्याप्नुवन्ननुष्टुभं प्रायुंजत तत मात्यकाद्दिवं न व्या
प्नुवंस्ता आसीदिशः रसान्त्रवद्ध्यच त्वार्य्यक्षराण्येकपाद ध्रुः सा बृहत्यभवत्तये मा लोकानव्याप्नु

वन्निति ते देवा गायत्रीं प्रायुंजत तेऽग्निं व्याप्तुं प्रयुक्तवंतः तया न व्याप्नुवल्लोकान्। एवं त्रिष्टुभं जगतीं च
प्रयुंजत तौ नाव्यां नव्याप्नुवन् ततोऽनुष्टुभं प्रायुंजत तयाल्पकादिवदेशान् व्याप्नुवन्। ते पश्चात् अस्यामे
व वीर्यमाधाय व्याप्नुयामेति बुद्ध्वाऽऽसामुरव्यदृशां ८ रसान् प्रवृह्य उद्धृत्य च सार्यच्यराणि तत्राग्रे
नुष्टुभ्युपादधुः। सा अक्षरचतुष्टयोपेता अनुष्टुप् बृहती भूत्वा नवत्। तया इमान् स्वर्गादिलोकान्व्याप्नु
वन्। अथ बृहत्याः बृहत्त्वं उक्त्वा निमित्तं निमित्तकमित्याह॥ छ॥ बृहती मर्याय येमांल्लोकान्व्यापा
मेति बृहद्[illegible]त्याह बृहत्त्वमिति। हे मर्याः मर्त्याः बृहत्त्व एषा। ययेमांल्लोकान्व्यापाम व्याप्ताः स्म
इति तस्माद्बृहत्याः बृहत्त्वं महत्त्वं। पशुरूपाऽक्षरचतुष्टयस्यैव यात्पि बृहती स्वस्तोत्रे दक्षिणोदीर्य
ते स्वस्वरूप दृष्ट्यते दीयतइति॥ तानि तानि दिशां सारभूतानि च चार्यक्षराणि पशून्वै पशुरूपाणि ये
वास्यां बृहत्यां येनाक्षरोपाधानेन बृहती नवती। तस्यामुपादधुः। तस्माद्बृहती पशव एव। तस्या
स्तोत्रे दक्षिणादानं स्वकीय एवायतने दत्तं स्यात्। अथ बृहतीत्वं प्रश्नप्रतिवचनरूपेणाप्रशंस
दानयोग्येत्याह॥ छ॥ पशवो वा अस्यां तानुपादधुः पशवो वै बृहतीय बृहत्या स्तोत्रे दक्षिणा

296

ति॥ ७॥ यान्वि स्याद्भूरन्त्यानि छंदांसि न षष्ठ्यां सिकस्माद्बृहत्युच्यत इत्येषा हि माध्योकान्याभोन्ना
न्यच्छंदः किञ्चनयानि सप्त चतुरुत्तराणि छंदांसि तानि बृहतीमभिसंपद्यंते तस्माद्बृहत्युच्यत इ
ति। अन्यानि पङ्क्तिप्रभृतीनि छंदांसि न षष्ठ्यां सि चतुरुत्तराणि बहूनि दराणि तानि परित्यज्य कथमे
षा बृहत्युच्यत इति। यथा ब्रह्मवादिन आहुः सप्त चतुरुत्तराणि छंदांस्यादित ज्ञस्यष्टं। किं चैतानि सप्त चतु
रुत्तराणि गायत्र्यादीनि जगत्यंतानि छंदांसि संति तानि बृहतीमभिसंपद्यंते कथमुच्यते। एका गाय
त्री जगती चैका तयोरक्षराणि मिलित्वा द्वासप्ततिर्भवंति। तानि द्वेधा विभागे सति षट्त्रिंशदक्षराणि
के द्वे बृहत्यौ भवतः। एवमुष्णिक्त्रिष्टुभौ द्वे बृहत्यौ। तथा अनुष्टुप्पङ्क्ती द्वे बृहत्यौ स्वयं च बृहती
ति। एवं सर्वाण्यपि छंदांसि बृहतीमभिसंपद्यंते। अतो बृहतीत्युच्यत इति। प्रशंसार्थमप्यर्थमात्यं दि २८५
ने बृहत्यास्तित्वविषये ब्रह्मवादिनः प्राहेपमवतारयंति। ७॥ यान्वि स्याद्भूर्गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टु
भं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनं कस्माद्बृहत्यामस्य न्विदेने सुवंतीति॥ सष्टोर्चः। त

ग

स्योत्तरमाह॥छ॥ बहिष्पवमानेन वै देवा आदित्यं स्वर्गं लोकमहरन् स नाध्रियत तं बृहत्साम मध्यंदिनेत-
तभ्नुवंस्तस्माद्बृहत्साम मध्यंदिने स्तुवंत्यादित्यं ह्येषा मध्यंदिने दाधारेति। एवं देवाः बहिष्पवमानेनादि-
त्यं स्वर्गं लोकमहरन्नगमयन्। स नाध्रियत। तेन पवमानेन तत्र पतनो ना भूत्। तं मध्यंदिने पवमाने
बृहत्सास्तोत्रेण स्तभ्नुवन् अधःप्रक्षते स्तम्भितवंतः। यस्मादेवं तस्मान्मध्यंदिने बृहत्सा स्तुवंति। हिय
स्मादेषा मध्यंदिने दाधारादित्यमिति सेतदुत्तरं। एतावता बृहत्साम मध्यंदिने प्रसंग उक्तः। कथं माध्यंदिन
सवनस्य त्रैष्टुभत्वं प्राप्तमिति। तत्र प्रकारमाह। ये स्तैः छंदोभिर्मध्यंदिने स्तुवंति तानि त्रिष्टुभ-
मभिसंपद्यंते तस्मात्त्रिष्टुभो न यंति माध्यंदिनात्सवनादिति। उ शब्दोऽप्यर्थे। येः केचापि छंदोभिर्मध्यं-
दिने सवने माध्यंदिनपवमाने पञ्चसु चतुर्षु स्तुवंति तानि समवेतानि छंदांसि त्रिष्टुभमभिसंप-
द्यंते तस्मान्माध्यंदिनात्सवनात् त्रिष्टुभो सकाशात् न यंति न गच्छंति त्रिष्टुप्संपत्ति प्रकारस्त्वं दसा
मिश्रमुन्नेतव्यः। कथं माध्यंदिने पवमाने। उच्चा ते इति गायत्रं तृचं गायत्रा महीयवेदं सामनी गातव्ये॥

सकाशात्र

यद्वा रथंतरमकृत्वा त्वामिद्धीति बृहत्साम पञ्चदेपि पंचैव बृहत्यो द्वादश ककुभः स्युः ।५

297 तदर्केतृचस्य त्रिरावृत्त्या षट् गायत्र्यो भवंति । तथा मे त्वावरुणो पृष्ठे कयानइति गायत्रं तृचोत्त्य
न्ने वामदेव्ये सप्तदशस्तोम त्वात् सप्तदश गायत्र्यस्ताः संहतास्त्रयोविं॰शति गायत्र्यो भवंति । पुनश्च प
वमाने पुनानइति बार्हते तृचे रौरवयौधाजयसाम्नइ याचे द्विरावृत्ते षट् बृहत्यो भवंति ।। तथा होतृ
पृष्ठे अभि त्वा शूर रेति प्रगाथे ककुबुत्तराकारे गानात् प्रथमे पर्य्याये प्रथमे त्रिष्टावात्तिस्रो बृहत्यः । इ
तरयोः पर्य्याययोरेकैकेति मिलित्वा पंचबृहत्यः शिष्टाः द्वादशकुकुभः स्युः ।। तथाब्रह्मसाम्न्यछि॰सिन
पृष्ठे पितत्वोदस्य मिति प्रगाथे नौधससप्तयोगे सप्तदशस्तोमत्वात् सप्तदश बृहत्यः ९ एवमच्छावाके २
तरोभिरिति प्रगाथे कालेयसप्तदश बृहत्य इति द्वयोर्मिलने चतुस्त्रिं॰शद्भवंति । एवं व्यक्तेः पङ्क्तिः पंचभिः २८
भ्यो मिलित्वा सर्व्वाः पंच चत्वारिं॰शद्बृहत्यः पूर्वोक्त रथंतर बृहतोरन्यतरस्मिन्प्रयोगे प्रवशिष्टा
द्वादशककुभस्त्रयोविं॰शति गायत्री पुमभ्यस्च तस्य निर्गायत्रि त्रिर्मिलित्वा द्वादशं स्तोत्र भवंति । तन्मे बृहर
लनमेवं स्वत एकैकस्याः ककुभोऽष्टाविं॰शत्यक्षराणि गायत्र्यश्चैकस्मिन्पादे अष्टावक्षराणि



९

तानि त्रिर्लिखित्वा षड्विंशदक्षरैरेकादशाक्षरा संपद्यते। एवं द्वादश बृहत्योपि योजनीयाः। तदेवं पंच
चत्वारिंशद्बृहतीभिः सप्तपंचाशद्बृहत्यो भवंति। एतावद्वसिष्ठेकानविंशतिगायत्र्याणां सप्तपं
चाशत्याद्वैर्मिलित्वा। तावत्संख्याकास्त्रिष्टुभः स्युः पवमाने प्रतु इवेति त्रिष्टुचे अशने स्वतः सिद्धास्त्रि
स्त्रस्त्रिष्टुभ इति माध्यंदिनसवनगतानि सर्वाणि छंदांसि षष्टिस्त्रिष्टुभो भवंति। अयं त्रिष्टुप्पक्षः पंक्तिप
कारो भगवता कात्यायनेनोपग्रंथे दर्शितः। तद्यथा॥ येरुक्यैश्च छंदोभिरिति षष्टिस्त्रिष्टुभः। आसां सि
द्धिस्त्रयोविंशत्या गायत्र्याः पंचचत्वारिंशता बृहत्या द्वादशककुभश्चतस्रभिर्गायत्र्यां तिसा बृ
पादानि हत्यस्तास्सप्तपंचाशत। तावत्संख्यानि गायत्र्यास्तेस्त्रिष्टुभोस्ति स्वस्वोशने इतीति॥ ॥इति सामवे
दार्थप्रकाशे महाब्राह्मणे सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः॥४॥ अस्मिन्नेवेद्वे गायत्र्यतिरि
क्तानि चत्वारि सामानि स्तूयंते क्रमेण। तत्रादौ नामहीयवं स्तोत्रिया। प्रजापतिरकामयत बहु स्यां
प्रजायेयेति स एतन्नामहीयवमपश्यत्तेन माः प्रजा असृजत ताः स

ष्ठा अमहीयंत यदमहीयंत तस्मादामहीयवमिति। पूर्वं प्रजापतिरेकाकी सन् अकामयत बहु स्यां
प्रजायेयेति। स तस्यामवस्थायां स्वव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावादमहीय[illegible]मानः अप्रहृज्यमानः शो
चन्नतिष्ठत्। स प्रजोत्सर्गोपायं चैनेतदामहीयवन्नाम सामापश्यत्। तेन प्रयुक्तेन साम्ना इमा देव
मनुष्यादिरूपाः प्रजा असृजत। ताः सृष्टाः प्रजा अमहीयंताप्रहृष्यंत स्वाभिः प्रजाभिः यदमहीयंत। तेन साम्ना
298 सृष्टास्तस्मादामहीयवमितिशब्दसामान्येन स्तुतिः। आमहीयुना प्रजापतिना दृष्टत्वात् आमहीयवमि
तितन्नामसंपन्नमित्यर्थः। अथोक्तसाम्नः स्तौषे इतीति यनं प्रजापतेः ऐश्वर्यसाधनत्वेन प्रशंसति
त्व॥ ता अस्मात्सृष्टा अपाक्रामन्ऽ स्तासां दिविसद्भ्यादद इति प्राणानादत्त। तत एनं प्राणेभ्यात्तेषु पुन २५८
रुपावर्तंत। ता उ अग्रऽ शर्म्म महि श्रव इति पुनः प्राणेन्नाय उक्ता अस्मादुदक्रामो यऽ स्तासाऽ स्तौ
षइति मन्यमानवाष्टन्नतोवै तस्मै ताः श्रैष्ठ्याय अतिष्ठंत। ताः सृष्टाः प्रजा अस्मात्स्रष्टुः सकाशात् अ
पाक्रामन्नपागच्छन्। स प्रजापतिस्तासामपगतानां प्राणान् दिविसद्दितिपादेनादत्त आत्तवान्। ताः



१०

स्वीयेषु कालेषु चक्षुरादिषु प्राणेषु प्रजापतिना स्वीकृतेषु पुनरेनमुपावर्त्तंत। उपागमन् तानुपा
वृत्ताम्यः उ अ०८ शमीति पादेन पुंः प्राणो आयच्छत् तालब्ध प्राणोः अस्मात् पूर्वं प्राणापहारात् कारणाद्धृदये
यन्त्रेव उ नु स्वा एवायुः छंत। केचिदस्मा इति पठंति। अस्माएनं प्रजापतिमुद्दिश्येति अस्यार्थः। स प्रजाप
तिरेषां प्राणापहारजन्यो मन्युः सो जानइति बुद्ध्वा सोपइति प्रकाशेन निघ्नेन तासां मन्यूनवा
श्रणात्। निकृष्टं हिंसितवान्। ततः खलु कारणात् मन्यपगमाद् स्मै प्रजापतये श्रेष्ठ्यायातिष्ठंत सम
जानत। अथ विदुषः फलमाह। ॥ तिष्ठंते स्मै समानाः श्रैष्ठ्याय य एवं वेद। स्पष्टोर्थः। पुनस्तदेव परी
सतिं। प्रजानां च वा एषा सृष्टिः पापवसीयसस्य विधृतिर्यदाम हीयवमिति। यदेतदाम
हीयवमस्ति। एषा प्रजानां च सृष्टिर्वैसृष्टिकर्त्रीसृष्टिसाधनभूता च सृष्टेः स्त्रीलिंगमयं स्य एषेति सा
म्नः स्त्रीलिंगनिर्देशः। किंच। आमहीयवमेव पापसीयसस्य पापस्य पुण्यस्य च विधृतिः। विधर
णी विवेचनीत्यर्थः। अथ विदुषः फलं। ॥ विधृतिः पापवसीयसो भवति य एवं वेद। ॥ स्पष्टः। एव

मामहीयवे ब्रशस्य रो ऽस्त्र वयो धाजयो शनानि प्रशीस्तितु माख्यायिका माहा ॥ ७ ॥ देवा वै यशस्कामाः सत्रमा
सताग्निरिन्द्रो वायुर्मखस्ते ऽब्रुवन्यो नो यशऋच्छात्तन्नः सहासदिति तेषाम्मखं यशऋच्छात्तदादाया पा
क्रामत्तदस्य प्रासहा दित्सीतं तं पर्य्ययतीत स धनुः प्रतिष्टभ्या ऽतिष्टत्तस्य धनुरार्त्निरूर्ध्वा पतित्वा शिरो ऽ
छिनत्स प्रवर्ग्यो ऽभवद्यः क्रौ वेमखो ऽयञ्च्वर्ग्यं प्रवृञ्च्यात्तिय इत्येव तत्स्त्रूरः प्रतिदधातीति ॥ एवं मग्न्या
299 दयश्च त्वारो देवा यशो ऽर्थं सत्रमासत । तस्मिन्समये ते देवा एवमब्रुवंस्त्विति समयीकृत्वा सत्रमास
त । ×न्त्र यद्यशो नो ऽस्माकं मध्ये प्रथमं कश्चायं प्राप्नुयात्तद्यशः नो ऽस्माकं सहसाधारणमसद्भव×
ते षाम्मध्ये मखं देवं यश आर्च्छत् प्राप्नोत् । स तद्यश आदायापाक्रामत् । अस्यापगतस्य तद्यशः २८८
प्रासहा प्रसहेन बलात्कारेणादित्सीत्ता दत्तुं ते पर्य्ययतेत परितोऽयुध्यन् । स धन्वी धनुः प्रतिष्टभ्याशि
रस्य । ततत्र्यीहत्वाग्रतिष्ठन् । तस्य धनुर्ज्या वृत्तिकाः कामन्मा वृश्चतिला भरवादत । ततो धनुरार्त्निरुन्तुषः को
टिरूर्ध्वापतित्वा तस्य मखस्य शिरो ऽच्छिनत् । उपदीकाभी धनुर्ज्याछेदः शरखांतर । ततो वगीतव्यः । तथा हि



११

तेऽस्तिरो यज्ञं। स धनुः प्रतिष्कभ्यातिष्ठत्ता उपदीका अब्रुवन्वरं वृणामहै। अथ वाँ इमं रंधयाम यत्रक्व
च खनाम तदपोऽभितृणदामेति। तस्मादुपदीका यत्रक्व च खनन्ति तदपोऽभितृन्दन्ति। वारेवृत॰ ह्यासीत्तस्य
ज्यामप्यादन्। तस्य धनुर्विप्रवमाणं शिर उदवर्त्तयदिति। स तच्छिरः प्रवर्ग्योऽभवत्। यज्ञो वै मखउक्ता
ति। यत्प्रवर्ग्यं प्रवृञ्जन्ति यजमानस्य तेन यज्ञस्य छिन्नं शिरः प्रतिदधाति सर्वात्मानं कुर्वन्ति एतत्प्रासीजि
के। यद्यमर्थः सर्वोऽप्येष वृत्तस्तु आत्मलाभोऽस्य साम्नाम्नायते। देवा वै सत्रमासत ऋद्धिपरिमितं यशस्कामा
सोऽब्रुवन्यन्नः प्रथमं यश ऋच्छात्। सर्वेषां नस्तत्सहासदित्यादिना। अथ रौरवं सूयते। ॥ तद्देवा य
शो व्यभजंत तस्याग्नी रौरवं प्राबृहतेति। तद्यशो देवा व्यभजंत तस्य विभक्तस्य रौरवं भागमग्निः पृथक्
चकार। एतावता किं यशोऽन्नमिति स्पष्टमाह। ॥ तद्धैतत्पशवो वीर्यं प्राबृहत तत्पशवो वै रौरवमिति॥ तत्ते
न रौरवविभागेनैव सोऽग्निः पशुवीर्यं पशुलक्षणं साम चक्षमेव प्राबृहत। तदपि कुत इत्याह। रौ
रवं साम पशवः खलु तत्र पशुवाचकेडानिधनोपेतत्वादित्यभिप्रायः। ॥ पशुमानेव भवति य ए
वं वेदेति। विदुषः स्तुतिः। अथ रौरवस्याग्निसंबंधं दर्शयति। ॥ अग्निर्वै रूरस्तस्यैतद्रौरवमिति॥

रूरूः इति शब्दायमानो दहतीति रूरोग्निस्तस्मै वै चाङोरवं साम। अकारांतरे केरोरवसंज्ञां विब्रुवन्
सौतिः॥ छ॥ असुरा वै देवान् पर्य्ययतंत तनन् एतान् अग्नी रूरो विषक्त्वोऽस्तौ। भावपश्यन्तो ह्यामेनाभ्यसौ
पश्चेत्प्रस्रूष्यमाणागरवैतयदरवं तत्स्माङोरवमिति। सर्वं ह देवान् सुराः पर्य्ययतंत परितो रुद्धं
ता ततो ग्नी रूरएतो विषक्त्वोसर्वतो व्यग्नो॥ उहा रूरुवा। अरुहोवा इति द्वौ सो भावपश्यन्तो ह्यामेना
न्नासुरान् प्रष्लोषदहत्तां ते प्रस्रूष्यमाणा अरवंतां शब्दमकुर्वन्। यदरवंत तत्स्माङोरवं ना
मसीपन्नी। रूरूरवयोः रूरयत्रे फसाग्न्यात् रूरस्सैवैधानर वसैवै चाङ्कोरवमिति नाम भवति
। ईडस्य यो धाजयास्वयशः सैवै च माहा॥ छ॥ अथ केद्रो यो धाजयेमा हहततं दूसवज्रे प्रा 300
हहतवज्रो वैयो धाजयमिति॥ अथ स्यानेतप्पोर्थं। इडस्य यो धाजयं यो ध्यात् गजयेत वज्र
भावकः मतमेव वज्रस्य वपरिकुर्वद्भिः। तेन तत्कार्य्यसिद्धिः। यो धाजयस्य वज्रकार्यकरणमे
व। वज्रो वा इदस्रनेनोच्यते। अथ विडुषफलमाह॥ छ॥ वज्रं भ्रातृव्याय प्रहरति य एवं वेदेति॥

अथनामनिर्वचनद्वारातदेवप्रसंशेति॥छ॥ इदं वैवेयु धाजिन्नास्येत द्यो धाजयमिति॥ सुधायुद्धेनशत्रु
नजयतीउ एवयु धाजितत्स्यसंबंधिएतन्नामयो धाजयं॥ अथनिर्वृ॰ंतांतरप्रदर्शनेनप्रशंसति॥छ॥ सुधो
मर्त्यांगेजेष्यतितस्माद्यो धाजयमिति॥ हे मर्त्याः मर्त्याः सुधा अजैष्म असुरानिति इंद्रो अवीदितिशेषः॥
तस्माद्युधाजयस्यहेतुत्वात्॥ यो धाजयमितिनामसंपन्नमितिस्मृतिः॥ अथवायोरौशनसंबंधमाह
॥छ॥ अथवायुरौशनंप्राप्तहनेति॥ स्पष्टं॥ अशनस्वीकारएवप्राणस्यवीर्यंस्वीकारइत्याह॥छ॥ त
द्वैसप्राणवीर्यंप्रावृहतप्राणा॥ अशनमिति॥ अशनस्तामभागपदपकार एवप्राणस्यस्यवीर्य
स्यपृथक्कारः तत्र हेतुः अशानसामभागः खलुतास्मिन्स्वारनिधनसंज्ञावात्॥ स्वरस्यप्राणनि
रोधनंतरेणोच्चारणानुपपत्तेः॥ विदुषः स्तुति॥छ॥ स्वर्वमायुरेति य एवं वेदेति॥ अशनसंज्ञान्निर्वृ
त्ति॥छ॥ वायुर्वा उशनस्तस्येतदोशनमिति॥ उशान्त्ववशकांतावित्यस्यकर्मणिरूपं॥ काम्यतेस
र्वैः प्राणरूपत्वेनत्युशान्तवायुरेवातस्यसंबंधित्वादौशनमितिसामनामसंपन्नं॥ उशतःसी

स१

बं याद्दौशनमिमिच्छत्तदुशनः। सं बं याद्दौशनमाह॥ ७॥ उशना वै काव्यो सुराणां पुरोहित आसीत्तं देवाः का
मदुघाभिरुपामंत्रयंत तस्मा एतान्यौशनानि प्रायच्छन्कामदुघा वा औशनानीति॥ पूर्वं उशना नाम क
वेः पुत्रः असुराणां विरोचनादीनां पुरोहित आसीत् तं देवाः कामदुघाभिर्गोभिरुपामंत्रयंत क
र्मतानि रनुमंत्रणीतत्राह। अस्मै उशनसे एतान्यौशनानि सामानि कामधेनुसदृशानि प्रायच्छन्ते
षां कामधुक्त्वप्रसिद्धिरुच्यते। कामदुघा इत्यादिना। अथ विदुषस्तुतिः॥ ८॥ कामदुघा एनमुपतिष्ठं
ते य एवं वेद॥ य एवं जानाति। एनं कामदुघा गाव उपतिष्ठंते समीपं प्राप्नुवंति। दोहनशीलब
ह्वो गावो युक्तो भवतीत्यर्थः॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे तांड्ये महाब्राह्मणे सप्तमाध्याये पंचमः खं ३०१
डः॥ ५॥ एवमाध्यंदिने पवमाने उक्त्वा बृहद्रथंतरे विधित्सुः प्रजापतेर्मनसि बृहतः प्रादुर्भावमाह।
प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तूष्णीं मनसाध्यायत्तस्य यन्मनस्यासीत्तद्बृह
त्समभवदिति॥ बहुना वा यप्रकर्षेणोत्पत्तिं कामयमानः स प्रजापतिस्तूष्णीं निर्व्यापारं मनसा।

301

एकाग्रेण ध्यायत्यचिंतयत् । तस्य ध्यानुर्मनसि यदासीत् । तद्बृहत्साम समभवत् । स भूतं साम चेतन
न परिणतमिसर्ज्जः । अथांतस्थितगर्भस्य प्रजननार्थं प्रजाप[illegible]तेर्ध्यानमाह ॥ छ ॥ स कक्षादीचीगेतेभ्यो
वै मेयमेतर्हितस्वी वाचा प्रजननमा [illegible] पते [illegible] नमा [illegible] तीति । स प्रजापतिरादीचीतऽग्रा ध्यायत् । ध्या
न प्रकार उच्यते । मेऽग्रे तः अयं गर्भो निहितः । तं खलु गर्भं वाग्भासा यनेन प्रजनये उत्पादयामीति । अथ
वाक्सृष्टिमाह ॥ छ ॥ स वाचं व्यसृजत सा वाग्रथंतरमन्वपद्यतेति ॥ स ध्यायन् प्रजापतिर्वाचं व्य
सृजत । सा च सृष्टा वाक् रथंतरं मनु रथंतरसामानुसृज्यत ततः पश्चादपद्यतागच्छत् उत्पन्ना सीत् ।
अथ वाक्सीबं येन रथंतरशब्दनिर्वचनं ॥ छ ॥ रथमर्म्यां द्वेक्षातारादिति तद्रथंतरस्य रथंतरत्व
मिति । हे मर्म्याः मर्त्याः रथ वं देवानां वाहनभूतं वा[illegible]मिदं साम ह्येषा त्विप्रनावेनातारीदगच्छदि
ति । इंद्रोऽब्रवीत् तेन रथंतरस्य रथंतरत्वमाख्यातं । इंद्रस्योक्तप्रकारकवचनमेव तद्ब्रह्मवृत्ति
निमित्तभूतमिसर्पः । अथ बृहतउत्पत्तिं स निर्वचनं दर्शयति ॥ छ ॥ ततो बृहदनुप्राजायत

६ तेन प्रश्नी सति॥ ५॥ प्रथावै पुत्रौ ज्येष्ठौ ४
बृहत्साम्यादि ७ सङ्ख्योगं तरमादिति न बृहतो वृत्तमिति। मनोरथीतरस्य च्छिरनुपर्वहह र सर्वमभाजाय
त। सलिलगव त्स्ययः। तद्धिदं बृहत्साम। हि मर्य्याः ज्ञो कुत्सिरकाले रथीतरोस्य न्तु नंतरकालपर्य्यंतमेतः
प्रजापतेर्मनसि गर्भमूतस्छुतमासीदितियतर्दु डो ऽकूवतत द्बृहत्साम्नो बृहत्वे सीपन्नं। अथ बृहत्
प्रजापतेर्ज्येष्ठपुत्र एव बृहत्प्रजापतेरिति। यथा ज्येष्ठपुत्रो मनुष्याणामेवं बृहत्प्रजापतेर्ज्येष्ठपु
त्रस्थानीयं भवति। नन्तुरथीतरास्यम्य द्बृहदुत्पन्नं कथं ज्येष्ठपुत्रत्वमस्येति तत्राह॥ ७॥ ज्येष्ठब्रा
ह्मणं वा एतदिति। ज्येष्ठं प्रथमं ब्राह्मणं यस्य बृहत एतज्ज्येष्ठब्राह्मणं। तथाहि रथीतरस्य हि
प्रकाशकाले वाचं व्यसृजत सायाग्र थीतरमन्वपद्यत रथीं मर्य्यादि सादिकाब्राह्मणं सर्वमेव
हत्साम प्रकाशकेतस्य यन्मनस्यासीत्तद्बृहत्समभवदिति ब्राह्मणं पूर्वमाविर्भावात् ज्येष्ठं। अतः
पश्चादुत्पन्नस्यापि बृहतो रथीतरादपि ज्येष्ठपुत्रत्वमयुक्तं। अथ विदुषः फलं। प्रजेष्ठ्यमाप्नोतिय 302
एवं वेदेति। एवं बृहतो ज्येष्ठत्वं सिद्धं। कथं रथंतरस्य पूर्वं प्रयोग आप्नोति। कंचिद्ब्राह्मणवादिनं प्रश्नं
रि

303 ५

मवतीयंति ।। छ ।। यत्त्विसाद्भूर्व्वं हस्पूर्वं प्रजापतौ सम भवत्कस्मादथीतरे सर्व्वं प्रयोगमानशाइ ताति ।।
मघहि तु अप इति एवं व्याख्यास्याम प्रकारेण तु अर्धलमवादितः २ इतिशा व्रूतिः दृष्टम र्वृं विवृतोनोतिह
हत्साम पूर्वं प्रजापतौ संभूतं कस्मात्कारणाद्रथीतर ८ साम्नो मयसाम सुगमहः स्तुष्टश्चापडहादिषु
सर्व्वं पृष्ठ्येषु पर्वं प्रयोगमानशाइ ति प्रयोगं प्राप्नोति । तस्य परिहारमाह ।। छ ।। बृहदेवपूर्वं ८ सम भवद्रथ
तरं तु पूर्वं ८ सृष्टा सत्यं तस्मात्पूर्वं प्रयोगमानशाइति । यद्यपि बृहदेव पूर्वं प्रजापतेर्मनसि सम भवत् नपि
तरं तु पूर्वं ८ सृष्टा उत्पत्तिस्मात्स्पर्धप्रश्नस्य गत्सृष्टमभूत । तस्माद्दितिरस्येवोपसंहारः । अथ प्रयोगा
तु विशेषोऽस्ति । रथंतरं पूर्वं सृष्टा उसत्यागृत्सृज्यतस्मृष्टमभूत । तस्मादितित स्येवोपसंहारः । अप प्रयोगा
मयाविनः प्रयोगेऽउभेऽअपि कार्ये इति व्यवच्छुराह ।। छ ।। तयोः समाननिधनमासीत्तस्मिन्नातिष्ठेतां ते आ
जिमेतां तयोर्हसिति बृहत्साम मुदजयदसिति रथंतरमपानमभिसमवेष्टतेति ।। एवं द्वयोर्द्वेहे
थं तरयोः समानं निधनमासीत्तस्मिन्नेकस्मिन्निधने नातिष्ठेतां । न सममजानतां । मममेवेदं मममेवेद
मितिकलहमकुरुतां तद्दृष्ट्वा तेसामनी आजिं संग्राममेतीस मगतीतयोर्मध्ये बृहत्तूस्वेन निधनेन ह

सि यत्तेन प्राणापानमुद्जयत्तज्जितवत् रथंतरं तु स्वेन अस्सिति निधनेनापानमनैरमनिस्समवेष्टतस
मा हरोणा अनेनोन यत्रानुगतं स्वकारमेव पूर्वं निधनमुभयोरासदिति मंतव्यं। ज्योगाममयाविने
ते उभे विदधाति॥ ७॥ प्राणापानौ वै बृहद्रथंतरे ज्योगामयाविन उभे कुर्यादपक्रांतौ वा एतस्य प्राणा
पानौ यस्य ज्योगामयति प्राणापानावेवास्मिन्दधाति॥ हसिति निधनस्य प्राणो जयहेतुत्वात्तन्निधनं
303 बृहत्सामापि प्राण एव। अपानः संवेष्टनहेतुत्वादस्सिति निधनस्य तत्युक्तं रथंतरमपानं। तथा सति य नि
स्य ज्योगामयति। एतस्य प्राणापानौ अपक्रांतौ खलु अतस्य प्रयोगे उभे बृहद्रथंतरे कुर्यात्। तेनास्मि
न् ज्योगामिनि प्राणापानावेव दधाति। पुनः स्थापयति मायीदु ने पवमाने बृहती षु थं […]
तरं कार्यं। बृहत्साम पृष्ठे कार्यमिति तयोर्व्यवस्था॥ अथ बृहद्रथंतरप्रसंगात्तद्विषयं किंचिल्लक्षणमुप
दिशति॥ ८॥ यच्चिस्वाजुरन्ये बृहद्रथंतरे बहिर्निधने कस्मा बृहद्बहिर्निधनानि भूजतं […] ३०३
तन्निधनानि […] रथंतरमितीति॥ हस् अस् इति बृहद्रथंतरयो रूपयोर्बहिर्निधन […] ताक

र्थं बार्हतेष्वहः सुश्येतादीनि बर्हिर्निधनानि प्रयुज्यन्ते। रथन्तरे षष्ठे तान्निधना न प्रयुज्यन्ते। रथंतरेष्वीत
न्निधनानि नो च स्यादीति यदि विरुद्धमित्याशङ्क्यापि युक्त्यैषामुत्तरं॥ ३॥ प्राणो बृहत्तस्माद्बर्हिर्निधनानि
उ न्यूनते बर्हिर्हि प्राणोऽपानो रथंतरं तस्मादतन्निधनानि न ऽतेतद्ध्यपान इति। बृहतः प्राणरूपत्वा
द्बर्हिर्निधनत्वं नार्के युक्तं। तत्र हेतुमभिधाने बर्हिर्हि प्राण इति। रथंतरं त्वपान एव तस्मादतद्वर्च्य
पानरूपत्वादतन्निधनत्वं नार्के तस्मादित्यस्य विवरणमेतद्ध्यपान इति। निधनवैषम्ये हेतुं तरमा
हा॥ ४॥ महावृक्षो वै बृहद्रथंतरे निधनेन समर्प्य इति। बृहत्काभ्युपसाद्य रथंतरे महावृक्षेण स
प्यते। अतस्तन्निधनेन विषमेण समर्प्यासीगमयितव्यं निधनसम्पदोषमाह॥ ५॥ यद्वै महावृक्षो स
मृच्छेते बहु तत्र विनङ्ग्री प्रणङ्ग्री शेत इति। यद्यत्र खलु महावृक्षो समृच्छेते तत्र बहुशाखास्कंधा
दिके परस्परसंघर्षणाद्विनङ्ग्रं प्रनङ्ग्रं च संक्षिते भूमौ वैषम्ये तु नोक्तदोष इत्यर्थः। अपि बृहद्र
थंतरयोरन्यतरप्रयोगेऽप्यन्यतरस्यापि फलसिद्ध्यर्थं तयोर्द्वयोर्माहात्म्यं मनसा ज्ञातव्यमित्या

× न्वीक्षणस्यान्यतरप्रयोगोऽपि कर्त्तव्यत्वं। तत्प्रकारो प्याहाव्यु दत्तारपंतरेण वा स्तोपथमा॥णः प्रा
कृ ५

हाव्हा॥ ए रवै बृहदे ३८ रथन्तरम्मनो वै बृहद्वाग्रथंतरं॥ सामवै बृहदृग्रथंतरं प्राणो वै बृहदपानो र
थंतरमसौ वै लोको बृहदयं रथंतरमेतानि मनसानुध्यायेद्वाभ्यामेवाभ्यामनुज्ञायतेति गायत्र
बृहत्साम तद्दे रंचै। इराग्नेतत्सर्वे चितसाधनमित्यर्थः। यन्नरथंतरं तद्देडै वै पछुसाधनं खलुसि
द्धे सुज्ञानं। एतानी रादिरूपाणि एतयोः सर्वं ध्याति मनसान्वीक्ष्य संभाव्य पश्चादेते उज्ञायेत। एवं कु
304 र्वन्ननुज्ञाता अन्यतरप्रयोगे पि कुर्यान्नीषयुक्ताभ्यामनुज्ञाभ्यामनुज्ञायते। उभयोर्ज्ञाने य फलं तन्मूले न्यापि इन्यत ५
उक्तमित्यर्थः। एतेषाम्मनसा लोमयो गाद्दशव्याहृतीर्मनसा ध्यायेदेरमितीति॥ इति तांड्ये सप्तमा
ध्यायस्य षष्ठः खंडः॥६॥ अंके। बृहद्रथंतरयोः स्तुतिप्रकारं समुच्चित्य दर्शयति। पशवो वै बृहद्रथंतरे
अक्षाद्धरेण प्रथमायामृचः प्रस्तोत्स्यामि शाफाल सास्म नवैरूपं इति॥ बृहद्रथंतरे उभे अपि पशवो
वैनयोरनुष्ठानात्सिद्धिः। अत उभयोः प्रथमायामृचः आनिचातानि झीस्य नयोरुचोरित्यर्थः। अ ३०४
क्षाद्धरेणाध्दितः अक्षाद्धरेः प्रस्तौतिप्रस्ताव भागं गायेत्। अक्षाद्धरसेरव्यास्त्रग्धोरमात्रविषया।

नस्तोत्राद्विशिष्टविषया। आमि त्वा शूरानोनुमो वा ३ इति रथंतरे १३५ हो ई त्वामिद्धि हवामहा ३ ए। इति बृहती
तिविभागसंज्ञेनाष्टाक्षरप्रस्तावेनाष्टाशफान्पशून्प्राप्नोतियजमानः। अथोत्तरयोर्ऋचोः प्रस्तावभागमाह।
द्व्यक्षरेणोत्तरयो[illegible]र्ऋचोः प्रस्तौतिद्विपाद्यजमानो यजमानमेव यज्ञे पशुषु प्रतिष्ठापयतीति रथंतर
स्योत्तरयोर्ऋचोः। ईशानमस्य जगतः नजातो नजनिष्यते इत्यनयोर्ऋचोः। ईशोवा३ नजोवेति द्व्यक्षरेण प्र
स्तावभागं गायेत्। तथा च बृहति। अहो ई तुवा ३ मे। अहो ई महा ३ ए। इति द्व्यक्षरेण प्रस्तौति। द्व्यक्षरं चोक्ताः ५
ष्टाक्षरं च मिलित्वा प्रशस्यते। यजमानो द्विपात्। तमेव यज्ञफलभूतेषु पशुषु प्रतिष्ठापयति प्रस्तो
तौ अथ प्रस्तावमुक्त्वा रथंतरस्य प्रतिहारभागे नियममाह। ७॥ पंचाक्षरेण रथंतरस्य प्रतिहरतिपा
ङ्क्तो ६ सत्समस्तन वरं घ इति। मा ईशानमा ३ इन्द्रा ३ इति प्रथमायां। ना जाता ना २ जा ३ इति मध्यमायां।
गव्यां नतस्स्वा ३ हा ३ इत्युत्तमायामिति रथंतरस्य प्रतिस्थापि प्रतिहारनियमात् तत्र पंचाक्षरे प्रति
हारेण पाङ्क्तानवयवान्न पंचसंख्यायोगेन पङ्क्तिसंबंधान्यत्र नवरं धेयजमानः। सोमालिख्वगम्यो ६

सास्थिमज्ञेति पञ्चमं पंचावयवा वांश्चत्वारः पादा गायत्र्याश्चेति वा। अथ बृहतः प्रतिहारनागमागमाह॥ ॥ चतु

तुरक्षरेण बृहतः प्रतिहरति त्वलुप्यदस्त सम्भृतं वं रूपइति॥ बृहतः प्रथमायां त्वां का मा २४ आहावा इति

मध्यमायां। महस्तवा २४ आहावा। इति उत्तमायां। सत्राः वाजा २४ आहावा इति। अथ बृहद्रथन्तरयोः क

कुब्बुत्तरा गानं विदध्याति। ॥ नवे बृहद्रथन्तरमेकच्छन्दोयच्छतः ककुभावुत्तरे उपादद्युस्तस्माद्बृ

हती प्रथमा ककुभावुत्तरे तस्माद्बृहद्रथन्तरे एकच्छन्दो कुर्वन्ति नद्यहते एकच्छन्दो पर्कौति। बाहितो गायेद्बृ ग५

हद्रथन्तरे गीयेते। तत्र पूर्वा बृहती। उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः एवं च सत्यक्षैप्य। गायेएकी बृहती द्वे ककुभे

व संपादयितुमाह। बृहत्सामरथन्तरे वा एकं छन्दो नैरवल्यच्छतः। निये तुन्नाशक्नोतः। ततः कारणा

त् उत्तरेरूचौ ककुभौ संपाद्य उपादद्युः पूर्वेरूपयः यस्मादेवं तस्मादिदानीं तनै रपि बृहती प्रथमा का ३०५

र्या। ककुभावुत्तरे तत्र प्रकारः एवं बृहती स्वत एव सिद्धा। तस्याः स्कतुर्थपादं पुनरावर्त्य विष्टारपङ्क्त्याश्च

पादद्वयं मिलित्वा एकाद्वकुभ द्वकुप्स्यात्। तस्या एव द्वितीयपादं पुनरावर्त्य प्रवशिष्टपादद्वयेनान्या ककु

३०५/१

नमिति। तस्मादेवन्नह इत्यंतरे एकचर्चे एकस्थेदस्केन कुर्वंति। तस्मादित्यस्य विवरणं। नहि तत्र सादित्यह इत्याने
कंचिद्विशेषमाह। ८। नवरात्र हतो रोहान्नवरोहति नव प्राणाः प्राणानेवावरुन्धे इति। ऋहतः साम्नः नवरोहा
न् आरोहणं निउब्भ्रमाना रोहति। आरोहेत्। प्राणानां नैर्यमसहेतुत्वं। सत्स्वाप्सामध्यान्नव प्राणाभ्यजमानआ
त्मनि तद्धाति। अथ त्रचे तान्नि मज्ज्य दर्शयति। ८। त्रीन्प्रथमायां रोहति भूतं भवद्भविष्यत्तानेवावरुन्धे
त्रीन्मध्यमायां रोहत्यासान्नमप्रजाप्यमृतं तानेवावरुन्धे त्रीनुत्तमायां रोहति त्रय इमे लोकाए
ष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठतीति। प्रथमायामृच्चि त्रीन्नारोहति द्वितीयायां तृतीयायां च त्रीनिति नवरोहाः
स्पष्टः। अथा मायारोहन्ये ये भूतवर्त्तमानभविष्यकालीना भोगाः संति तानेव यजमानो ... येशिषे
सुइत्यने। उक्तार्थवेदनपूर्वकारोहणफलमाह॥ ९॥ स य एवं कामान्वरुन्धे य एवं विद्वान्नहतो रोहा
न्नारोहति इति। रथंतरे उज्ज्ञात प्रस्तोत्र गायोर्मध्ये ... स्थानायोजातुः किंचिद्ध्यानं विधत्ते। १०॥ व
त्रेणवाए तत्स्तोत्रं ज्ञातारमपि प्रवर्त्तयति यद्रथंतरं प्रस्तौति समुद्रमेतद्यायोजाये हागिन्रस्य

दये वाग्वेसमुद्रः समुद्रमेवीतद्धिधास्य हि ७ सायाइति। प्रस्तोता रथंतरे तत्र सामवेनागेय प्रस्तोतीति यत्र एत
द्गन्त्रेलेव प्रस्तोता उद्गाता रंभवर्त्तयति प्रेरयति। अतस्तत्परिहाराय समुद्रमेतद्गेयमेव प्रायोद्गायेदुद्गा
ता। समुद्रस्यांतद्धींतुमशक्यत्वात्तदुपाय उच्यते। वागितिवागेवेदं इत्यादेयमन्नस्यादानं कर्त्तव्यं।
305/2 प्रातव्याप्तिस्यछेः। वाचः समुद्रस्य च कः प्रसंग इति तत्राह। यः समुद्रः स वाग्वे समुद्रवत्। सर्वपदा
नां स्वांतर्निधानाद्वाक् समुद्र इत्युच्यते। तथा च वाङ्निधानेन समुद्रमेवीतन्निहितवानेव स्याहि ७ सा
ये। अप्योक्तदोषपरिहाराय तत्र केचिद्विशेषमाह॥ ८॥ बलवद्गेयं वज्रमेव प्रहर्त्तं प्रत्युद्गातोनी
ति। बलवदिति स्पष्टाहर मुद्गात्रागातव्यं। तथा सत्यस्य दोर्द्धम्यागावास्यसामवरूपं वज्रमेवोद्गातार
तिउद्धमेवसञ्जाति तत्रैवोपायांतरमाह। ९॥ बृहत्वलाकुर्वन्तागेयमभिलोनयतेववज्रमेवाभि 304
लोनयतीति॥ बृहच्चलाकुर्वन्तागेयं स्तोमवतागेयं स्तोमवतागेयं अभिलोनयोवेति अभिलोनं नीहि
सन्नं वज्रमभिलोनयामीति ध्यायतागेयमिन्यर्थः। तथा सति वज्रमेवाभिलोनयतिहिनास्ति। रथंतरगीते



15

नियमविशेषमाह ॥ ७ ॥ छिद्रं ह्येतत्स्वर्गस्य लोकस्य समख्या इति ॥ छिद्रमविलम्बेन गन्तव्यं । तच्च स्वर्ग
स्याविलम्बेन समख्येऽसौ प्राप्स्यते न वति । अत्रैव नियमविशेषमाह ॥ ८ ॥ देवरथो वै रथंतरमदूरेणाद्दूरेऽस्य
प्रतिष्ठापयतो ज्ञेयं म इगारेगा हिरण्यः प्रतितिष्ठतीति । रथंतरं साम देवानां वै रथः तदन्तरेणाक
रेण प्रतिष्ठापयतो ज्ञेयं । हि यस्मादयं अरेणारेण । रथीगस्य शङ्कु वो नेम्या धारमता अरं प्रच्यर
हिरण्यः प्रतितिष्ठति । अथ तत्संस्थाम स्पर्शमानं विधत्ते ॥ ९ ॥ यो वै देवरथमनन्वालभ्यातिष्ठत्स वा अस्मात्पद्यते
इयं त्वेदेवरथ इमामालभ्याज्ञायेताऽस्मादवपद्यत इति ॥ यो हि देवरथं रथंतरमनन्वालभ्यालंभनी
स्पर्शनमकृत्वा अग्राति स्थ त्यारोहति । सोऽस्माद्देवरथादवपद्यते । अधः पतति । यथा लौकिकरथमन
वलम्ब्यारोहन्नवपद्यते । तद्वत् अतस्तदवलम्बनस्य क उपाय इत्युच्यते । इयं पृथ्व्येव हि देवरथः इयं पि
वेलोकोरथंतरमित्युक्तत्वात्तस्मादिमामालभ्य ज्ञेयं । पुनस्तत्रैव कंचिन्नियममाह ॥ १० ॥ ईश्वरं वै
रथंतरं मु[illegible] उद्गातुश्चक्षुः प्रमथितोः प्रस्तूयमाने सम्मीलेत्स्व ईशं प्रतिवाहेत नेत्त्वं चक्षुर्जु
हातीति ॥ रथंतरं साम स्तूयमानं उद्गातुश्चक्षुः प्रमथितोः प्रमथितु ईश्वरं वै समर्थं खलु । अतस्तं सम्मी

न्वृषत्स्यमाने चक्षुः सम्मीलेत् । मुकुलितं कुर्यात् । पुनः स्वर्दृशीस्वर्दृमिति पदे गीयमाने प्रतिवीक्षेत वा बलो
कयेत् । एवं सति एनमुद्गातारं चक्षुर्न जहाति । नांधो भवति रथंतरा । अयमर्थः तावत्प्र्यायेन भाष्ये
तस्थुष इति पदनिर्दिष्टा प्रकारोऽतिरेको परिहितश्चमित्याह । प्रजननं वै रथंतरस्य तस्थुष इत्या
307 स्कायुको ज्ञातुर्घो भवत्यपि प्रजननं हेस्य स्थुष इति वक्तव्यं सुस्थुष इति वास्कायुको ज्ञातुर्घो
भवति निप्रजननमपि हंतीति । रथंतरं सामप्रजननस्यापसादकत्वादनस्य हेतुत्वात्स्व
यमपि प्रजननमेव । तथा च यद्यदि तस्थुष इत्याहो ज्ञातारं हितस्य वाक्रथंतरा । निकास्कायुका नि
स्वना या भवति निस्कता । अतएव प्रजननमुद्गातुः प्रजाद्यस्यादनसामर्थ्यमपि हंति कथं तस्य परि
हार इति तत्राह । अस्थुष इति वक्तव्यं । तथोक्ते चा चस्कायुत्वदोषः परिहृतो भवति । अथवा सुस्थु 309
ष इति वक्तव्यं । तेनास्य रथंतररूपा या वाक् स शोभनः स्कायुत्वं भवति । प्रजननमपि नापहंति । अय
मभिप्रायः । न स्थुष इत्यस्कोर ज्ञातुः स्थत रथंतररूपा वाक् प्रस्कता भवति । रथंतरगानस्यप

तद्रूपं प्रजननमपि सुस्तुषड्स्तुतौ सुशब्दप्रयोगात् प्रजननं क्रियाभावेन सुप्रजननं भवति। अथ रथंत
रगानात्सर्वं यस्तोगोप्रिन्दायं मे अोजः प्रव्य इति विधि सुरात्री पृष्ठानि वा अस्तजानि तेनादेवास्य गोधे
मायद्धत्योषाठ रथंतरं महिम्नानाशक्को दुत्सत इति। पूर्वं देवा रथंतरादीनि पंच पृष्ठानि स्तवार थं
तरव्यतिरिक्तैरितरैः प्रयुक्तैः स ह स्वर्गं लोकमायन्न। तेषां मध्ये रथंतरपृष्ठं महिम्ना प्रदृढ्तेन महा
त्म्येन निमित्तेन तत्र तत्र विप्रकीर्णत्वेन स्थितः। तेभ्यो सतदपि रथंतरं स्वर्गं गन्तुमाशङ्कोत। इदानीं
तत्स्वर्गसाधनत्वेनस्थिरचाति॥ तस्यवसिष्ठो महिम्नो विनिधाय तेन सुत्वास्य स्वर्गं लोकमेतानुसं
भृत्याज्ञायेयादिति॥ तस्य रथंतरस्य महिम्नो माहात्म्यानि विप्रकीर्णानि विनूधृत्य विशेषेण एकत्र संस्था सं
प्य तेन स्तुत्वा वसिष्ठः स्वर्गं लोकमेद्यगच्छत तस्मात्तन्महिम्नः संभृत्योयमिदं तरेरपि। अथ ग
तवीसंभृत महिमानं मंत्रेदर्शयति॥ यस्ते गोषु महिमा यस्ते अप्सु रथे वा ते संनयि लोयड
ते यस्ते अग्नौ महिमा तेन संभव रथंतर द्रविणमवनाए चीति॥ अस्याम र्थः। हे रथंतर यो यो महिमा

तस्मंशंसति ॥७॥ अपोवा अस्य मार्ष्ठ नासां वायुः पृष्ठे व्यवर्त्तत ततो यस्तु वामः समभव २४

ततव सर्वैधीगवादिषु अन्यस्मिंते बुध्विमकाण्णौ वर्त्तति। तेन सर्वेण सं भवा। संभ्य अ वृत्र इष्टं नवा। तथाभूतं
सतइच्चिलावत्वकुड्विलोपितेसततोऽस्मद्वर्च्चैरधिनवसमागच्छवा॥ इतिसामावदार्च्चप्रकाशेकी
अमहः। ब्राह्मणेसप्तमाध्यायस्यसप्तमखंडः॥७॥ अथाष्टमनवमयोर्वामदेव्यसूयते। तत्रादौनि
र्वचनद्वारांत्तस्मिन्मित्रावरुणोपर्यपश्यत्तां तावब्रूतां वामनमर्य्याइदं देवेभाजनीतितस्माद्वामदेव्य
मिति॥ इत्थं यंरूक्तु संबंधिप्रजननसामकर्त्रग्रपः उदकानिरवच्चार्द्धेदगच्छत्। तासीप्राप्ततांस्वे
याल्लामपांवायुः पृष्ठदेशेव्यवर्त्तत। अनुप्रवृत्तोभूत्। ततः अप्सुः सकाशात्तदामे वननीयं वस्तुचे
न्नेसंभवत्। तत्संभूतेचनीमित्रावरुणोपर्यपश्यत्तां। दृष्ट्वैतौदृष्ट्वाचतावब्रूतां किमिति
उच्यते। हेमर्य्याः वामभिदं धनं साम लक्षणं देवेषभजाने। उदभूदिति। तस्माद्देवताभ्यामुक्त 
त्वाद्वामदेव्यमितितन्नामसंपन्नं। अथोसनं वामदेव्यं सर्वदेवतासंबंधद्वारेणप्रशंसति॥८॥ तस्य 3·८
रिग्दृष्टात्वावब्रूतामिदमविदावेदनौ माप्यर्त्तिद्दुमितितत्प्रजापतिरब्रवीन्मह्यमेतदब्रजनिम



308
म
२०

मवाएतदितितदग्निरब्रवीन्मीवाएतदन्नजनिममवाएतद्दितितदिन्द्रोऽब्रवीच्छ्रेष्ठः स्त्वावाएतदह
वः श्रेष्ठोस्मिममवाएतद्दितितद्विश्वेदेवाअब्रुवन्नस्माद्देवत्यवाएतद्धृदयं समभूदस्माकं वाए
तदितितत्प्रजापतिरब्रवीत्सर्वेषामिदमस्तु सर्वं इदमुपजीवामेतितत्सेषु षेन्यदधुः सर्वदेवत्यं वैव
मदेव्यमिति।। तत्र वसुपरिग्रहमिला तो मित्रावरुणौ अब्रूतामिदं वस्त्वविदावआवां लब्धवैतोस्त्वः अतः
इदन्नौ आवाभ्यामेव। अतो हे देवाः मा अप्यन्तर्हितं नौ अभिबोधयतं इत्युक्तौ। एवमुक्ते तदृष्टु प्रजापति
रब्रवीत् एतद्धि सुमदधिमत्तो ऽजनि प्रादुरभूत्। अतो ममैव स्वत्वं चेतदिति। तद्देवचनं प्रत्यग्निरेवा
ब्रवीत्। एतद्धस्तु मामनु सत्वं चजनि। अग्नेराप इति श्रुतेः। अग्न्यनन्तरमापउत्पन्नाः तास्योत्प्रत्यस्यास्म
त्सकाद् इत्यभिप्रायः। ममैवैतदिति। तथा तद्दृष्ट्वा इन्द्रोऽब्रवीत् एतद्धि नैश्रेष्ठस्त्वावैश्रेष्ठेति श्रेष्ठतीतिश्रे
ष्ठस्त्वात् तिष्ठतेः सर्वधातुभ्योऽसुन्निति असुन्प्रत्ययः। व्यत्ययेन पुल्लिंगता। श्रेष्ठविषयं चैतद्धामदेयं
अहं च वो युष्माकं मध्ये श्रेष्ठोस्मि। अतो ममैवेतदिति। तद्देवचनं विश्वेदेवा अपं सर्वदेवत्यमा

309

ततत्रो स्वनं धनमस्मद्देवत्यं। अतो अस्माकमेवेत्यब्रुवन्। एवं वसुष्विवदमानेषु तत्सु प्रजा
पतिरब्रवीत्। इदं धनन्नः सर्वेषामस्तु। अतः सर्वमिदं साम धनं नः सर्वेषामस्तु। अतः सर्वे मिदं साम
धनं उपजीवामेति। एवमुक्ते तद्वामदेव्यं धनं पृष्ठेषु रथन्तरादिषु न्यदधुः देवाः अत इदं वामदेव्यं
सर्वदेवत्यं सीवै। एतद्देवविभज्य दर्शयितुमादौ प्रजापते र्भागं दर्शयति। ॥ यत्कवतीषु तेन प्राजापत्यं
को हि प्रजापतिर्यदनिरुक्तासु तेन प्राजापत्यमनिरुक्तो हि प्रजापतिरिति ॥ यत्कवतीषु कश
ब्दोपेतासु कयान इत्यादिषु स्तुषु गायति तेन तत्साम प्राजापत्यं उक्तस्यैव समर्थनं को हीति। यः प्र
जापतिः स को हि कशब्दवाच्यः खलु को ह वै स्यादिति। को ह वै नाम प्रजापतिरिति तैत्तिरीयके। तत
था अनिरुक्तासु अस्पष्टदेवताविशेषासु ऋक्ष्वेव तद्गीयते। अतोप्येतत्प्राजापत्यं तत्समर्थितं।
अनिरुक्तो हि प्रजापतिरनिरुक्तत्वं सर्वरूपत्वेनाविशेषरूपत्वाभिप्रायं। अग्नेर्भागं दर्शयति। ॥ ३०८
यदग्नायत्रीषु तेनाग्नेयं गायत्रं छंदो ह्यग्निरिति ॥ यत्कयान इत्यादिषु गायत्रीषु गीयते। तेन तदाग्ने

धीर्भवति। अग्न्येग्नगायित्र्यश्च भवंतीति श्रुतेः। प्रजापतेर्मुखात्सृष्टो सप्तसांख्या। अथैन्द्रस्य भागं दर्शयति॥४॥
यस्त्रिष्टुप्सु भद्रचक्षुस्तेनेन्द्रं॰ सर्वांल्लोकान् पृष्ठानां इन्द्रस्य निष्केवल्यानाति॥ यद्यस्मात् वामदेव्यं त्रिष्टुप्सु
भद्रचक्षुः तेनैतदैन्द्रं भवति कुत इत्याह॥ सर्वान् लोकान् पृष्ठानि चत्वारि इन्द्रस्य निष्केवल्यानि असाधा
रणानि। अथास्य मित्रावरुणयोर्मित्रावरुणदेवत्यंशमाह वामदेव्यमनुशं॰ सति तेन वामदेव्यं। अ मैत्रावरुणमिति ४
भेतस्य वैश्वदेवत्वमाह॥५॥ यद्बृहद्देवस्य उत्तमं पदं तेन वैश्वदेवं॰ सर्वेष्वेव रूपेषु प्रतितिष्ठ
तीति॥ यद्यस्मादुत्तमपदं वामदेव्यस्यर्चस्यीति मंशतं भवास्यूतय इत्येतत्सदं बृहद्देवस्य सदं बृह
द्देवत्यं तेन तद्वैश्वदेवं। एवमुक्तरीत्या सर्वेष्वेव रूपेषु सर्वदेवतासंबन्धिषु प्रतितिष्ठति प्रति
ष्ठितं भवति। अथ वामदेव्याद्यंतरादिस्तोत्रेष्वेविवृद्धौ सत्सालोचनत्वेन वामदेव्ययोनिभूतां गायत्री
मुपदिशन्नाह॥६॥ प्रजापतिर्वा एतां गायत्रीयोनिमपश्यत्स आदीधीतास्माद्योनेः पृष्ठानि सृजा
×इति गमाह॥७॥ यन्मैत्रावरुणोऽनुशं॰ सति तेन [illegible]॥८॥ यद्यस्मान्मैत्रावरुणो ×५

310

इति॥ति॥ प्रजापतिं खलु एतौ कयान इति मां गायत्रीं योनिं वामदेवस्य योनिभूतामपश्यत्। दृष्ट्वा
च स प्रजापतिरादधीता ध्यायत्। किमिति अस्मा जायत्री रूपा योनेः दृष्ट्वा निषउ पिस्रजेइ तिस्रजानीति॥
अयोक्तसाधनाद्रथंतरस्त्वमाह। कं॥ स रथंतरमसृजत तद्वृषस्य घोषोन्वसृज्यतेति॥ स प्रजाप
तिः गायत्र्या उत्पन्ना द्वामदेव्याद्वा रथंतरं ~~अजतत्त द्वृषस्य घोषो न्वसृज्यतेति॥ स प्रजापतिर्गा~~
यत्र्या पृष्ठ प्रथममसृजत। तत्पृष्ठमनु रथस्य घोषोन्वसृज्यत तन चानर्च्छ कोयं रथ घोषस्सृष्टः
पश्यामस्त इति मंतव्यं। सप्रयोजनत्वात्। तथाहि। रथंतरमनुसृष्टो सन्नत्वात् पृष्ठस्य प्रथमे हति
रथंतरं रथघोषेणोपाकुर्वंति। वामदेव्ययोने रथंतरस्य सृष्टो सन्निप्रकार इत्थं ज्ञातव्यः। रथंतरस्य बा
र्हतप्रगाथो योनिस्तत्र प्रथमायां त्रयो गायत्रा पादाः एकश्च जागतः द्वितीयायां विष्टारपङ्क्तौ द्वौ
गायत्रौ पादौ द्वौ जागतौ। अतो वामदेव्याधारायाम् चि गायत्रीपादसद्भावाज्जायत्र्या उत्पन्नमित्यु ३१०
च्यते। साम्नः सामोत्पत्ति पक्षेपि स्तोत्रियाधारा पूर्वोक्त एव संबंधः। अथ बृहद्रूपयोनिर्गायत्री

३११

योनेः सकाशात् सृष्टिमाह ॥ ८ ॥ स एष ह दस्सृजत तत स्तनयित्नोर्ग्घोषोन्वसृज्यत स वैरूपमसृजत तद्वात
स्य घोषोन्वसृज्यतेति ॥ बृहद्वैरूपयोरपि बार्हतप्रगाथयोः सामवोः सत्वेत्तयोः सृष्टिर्वजायत्रीपादसंज्ञा वा
ज्ञायत्र्या एवोत्पत्तिः स्तनयित्नुघोषेणाह्वहतस्तु सशक्यसार्यासमानेन दुन्दुभिघोषेणोपाकरणं ।
तथा वातस्य घोषस्य वैरूपानन्तरं सृष्टत्वादुपवाजयमानाद्वैरूपेण स्तवीरत्नुपवाज्यमाना वाऽग्न्
योत्कसाधनाद्वैराजसृष्टिमाह ॥ ९ ॥ स वैराजमसृजत तदग्नेर्ग्घोषोन्वसृज्यतेति ॥ अग्निध्वनि
८५ नाद्वैराजगानासिन्नवादग्निमंथनघोषवत्तत्र घोषः । वैराजस्य गौत्रीसंबंधः । एवं वैराजस्य य
प्रथमापि बासोममिन्द्रमन्दन्तु चेति त्रिंशदक्षराउत्तरे त्रयस्त्रिंशदक्षरे इति तच्च स्य षत्त्रवति
अक्षराणि । ताभ्यस्तत्त्योगायत्र्यः संपद्यंते अतस्तस्य तत उत्पत्तिः । अथ ततः शाक्करसृष्टिमाह ॥ १० ॥
स शक्करीरसृजत तदपांघोषोन्वसृज्यतेति । शक्करीशब्दस्य स्त्रीलिंगत्वात्तच्छब्दपरामर्शीयशक्करी
साध्यं पृष्ठं सामैवानुपश्चादपां घोष इति व्याख्येयं । अपी घोषेण संशाक्करस्यो सन्नत्वात्तदा अथ
महानाम्नीगानसाधका अपउपनिदध्युः ध्वनिसंबंधसत्त्वोयः मां गं गायति । स एषउदकघोषेन न्यपती सेवं ज्ञातवाः ॥
सा



हर

मस्मिन्नेमी गायत्र्यामस्योपस्यापचारः। आयशो महानाम्नीषु उपसर्गव्यतिरिक्तास्तु शिक्वाशाचीनाभि
त्यादिषु गायत्रीपादानी प्रायशः सीन्न वादुपपद्यते। अथ ततो रेवतो सत्रिमाह॥ ७॥ स रेवतीरस्च
जततज्जवी घोषोन्वसृज्यतेति। नन्वत्र रेवती नामेव सम्चिरामायते। उक्तेरत्र वारवंतीयमेव रेवतीना
स्तोत्रीयासु विद्यास्यति। स्तकारेणापि वारवंतीयस्य स्तोत्रे चेन्नः सैवासये पुरिव्याह॥ नैष दोष
3|| अत्र रेवतीवारवंतीययोर्विकल्पमेकेऽभवते। अन्ये तु रेवतीशब्देन स्तोत्रियाउच्यंत इत्याहुः॥ निद
नं च षष्ठेहनि रेवतीषु वारवंतीयं पृष्ठं भवतीति॥ रेवतीनां गायत्रीत्वात्तो रेवतस्य चिसंबंधः
उक्तमर्च्छसीयहेण दर्शयति। ७॥ एतैर्वा एतानि सह घोषैर स्सृज्यंतेति। एतैर्वा उक्तैः खलु घोषैः रथ
दिसीबी घोभिः सहैतानि रथंतरादीन्यसृज्यंतेति। घोषाणां सहसृष्टिप्रयोजनं पूर्वमुक्तं। उक्त
स्य वेदनफलमाह॥ ७॥ सर्वेष्मिन्न घोषाः सर्वाः पुण्यावाचो वदंतीति य एवं वेदेति॥ अस्मिन्नवेदित
रि एनं विषयीकृत्य सर्वाः पुण्या इत्युक्तस्य विवरणं। पुण्या वाच एनमुच्चरंती सर्वाः॥ ३-११

इति सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे सप्तमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥८॥ अथोक्तसौबीधमपेक्ष्य
ष्ठानां वामदेव्यपुत्रत्वेन तदेव प्रशंसति ॥९॥ पिता वै वामदेव्यं पुत्राः पृष्ठानीति ॥ स्पष्टं । कुत इति । त
दुपपादयति ॥९॥ एतस्माद्वा एतानि योनेरसृज्यन्तेति । एतस्माद्वामदेव्ययोनेः सकाशात्तन्व वत्वेवीसृ ति
तत इत्याह ॥९॥ तस्मात्पृष्ठानां स्तोत्रं वामदेव्येनानुसमुवैशंस्याह इति ॥ यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषामपि पृ
ष्ठानां स्तोत्रमनु वामदेव्येन स्तुवन्ति । पृष्ठस्तोत्रे वै गुणयन्ति बौचनायात्र शंतेरूपं नयनाय । ए
वमपि शंसति: कथमिति तत्राह ॥९॥ यद्धि पुत्रोऽशांतं चरति पिता तच्छमयतीति ॥ एवं लोकसिद्धत्वा
त्स्पष्टं । अथ वामदेव्यमंतरिक्षस्थानीयत्वेनाह ॥९॥ अयं वै लोको मध्यमो वामदेव्यमेतस्मा
व३ द्वा इमौ लोकौ विष्वञ्चौ व्यसृज्येतां बृहच्च रथंतरं चेति ॥ वामदेव्यमयमध्यमो लोकोंतरिक्षं खलु ।
एतस्मादंतरिक्षाद्द्विषञ्चौ अभितो विद्यमानावयं च मह्लोकोऽसौ द्युलोकश्चासृज्येतां यद्बृहच्च
रथंतरं चास्ति । अस्त्वेवं त्रयाणां लोकानां त्रयात्मकत्वे कथमनेन वामदेव्यस्य स्तुतिरिति तत्राह ॥९॥

यस्तुतिप्रसादात्सम्यग्निसर्गः। अथ वामदेव्यगाननियममाह॥ ७॥ ध्रुव आसीनो वामदे ८

यद्रथंतरेण स्तुवंति ये राथंतराः पशवो ऽंतरिक्षे न उपश्रयंति। यद्बृहता स्तुवंति ये बार्हताः पशवो ऽंतरिक्षे न
उपश्रयंति। यद्बृहता स्तुवंति ये बार्हताः पशवो ऽंतरिक्षे न उपश्रयंति ते वामदेव्यस्य स्तोत्रेणावरुध्या
इति॥ यदि रथंतरेण स्तुवंति ये राथंतराः पशवः संति ते सर्वेप्यंतरिक्षमुपश्रयंति। एवं बृहत्स्तु
त्यापि बार्हताश्च पशवो ऽंतरिक्षमेवोपश्रयंति। बृहद्रथंतरयोरन्यतरयोरपि पश्वाहे तुल्यात्तदुभयफ
लम् ताः पशवोप्यंतरिक्षमेवोपश्रयंति। ~~बृहद्रथंतरयोरन्यतरयोरपि पश्व~~ एवमेकैकस्तोत्रप्रयोगे वाम
देव्यस्य स्तोत्रप्रयोगे तु उभयेपि पशवो वरुध्याः स्युः। यद्वा यदुभयस्विधपश्नामंतरिक्षाश्रयणं
तदंतरिक्षरूपवामदेव्येनोज्झये सप्र्नामुपाश्रया इति। ध्रुवो निश्चलः आसीन उपविष्टः नियमगा
नेपश्नाः संवत्सरं तां पुनरूपावर्त्तनाय भवति। अथ वेदनफलमाह॥ ८॥ उपैनं पशव आवर्त्तंते य ए ३१२
वं वेदेति। अथ ध्रुव आसीनो गायेदित्युक्तमेव नियमं वाक्यद्वयेन प्रपंचयति॥ ९। अंतरिक्षं वै वा
मदेव्यमध्रुन्वतेवोज्झेयमध्रुतमिव ह्यंतरिक्षं पशवो वै वामदेव्यमहि० सते वो ज्झेय पश्नामहि०

सायादिति ॥ अभिक्रन्दते वग्रं गान्यकं पते व । अहिंसते व श्रेगान्त्यपीडते व । सुज्ञानमन्त्यते । अथ वामदे
व्यगाने प्रकारविशेष विषयं ब्रह्मवादिनः प्रश्नं तदुत्तरं चावतारयति ॥ छ ॥ कथमिव वामदेव्यं गेयमि
त्याहुरिति ॥ वामदेव्यं कथं केन प्रकारेण गेयमित्यस्ये त्याहुरित्यभिज्ञानमुत्तरं । इति शब्दो कथं प्रकारवि
शेषं दर्शयति ॥ छ । यथा कुली पुत्रान्सन्दश्यपासीमिन्दन्ताहरति । यथा वातो पुरुशनैर्व्वातीति ॥ यथा अ
कुली मार्ज्जारी स्वपुत्रान् संदश्यपासीने दकुर्वती हरति यथा वा वायुः पर्व्वत आदि वेलन्त्यनाक्षुश
नैर्व्वासे वज्जेयमिति । अथ नियमीतरमाह ॥ छ ॥ स्वधर्व्वामदेव्यञ्जेयमिति ॥ अत्र धूरिति प्रकार उक्त
ति । स्वे वानन्यसाधारणो धर्म्मस्य तत्स्वधूः । तथा वामदेव्यं गेयं । अथो कथं प्रकारेण गाने फलमाह ॥
यो वै स्वधर्व्वामदेव्यञ्जायति स्वधूर्भवतीति ॥ अनन्याधीनो भवतीत्यर्थः । स्वधूरित्येतद्विवृणोति
॥ छ ॥ धात्यस्यान्यो नियानेन नान्यस्य नियानेनयातीति ॥ अस्यो जातुर्न्नियानेन निगमनेन मार्गेण
न्येतुद्ध्रातायति नायमन्यस्य नियानेन मार्ग्गेण यायाति । स्वधूर्गेयमित्यस्य तत्सू विवृणोति ॥ छ ॥

313

नबृहतोनरथंतरस्यानुरूपइ॰य॰स्यैनैवायतनेनगेयमायतनवान्भवतीति।बृहतोरथंतरस्यचय
दनुरूपं अनुकूलं तेनैतन्नगेयं।किंतुवामदेव्यस्ययत्स्वमायतनन्नियतागीतिस्तस्यांगानमेवास्य
रूपेस्थितिर्यएवंगायति सोप्यायतनवान्भवति।अथवामदेव्यस्वस्तोत्रियायामनिरुक्तत्वस
त्त्वेमुक्तत्वात्स्वयमप्यनिरुक्तोभवति।तद्रूपं तंस्तोतुकामआह।।छ।।देवावैपशून्व्यनजंततेरुद्रमं
तरायंस्तान्वामदेव्यस्यस्तोत्रउपेद्यतइति।।सर्वेदेवाःप्रजापतिनासृष्टान्पशून्व्यनजंत
परस्परंविभागमकुर्वन्।।तेविभजमानाःविभागात्रुद्रमंतरायन्नीतरितवंतः।तान्वामदेव्य
स्यस्तोत्रेक्रियमाणेउपेद्धते।उपेत्यपशून्घातुकामोरुद्रःउक्तदोषपरिहारायतस्या
निरुक्तत्वमाह।।छ।।अनिरुक्तंकुर्यादिति।तस्मादिदानींतनेस्यापिअनिरुक्तदेवतायाःफलस्यवा ३९३
कस्यचिन्निर्वचनमकृत्वावामदेव्यंगातव्यं।अनिरुक्तंवाअभ्यातिरुद्रास्येतत्गातव्यमितिस्पष्टःउक्तवै
परीत्येदोषमाह।।छ।।यन्निराहरुद्रायपशूनपिदध्यातिरुद्रस्तान्समीपस्थान्घातुकोभवतीति।।

वा२

यद्यपिहिनिराहनिर्ऋतेताऽसमांतस्मिन्नुसीदसरेरज्जायपश्चनपिदधातिस्मापितवाजवतिसम
द्धः ताऽसमाऽसमांपश्चनघातुकोभवतितस्माद्रेवतीष्वेवगा तव्यमिति। तस्यस्तुतिः। अथपशुकाम
स्यग्निरक्रमपिस्तोत्रियांतरेवामदेव्यस्याग्न्याधानमित्याह॥ छ॥ रेवतीषुवामदेव्येनपशुकामस्स्तुवी
तेति॥ रेवतीर्नःसधमादइत्यासुऋक्षु रेवत्यः। अथतासांगोस्तवंयमाह। छ। आपोवैरेवत्यःपशवोवामदेव्यम
द्भ्यएवास्मैपशून्प्रजनयतीति॥ अर्थपृष्ठोत्पाद्यादिसम्बद्धिस्ताद्वारारम्यैद्भिर्भवतीति। रेवत्यआ
पः वामदेव्यस्यांतरिक्षरूपत्वात्पशुसंबंधः सर्वेषुक्तः। तथासतिरेवतीषुवामदेव्यगानेनाद्भ्यः
समुद्रात्सम्भ्रनेवास्मैयजमानाय पशून्जनयति। अथोक्तप्रयोगेकंचिद्दोषमाह॥ छ॥ अनवानितः
पशुतोभवतिप्रजातस्यमीलितेवभवतीति॥ अवर्त्तिर्दारिद्र्यंतद्वाहित्यमनवर्त्तिः पशुतःपशुभिर
नवर्त्तिर्दरिद्रोभवति। यद्यपितथापिअस्यप्रजापुत्रादिलक्षणामीलितेवसंकुचितेवभवतीतिरेव
तीनामुदकरूपत्वात् बहूदकप्रदेशप्रजासम्भवाभावादित्यभिप्रायः। उक्तदोषपरिहारायकवती

भ्य एवं निर्वर्त्यमित्याह ॥ ८ ॥ कवतीभ्यो वा घ्नन्ति प्रजापतेरिति ॥ हि यस्मात्सर्वस्मिन्दोषोऽस्ति अतः क
शब्दवाच्यप्रजापतेः संबंधिनीभ्यः कवतीभ्य ऋत्वि एतद्वामदेव्ये द्वा उक्तदोषपरिहाराय कवती
भ्यो वामदेव्यमेति ही सत्तुवादः ॥ इति तांड्यमहाब्राह्मणे सप्तमाध्यायस्य नवमः खंडः ॥ ९ ॥ उक्तौ स
314 र्वेषु पृष्ठेषु द्वितीयं नियमेन मैत्रावरुणसामेति ॥ अथ पुनरपीतरपृष्ठे नौधसं कार्यं बृहत्पृष्ठे
श्येतमित्यपि वक्तुराह ॥ ८ ॥ इमौ वै लोकौ सहास्तां तौ वियन्तावब्रूतां ~~विनीति~~ विवाहं विवहावहै स
ह नावस्त्विती ति ॥ इमौ मिमौ भूलोकद्युलोकौ सस्तां हो तौ पश्चाद्वियुज्यमानौ इत्यब्रूतां किमिति ॥
विवाहं विवि चं पृथग्वहनं विवहावहै करवाव हे अथ्याकव्यातगतो विवाहशब्दोऽनुवादः ॥ प
रस्परोपकार्योपकारकभावं करवावहा इत्यर्थः ॥ तदेवाह ॥ सह नावस्त्विति ॥ यदेकेन लक्ष्णं तदु 318
भयोरस्त्विसत्स्नात पा कुरु तामित्यर्थः ॥ अथ विवाहप्रकारं दर्शयति ॥ ८ ॥ तयोरयममुष्मै श्यैतं प्रा
यच्छन्नौधसमसावस्मा इति ॥ तयोर्मध्ये अयं भूलोको मुष्मै द्युलोकाय स्वीयं रथन्तरं श्यैतं स

315

मप्रायछंत्तथाऽसौघस्लोकोस्मेभ्यलोकायनोधसीप्रायछत्। ततः किंज्ञातमित्यत्राह।छ। तत एनयोर्नि
धनेखिपर्य्यक्रामतां देवविवाहो वैशपतनोधसरहि। ततः परस्परविवाहादेनयोः शैपेतनौधसयोर्नि
त धनेविपर्य्यक्रामतां। विपरिवृत्त्याश्रयतां। व्यत्यसोऽग्रमतामित्यर्थः। शैपेतनौधसे सामनी एवं परस्प
रंविवाहं कृतवती। असौ देवविवाहो वै। देवेभ्यः कृतो विवाहः खलु एतोनातिक्रमणीय इत्यर्थः। ग
आपोक्तस्यवेदनफलमाह।छ।। प्रवसीयाद्सीविवाहमाप्नोतिय एवंवेद। प्राप्नोतीति संबंधः
अथ रथंतर बृहतोरन्यतरस्यापि प्रयोगे लोकत्रयप्राप्तिफलं वक्तुमनयोः प्रयोगे तत्कल्पं दर्श
यति।।छ।। इतो वा इमे लोका ऊर्ध्वाः कल्पमाना यंत्यमुतोर्वाच्यः कल्पमाना आयंतीति।। रथंतरं पृष्ठं
कुर्वंति। यजमानाय इतोस्माल्लोकादारभ्य ऊर्ध्वाः उपर्युपरिवर्तमानाः भूरादिलोकाः कल्पमानाः
स्वं स्वं भोगं प्रयच्छंतो यंति। तथा बृहत्पृष्ठं कुर्वतोऽमुतः स्वर्गादारभ्य स्वस्व भोगं कल्पमाना
ःअर्वाञ्चः प्रवासुखा आयंति। त्रयोपि लोकाः। तयोरन्यतरानुष्ठानेपि लोकत्रयं कल्पं संदर्शयति।छ।।

स्य २

यद्रथंतरेण स्तुवंतीमंल्लोकमुक्थानि तेन युनक्ति तारिक्षं वामदेव्येन नौधसेनामुं यद्बृहता स्तुवंत्यमुंल्लोकं
तेन युनक्ति तरिक्षं वामदेव्येन श्येतेनेममिति ॥ यत्तरथंतारेण स्तुवंत्यस्मात्तारः। तेनेमं लोकं युन
क्ति योगसाधनत्वेन यजमानः। तस्य तल्लोकस्य प्राप्तिः। वामदेव्येनांतरिक्षलोकं युनक्ति तल्लोकमो
315 गीप्राप्नोति तेन यजमानः अयं वै लोको मध्यमो वामदेव्यमित्याख्या तस्मात्सोमो नौधसेनामुंल्लोकं युनक्ति
यजमानः॥ एवं बृहद्रथंतरविषये विभाकव्याप्य। अथ योगाधिवेदनफलं दर्शयति॥ छ॥ क्लृप्तानि मा लोकानु
पासो य एवं वेदेति॥ स्वस्वयोगं नरितांल्लोकान्नाप्नोतीत्यर्थः। एवं नौधसेनामुं श्येतेनेमंति यदुक्तं
तस्यार्थं दर्शयति॥ छ॥ बृहद्रथंतरे वै श्येतनौधसे यद्रथंतरायनौधसप्रतिप्रयुंजंति बृहद्देवास्मै तस्मात्ति
प्रयुंजंति बृहद्ध्येतत्परोक्षं यन्नौधसं यद्बृहते श्यैतं प्रतिप्रयुंजंति रथंतरमेवास्मै तस्मात्तिप्रयुंजंति
रथंतरं ह्येतत्परोक्षं यच्छ्यैतमिति। अस्यायमर्थः मिति बृहते ऽस्यास्त्वेन पर्वणि पानता रथंतरं वै श्येतं बृहद्वै नौ
धसमिति॥ क्रमो वर्गीतव्यः। अथाग्निमरुद्भ्यमुद्वीयहस्यहविषो याज्यानुवाक्ये इत्युक्ते अग्निमरुद्भ्योपानुवाक्या 314

316

नुवाक्यमनुवोचयज्ञस्यस्येप्रायाज्यात्तद्वदत्रापि एवं सति। अनेन रथंतरबृहतोः श्यैतनौधसस्वरूपत्वप्रतिपादनेन
श्यैतनौधसयोर्द्युलोकभूलोकयोः संबंध उक्तो भवति। यद्येने रथंतरायनौधसं साम प्रतिप्रयुंजंति। प्रतिनिधित्वे
नयोजयंति। तत्तेनास्मै रथंतराय बृहद्देवं प्रति प्रयुंजते। रथंतरप्रयोगपक्षे बृहद्रूपनौधसप्रयोगेण बृहद्रथं
तरे उभे अपि प्रयुक्ते भवतः। उक्तस्य नौधसस्य बृहच्च समर्थनं बृहच्छ्येतं दित्यादि एवमुक्तवैपरीत्येनोत्तरवाक्ये
व्याख्येयं। उक्तार्थवेदनपूर्वकं प्रयोगं प्रशंसति। ॥ उभाभ्यां बृहद्रथंतराभ्यां स्तुते य एवं वेदेति। य एवं विद्वान्
बृहता वा रथंतरेण वा स्तुते उभाभ्यामपि स्तुतवान् भवति। अथ निसमपि नौधसं कामना भेदेन ब्रह्मवर्चसफलार्थ
मपि विधित्सुराह। ॥ देवा वै ब्रह्म व्यभजंत तान्नोधाः काक्षीवत आगच्छत्तेब्रुवन्नृषिर्न आगात् स्तस्मै ब्रह्म द
द्दामेति तस्मा एतत्साम प्रायच्छन्नौधसे प्रायच्छं स्तस्मान्नौधसं ब्रह्म वै नौधसमिति। पूर्वं देवा ब्रह्मसामल
क्ष्मीं देवभागीयं व्यभजंत। मह्यमयम्मह्यमयमिति विभज्य लब्धवंतः। तान्विभज्यमानान्नोधा ऋषिः काक्षीवतः क
क्षीवतपुत्रः आगच्छत्। ते देवा अब्रुवन् किमिति ऋषिर्नोस्मानागमत् आगात्। तस्मै नौधसे ब्रह्मसाम भागीकृत्य दि
द्दामेति एवमुक्त्वा तस्मै एतत्साम प्रायच्छन्। यन्नौधसे प्रायच्छंस्तस्मात्तत्संबंधादेतत्साम नौधसं भवति।

अतोऽस्य ब्रह्मवर्चसरूपत्वादेतद्ब्रह्मसाम खलु। अथ ब्रह्मवर्चसायैतद्विधत्ते। ब्रह्मवर्चसकाम एतेन स्तुवीत ब्रह्म
वर्चसी भवतीति। स्पष्टो। नौधसमुक्त्वा श्यैतं विधास्यामीति प्रतिजानीते। अथैतच्छ्यैतमिति। वक्ष्यतीति वाक्य
शेषः। अथ तिष्यमपि श्यैतमभिसंधिनेदं न पशुकामस्य योग्यमपि विधित्सुस्तस्य पशुसंबंधं दर्शयति। प्रजा
316 पतिः पशूनसृजत तेऽस्मात्सृष्टा अपाक्रामन् तानेतेन साम्नाभिव्याहरत् तेऽस्मा उपातिष्ठन्त ते श्येता अभवन् स्वे श्येतेनाग
न वपुस्तस्माच्छ्यैतं यशवो वै श्यैतमिति। पूर्वं प्रजापतिना सृष्टाः पशवस्तस्मै भोगाय अवकल्पमानास्ततो यात्राम न
न्। तानेतेन श्यैतेन साम्नाभिव्याहरत्। अभिमुख्येनाह्वयत्। तस्योत्तमे पादे ऊँ इति पशुघोषानुकरणस्य वि
धमानत्वात् आहूतास्तस्मै प्रजापतये भोगायातिष्ठन्त समनमन्त। अपतस्तेश्येताभवन् श्येतशब्दस्य श्वयतेर्
तिकर्मणो आतेर्व्याप्तिकर्मणो उत्पन्नः। अतः श्येताः श्वेतवर्णा अभवन्निःस्पर्धः। अतस्तद्धेतुत्वेन श्यैतत्वं साम्नोऽस्या
कारयकारमादोऽसि वच्यश्यैतमिति पशुकोऽयालस्तो। अतः पश्वाह्वानसाधनत्वाच्छ्यैतं पशव एव। अथ पशूका
माय विधत्ते। पशुकाम एतेन स्तुवीत पशुमान्भवतीति॥ स्पष्टं। अथ श्यैतस्योत्तमपादे ऊँ मा इत्येतस्य विधि ३१६

मानत्वाय प्रजानां वृद्धिसाधनमेतत्सामेति प्रशंसति । प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा अशोचन् ताः श्येतेनदुमा
इत्यभिजिघ्रत्ततो वै ताः समैधन्त समैधन्त । समां प्रजायन्त्रैवं विद्वाञ्छ्येतेनोद्गायतीति । सर्वं प्रजापतिनासृष्टाः
प्रजा अनभिवृद्धा अशोचन्ताः प्रजाः श्येतेन तत्र होतानुमाइत्यनेनाभिजिघ्रत्तच्छिरआघ्रातवान् । ततः खलु
ताः समैधन्त सम्यगवर्द्धन्त । अतो यत्रैव मुक्ताच्छोभिरुः श्येतेनोद्गायति । तां समीतस्मिन्संवसरे प्रजां समेधी
ते । कु पमुजातः श्येतेनोद्गायति प्रकाशमर्द्धुको भवतीति तद्दर्शयति । कु । एष वै यजमानस्य प्रजापतिर्यदुजा
तायच्छ्येतेन हिङ्करोति प्रजापतिरेव भूत्वा ~~प्रजापतिरेव भू~~त्वा प्रजा अभिजिघ्रतीति । स्पष्टोऽर्थः । तत्र त्यैव सुनि
धनं प्रशंसति । कू । वसु निधनं भवति पशवो वै वसु पशुष्वेव प्रतितिष्ठतीति । पशूनां निवाससाधनत्वेन धनस
पत्वं प्रसिद्धं ॥ अतस्तत्प्रयोगेण यजमानः पशुषु प्रतिष्ठितो भवति यजमानः ॥ ॥ वेदार्थप्रकाशेन तमो हार्दं निवारय स्प
न् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ॥ इति श्रीमद्राजाधिराज श्रीवैदिकमार्गप्रवर्त्तकवीर
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे स

मोध्यायः॥ समाप्तः॥ ॐ॥ यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥
स्वस्मिन् उक्तो माध्यंदिने पवमाने ऋक्सप्तमे त्रावरूण्यं होत्रादीनां च पृष्ठस्तोत्राणि एषु यथा क्रमं ब्रह्मसामानि का
म्यानि। कालेयं तेत गर्ज्जवं यज्ञायज्ञीयमुक्तानि प्रवक्ष्यते। पुनाष्टमे शेषूनोधसे ऽमे ऽपि नित्य एवाग्निष्टोमे न
विकल्पेन प्रयुज्यमाने ऽग्निसंधि वेदा क्रामोऽपि नवतइत्यर्थः। अथाभिवार प्रयोगार्थं ब्रह्मसामविदधाति।
ॐ॥ आघारणि चनं कण्वे। वषट्कारणि धनमभिचरणीयस्य ब्रह्मसामकुर्याद् अभिनिधनं माध्यंदिने
पवमान इति। अभिचरणीयस्याभिचार संबंधि नस्तत्प्रयोजनस्य यागस्य ब्रह्मसाम काल्लगो ॐ सिनः सा
मवषट्कारणिनं कुर्यात्। अभिचाद्यर्वपीतयइत्यत्र ब्रह्मसाम कार्यं तत्र उपानिधनमस्ति तत्स्थाने वाषा
ट्तिनिधनं कुर्यादित्यर्थः। पवमाने तु माध्यंदिने बृहती षुमझ्मायामभिनिधनं कार्यं। आ हाहो हाइ। ओइ
हा। ऊ ऽग्नाः। आ२३४ मी। इति। अत्र कल्याः। अथातो ब्रह्मसामिकाः। क्लृप्तो श्येतनौधसौ ब्रह्मसाँनावभिचरतः श्ये ३७
नस्य प्रतियत्तथा आज्यानि पुनानस्सोमधारयेति रौरवमेकस्यामभि निधनं कार्यं सेकस्यौमुदृन्त्याजापसी

मा२
दैर्घमवसमेकस्या १

वायोश्च जयंति स्तुषु वषट्कार इति चतनं त्रलसामैष वत्सायन्त्यिय इति कालेयमभिचरणीयाविद्युतयः स
मानमितरं ज्योतिष्टोमेनेति। अथो मे साम नाम प्रशंसंति। ॥ देवेषु वा एष यद्वषट्कारो नीति वा इंद्रो वृत्राय
त्रे प्राहरद् नीस्येनास्मै वज्रं प्रहृत्य देवेषा वषट्कारेण विद्यतीति। वषट्कार इतियत एषा देवेषु वैदेवस
वंधी वाणएव। इषु शब्दापेक्षया योपेति स्त्रीलिंगता। तथा ग्नीसत्कारवज्रु वृत्राय ततद्वधार्थं वज्रमिंद्रः
प्राहरत्। अग्नीस्य स्याभिमुख्य इत्यर्थः। तेन शत्रोरभिमुखं गंस्यर्थः सूच्यते। अतस्तद्द्वयोः प्रयोगेण छती
नीस्येवास्मै स्वविरोधिने वज्रं प्रहृत्य देवेषा देव वाणरूपेण विद्यति। ते विरोधिनो। केवलं नि धनयोरप्र
योगात्तदाचारयोः साम्नो रवप्रयोग इति मंतव्यं। अथ पशुकामप्रयोगे त्रलसामास्थंत्रैककुनं विदधा
पशुकामाय ३ ति॥ ॥ त्रैककुभं त्रलसाम यथानिपद कुर्यात्सि मं गप्रशा० सि ष इत्येता स्वेति। त्वं मंगइत्येता सूत्यनं त्रैक
कुभाख्यं साम पश्चादिप्रयोगे त्रालणा ८ सिसाम कार्यं। अथ विहितं साम निर्वचनद्वारा प्रशंसति।
॥ इंद्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तेषां त्रय उदशिष्यंत रायोवाजो बृहद्गिरिः पृथुरश्मिरेभु व

कोनःपुत्रानरिष्यतीति स ह मितीन्द्रोऽब्रवीत्ताꣳस्त्रिककुबधिनिधायाचरेत्सामापश्यत्त्रिककुबयस्पत
स्मात्त्रैककुभमिति। एतर्हमिन्द्रो वेदविरूहुनियमाये त्सालावृकेभ्यो अरण्ये स्वभ्यः प्रोकत् व धार्यो। ते
षाम्मत्रयो रायो वाजय भ्रतयस्त्रयउद शिष्यत। तेभ्यःउज्ञताःशिश्नाग्रमनवन्। तेचामतिका एव मञुं दी
न्न्। को महान्तोऽस्मात्पुत्रान्पुत्रवद्भुत्सगीयान्कृत्वा नरिष्यतीति। तदिंद्रो हैरा द्विष्यामीत्यब्रवीत्।
तान्वशिष्टांस्त्रिककुप्स्वसुच्छ्रितप्रदेशाः अ सन्न्। स्व ककुप्सु अधिनिधायाचरत्। स ततद्वैतत्सामापश्य
त्यत्त्रिककुप्सन्न पश्यत्तस्मादेतत्सैन्द्रकमभवत्। अस्ता स्वदञ लानः कथं तेषां जीवन कल्पनमि
ति तत्राह।।७।। स आत्मानमेव पुनरुपाधावत्त्वमंग प्रशꣳसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्यो मघवन्
न्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति स एतेन च प्रगाथेनैतेन साम्नाः सहस्रे पश्न स्वजत तानेभ्यः प्राय ३१८
च्छन्ते यस्य तिष्ठन्ति। स इन्द्रः सर्व्यतिरिक्तस्य एतेषां प्रतिष्ठानि वहिकस्येस्विदथ मावादात्मानमेव
पुनरुपाधावत्। त्वमंगेति प्रगाथेन। एवं मुत्तरग्रे य एवा स्माभिर्व्याख्यातः।। स एव मात्मानमेव प्रश

319

स्यएतेनोक्तेनप्रथागाथेनएतेनत्रैककुभेनसाम्नाचपशुसहस्रमसृजततंतान्सृष्ट्वातिंद्रेएतल्लूतेप्र

तिष्ठिताग्रभवत्।एवमस्यसाम्नःपशुरूपप्रतिष्ठासाधनत्वंसमर्थ्यऋककामनायोगप्रत्वाभिधानद्वारेणो

पसंहरति।यःपशुकामःस्याद्यःप्रतिष्ठाकामएतस्मिन्नुगाथ्यएतेनसाम्नास्तुवीतप्रसहस्रंपशून्नाप्नोति

मुपक्रमे प्रतितिष्ठतीति।ननुकेवलंपशुकामेनेवचोदिता॥उपसंहारेतुप्रतिष्ठाप्यचोद्यते।अतःकथंतयोरविरो

धं।तिलीयसोपक्रमोपसंहारैकवाक्यताधीनत्वादितिनायंविरोधः।तैर्वाक्यादौनरागस्यैववशात्कर्मा

नस्यात्पश्वादिद्वारमंतरेण।केवलप्रतिष्ठायाअभावात्पशुरूपप्रतिष्ठैकैवोक्तेतिबोधव्यंनिग

दव्याख्यातमेतत्।तदेवपुनःप्रशंसति।।८।।त्रिवीर्यंवाएतत्सामचेंद्रियमेवऋचर्वैइष्टंसामिंद्रेतिनि

धनमिंद्रियएववीर्यंप्रतितिष्ठतीति।।८।।एतत्त्रैककुभंसामत्रिवीर्यंवैवीर्यत्रयोपेतंखलु।तदेवविवि

च्यदर्शयति।ऋचोप्येवंऋचःसामाप्येवंइतिधनमप्येवंइमिति।अतःसोऽंद्रियंयत्तेनस्तुयात्सइंद्रियएवतस्य

विवरणीवीर्यइतितत्रप्रतिष्ठितोभवति।अथदीर्घरोगिणःप्रयोगेत्र्यलसामविदधाति।।१०।।त्रैशोकं

ज्योगामयावि नेत्रालसामकुर्यादिति। स्पष्टोऽर्थः॥ अथ शब्द निर्वचन द्वारेणैतत्सूत्रीसति। छ॥ इमे वै लोकाः स
हास ऽऽ स्तेशोच ऽऽ स्तेषामिंद्र एतेन साम्नाशुचमपाहन्यत्त्रयाणां ऽऽ शोचतामपाह ऽऽ स्तस्मात्त्रैशोक
मिति॥ ॥ पूर्वमिमे भूरादिलोकाः सहैकस्मिन्नेव स्थाने स्थिता आसन्। ते ह विलीनवृष्टिप्रदानादि परस्परो
319 पकाराभावेनाशोचन्। तेषां शुचं दुःखं एतेन त्रैशोकेन साम्ना अपाहन्। यद्यस्माच्छोचतां त्रयाणां लो
शोकमपाहन्। तस्मात्त्रैशोकत्वयापनोदनत्रैशोकसंज्ञामलभत। अथ पापतोगेनां शुचामपन्यत्र आ। ति
दर्शयति। छ। या मस्मादयाहन्साऽपुंस्त्री श्रा विशाद्यामेतरिद्रा सा क्लीबं याममुष्मात्सेनस्वि नामि
ति। यां शुचामिंद्रस्माद्भूर्लोकादयाहन्। सा पुंस्त्री। अन्या मान्नरपुरुषान्प्रतिचालैर्नीव्यामि चारि
णामित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि योज्यं। क्लीबः षंडुः पनस्वीमहापातदोषग्रस्तः ऽऽ अथैते मुधनादीछामन
न्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रसीगाद्दिदति। छ। तस्मात्तेषां नाशेन व्यायएषामाशा ... मेति तस्मा एवमशुचोप ३१९
मजते इति। तस्मात्त्रैशोकसाम्ने तेषामाशा पुंस्त्वस्त्यादीनी सीबीधिनादीछानै तत्वान प्राप्नुयात्। यस्स्मा

घ

क२

हादाशी आप्नोति तस्याएव शुचः तामेव शुचमपनजते कष्टं आप्नोति। अथ प्रकृते संगत्यै दर्शयन्नुपसंहरति। ॐ।।
घ शुचावा... एष विद्धो यस्य ज्योगामयति त्रैशोकं ब्रह्मसाम भवति शुचमेवास्मादपहतीति। यस्य यजमा
नस्य चिरकालो रोगः प्राप्नोति। एष शुचा विद्धापहतः खलु। अनेन विध्यर्थवादगतयो रामयशोकयोर्वै
याधिकरण्यं परिहृतं भवति। शिष्टं स्पष्टं। तत्रत्य निधन मधुच्छक्तविषये नुकूलमित्याह। ॐ।। दिवेति निध
नमुपयंति व्युष्टि वै दिवा व्येवास्मै वासयतीति।। ।।तत्र सामनि दिवेति निधने मुपयन्लिंगाकारः।। सादि
व्युष्टि वै उक्ती विवासो। विवासस्तमोवर्जनं प्रकाशः इत्यर्थः। अतस्तत्प्रयोगेन अस्मै ज्योगामयावि
नेग्रामयाख्यं तमो विवासयति। परिहरत्येव।। ।।इति तांड्यमहाब्राह्मणे १२ माध्याये प्रथमः खंडः।।
अथ प्रतिष्ठार्थिनः प्रयोगे ब्रह्मसाम विधत्ते। ॐ।। आक्षार लिधनं प्रतिष्ठाकामाय ब्रह्मसाम कुर्यादिति। आ का एवं ३
क्षिति करणमुच्चारणमाक्षारः। तन्निधनो यत्काले वे कालेय नद्धं ब्रह्मसाम तद्वाद स्मतीव हविस्या
दिषु कुर्वीत। अथ निधनद्वारेण तस्य शीसति। कालेवा वा एतत्साम यद्वतिष्यनिधिया ल्सह षद७ शास्या
त्रैनिधनमस्यन्न प्रत्यतिष्ठ

चितिं कुर्वत उपाधावंस्त एतद्देवनिधनमपश्यंस्ततो वै स प्रत्यतिष्ठद्यदेतत्साम भवति प्रतिष्ठित्या इति ॥ का
ल्वः पूर्वमेव तत्साम निधनरहितं केवलमपश्यत् स निधनस्याप्रतिष्ठारूपत्वात् तदभावेनाप्रतिष्ठितो मृत
३२० सन्किं निधनं प्रतिष्ठासाधनत्वेन करवाणीति चिन्तयन् तदा वृषदंशस्य मार्जारस्य ग्रासचितिं कुर्वतः
320 शब्दमुपाशृणोत् स एतद्देवोपश्रवणं निधनं भविष्यतीत्येवमगत्यत देवप्रयुक्तवान् ततः स प्रतिष्ठितो
भूत् ॥ अतो यत्साम एतन्निधनकं भवेत् तत्प्रतिष्ठित्यै भवति । प्रजार्थिनः प्रयोगे ब्रह्मसाम विदधाति ॥ य
वसिष्ठस्य जनित्रं प्रजाकामाय ब्रह्मसाम कुर्यादिति । तत्रोदस्मभिख्यादि वसिष्ठस्य जनित्रस्यैतत्प्र
जासीबंधमाह ॥ ७ ॥ वसिष्ठो वा एतत्पुत्रहतः सामापश्यत्स प्रजया पशुभिः प्राजायत यदेतत्साम भवति प्र
जात्या इति ॥ ॥ पूर्वं हतपुत्रो वसिष्ठः प्रजास्वर्थमेतत्सामापश्यत्स प्रजया पशुभिः प्राजायत समृद्धोऽभ
त् ॥ अतः प्रजार्थिभिरेतत्कर्तव्यं स्वर्गार्थिनः प्रयोगे ब्रह्मसामाह ॥ ८ ॥ आथर्वणं स्वर्लोककामाय ब्रह्मसाम ३२०
कुर्यादिति । अत्र यद्यपि लोकसामान्यं श्रूयते । तथापि अर्थवादे अमुं स्वर्लोकमिति विशेषश्रुतेरत्रापि स

321

एवेति निश्चयः। अत्र कल्पः। लोककामस्य नौधसस्य स्थाने आपर्हीं ब्रह्मसामोप्यद्योविच्छृतयः। समानमि
तरं स्योति स्तोमेनेति। एतत्साम प्रशंसति॥ ७॥ अथ वा लोको वा एते लोककामाः सामापश्यं‌स्तेनाप स्वर्गं लो
कमपश्यन्यदेतत्साम भवति स्वर्गस्य लोकस्य प्रख्यात्या इति॥ ॥ एतत्सामापश्यन्निति संबंधः अमुं स्वर्गं द्यु
व लोकं स्वर्गमित्यर्थः। यदेतद्दिसादिरूपसंहारः। ताद्वृतो यजमानस्य तदुपमानार्थं प्रयोगे ब्रह्मसा
म विदधातीति॥ ८॥ अभीवर्तेनात्तव्यवृते ब्रह्मसाम कुर्यादिति। स्पष्टं॥ अथैतन्निर्वचनद्वारा प्रशंसति॥
९॥ अभीवर्तेन वै देवासुरानभ्यवर्तन्त यदभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति भ्रातृव्यस्याभिवृत्त्या इति। देवान
मसुरवधार्थम् अभिमुखावर्तनसाधनत्वादेतत्साम अभीवर्तमभवत्। असुरानभितरद्वा। यद्वा विभ्रष्टाय
ब्रह्मसाम विधत्ते॥ १०॥ कायन्तीयस्य त्रिविभ्रष्टाय ब्रह्मसाम कुर्यादिति। अत्र ग्रावछेदसाममीरितासा व
मातिपवनादिकं तु विलोपमिति निर्तीयस्य जायते। स यद्दविभ्रष्टः तस्यैतत्प्रायश्चित्तं। गौतमः प्राकार्थं
कायन्तीयमित्यर्थान्निर्वचनमिति विवक्षुराह। १२। प्रजापतिरूपसमदधे स्वां दुहितरं तस्य रेतः परापतत्

यं २

तदस्यान्यद्विच्युतं तदश्रीणादिदमेमा दुषदिति तत्सदकरोत्पुनर्नवेति ।। एवं प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यवाप
३२१ समभ्यद्ध्यगच्छत् । तस्य रेतः परापतत् तदस्यां न्यविध्यन्निषिच्युतं निषिच्य च तदश्रीणात् । अयं च तत्
321 केनाभिप्रायेण मा दुषदिति दुष्टमस्मान्दिति । तस्य रेतः सदकरोत् । तदेवं विश्रीणाति पमप्न करोदि
ति । एतत् छायंतीयमन्नवदिति शेषः ।। एवं प्रमास्य प्रकृत उपसंहरति ।। कं ।। यच्छायंतीयं ब्रह्मसाम भव
ति अश्रीणाति चैवेनं सच्च करोतीति । यद्यस्य प्रयोगे एतद् ब्रह्मसाम भवति । तत एनं यज्ञविभ्रष्टं अश्रीणा
ति पवति पुनर्द्धं करोति । ततः सञ्चयज्ञसाधकं च करोति ।। ।। इति तांड्यब्राह्मणे १३ माध्यायस्य द्वितीयः
खंडः ।। उक्ता कामना भेदेन ब्रह्मसामविशेषाः ।। अथास्मिन् खंडे कालेयं स्तूयते ।। तत्र तावत्काले
यन्नामनिर्वचनेन प्रशंसति ।। कं । देवाश्च वा असुराश्चेषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ते देवाः प्रजापतिमुपाधावन् स ए
भ्य एतत्साम प्रायच्छत् तेनैनान् कालयध्वमिति तेनैनानेभ्यो लोकेभ्यो कालयंत यदकालयंत तस्मा ३२१
त्कालेयमिति ।। एवं देवाश्चासुराश्च एतेषां लोकानामाधिपत्याय अस्पर्द्धन्त । अस्मा[illegible]कामेव ममस्यात्

सुर अस्माकमेवेति तेषु मध्ये देवा स्वपितरं प्रजापतिमनुप्राप्ताः ते भ्य एषामधिपत्यायएतत्सायएतत्साम
अपश्यत्। किमितिएतेन साम्नाएनानसुरान् कालेयद्वं अप्यनयथेति। सुरानमन्यत। विदुषः फलमाह॥३॥
एभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यं कालयते य एवं वेदेति॥ य एवमवगच्छति सोपि स्वं वैरिणं लोकत्रयान्निःसारयति॥
अथास्य स्तोत्रियगततरोभिरिति पादद्वारेण एतत्साम प्रशंसति।४। स्तोमो वै देवेषु तरो नामासीद्यज्ञे
सुरेषु विदद्वसु सो देवाः तरोभिर्वो विदद्वसुमिति स्तोमेन यज्ञमसुराणामवृञ्जतेति। एवं देवेषु तरो नाम
स्तोम आसीत्। असुरेषु विदद्वसुरिति नामा यज्ञ आसीत्। एवं सति तरोभिर्वो विदद्वसुमित्यनेन देवा
स्तोमसाधनेन असुराणां यज्ञमवृञ्जत अपवर्जयत्। अत्र विद्वांदन्तिस्पर्धः। यद्यप्यन्यान्यो वै नौ तथापि आन्ति
सामान्यमात्रेण व्याख्यातिर्दृष्टव्या। अथ विदुषः फलमाह॥५॥ स्तोमेन यज्ञं भ्रातृव्यस्य हरते य एवं वेदेति।
॥ एतत्साम तृतीयसवनस्य सेतत्तिरूपमिति प्रशंसति॥६॥ साध्या वै नाम देवा आसन्। ते वच्छिद्यत तृतीयस
वनमाच्छिन्देनेन सवनेन सह स्वर्गलोकमायन्। ते देवाः कालेयेन समतत्वन्न्यकालेयी नवन्ति तृतीयसवन

न् ति ३

स्यसीत्तस्मादूत्ति। ऊर्ध्वं साध्या नाम देवा आसंस्ते तृतीयसवनमवच्छिद्यैतुच्छायमारभ्य दिने सवनेन सह तदनुष्ठानी

३२२ तिस्वर्गमायन्। आगच्छन्। ते देवा साध्यास्तृतीयसवनस्य विच्छेदमवगत्य कालेयेन साम्ना समततव्यात्

तत्सवनमव्यवच्छिन्नमकुर्वन्। अतस्तृतीयसवनाविच्छेदायैतद्भवतीश्रुतिः। अथ तृतीयसवनकालेययोः क-

सैवं च इति तद्दर्शयति। छ।। विदद्वसुवेट्टतीयसवनस्यान्तरोऽभिवैश्विदद्वसुमितितृतीयसवनमेवतदभ्य ति

322 तिवदतीति।। तृतीयसवने विदद्वसुवेत्यधने खलु। नासिन्निसंपूर्णे ऋतु समाप्ते वै स्वादिलद्वयेपरलका मा

तः। अतः कालेयेयत्तरोऽभिवौर्विदद्वसुमितिपठ्यमाना। तत्तेन तृतीयसवनमेवाभिलपालिवदन्ति। अतीति

याख्यानुवादः। अथैतस्य सामस्वविष्टस्वरूपस्तेन प्रदर्शयति। छ।। सर्वाणि वै रूपाणि कालेये यत्त्यदप्रस्तावि

तेन राधीतरं यहहतारोहाऔहतितेन वार्हतीयस्तोमवान्प्रतिहारस्तेन वार्हती ~~यस्तोमवान्प्रतिहारस्तेन~~

बार्हतं यद्धवद्धिउं तेन राथंतरं सर्वैश्वरूपे पुनरिति छेति तीति।। यत्काले यमसितात् इपीनरं हहतो रुम ३२३

योरपियानि पादप्रस्तावादिलक्षणानि रूपाणि सीतितान्येव खलु तेषीतस्मिन्विद्यमानत्वात्। तथाहि

यस्यद् प्रस्तावेन भवति। पादांते प्रस्तावभागपरिसमाप्तिर्भवति। तेन राथंतरं रूपं रथंतरस्य पादप्रस्तावः प्र
र्वमुक्तस्तथा यद्बृहतस्त्रीन्नोहावोहा इति तेनाबार्हतमपि रूपं। तत्रापि बृहत्स्तोभेपि रोहत्र्यस्योक्तत्वात्। य
त्कालेयस्य प्रतिहारस्तोभवान् तेन बार्हतं रूपं। तथाहि कालेये उवाई भरो वा २३४ औ हो वा इति प्रतिहार
स्तोभवार। इह सपिह्नीका छा २३४ आहावा इति तत्र स्तोभो विद्यते। अतस्तद्रूपत्वे युक्ता। तथा होवई ३ आमु
तिकालेये इवद्दि उ कालेयं भवति। अतो राथंतरं रूपं। तथाहि निदानी द्रवद्दि उ अग्नि रथंतरस्तोभेति। उ द्दे उ
बृहत्स्तोभ इति। वैरूपशाक्वरयो रथंतरकार्यत्वात् वैराजरैवतयोश्च बृहत्कार्यत्वात्। कारणभूतोभ
यरूपत्वप्रतिपादनं। अत इदं कालेयं सर्वं द्विवर्णमोपश्यानीं रूपेषु प्रतीतिं छाति।। इति सामवेदार्थ
प्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे ऽष्टमाध्याये तृतीयः खंडः ।३।। उक्तं माध्यंदिनं सवनं। अथ तृतीयसव
नस्यादौ गायत्रीसंबंधं विवक्षुराख्यायिकामाह।। साध्या वै नाम देवा आसन् स्तोसर्वे लोकयद्देन सहस्व
र्गलोकमायन् सोदेवा ८ । स्यज्ञ व सोममाहरति ते उगतीषा हि स्वर्गलोकरातिर्हि वैका

क्षरा भूत्वागच्छत्त्रिष्टुभं प्राहिण्वे सैकमक्षरं हित्वा त्र्यक्षरा भूत्वागच्छज्जगतीं प्राहिण्वन् सा चतुरक्षरा
३२२ णि वै तर्हि छंदांस्यास सा तानि चाक्षराणि हरंत्यागच्छदष्टाक्षरा भूत्वा त्रीणि च स वनानि हस्ताभ्यां हि सव
ने दितै दंः ष्ठात्तृतीयसवनं तस्माद्गृ ः ष्टमती सवने धीतं तृतीयसवनं दंतै हितद्वं ः ष्वाचयंत्य हरंतस्य
येङ्क्रियमाणस्या ः शवः परापतं स्तेपूतीकाः प्रभवन्त्यानि पुष्पाण्यवाशीर्यंत तान्यर्जुनानि यत्राग्नो पत्तेऽप्यायोथा
323 सस्मात्तृतीयसवन आशिरमवनयंति यमेवतं गावः सोममदंतितस्य तं ः रसमवनयंति ससोमस्त्यायतेता
पूर्वसाच्यास्या देवाग्रासन्नातेसर्वेणायज्ञेन सोपकरणेन सोमादिसाधनमादायेव स्वर्गलोकमायन्नग
मन्नते प्रसिद्धाः वस्वाद्यो देवाःग्रादौ स्वर्गसाधनयज्ञांपसोमा हरणायच्छंदांसि गायत्र्यादीति । प्र
थं सोमं घृलोकात्स्थाहरं तेतस्य च्यवं तः । तान्यपि तपे वीणीचक्रुरि विशेषः । तथा ककुजगती प्राहिण्वन
ग्र२ प्रेरयन्त साते स्वेः सोमपालैः सह युद्धात्रीण्यक्षराणि हित्वैकाक्षरा भूत्वा पुनर्देवानागच्छेत । चतुरक्षरा ३२२
णि वै छंदांसि वस्थिति । तदभिप्रायकमिदं । पुनस्ते त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् । साप्यपूर्वे वन्न सोम ~~स्तवै मन~~ नयता

324



पालेषे कम न्तरे हित्वा आहरामुत्वा पुनरागच्छत्। ते पु पुनर्गायत्री प्राह त्वन्न। छंदांसि सर्वाणि चतु
रक्षराण्यासन् अतः सा गायत्री ... सोमरक्षकैः ... नु प्रभृति पि जिलानि जगती त्रिष्टुभो अनुष्टु
राणि हरेति। अष्टाक्षरा भूत्वा आगच्छत् पुनः किं कुर्वत्यागच्छदित्युच्यते। आणि च सवनानि सपन्नेयर्या प्रा
तिसोमद्वयात्पादायेति। तद्धि विद्योच्यते। हस्ताभ्यां द्वे सवने पक्षाद्ते तृतीयसवनं ० दंष्ट्रादगच्छत्। य
स्मा वै देत स्माद् द्वाभ्यां धृते द्वे सवने प्रातर्माध्यंदिन सवने योऽपि सोमद्रव्ये पीडनावान्। अंशुमती अ
ती। तृतीयसवने च धीतपीतसारत्वं तत्र हेतुमाह। दंतैर्हि तद्व्यदंष्ट्राधयंती पिबंती अहरत्। क्रियमाण
स्य सोमस्य पतिताः नीशवः हतीकोभ भवन्। तस्य सोमस्य यानि पुष्पाण्यवाशीयंत। अवस्यंदितानि प
र्णान्यासन्। शादेः पाश्रेत्यादिना शीर्यादेशः। तान्यर्जुनानि हरितवर्णानि अभवन्। अधूतानि गं निपग्रोधा
ख्याः ओषधीविशेषा आसन्। तस्मात्सोमाभावे हतीकादीनि प्रतिनिधित्वेन स्वीकर्तव्यतामपि धातुप्रा
सीगिकानामेषो अपन्यासः। तस्मा धीतत्वात्तृतीयसवने आशिरं दधिपयो द्रव्यमवनयन्तीति। यमेवं तं सो

यत्प्रापोपत्

किमिति त्वास्वां उपायावेति। उपागच्छावेति। सा पुनरब्रवीत्। येन स्वं ततो युष्मदुपगमनात् किं फलं स्यादिति। ते पुनरब्रुवन्। ५

५

रममौषधीनाम्। सा रेगायो ऽ दिति नरूपयंतीति तस्य सोमस्य तीरसं गमयन यंति। अशिरावने हेतुः स सोम
त्वाय सरस त्वाय। एवेगायत्री प्रशस्येदानीं सवनसंबंधमाह। छ। त्रिष्टुब्जगत्यौ गायत्री मब्रूतामुपत्वा ते
यावेति सा ब्रवीत्। किं मे ततः स्यादिति यत्कामयस इ सब्रूताम्। सा ब्रवीन्मम सर्वं प्रातः सवनमह मुत्तरे स
~~वनमहमुतेस~~ वने प्रणयानीति तत्सम्मन्याय त्रै प्रातः सवने गायत्र्युत्तरे सवने प्रणयतीति। ते गायत्र्यपक्र
तादूर वंतु स्थये त्रिष्टुभ् उ सौ गायत्री मब्रूतां तर्हि यत्फलं कामयस इति सा ते प्रत्यब्रवीत्। किमिउ च्यते। म त्रि५
मतावत्प्रथमं प्रातः सवनं गृह मुत्तरे अपि सवने प्रणयानि प्राप्य यानीति। ते तथा उ स्थितं संगीचक्रतु
रिति शेषः। यस्मादेवं तस्मात्सर्वं गायत्री प्रातः सवने उत्तरे अपि सवने गायत्री प्रणयंति। अयमर्थस्तैत्तिरी
यके कद्रूश्च वैसुपर्णी चेत्यनुवाके प्रतिपादितः। अथ तयोर्गायत्री प्राप्तिप्रकारं दर्शयति। छ। तां त्रिष्टुप् त्रिभिर ३२४
क्षरैरूपैत्सैकादशाक्षराक्षरा भवत्सा प्राजायत ततो जगत्येकेनाक्षरेणोपैत्सा द्वादशाक्षरा भवत्सा प्राजायतेति। तां
गायत्री त्रिष्टुब् वशिष्टैस्त्रिभिरक्षरैरूपेत्। अतः प्राविशत्। ततो गायत्र्याश्रयाक्षरेण सह एकादशाक्षरा

ना

325 स्वसोमधारयेत्युपावयंतिंद्रायपातवे सुतइति ततो वै तदिंद्रुरुपावर्त्तंतयः स्वादिष्ठयामदिष्ठयेति प्रस्तौ
तितृतीयसव ८

ह स्वाप्राजायतप्रहृष्टाभूत्। तथैकादशराजगत्यपि गायत्री संयुक्ता द्वादशाहरा प्राजायत। अथ गायत्र्याः
ऋ सर्वच्छंदोव्याप्तिं कार्यनिर्वचने साह। ७। तस्माद्धुर्गायत्री वाव सर्वाणि छंदांसि गायत्री ह्येतान्योषानु
यंच्छेदितीति। तस्मात्त्रिष्टुब्जगत्योः स्वरूपप्रदानाद्रसाधारता सोमापहरणाच्च गायत्री वाव गायत्र्येव स
र्वाणि छंदांसि गायत्री हि एतान्यागुक्तेवाद्दशाहरद्वादशाहरत्र पाता सनः पोषानुष्यता प्राप्नुवंती
ऐतूद्यहमगव्यत्। तदेवं तृतीयसवने गायत्री कर्त्तव्यमिति प्रतिपाद्यते। अथ पा ऊर्ध्वपवमानगतानि गायत्र व
सऽहतादिसामानि विधास्यन्नादौ पवाद्दष्ठयेतित्यचे गायत्र्यसऽहितयोर्धारभूतेस स्मृति कैविद धा
ति। ७॥ इन्द्रस्तृतीयसवनाद्धीनसमानउदक्रामत्तं देवाः स्वादिष्ठयेत्यस्वदयन्मदिष्ठयेति मदूदकु
र्वंत्यवैनस्यसेन्द्रत्वायेति। पूर्वमिंद्रस्तृतीयसवनात्पीतत्वेन गतसाराद्धीनसमानः अयोग्यत्वेनोपेक्ष
माणः उपक्रामदुद्गतवान्। तत्सवने देवाः स्वादिष्ठयेति स्वादुतमवाचिना पदेनास्वदयन् स्वदयन् स्वा
दुमकुर्वन्। मदिष्ठयेति द्वितीयपदेन महत्तुष्टिमदकुर्वन्। पवस्वसोमधारयेंद्रद्वितीयपादेनापावयन्
ति

स्ततम कुर्वन्न।एवस्सवनीतद्योग्यं संभाघइ्द्रायपातवेसुतइतिपादेनं अनुपावर्त्तयन्तिति शेषः।तत्रपादेत
तइद्रायपातवेपातुमितिइंद्रस्यपानार्थमवर्णस्यार्हतामगवगयेइंः तत्सवनमुपावर्त्तेत।अतिमुखम
३२५ गच्छेत्।शिष्टं सुशनं।अथपशुविशक्तत्वद्वारेणैतंप्रशंसति।घास्वादिष्ठावैदेवेषुपशवआसन्स्वादिष्ठाअ
सुरेषुतेदेवाःस्वादिष्ठयामदिष्ठयेतिपस्तसुराणामवृंजतेति।पूर्वस्वादिष्ठापशवोदेवेष्वासन्।मदिष्ठाअ स
325 सुरेष्वते तज्जागस्येवतेस्तैः पशुकृत्वात्तदादेवाविदित्वाअसुराणांपासुरूपार्थस्वादिष्ठयामदिष्ठ
यतिपादपठित्वातान्।पिस्वयमललेत।अतस्मैयपमानहं अतेसच्यते।कु।।पश्र्व्रान्त्यस्यवृत्तेऐवैव
देति।विदुषःफलं।अपोक्तेचतच्चेसहितमपिविपन्ते।ढा।मंमुसहितमितीतिपिमितिशेषः।अपेतदन्व
र्थनामत्वेनप्रशंसति।श्रा।साध्यावैनामदेवाआसन्स्तेवर्तिपत्नीयमसवनयाढ्यंदिनेनसवनेसह
स्वर्गलोकमायन्स्तेदेवाःसंहितेनसमदधुर्यत्समदधुस्तस्मात्संहितमितिनामान्तत।शिष्टंकाले ३२५
पार्थवादवधोर्ज्यं।अपेतस्माध्यंदिनसवनोस्तेनकालेयेनससोति॥ढ॥कालेयंपुरस्ताद्भवतिसंहितं
ह
॥संधानहेतुत्वात्संहितमितिर

मुपरिष्टादेतामाहुः हि तृतीयसवनं संतायते इति । कालेयस्य पूर्वं तृतीयसवनसंसर्गित्वमुक्तं । अस्यापि तद
र्थत्वमिदानीमुच्यते । अत उभयोर्मिलित्वा माध्यंदिनतृतीयसवनयोः संतानसाधकत्वं । अथ कालेयवदस्या
पि सर्वपृष्ठत्वमिति स्तौति ॥ छ ॥ सर्वाणि वै रूपाणि संहितं यस्य यद्सा वै तेन राथंतरं यद्बृहतोरोहात्तो हृति
तेन बार्हतं यत्सदनिधनं तेन राथंतरं सर्वेष्वेव रूपेषु प्रतितिष्ठतीति ॥ उक्तमिदं सर्वं ॥ ॥ इति सामवेदार्थप्र
काशे ताण्ड्ये महाब्राह्मणे अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥४॥ अथ सफपौष्कले विधातुं तयोश्छन्दसी विदधाति ॥
छ ॥ उष्णिक्ककुभावेते भवत इति । अत्राथ [illegible]हीति मिस्रूष्णिक्शब्दस्य पूर्वनिपातः । अतः पवस्व मधुमत्तम
इन्द्राय सोम सुतो मद इत्येते ककुबुष्णिहो भवत इत्यर्थः ॥ अथैतत् स्तौति ॥ छ ॥ उष्णिक्ककुभ्यां वा इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्रा
हरत्ककुभि पराक्रमतोष्णिहा प्राहरत्तस्मात्ककुभो मध्यमे पदे भूयिष्ठान्यक्षराणि पराक्रमणं हि तदभिसमोहु
तस्मादुष्णिह उत्तमे पदे भूयिष्ठान्यक्षराणि पुरोगुरुरिव हि वज्र इति ॥ उष्णिक्ककुभौ खलु सर्वमिन्द्रो वृत्रवधाय
वज्रं प्राहियत तद्विभज्य दर्शयति । ककुभि पराक्रमतो रिमुखे लं[illegible]ित वान्तत उष्णिहा छन्दसा प्राहरत्तु वज्रं

326

यस्मादेवं कृतवांस्तस्मात्ककुप्छंदसो मध्यमं पदं पादो भूयिष्ठाक्षरः अक्षरे द्वादशाक्षरो भवति मध्यमा
स्यैव ककुब्विति हि ककुभो लक्षणं पराक्रमणं साधने एवं स्त्वमच्युमत्तम च्युमत्तम इति ककुभि मध्यमपा
दो द्वादशाक्षराणि संतीति तदक्षराधिकमेव खलु पराक्रमणं ॥ अजितः उभे पार्श्वे समौ हत्वा अष्टाक्षरौ पादौ स
म्यगवहत्ताय द्वा तत्ककुप्छंदः इदस्य पराक्रमणं खलु विषमौ हत्वा अविसमव हत्तु ॥ अतो मध्यमपादा
धिकं प्रयुक्तमेव तस्मादेव वज्रप्रहरणसाधनत्वादेव उग्रमह उत्तमेयद् भूयिष्ठाक्षरमष्टाक्षरपादद्वयापे
क्षया अधिकाक्षरमुष्णिक्कुत्रिपदीतो द्वादशा इति हि लक्षणं ॥ वज्रोऽपि पुरो गुरोरिवाग्रे नागे स्थूल इव
खलु वज्रः ॥७॥ वज्रमात्त्वाय प्रहरति य एवं वेदेति ॥ ॥ उक्तार्थस्य फलकथनं ॥ पुनस्तौ प्रशंसति ॥८॥
नासिके वा एते यज्ञस्य दुष्णिक्ककुभौ तस्मात्समानं छंदः सती नानायज्ञे वहत तस्मात्समानायाना ३२५
सिकायाः सत्या नानाप्राणा वुच्चरत इति ॥ यस्मादेते छंदसा यज्ञस्य नासिके तस्मात्समानमेकं छं
दः सतीसत्यौ नाना रूपं स्तेए वते यज्ञं वहतः ॥ यस्मादेवमभूत् तस्मादिदानीमपि लोके समानाया

327 अत्र त्रुटिः तत्र मूलं ॥ तासु सर्पे विषमिवद्वे तृतीय सवनं तृतीय सवनस्य सफत्वाय ॥ भाष्यस्य त्रुटिः ॥ ७ ॥ अथैतस्य सोम
स्यमेतेन वै प्रजापतिः पुष्कलान्पशूनसृजत तेषु रूपमदधाद्यदेतत्साम भवति पशु (तस्मात्) घेव रूपं दधातीति ॥ एतेन सा

एकस्या एव नासिकायाः सत्याः सकाशाद्द्विवसन्ने देन प्राणं बुद्ध्वा सो नानापृथग्भेवोच्चरत ऊ
छत ॥ अथ प्रासंगिकमनयो र्नियमस्य विशेषमाह ॥ ७ ॥ प्राणा वा उष्णिक्ककुभौ ताभ्यां न वषट्कुर्यादिति
यद्वषट्कुर्युः शरणेन नाप्रदघ्युरिति ॥ पूर्वमनयोः प्राणो ऽमन साधनं नासिका द्वेनोक्तौ पुं वं पुष्कला
नूसमग्रान्पशूनसृजत । तेष्वेवसृष्टेषु पुनरेतेनैव रूपेषु प [illegible] न्यो स्यादनलक्षणौ । अपि प्रदद्यात् ।
स्थापितवान् । एवं पशुपोष्कल्यहेतुत्वात्सुष्कलमितिनिर्वचनद्वारास्तौति ॥ अथ श्यावाश्वीयौगवेऽउभे
अपि सामनि विपि सुस्तयोरनयोः समानैस्तोत्रियं प्रशंसति ॥ ७ ॥ पुरोजिवोऽन्धसइति पद्याचा
ह र्या च विराजो भवतः पद्यया वै देवाः स्वर्गं लोकमायन्नक्षर्य्यया क्षपयेनु प्राजानन्यदेते पद्या चा
क्षर्या च विराजौ भवतः स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्या इति ॥ अस्मिन्नत्त्वेव पचमानुष्टवुत्तरे गायत्र्यो ऽपृथं
सन्ति यद्यपादैः सैपन्नाअक्षरपरिगणनया सैपन्नाव द्वे विराजौ भवतः । दशाक्षरा विराडिति श्रु
तेः विराडिति श्रुतेः । विराजि दशासंख्यासद्भावात्त्रापि मिलित्वा दशपादानां संभवात् । तच्च

ज्जात्प्रजापतिः

अत्र त्रुटिः

३२७ स्य मिलित्वा ग्याशीत्यक्षराणि । तानि विराड्संख्यया विभक्तानि समान्येव भवंतीति इति । पश्चाद्दृश्यां च
विराजो भवत इत्युक्तं । पद्धाम्य मायाम्ब्स्विदशापदानि सीतितिततः पश्चा विराड् ऋचा दृष्ट्यां विराडिति
३२७ विज्ञेयं । अस्यैवं किंतत्स्यादिति चेद्दर्शो भवतीत्याह । सर्वं पश्या याहि विराजा देवाः स्वर्गं लोकमायन्
प[illegible]दस्याक्रमेणसाधनत्वादेतदुक्तं । अतः पश्यायानु विरा ऋषयः अनुक्रमेण स्वं प्राजापत्न् अहर गं
विराड् प्रयोगेण यद्गत द्वारा न स्फलभूतं स्वर्गं चेतिक्रमः । अतइदानीतनैरपि पश्चावाऽदृश्या च
विराजो कर्तव्यो भवतः । किं मर्त्यं स्वर्ग[illegible]स्य प्रज्ञात्यै परिज्ञानाय । अथास्मिन्नृतुचे प्रयमे श्यावाश्वी
वि धत्ते । ७ ॥ तामुश्यावाश्वामिति ॥ तास्तु पुरोजितीव इत्साधास्तुति स प्रकृत्यूहे तत्पशीसति । ७ ॥ श्यावा
श्वमार्चनानसं सत्रमासीनं यत्नोदवहस एतत्सामापश्यत्तेन स्तुतिमसृजत ततो वै स प्रत्यति
ष्ठत्ततो गातुमविंदत गातुविद्वा एतत्सामेति । आर्चनानसौ अर्चनानसः पुत्रं श्यावाश्वं ऋषिं सत्र ३२७
मासीनमितरे सत्रिणो कोत्यात् पन्थानिरुदकप्रदेशे उदवहन् उदकामयत्रासत्पश्चात्तः स तु एतत्सामापश्यत्

328

तू। सवृष्टिमसृजत। ततः खलु वृष्ट्यां सत्यां सस्योत्पत्तौ पृथिव्यां प्रस्यति छर। ततो गातुं यज्ञानुष्ठानमा
र्गमविंदत। इत्थं गातुविन्मार्गलंभनं खल्वेतत्साम मार्गलिप्सुना श्यावाश्वेन दृष्टं सादेत। दृपिश्यंवाश्व
मभूदितिहातव्यं। अथ विदुषः फलमाह। तू। विंदते गातुं प्रतितिष्ठत्येतेन तुष्टुवान् इति। एतेन साम्ना
तुष्टुवानोपि यजमानः गातुं लौकिकं च वैदिकं विधेयं मार्गं विंदते प्रतितिष्ठति। अथैतत्साम भगतस्तो
तद्द्वयं प्रशंसति।। अथैतत्साम भगतंस्तो।। तू।। इंद्रस्तृतीयसवनाद्बीभत्समान उदक्रामत्तं देवाः श्यावाश्वे
नेयाहियेतन्वदृयन्स उपावर्त्तत यदेतत्साम भवति तृतीयसवनस्य सेंद्रत्वायेति।। ऋजीषदोष
दुष्टत्वेनापेतनापगतमिंद्रं देवाः श्यावाश्वेन साम्ना एहियाराइ इत्याह्वयन्। एहीत्यस्य
विकारः। ऐहार्ई एवमाहूतः स वनं प्रत्युपागच्छत्। इतरत्स्पष्टं। अथ धीगवं विधत्ते। तू।। अथैतद्धी
धीगवमं धीगुर्वा एतत्समृद्धकामः साम पश्यत्तेन सहस्रं पशून्नसृजत यदेतत्साम भवति पशूनां पुष्ट्यै म
ध्ये। निधनमैडं भवत्येतेन वै तृतीयसवने प्रतितिष्ठति। यन्मध्य इडा निधनं यन्मध्य इडा निधनमैडं तस्य दक्ष

मैडं

तिष्ठिते तृतीयसवनं स्यादिति। अपरथा वीर्यावै प्रतिष्ठितेयन्मध्येनिधनमेडमिति। एतद् इडा सैवेधिमध्ये नि
धनमेतत्सामक्वर्तव्यं किं तत्स्तत्राह। एतेन खलु मध्ये निधनेन तृतीयसवनं प्रतिष्ठितं। निधनं हि प्रतिष्ठा तन्म
ध्ये भवति तेन प्रतिष्ठासिद्धिः तथा हि देहमध्येन हि पुरुषा दृढाः सन्तः प्रतितिष्ठन्ति। भूमो इडा शब्दः पशु
वाची पशवश्च प्रतिष्ठाहेतुरिति। इडानिधनत्वादपि तृतीयसवनं प्रतिष्ठितं। अत एवास्य साम्नः प
शुपोषहेतुत्वं उक्तं मध्ये व्यतिरेकेण दर्शयति। यन्मध्ये निधनमेडं न स्यादिति स्पष्टं। अथ मध्ये निधने
नमेव पुनः प्रशंसति। आ दशाहर् मध्यतो निधनमुपयन्ति दशाहेरा विराड् विराज्येव प्रतितिष्ठ
तीति। समैवे अपश्वानं अधिदृष्टना २२.४.५। इति दशाहरं निधनं साममध्यत उपयन्ति स्तोतारः विराज
पि दशाक्षरा तेन विराज्येव यजमानः प्रतितिष्ठति। अथ काव्यं साम विदधाति। अभिप्रियाणि पवत
इति काव्यं प्राजापत्यं सामेति। अभिप्रियाणीति तृचे गीयमानं काव्यं। कविनाम्ना वीवेन दृष्टं प्राजाप ३.२८
त्यं साम भवति। अनिरुक्तासु ऋक्षु गीयमानत्वात् इदं प्राजापत्यं। यथा वामदेव्यं कमान इत्यनिरुक्ता।

329

५२

गीयमानेन द्दृत्स्य श्यैतेन स्तोति। छ। प्रजा वै श्रियाणि पशवः प्रियाणि प्रजायामेव पशुषु प्रतितिष्ठतीति। लोके प्रजा प-
शवः प्रियाणि मन्त्राणि प्रियाणीति श्रूयते। तत्र चानेन योगेन प्रजायां पशुषु च प्रतितिष्ठति नो च यति यजमानः। अ-
थौशनकावेन सह स्तोति। छ। रश्मीवान् एतेनायनस्य यदौशनकावे देवक्रोशो वा एष यज्ञमभि समुब्जितो यदेतेनाग्नेत-
तो यज्ञस्यारिष्ट्यै इति। यदौशनकावे एतेनायनस्य रश्मी वै। वं धनरज्जु रश्मी शब्दौपेक्षया एतावेति पुल्लिंगनि-
देशः। यदेते उत्के सामनी अग्रे ततो भवतः। एष यज्ञमभि समुब्जितः उद्दिश्य देवक्रोशो देवानीनि धाना-
गारं खलु समुब्जितः तत्र यज्ञस्यारिष्ट्यै अहिंसायै भवति॥ अष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः॥५॥
उक्तश्चार्भवः पवमानः। अथ यज्ञायज्ञीयं विधातुं तदुत्पत्तिमाह॥ छ। देवा वै ब्रह्म व्यभजन्त तस्य यो र-
सोऽत्यरिच्यत तद् यज्ञायज्ञीयमभवदिति। पूर्वं देवाः ब्रह्मराशिं व्यभजन्त। ममायं भागो ममायं भाग इ-
ति विभागं कुर्वन्। तस्य विभज्यमानस्य ब्रह्मणो रसोऽत्यरिच्यत। तद् यज्ञायज्ञीयं साम अभवत्। अथैतद्वि-
धत्ते॥ छ॥ ब्रह्मणो वा एष रसो यद् यज्ञायज्ञीयं यद् यज्ञायज्ञीयेन स्तुवन्ति ब्रह्मण एव रसे यज्ञं प्रतिष्ठाप-

पीतीति ॥ अत एव यज्ञायज्ञीयं ब्रह्मणो रसः खलु शिष्टं स्यादेव । अपि यज्ञ वषोगादन्तु वा दत्वीं तथा प्रद
३२९ वेत्याभिधीरेवाभ्युपगंतव्यः । अथैतन्निर्वचनद्वारा प्रशंसति । योनिर्वै यज्ञायज्ञीयमेतस्माद्धि योनेः प्रजा
पतिर्यज्ञमसृजत यद्यज्ञं यज्ञमसृजत तस्माद्यज्ञायज्ञीयमिति ॥ एतत्तु यज्ञायज्ञीयं सामयोनिर्वै उत्पत्ति
हेतुः तदेव साधयति । एतस्मात्खलु यज्ञायज्ञीयाद्योनेः प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । यज्ञमिति जात्यभिप्रा
329 येणैकवचनं । यद्यस्मादेतस्मात्साम्नो यज्ञं यज्ञं वा प्रसृजत सर्वोपि यज्ञः परिगृह्यते । कृत्स्नं यज्ञजातमसृ
जत तस्माद्यज्ञ यज्ञस्यैवं धा यज्ञायज्ञीयमिति नामास्य संपन्नं । अथैतत्साम प्रयुक्तं प्रशंसति । तस्मा
द्वा एतेन पुरा ब्राह्मणा बहिष्पवमानमस्तोषत योनेर्यज्ञं प्रतनवामहा इति यद्वै तत्स्तवेतियानो यद्
प्रतिष्ठापयतामिति । तस्माद्दे न चारण्ये सुरा ब्राह्मणाः अनुष्ठातारः यज्ञस्यादिनते बहिष्पवमानं गी
स्तोषत । अस्तुवत । कया बुद्ध्या योनेरेतस्य साम्नः सकाशाद्यज्ञं प्रतनव [illegible] वा महा इति बुद्ध्या । अ ३२९
तोयस्य योनित्वं सिद्धं । अतो यद्यदेतत्स्तवेतियोनावेव यज्ञं समापयतीति ॥ अथैतत्सर्वयज्ञात्मकत्वेन प्र

शीसति।७। असुरेषु वै सर्वो यज्ञ आसीत्ते देवा यज्ञायज्ञीयमपश्यन् तेषां यज्ञायज्ञा वो अग्नय इत्यग्निहोत्र
मवृञ्जत गिरा गिरा च दक्षस इति दर्शपूर्णमासौ प्र वयममृतं जातवेदसमिति चातुर्मास्यानि प्रियं
मित्रं न शंसिषमिति सौम्यमध्वरमिति। पूर्वमसुरेष्वेव सर्वो यज्ञः अग्निहोत्रादिचतुर्भेदभिन्नः सर्वो
यज्ञ आसीत्। न देवेषु ते देवाः स्वाधीनकरणोपायत्वेन यज्ञायज्ञीयमपश्यन्त दृष्ट्वा च तेषां सर्व व्याके
होत्रमवृञ्जत यज्ञायज्ञा व इति पादेन अग्नये इत्यस्य मात्रत्वात् अग्निहोत्रवर्जनस्यायमुक्तितः।
अग्निहोत्रं तेभ्यः सकाशाद्वियुज्य स्वयमलञ्चक्रे ते समर्थाः। यथाक्रमोऽत्र संबन्धे हेतुः अग्निहोत्रदर्शपूर्ण
मासौ चातुर्मास्यानि सौम्यमध्वर इति क्रमः। अतस्त्वाग्निहोत्रप्राथम्यात् स्तोत्रीयायामपि यज्ञायज्ञा
इत्यस्य प्रथमपादस्तावेन तद्वर्जनमुचितं। एवमुत्तरत्रापि तत्तत्सादृश्यक्रमाद्धासीवं योवगीतव्यः। द्वि
तीयपादे दक्षस इति दकारः श्रूयते अतो दर्शपूर्णमासौ प्रावृञ्जत। तृतीयपादे प्रकर्षवाचिप्रशब्दः श्रूयते।
अतस्तेनाक्षरसंयुक्तफलानि चातुर्मास्यान्यवृञ्जत। चातुर्मास्यानाम स्य युक्तस्य साधनत्वे। अद्ध्यपूर्हवे

चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीति श्रुतिः। प्रियं मित्रं नेति चतुर्थे पादे प्रियशब्दः श्रूयते। सोमयागस्य
३३० 330 देवानामतिशयेन प्रियः। एतस्मिन् पादेन सोमो ऽध्वरमयजन्त। अथैतत् सूक्तस्तोत्रीयगत पदवीसाद्
रुण प्रशंसनीया छः। यज्ञावो अग्नये गिरा च दक्षसे प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषमि
ति। वेत्त हि छन्दांस्यासं स देवा अग्र आयारं भमभिनिवर्तन्ते छन्दोभिर्यज्ञमसुराणामहस्नु तेति। एवमस
सुराणां यज्ञे विनापि वीर्याय यज्ञा वो अग्नये गिरा च दक्षसे प्र वयमिति खलु छन्दांसि छन्दोभिः वयं वृत्ताः पा
दाः अक्षराणि वा आसन् ते देवा एतदवगत्याभ्यारं भमध्यस्य पदं ते देवा अहं अभिनिवर्त्य असुरेभ्यः अभिनिवृत्ता
सकाशात् यज्ञं छन्दोभिः प्राहरन्त॥ अथ वेदितुः फलमाह॥ ८॥ एतद्ध स्म वा आह कृशो वा स्वायवो अग्ना ३३०
लाभ्यः कं स्विद् ह्यशिमुमारी यज्ञपथे यज्ञस्ता गरिष्यतीति। एतद्ध स्माह वत्समोऽग्निदमुवाच। ख
ऋतिर लु आहे स्मस्म अन्तकालस्यैव यज्ञापनार्थं प्रयोगः कथमाह। कृशास्त्व एतन्नो मा आचार्यः स्वायवः स्वा
यो पुत्रः अग्नोऽस्मत्तादिनापरिहृतः। जालभ्यः एतज्ञात्रस्यैव कथनं। एतदित्युक्तमर्थं विद्मोति॥

छन्दोभिर्यज्ञं भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते य एवं वेद॥ छन्दोभिरिति स्पष्टं॥ अत्रागिरा गिरेति पादे गकारमकृत्वा
इराहरेति पठितव्यमिति [illegible]॥ ७॥

331



अथास्मिन्नह्नि दिनेकधूस्वितकवृक्षाशिशुः शिशुमारी यत्पथेषस्मान्न हि ग्रासती मरिष्यतीति । का शिशुमारी
कथं म रिष्यतीति तदुनयं दर्शयति ॥ ८ ॥ एषा वै शिशुमारी यज्ञपथेषस्मा यच यज्ञाय यज्ञीयं बहिरागिरे
स्वाहा स्वाहानं तदुज्ञा ता गिरतीति । यज्ञाय यज्ञीयं सामेति यत्र एषैव शिशुमारी शिशु वक्ष्ययोगान निज्ञा
नं ग्रातिनी यज्ञपथे यज्ञस्य मार्गे अज्ञात्र रूपे भ्रथस्मा अभिग्रास्तात पास ति गिरा गिरे ति ब्रूयाद्
ज्ञाता तेनास्मान मेव गिरतीति कः परिहार इति तमाह ॥ ९ ॥ एवं हत्वो ज्ञेयं गिरा यी यज्ञे प्रति छापय
धू ५ त्य प्रमाणुक उज्ञाता भवतीति । ऐरं इरा सं बंकृत्वा गेय गिरा गिरे स्यैतमपि इरा इरेति कृत्वा गात
अमित्यर्थः । तेन यज्ञं गिरा यीभ्र मावेवप्रति छापयतीति । अत उद्गातुरपि मरणदोषो नास्ति । इदमे दु ४
ववाक्यं विषयीकृत्य नवमस्य प्रथमपादे प्रध्यानगतो गिराशब्दः ग्राहणाविहित इराशब्दस्य विकल्पे
न प्रयोगे प्रयोक्तव्यो उत इराशब्द एवेति । विकल्प्य इराशब्द एव प्रयोक्तव्य इति सिद्धान्तितं । सोपि इराशब्दो
न गातव्यो गातव्यो वेति विचार्य गातव्य एवेति सिद्धान्तितं । तद्विचारद्वयं अत्रापि न्यायप्रदर्शितं ।

*यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेति यज्ञायज्ञेत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयं तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते।२

पू२ ति।२

तत्र प्रथमं दर्शयति। इरा गिरा विकल्प्यः। स्यादुत्तरे वा विशेषतः। आद्योमेवं वाध्य पूर्वं गिरायां विहितत्वतः।
३३१ ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षस इति तत्र सामगायेति गानमधीयानाः सहैव गका
रेण गायेति। गाईरा गिरा इति। आहल्लेतु गकारलोपपूर्वकमाकारस्य इकारादिकं गानं विधीयते। ऐरं कृत्वो
द्गेयमिति गिराशब्दे गकारलोपादि भवति। इरायाः सर्वोपि गानमैरं तादृशं कृत्वा प्रयोगकाले उद्गानं कर्त
331 व्यमित्यर्थः। तत्र ये निगाने आहल्लयोः समानबलत्वेन विशेषाभावात् विकल्पेन प्रयोक्तव्यमिति
प्राप्ते ब्रूमः। न गिरा गिरेति ब्रूयात्। यदिरा गिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता गिरेदिति। गकारसहितं
गाने बाधमुक्त्वा गकाररहितं गिरापदं गेयत्वेन विधीयते तत्तदादौ इकारस्य गाना कैमाकारोय
ति कारई स्वैं त्रीन्वर्णान्प्रयुङ्क्ते। तत्र गाईराईरे त्येवमीतव्यं। अथ द्वितीयं दर्शयति। इरापदत्वगेयं स्या
द्गेयं वा गीत्यनुक्तितः। न गेयं गीयमानस्य स्थाने जाते प्रगायते। आहल्लेन विहित इराशब्दो न गातव्यः।
कुतः। ऐरमिति शब्देन गीतेरनुक्तत्वात्। पाणिनीयेन त्विमुक्तादिच्यो णिति सूत्रेणैराशब्दादण्प्रत्यये ३३१

मरुत्पर्यायो विहितः। तथा सति इरापदोपेतेऽपि हत्वे सति तावानर्थो भवति। यदि प्रगीते रापदस्यैवैषस्ताद्दि
तेन विवक्षितं। तदानीमाकारो यकार इकारो रेफ आकारश्चेत्येतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नमाईरारूपं गीय
मानेराशब्दप्राप्तिर्यदि केन भवति। तादृशा सान्ति यदि कात् पाणिनीयेन हृ ज्ञाह इति सूत्रेण
प्रस्यापीतरे सस्य इरीयीकत्वेति आहल्लगपाठो भवेत्। तस्मान्न गेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। गीयमानस्य
स्य ५ गीरापदस्य स्थाने इरापदं विधीयत इति पदमात्रस्य बाधः गाने तु न बाध्यते। किंच विकुक्रादिसूत्रेण
प्रत्ययेऽपि पूर्वस्मात् रमतो ढः स्त्रक्रसाम्नोरिति सूत्रात् सामानुवृत्तेरे रसामेरस्य पर्यैभवति। सामत्वे च
गीतिमाच्ये यदा तु तस्य विकार इत्यस्मिन्नर्थेऽण्वे प्रत्ययः। तदानीं गिराया विकार इति विग्रहे यथोक्तं
ज्ञा २ गानं लभ्यते। तस्मात् लब्धं। अथैतस्य स्तोत्रीयात्तृतीयपादे प्रप्रवयमित्येतस्मिन्पदे प्रेत्येव लिंदित्वा
पप्रीवयमिति पठितव्यमित्याह। ३॥ वैश्वानरे वा एतदुज्ञातात्मानं प्रदधातीति यस्त्र प्रवयमित्याह
प्रप्रीवयमिति वक्तव्यं वैश्वानरमेव परिक्रामतीति। अस्यायमर्थः। यत्वादेतदेतेनोज्ञातात्मानं वैश्वान

वेगभ्रेपुत्रतिदध्यातिप्रद्विपति। यद्येनं प्रप्रवयमित्रिस्याहङ्कूयात्। अत्राग्भ्रोपद्देपवाचितः। शशब्दस्यसन्नि
वानुत्तरपरिहारउच्यते। पत्नीवयमितिवक्तव्ये। तत्र ... हृद्यसन्नावात् वेम्यानरमेवपरिस्थिती
३३२ ~~सकामतीति। अतोनोक्तदोषइत्यर्थः। प्रियमित्रकेतिचतुर्थपादे ...~~ परीसद्धरहृद्यसन्नावात् वे
म्यानरमेवपरिश्रतीसकामतीति। अतोनोक्तदोषइत्यर्थः। प्रियमित्रेनेतिचतुर्थपादेनशब्दपरित्य
332 ज्यप्रकारांतरहृद्येनपठितमिदंस्याहा छ। यो वै निकुवानं छे द्युपेति पापीयानुजगिवान्नवसेत
द्वनिकुवानं छेदोयन्नशा७ सिषमितितुशा७ सिषमितिवक्त म७सुशा७ सिषमितिवाननिकुवानं छेदउ
पेतिवसीयानुजगिवान्नवतीति। यउजातानिकुवानं क्रियमाणीकर्मपकुवानं छेदः निकुवानं छेदःनि
कुववाचिपादोपेतत्वात् छेदोपिनिकुवानं तदुपेतिप्राप्नोति। सउजगिवान् उजातापापीयान्नवति।
द्विं तन्निकुवानं छेदइतितद्दर्शयति। नशा७ सिषमितियत्तदेवनिकुवानं छेदःशीसत्वकवन्त्रपु ३३२
जातानशा५ सिषमितिवक्तव्ये। तयासतिनोक्तदोषछेदःप्राप्तिः। अतउजगिवानुजातावसीयान्न
भूते। अतोस्यनिकवस्वरूपत्वं अतोनुशा७ सिषमितिवक्तव्यं। नुइत्येतस्यद्वाभ्यांतनकालवाचित्वान्नायकुवदोषः। यद्वासुशा७ सिषमिति।

प्रशस्यो भवति। अथवा छिद्यन्ते यज्ञा यज्ञीयं वाक्करस्वरूपेण प्रयोज्यं किंतु प्रथमाद्दूरं प्रयोक्तव्यमि
त्याह। ०॥ यस्य वै यज्ञा वागीता भवति वाच छिद्रेण स्रवंत्येते वै य ज्ञा वागीता ये यज्ञा यज्ञीयीता एतद्
वच्छिद्रं यदन्ते यदग्निष्टोमयाज्यन्तमाह दन्तस्य यद्रः स्रवत्यद्दरेण ततः प्रतिष्ठाप्यमद्दरेण यज्ञस्य व
छिद्रमपिदधातीति॥ यस्य यजमानस्य यज्ञा वागीता वागिति निघन्तांता भवति। ते वाच छिद्रेण एव धातेन
स्रवंति निः फला भवंति। वागीतान्न्यान्दर्शयति। एते खलु यज्ञा वागीता ये यज्ञा यज्ञी यज्ञोत्रीताः स्युः॥
कथमस्य वाचः छिद्रं स भवति तदुपपादयति। यदन्ते एतदेव वाचः छिद्रं तदपि कथमत्र स भवती
ति। तदत्र सं भावयति। यद्यदि अग्निष्टोमयाज्यन्तमाह श्रुते। तदनु तच्छिद्रमनु अस्य यजमानस्य
यज्ञः स्रवति गलितो भवति। तस्य परिहार उच्यते। ग्रं ततो अग्निष्टोमसामीते अक्षरेण वागिस द्दरहये
वा इत्याद्याक्षरेणैव प्रतिष्ठाप्यं समापनीयमेतत्साम तथा सत्येकेनैकेनैवाक्षरेण वयज्ञस्य छिद्रम
न्तत वदन रूपं रूपं अपिदधातीति। उक्तैकाक्षरस्तुतिमाह॥ ०॥ विराजो वा एतद्रूपं यदद्दार

विराज्येवा ततः प्रतितिष्ठतीति। यदक्षरमस्ति एतद्धि राजो ऽनन्तस्वरूपी। स्वच्छमोति अक्षरं विरा
३३२ डित्यन्नना मविराजन्ते इति श्रुतस्यात्रन्ने विराडिति श्रुतिश्च। तस्मात्तस्य रूपं स्वयशसा लोके भ्राजते भव
ति। ततो ऽक्षरं विराजो रूपमित्युच्यते। अतोऽक्षरमेतत्संपादनेन सयज्ञो ततो विराज्येव प्रतिष्ठितो भवति।
॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे ऽष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ॥ अथास्य प्रथमस्य स्तोत्रीयामां
सवनानीत्रीण्यपि छंदांसि स्वरो हेमासीयाय प्रशंसति॥ इतो वै प्रातरूर्ध्वं निष्ठं छंदांसि युज्यंते मुतो वा त्रि
यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रे युज्यंते यज्ञा वो अग्नये गिरा च दक्षस इति द्वादशाक्षरं प्रवयममृतं जातवेदस
मित्येकादशाक्षरं प्रियं मित्रं न शंसिषमित्यष्टाक्षरमिति॥१॥ प्रातःसवने इतो गायत्रमारभ्य
ऊर्ध्वं निष्ठं छंदांसि त्रिष्टुबादीनि युज्यंते प्रयुज्यंते तृतीयसवनांते। यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे तु अमुतो जा
गताद्वा त्रिष्टुबवरोहक्रमाणेति जागतं छंदः एवमुत्तरयोरपि द्रष्टव्यं। अथोक्तं छंदस्त्रयमेकाक्षरस्या ३३२
नुष्टुभि संपाद्य प्रशंसति॥२॥ अनुष्टुभमुत्तमां संपादयंतीयं वा अनुष्टुबस्यामेव प्रतितिष्ठतीति॥ उक्त

छंदांसि युज्यंते। तत्कथमिति स्वयमेव प्रदर्शयति। आदितः पादद्वयेनाष्टात्यान्यक्षराणि विहाय द्वादशाक्षराणि। २

प्रकारेण पादचतुष्टयात्मकरूपपरिगणनायामेकत्रिंशदक्षराणि भवन्ति। नवा एकेनाक्षरेण नैवं दोषः सिवि न्यूनाधिकेन
यन्तीति शास्त्रादनुष्टुप्छन्दो भवतीति तस्य च कथं प्राशस्त्यमिति तद्दर्शयति। एषानुष्टुब्वियं वै नरे वरवत्त्वनुष्टुभः
समसीस्थाक्षरपदचतुष्टयसङ्ख्या वा सततिष्ठत्यमिकोऽन्यमिरपि सर्वेषां प्रतिष्ठा। अतस्तद्रूपत्वेन स्तुतिः।
श्लोकेऽन्यास्त्ववच्छन्दमानो स्यामिव क्रमो प्रतिष्ठितो भवति। अथ स्वीपादितामेवानुष्टुभं द्वेधा प्रशंसति।
ओष्ठ्य वाग्वा अनुष्टुब्वाच्येव प्रतितिष्ठति ज्येष्ठा वा अनुष्टुब् ... एव प्रतितिष्ठतीति। ३ उक्तप्रकारेणैव सर्वे वागात्मि-
कानी जगती त्रिष्टुब्गायत्र्यादीनामनुष्टुब्व्यं ततः पात्त्वादनुष्टुब्वागिति उच्यते। अत एव हेतोरनुष्टुभो ज्येष्ठ-
त्वमपि सिद्धं शिष्टे स्पष्टम्। अथ यज्ञायज्ञीयस्य गाने प्रश्नोत्तराणि दर्शयति। ४॥ कथमिव यज्ञायज्ञीयं गेय-
मित्याहुर्यथा नद्यस्त्रवमाणा इत्थमिव चेत् छमिव वै ... नीति। कथमिति यज्ञायज्ञीयं सामगेयमिति गा-
नप्रकारविषयं प्रश्नं कुर्वन्ति ब्रह्मवादिनः। तत्रेदमुत्तरमभिज्ञा आहुः। कथमिव यथा नद्यस्त्रवमाणाः म-
धारा ८ सततं वक्रीभूतमुपपात्यमानाः इत्थमिव द्वयक्षरपक्वरकारमनृजुकुर्वन्नेति। तद्व्यगेयमित्या

ढ्रुः। इति शब्द अभिहितो त्तरसमाप्तिद्योतनार्थः। इत्यमिव चेच्छामि वेस्फर्कू विरणोति॥ ५८॥ वैश्वानरं वा एत
दुज्ज्ञातादुपसीदन्नेतीत्याहुर्य्यद्य ज्ञायज्ञीयस्य र्व्वे ध्वंसं प्रत्याहेति परिक्रामते वो द्भ्रुयं वैश्वानरमेव परि
३२४ क्रमतीति। यद्यद्वियहायज्ञीयस्य स्तोत्रायाम चैसी प्रतीदानीमुह्यां चातेनैव पाहे [illegible] न च स्तुनैवा
होज्ज्ञाता एतदेतेन वैश्वानरमेव गानुकूल्येन प्रसीदन्नुपकर्षेणे सन्निधिं गच्छन्नेव एतीत्याहुः। न चाग
334 मनं दाहाय भवति। अतस्तत्परिहाराय परिक्रामते वम अयन पाठमति क्रम्य ब्राह्मणे। रूप कारेणे तरे
भ्यो विलक्षणमित स्ततः क्रामते वो ज्ञयं। तेन वैश्वानरमेव परिक्रामति। अग्निसन्निकर्षमप्राप्यैव कं
घयति। अपेतच्छिरः प्राक् स्यगातव्यमिति सार्व्वादश्वि धातौ॥ ५९॥ वैश्वानरेण वा एतदध्वर्युः सद
स्यानभिस्तजति यद्यद्यहायज्ञीयस्य स्तोत्रमुपावर्त्तयति प्रावृत्ते मोऽज्ञयं वैश्वानरेणानभिदाहाये त्या यज्ञा ३२४
यज्ञीयस्य स्तोत्रमुपज्ञातदनुपाकरणो रूपे वैश्वानरेणैव खलु अध्वर्युः सदस्यानभिसृजति। अभिसंयोजय
ति। अतस्तत्परिहाराय प्राहेतेनैव स्त्रणे ज्ञातव्यौ। तन्मध्ये प्रावरणे अध्यनभिदाहाय भवति। प्रावरणो वैश्वि
२ पावर्त्तयति प्रेरयति। असर्जि सर्जि वाग् असर्जीत्यादिनोपावर्त्त्येमिति ह्यध्वर्युः स्तोत्रमुपाकरोति। एतदेतेन स्तोत्रो ×२

वेष्टित ९

द्विशेषमाह ॥ ६ ॥ न ह तु वै पितरः प्रावृतं जानंति यज्ञायज्ञीयस्य वै स्तोत्रे पितरो यं पादपं जिज्ञासेत न प्राकर्णी
स्यौ प्रावृत्य तदेव प्रावृतीतद प्रावृतं जानीतेति पितरो न वैश्वानरो हिनस्तीति । तु शब्दो वै लक्षण्यार्थः । पितरो
यज्ञान्विताः स्वस्व संबंधिन ऋत्विजो जिज्ञासमानाः प्रावृतं मकर्षेण पिहितशिरस्कं न ह जानंति । नैवा
धिगच्छंतीति तेषां यज्ञं सीबंधि ऋत्विजो चक्षुर्ज्ञासायज्ञायज्ञीयस्पेसादितो च्यते । यथा यथं स्वस्व वंशमन
ति ऋम्येसर्पः । अतः पितृणां ज्ञानार्थमग्नेरदाहार्थं च आकर्णाभ्यां कर्णपर्यंतं प्रावृत्यं प्रावरणं कर्त्तव्यं । अत्रा
वि६ निधावाक्याकारः मर्यादायामिन्थे कोऽत पाचापसीबः सकर्णं प्रावृता अकर्णं प्रावृता वा स्तावत इतिर वंक्
तेत देव प्रावृतम प्रावृतं च भवति । अतः पितरो पि जानाति । वैश्वानरो न हिनस्ति । अथ पत्नीकर्तृकं प्रपा
मुपसर्जनं अपि वैश्वानरात्मकं यज्ञायज्ञीयस्य रसं सर्पमितिसोति ॥ ७ ॥ अपः पश्चात्सन्यउपसृज तिवैश्वा
नरमेवतच्छमयेत्सापोहिष्ठेति तिसृभिरिति पत्न्यः पश्चाज्जाहि पसापतन्नं अपउपसृजैति योऽयंति । तेन वैश्वानरमेव
शमयंति । अपोहिष्ठेति रूपत्वं प्रसिद्धं न केवलं मंत्रिर मिर्षिंचैति । रेतो वा आपइ तितेत्तिरीयादि श्रुप्रसिद्धं ।
*नेनशीतिः क्रियते । किं तु प्रजनन हेतुरप्येवमिमितसोति ॥ ८ ॥ अथो रेत एव तस्मिंच्च सापो हि रेत इति ॥ आपारतस्वेतम १

अत्रैव विशेषमाह। दक्षिणानूरून मिषिंचेत दक्षिणतो हिंतः सिच्यत इति। अर्थस्तु स्पष्ट एव। एतदेव द
क्षिणतो रेतः सेकस्य मूलमिति ज्ञातव्यं। अथोरुसेचनार्थमंत्रकंसीकोचमाह। महदिवप्रस्त्य घ्नन
२२५ एवास्य तज्जनयतीति। महदिव ज्ञसीति प्रत्ययः। संहृत्नस्य विवरणीकार्यं सर्वस्यापहनेकार्यमित्यर्थः। तथा
चत्रैत्तिरीयकेन केनचिदोरुमुपप्रवर्त्तयतीति। तत्तेन लिंगम सीतवस्त्रेण सूनेनास्य ऊरुमध्यस्थापितो
दकस्य रेतः सेकस्थानीयस्य तत्स्थानीयमुदकमित्यर्थः। मन एव जनयंति। मनस्विनं पुत्रमुत्पाद
325 यतीत्यर्थः। जनयंतीति प्रयोगवद् ज्ञात्वा पेत्स्यावद्बहुवचनं। अथाध्वर्युभिः कारयितव्यमुज्जात्तकर्त्तव्यं प
त्नीसंख्यानेविधत्ते। ७।। उज्जात्राय पत्नीः संख्यापयंति रेतोधेयायेति।। ।। प्रजापतिर्वा उज्जातेस्यन्ती त्र
तो ध्वर्युभिः क्रियमाणमुज्जात्रासंख्यापनं रेतोधेयाय पत्नीषु रेतोधारणाय भवति। अपः पश्चात्स्यन्ना
उपसृजतीत्यारभ्यो ज्जात्राय त्नीः संख्यापयंति। रेतोधेयायेत्यंतस्यार्थस्तैत्तिरीयके वाक्यव्यत्यासेन २२५
नेहा पत्नीरुज्जात्रासंख्यापयतीति। प्रजापतिर्वा एष उज्जाता प्रजानां प्रजननाय। उपप्रवर्त्तयति। रे

हिंकृताद्धिरेतो धीयत इति ॥ यज्ञायज्ञीयस्यातिस्वराणामपि स्तोत्रीयाणां माध्येय दातु कृतात् हिंकरोति तस्मिन्काले प्रतिस्वर
मेधे

तएव तस्मिन्नेवस्वराणोपप्रवर्त्तयन्सुरणां हिरेतः सिच्यत इत्यादिना प्रतिपादितः । अत्र हुंकारांतु हिंकार
धर रसमये प्रत्यवलोकनार्थमर्थ्युः प्रेषं करोति ॥ अथ पत्नीसंख्यापनकालमाह । हिं कारे प्रतिसंख्यापयंति ।
संख्यापयंतीत्यर्थः । हिं कृते रेतोधानस्येत देवरूपकं । अत्रापस्तंबः हिं कृतस्य वाग्यतः स्त्रियमुपेयाद्या
हरे इति । संख्यापनं ... त्रिवारं विधत्ते ॥ ७ ॥ आत्तृतीयायाः संख्यापयंतीति त्रिवृद्धिरेतइति । तृतीया
स्तोत्रीयापर्यंतं हिं कारेश्वरज्ञात्रा संख्यापयंत्यच्चर्यवः शरीरं द्वि यातः करणं त्रयंत्रात् त्रिवृद्धिरे परिणाप
त इत्युक्तं ॥ ७ ॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे महा ... तीयब्राह्मणे ष्टमाध्यायस्य सप्तमः खंडः । ३ को त्रिष्टो
स्प मे ॥ अथ तस्यैव संस्थाने दस्यो त्वस्य स्तोत्राणि विधातुमाख्यामाह ॥ ७ ॥ देवावा अग्निष्टोमममभिजिस्यो
क्तानि नाशकुवन्नभिजेतुं ते ग्निमब्रुवन् त्वया मुखेनेदं जयामेति सो ब्रवीत्किंमे ततः स्यादिति यत्का
म स इत्यब्रुवं स्तो ब्रवीन्मद्देवत्यास्तेक्यानि प्रणयानि ताति । देवावा अग्निष्टोममममभिजिस्योक्तानि ना
शकुवन् अशक्तास्ते अग्निं त्वया मुखेन पुरोगेणास्माइदमुक्थं स्तोत्रं जय विषय मसुरसंग्राममेजयाम समु

वन्। एवमुक्तोग्निस्ततो ऽपाक्रमीदं फलं स्मादध्यब्रवीत्। ते च देवास्तर्हि यज्ञफलं कामयस इत्यब्रुवन्।
सोग्निः मेद्विवत्सा सुस्तोत्रीयास्तु उक्थानि स्तोत्राणि प्रगाथान् प्रणयेयुरित्यब्रवीत्। तथांगा चकुरिति शेषः।
३३६ दुदानीं उक्थस्तोत्रीयास्वाग्नेयत्वं विधत्ते। ७।। तस्मादाग्नेयीषूक्थानि प्रणयन्तीति।। तस्मादग्निनावृतत्वा
दुच्यत्राप्यर्वार्थत्वात् प्रणयेयुरिति विधिरवगन्तव्यः। अथ तत्स्तोत्रीयाणां गायत्रीछंदस्त्वं विधत्ते। ८।।
दु५ तस्मां गायत्रीषु गायत्रंछंदा ह्यग्निरिति। तस्मादुग्निना वृतत्वादेवतत्वं स्वाग्नेयीषूक्थ्या। नोस्तवन्
3.36 गायत्रत्वस्य कः संबंध इति उच्यते। गायत्रछंदा ह्यग्निरिति। प्रजापतेर्मुखत्वात् सहोत्पन्नत्वादग्नेर्गा
यत्र्यत्रवदिस्फुत्वाच्चाग्निर्गायत्रछंदा इति मानी। आग्नेयस्य। वृतत्वा[illegible]त्वादाग्नेयछंदसो
पि सर्वं चतुर्थः। अथोक्थानि सामान्यश्वेन विधित्सुस्तत्सामनिर्वचनद्वारा प्रशंसति। ९।। सोग्निं मुख ३३५
हृत्वा साकमश्वेनाभ्यक्रामन् साकमश्वेनाभ्यक्रामं स्तस्मात्साकमश्वमिति। ते देवाः अग्निमेव मुखे पु
रोगामिनं हृत्वा ते देवा ह। अश्वेनाश्वरूपेणाग्निना साकं साकं मभ्यक्रामन्। शक्तेत्तस्य क्रमयन्। यस्मा

त्यस्य विवरणं। एतद्धि साकमश्वमेव चक्षुश्चनाशिनः। तस्मादिषाग्नेयीषु गायत्रीषु क्रियते। सर्वेषु स्तोत्रेषु स्वसमानदेव ×२ 

देवमकुर्वन्। तस्मात्साकमश्वमिति। तत्साम नाम संपन्नं। इदानीं तत्साम विधत्ते॥ ८॥ तस्मात्साकमश्वेनो
क्थ्यानि प्रणयेयुः। एतेन हि तान्यश्वेऽभ्यजयन्निति। तस्माद्द्वितीयादिस्यर्थः। तान्यसुरसंबन्धीन्युक्थान्येतेन सा
म्नाभ्यजयन्निति तस्माद्दिश्यानि शस्त्राणि न वीति। उक्थेषु स्तोत्रीयानुरूपेभ्योनन्तरमन्न्याग्रन्थादे
वताः कथं शस्येत इति तत्समाधत्ते। तत्रेंद्रावरुणत्वेन नूतनी देवतावैलक्षण्यं परिहरति॥ ८॥ स इंद्रो
ब्रवीत् कश्चाहं चेदमन्वैष्यावहे सहं चेति वरुणस्तौ वरुणोऽन्वतिष्ठ आहरत्तस्मादैंद्रावारुणमनु दि२ ५
शस्यत इति। देवानीमध्ये स इंद्र एवमब्रवीत् किमित्युच्यते। कश्च को देवः अहं देवः अहं चेंद्रः इदं सीमा
इस ममुकं जयार्थमनु क्रमेण अन्वैष्यावः अवगमिष्यावह इति। अहं च त्वं चान्वैष्याव इति वरुणो ब्रवी
त्। तमिंद्रं वरुणः अनुपश्चात्सहायत्वेनातिष्ठत्। इंद्रस्तु स्वयमेवाहरत्। आनयत्। उक्थानि यस्मा
देवं तस्मादैंद्रावरुणमिंद्रवरुणदेवताकं सूक्तं उक्थस्तोत्रमनुशस्यते। अतो न वैलक्षण्यमित्यर्थः॥
एवमैंद्राबार्हस्पत्यं ऐंद्रावैष्णवयोरपि उक्थस्तोत्रस्यावैलक्षण्यमिंद्रेण प्रार्थितत्वाद्देवे साह॥ ९॥

दं

चेति बृहस्पतिस्त्वं बृहस्पतिरन्वातिष्ठ दिंद्रा हरत्तस्मादैंद्राबार्हस्पत्यमनुशास्यते स एवाब्रवीत्कस्याहं ×१

स एवाब्रवीत्कस्याहं चेदमन्ववैष्याव इत्यहं चेदमन्ववैष्याव इत्य स हं त्वेति विष्णुस्त्वं विष्णुरन्वतिष्ठ
दिंद्राहरत्तस्मादैंद्रावैष्णवमनुशस्यत इति। एवं वषोर्थं अयमर्थो [illegible] ऐतरेयके समाम्नायते दे
वा अ असुरा मैत्रावरुणस्योक्थमश्रयीत सो [illegible] ब्रवीदिंद्रः कश्चाहं चेमानितोऽसुरान्नोत्स्याव हा इत्यहं चे
337 त्यब्रवीद्वरुण इत्यादिना॥ अथ नित्यानामुक्थानामभिप्राय ने दाय शुकाम नार्थं [illegible] स्त्री स्या
हा॥ ७॥ पशून्वा एभ्य स्तानाहरत्पशवो वा उक्थानि पशुकाम उक्थेन स्तुवीत पशुमान्भवतीति। ए
भ्यो असुरेभ्यः सकाशाद्यान्युक्थान्याहरत् एतान्पशूनेवरुरुच्चाहरत् उक्थमुक्थान्येव पशव इति तदु
च्यते। पशवो वा इति अतः पशुकाम उक्थेन स्तुवीत सोऽतिचेत्य शुमान्भवत्येव। तेषामुक्थरूपेणा
स्थितत्वादित्यभिप्रायः। एवं साकमश्वमुक्थमुक्त्वा सोऽनरं द्वितीयमुक्थं विधित्सुराह। वृहता वा इं 337
द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्तस्य तेजः परापतत्तत्सोऽनरमभवदिति॥ एवं तिंद्रो वृत्रवधार्थं वृहता साम्ना व
पतितं ज्रं प्राहरत्ततस्य तेजः सोऽनरं साम्नाभवत्॥ अथ सोऽनरप्रसंगादतिरात्रेऽपि त्रासलगाछन्दूसिनउक्थं से

सोभरमेव कार्यमिति विवक्षुः रथंतरपृष्ठे तावदतिरात्रस्य स्तुतिमाह ॥ ७ ॥ जामि वा एतद्यज्ञे क्रियत इत्या
दि यद्रथंतरं पृष्ठं रथंतरं च संधिर्नांतरा बृहता स्तुवंतीति यत्सोभरेण स्तुवंति बृहतैव तदंतरा स्तुवंति
बृहतो ह्येतत्तेजो यत्सोभरमिति । पृष्ठे संधिस्तोत्रे च रथंतरस्य करणादतिरात्रस्य च बृहतैव स्तुवंतीति जा
मित्वदोषपरिहाराय भवति । कथं बृहता स्तुतं भवति सोभरादिति ॥ तदुच्यते । बृहतो ह्येतद्दस्या
तर्हि दिना यच्चैवं अजामिताये सोभरं क्रियते सर्वं रथंतरपृष्ठे स्याद्बृहत्पृष्ठे तु अतिरात्रे किं मध्यम
मुक्थेषु स्यादित्याशंक्य तत्रापि सोभरमेवाह ॥ ८ ॥ यदि बृहत्सामातिरात्रः स्यात्सोभरमुक्थानां ब्र
ह्मसाम कार्यं बृहद्वै तत्तेजसा समर्द्धयतीति ॥ यद्यतिरात्रे बृहत्साम स्यात्तस्मिन्नप्युक्थानाम
ध्ये ब्रह्मसाम्नि गौरीवीतं तेनोक्थं सोभरं कार्यं तथा कृते बृहद्देवसामस्थं तेजोरूपं सोभरेणैव स्वकी
येन तेजसा समर्द्धयति । एवं बृहत्सामपक्षे सोभरं ब्रह्मसामास्तु रथंतरपक्षे किं ब्रह्मसाम भवेदित्या ब्र
शंक्याथ तत्रापीदमेव सोभरं कर्त्तव्यमित्येतन्मित्याह ॥ ९ ॥ यदि रथंतरसामा सोभरं कुर्यादजामि

ब्रास३

ताया इति। नाम्निवा इत्यादिनैवोक्तमित्यर्थः। अथ नित्यप्रयोगार्थमपि सौभरं तद्व्यतिरेकेण स्वर्गप्राप्तिकार्थ
३३८ योः प्रयोगयोरपि भवतीत्याह॥८॥ देवानां वै स्वर्गं लोकं यंतान् [illegible] दिशो व्यीयंत ताः सौभरेणेत्याद्
स्तभ्नुवन् ततो वै ता अदृंहन् ततः प्रत्यतिष्ठन् ततः स्वर्गं लोकं प्राजानन् यः स्वर्गकामः स्याद्यः प्रति
ष्ठाकामः सौभरेण स्तुवीत प्र स्वर्गं लोकं जानाति प्रतितिष्ठतीति। एवं स्वर्गं गच्छतां देवानां संप्रत्यर्थे
षष्ठी देवेषु स्वर्गं यत्सु सत्सु दिशो व्यीयंत शिथिला आसन् ता दिशो देवाः सौभरेण सौभरसंबंधिना
ऊ इति निधनेन स्तभ्नुवन् उपरि स्तंभितवंतः ततः स्तंभनात् स्वयमपि प्रतिष्ठिता आसन्। तत एव स्व
र्गं लोकं प्राजानन् स्वाधीनं चक्रुः। अत उन्नयकामः सौभरेण स्तुवीत स्वमन्यत्। अस्य फलार्थे
विधानेनैव नित्यप्रयोगेप्येतद्विहितं भवतीत्यनुपगंतव्यं। अस्य ऊ इति निधनभेदेन यथा स्वर्गार्थे ३३८
त्वमुक्तं तथा ऊर्गिति निधनभेदेनास्यान्नार्थत्वमपि विवक्षुराह प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा
अशनायन् ताभ्यः सौभरेणोर्गित्यन्नं प्रायच्छत्ततो वै ताः समैधंतेति। एवं प्रजापतिना सृष्टाः प्रजा

338

यत आशानायन्नशान्नमैच्छन्स्ताभ्यः सोनरेणो ... यन्नं प्रायच्छत्ततः खलु ताः समृद्धा अन
वन्नाः इदानीं विधत्ते ॥ छ ॥ समेधंते ताऽस्समीं प्रजा यत्रैवं विद्वान्सो नरेणोऽजायतीति ॥ यत्र यस्मिन्नी
वसेऽयस्य यजमानस्य प्रयोगे एव मार्गेति निधनमन्नद्वारा समृद्धिसाधनमिति विद्वान्सो नरे
णोद्धिंधने नैंजायति । तासमीत स्मिन्नूसंवत्सरे तस्य यजमानस्य प्रजाः अन्नेन समेधंते । प्रथेत स्साम
वसु ५ निर्वचनद्वारा प्रशंसति ॥ छ ॥ ताः अन्नुभूतन्नो नाधीरिति तस्मात्सो नरमिति ॥ ताः प्रजेनेन समृद्धाः प्रजाः
प्रजापतिर्यस्मान्नो स्मा वसुभूतेभ्यो नाधीत भूतवानिस्य न्नर्वा ततस्मा सो नरमिति नाम संपन्नं । प्रजा
पतिर्यदन्नीताभ्यः प्रायच्छत्तद्वृष्टिद्वारेत्याह । वृष्टिं वा आभ्यस्ता प्रायच्छदन्नमेवेति । यदन्नमेव प्राय
च्छत्प्रजापतिस्तां वृष्टिमेव प्रायच्छद् वृष्टिशब्दापेक्षया तच्छब्दस्य स्त्रीलिंगता । एवमेतत् पृथक् पृथक्
पृथक्फलसाधनत्वेन विहितं समुच्चिनस्ति ॥ छ ॥ यो वृष्टिकामः स्याद्यो न्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः सो नं
रेणास्तुवीतेति । स्पष्टोऽर्थः । अथ वृष्टिं वा एभ्यस्तां प्रायच्छदित्यनेन सूचितस्य दृष्टार्थप्रयोगस्य निधनं

सर्वविहितस्वर्गान्नसाधननिधनेनापिनिर्दिश्यतस्मिन्नेवसामनिकामनाभेदेनव्यवस्थापयति॥
हू।हीषितिवृष्टिकामायनिधनंकुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामायोइतिस्वर्गकामायेति।हीषित्येतद्धस्य
नुकरणरूपत्वात्तत्कामनाया उचितं।ऊर्गित्येतत्साक्षादन्ननाम।ऊ इत्येतदूर्द्धगमनस्यसादृश्य तस्मादन्नाद्यकामायोचितं
स्वर्गायोचितं।एवमस्यबहुफलसाधनत्वमुचितंकोस्यविशेषस्तं दर्शयति।।सर्वे वै कामाः सौभ
रे।सर्वेष्वेवकामेष्वप्यतितिष्ठतीति।।सर्वे कामा हि सर्वकामसाधने सौभरमित्यर्थः।।तत्र स्वामि
ध्यःवितारंबृहन्महइतिश्रूयते।।सर्वैःकामैरभितारमिन्द्रं वर्द्धयामहेति।तस्यार्थः।।अतोस्यसर्वकामा
र्थत्वंवृष्टिकामःस्यादन्नाद्यकाम इत्यादिवाक्यानि उत सौभरफलानामेवव्यवस्थापकानीतिवि
चार्यसौभरफलस्यैवव्यवस्थापकानीतिसिद्धांतितं।।मयात्रसंगृह्यप्रदर्श्यते।।वृष्ट्यन्नस्वर्गकामा ३३९
नांसौभरंस्तोत्रमिरितं।निधनान्यपि हीषूर्गूइति वृष्ट्यादिकामिनीफलांतरं किं वृष्ट्यादिहीषादीना
मुतादिते।सौभरेफलसंभिन्नेनिधनेविनियम्यते।फलांतरंचतुर्थ्यांतंवृष्टिकामायहीषिति।सौभर

वाक्यद्वयंविपर्यीकृत्यपूर्वतंत्रेद्वितीयस्यद्वितीयांते किंसौभरफलात्फलांतरप्रतिपादकानिहीषीत्यादीनि२४

मी०४

३२९

स्यफलं हीषि । स्त्रस्याद्वृष्टिर्विवर्द्धते । नो न स्वर्ग्रमन्नकामानामत्यन्तं प्रत्यभिरूपा । नियमेऽपि चतुर्थी
षातादवर्णादुपपद्यते । यो वृष्टिकामो योऽन्नकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः सोभरेण स्तुवीत । सर्वे
वै कामाः सोभरमिति समाम्नायः पुनः साम्नाते । हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यका
माय ऊ इति स्वर्गकामायेति । सोभरं नाम सामविशेषः । निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा रूपैस्तेषां मा ४
साम्नामंत्यो भागः । तस्मिन्निधने हीषादयो विशेषाः सोभरसाम्नोऽस्य स्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्यो ना सा ५
ति वृष्ट्यादिफलान्यपि तु विधीयन्ते । कुतः हीषादिविधिवाक्ये वृष्टिकामायेत्यादिना चतुर्थीश्र
वणात् चतुर्थी हि तादर्थ्यं ब्रुवती हीषादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वं गमयति । तच्छेषत्वं च पु
रुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते । ततः सोभरस्य हीषिति नि~~शेषत्वं गमयति । तच्छेषत्वे~~
~~च पुरुषाभिलषितफल~~धनविशेषस्य च फलमतेर्द्वे वृष्टी न वतः । तदुभयमेलनात् महती वृष्टिश्चे
ति प्राप्ते ब्रूमः । सोभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिधौ प्रत्यभिज्ञायते ।

ततः सोमरस्य फलम्भत्तायेह घ्यादयस्तएव हाव्याद्दिवाको धन्द्धीतइतिनफलीतर। अथो च्यते। नूतन फला
नावाङ्क्षाव्यादीनीवचनानाशरवा ध्ययनादेवसोमरप्रासृ सोदनर्थकोयंविधिरिति। तन्न फलत्रयका
नां मानीत्रयालोमनियमेनहाव्यादीमञ्जकूस्यचिन्तिचनस्यप्राप्तो विधिनियमार्थत्वात्तदर्थेतुफलीतरा
नावेपीत्ति सोमरवाक्योक्तहव्याद्दिफलसाधनेसोमरेहाव्यादीनी नियम्यमानत्वादुपपद्यते। तस्मा
340 दयीनिचनविशेषनियमोनविधिः। एवंद्वितीयसूक्तमपि घामात्तृतीयंवदद्याति॥ ॥ अथैतन्मा
मेघामिति॥ ॥ अथसोमरानंतरमेतद्द्वितीयमासीन॰ अभिरङ्गाकृयत्सोमिमुपाधावत्याहिनोग्ग्र
एकयेति× नंनामेधसामकार्यमितिशेषः। अस्यप्रवृत्तिनिमित्तंप्रदर्शयन् प्रतिष्ठासाधनत्वमाह॥ ॥ त
मेधसमंगिरसीसत्रमा× तीवेश्वानरः पर्युदतिष्ठत्ततोवैसप्रत्यातिष्ठत्ततोगातुमविंदतेति। अंगिर २४०
सः पुत्रंन्नमेधोनामानंसत्रानुष्ठायिनमितरेसत्रमासीनाऋत्विजः अभिहितुमङ्गाकृयन्सोग्नि
पाहिनोइत्यत्त्वा प्रगाथेनवाउपाधावत् सर्वमनरूपिःसन्नत्यदष्टेनमेत्रेलोपाधावत्। प्रार्थयतानै

२ गातुं सत्त्वारब्धे स्ये यो मार्गमविंदत । तत इदानीं तेनेरपि प्रति ष्ठार्थिभिरेतत्कर्त्तव्यमित्याह ॥ ३ ॥ गातुविद्वा एतत्सामयविंदते गातुं र
क्षितुं मैत्रदेवताग्निः पर्युदतिष्ठत् प्राकुरभ्यत् । सोऽग्निरनेन साम्नेडमुपाधावेति प्राज्ञवीदिति शेषः । त
तः सन्नमेधा एतेन साम्ना प्रत्यतिष्ठत् । ततो गातुं प्रति तिष्ठत्येतेन तुष्टुवान इति । तत्साम नमेधस्य प्रति
ष्ठा मार्गसाधनत्वात् गातुविद्वै मार्गं लभके खलु अतएतेन तुष्टुवानोऽपि गातुं मार्गं विंदते प्रतितिष्ठति च ।
अथास्यैतरवैलक्षण्यं न नौनार्कं देयुक्तानां सत्त्वोऽनवंति । कार्य इत्यर्थः । यद्विच्छंदस्सदहोरात्रे रूपे ॥ यो ५
अहोरात्ररूपे अपि विच्छन्दे तत्स्तद्रूपसादृश्ये ॥ कुतो होरात्रयो रूपत्वमित्यत्राह । ७ । नैव ह्येतद् को
रूपेन रात्रेर्यदुक्थानामिति ॥ ८ ॥ यदुक्थानीरूपमस्ति एतेनाह्नोऽपि रूपं न रात्रेरपि कुतस्तत्रीयसवनस्या
ग्नि[illegible]ष्टोमे नैव समाप्तेः पर्यायाणां च रात्रेरूपत्वादेतराले स्थिता नामु[illegible]क्थानामभ्यतरस्मिन्नथ
नतु प्रवेशात् । ९ । तौ विच्छंदस्त्वे दर्शयति । १० । ककुभमथमाथोष्णिगथ पुरउष्णिगनुष्टुप् तेनानुष्टुभौ नवधे
त्यक्षावाक्साम इति । अथाहोऽडगितु ॥ एष ककुभ मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वान्मध्यमप्रत्येकं
कुवितितच्छंदसी । अथोष्णिक त्रिपदी स्यां द्वादशक इति तच्छंदसी । अथ पुर उष्णिगनुष्टुप् प्रथमं पुरुजंतिहरी
७ नाछंदस्त्वमाह । ११ । विच्छंदस्त्वे चानवर्त्य होरात्रयो रूपमिति ॥ ॥ तस्मिन्नामें घे विच्छंदसोऽना ७

इषिरस्येत्येषा प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात्॥ आघस्त्वेत्सुर उष्णिगिति तत्र चरणं। ननु पुर उष्णिगष्टाविंशत्यक्ष
राऽनुष्टुप् द्वात्रिंशदक्षरा कथमनयोः सामानाधिकरण्यमिति। निदानकार एवैतत्समर्धयते पुर उष्णिक्कृ
३४१ त्तीयादाशतय्यां तावद्दृचा अचीयते युंजंति हरी इषिरस्य गाथयोरौ रथ उरयुग इंद्रवाहा वचोयुजेति
तत्र वयंच द्वार्ष्यक्षराण्युपाह रामः। सुवर्विदिति। साम्प्रत्युष्णिक्ष्व हस्तुपरिष्टाज्ज्योतिरिति। ते। ननुष्टुप्संपा
341 दनेन अच्छावाकसाम्नः संबंधिस्य अनुष्टुभो नयतीति। नोपगच्छति॥ आनुष्टुभो ह्यच्छावाकं सर्वेगायत्रे प्रातःस त्र ५
वने अच्छावाको एनावोऽग्निं नमसा इत्यनुष्टुभ्नानुवचने प्रतिपद्यते। उन्नीयमानसूक्ते चतस्यानुष्टुप्स ह
मे विपिपत इति। अच्छावाकस्यानुष्टुप्संबंध ऐतरेयके श्रूयते अथास्य पच्छो दश्यासीदनुष्टुभो मुदतमस्तु
दोह रच्छावाकीयामभाति॥ ॥इति सामवेदार्थप्रकाशे महाब्राह्मणेऽष्टमाध्याये प्रथमः खंडः॥ ॥साम ३४१
मध्ये सोम रश्नामर्च्चयमिति त्रीण्युक्तानि। उद्वंशीया ... द्वंद्वयोरन्यतरद्वा अच्छावाकसाम करिष्यते ह
रिवतीं तुत्रसामसो मरेणविकल्प्यते प्रत्यकारः। अथात उक्थानि तस्यैव सतगा ... द्वंद्वाच्छावाक

क्यात्सुर त्रक १

342

सामग्रइस्कपञ्चम्यसाकमश्चेहारिवर्णमनाध्याद्१ष्ठमित्यक्ष्यानीसत्त्ववान्। तत्रबलसामाह॥ ॥ हारिवर्णीम
वति॥ ॥ब्रह्मसामेतिशेषः। एतत्प्रशंसति। असुरावाएषुलोकेष्वासंस्तान्देवाहरिश्रियमित्यस्माल्लोकादा
णुदंतविराजसीसंतरिक्षाद्दिवेदिवेदिवइत्यमुष्मादिति। तंतमदमितोविहेत्येचेहारिवर्णीश्रयन्तेतिस्मा॥
मपूर्वामंतेक्रमेहारिश्रियंविराजसिदिवेदिवइतिश्रूयते। तैस्त्रिभिरंशैःपूर्वंदेवासुरान्लोकत्रयेषुस्व
मित्वेनवर्त्तमानानसुरान्श्रीशक्रमेलपरानुदंत। स्यष्टम्यपद। अयोक्तार्थेफलवेदनमाह॥ ॥ तद्यएवं
वेदेभ्योलोकेभ्योभ्रातृव्यंप्रणुद्येमाल्लोकानारोहतीति। एवंस्तोत्रीयैस्त्रिभिःपदैर्लोकत्रयाद्देवकर्तृकम
सुरापनोदनंजानाति। सोप्येभ्योलोकेभ्योभ्रातृव्यंस्वशत्रुंप्रणुद्यावसार्प्यइमाल्हिंसीतरिक्षद्युलोकाना
रो३ मित्युरव्यंनौहति। अथप्रकारांतरेणप्रशंसति॥ ॥ हारिवर्णीवाएतत्पशुकामःसाम्नापश्यत्तेनसहस्रंपशू
न्सृजत्। यदेतत्साम्नभवतिपशुमान्पुष्याइति। निगदव्याख्यातमेतत्। अनेनहारिवर्णेनदृष्टेहाद्धारिवर्णीमि
त्यस्यपशुवृत्तिनिमित्तमिसुक्तंभवति। पञ्चमिवृद्धौनैतस्मशास्परहोपहतिसायनचैनापिप्रशंसति॥ ॥ अंगि

रसः स्वर्गल्लोकं यतोऽरहाः स्यात् स सचैतत्ताभ्येतेन हरिवर्णीयाहतय देतत्साम भवति रक्षसामपहन्त्या इति ।

एवं स्वर्गलोकं यतोऽग्नेर्ततो गिरसः रसाः स्यात् वसे चतभन्वगच्छन् । तान्निरदास्ति हरिवर्णादेतेन सामा

पघ्नत विनाशिनस्यानर । अतइदानीमनैः स्यात् दृद्धसामपहन्त्यैव भवति । अथो द्वन्द्वःशीयम भावाकस

न्नः सामविधिस्मस्तु दुस्सहि दर्शयति ॥ ॥ एष्टानि वाग्रहज्यं ततेषामन्ते जोरसोसुरिसततं देवाः स

नरः स्तद्द द्वन्द्वःशीयमनवन्दिति ॥ एवं प्रजापतिना सृष्टानि रथन्तरादीरेवतांतानिसृष्टान्यनवंस्तेषीस

३४२ ज्यमानानीयन्ते जः सामर्थ्यंकोप्ये योरसः सारांशः अत्यरिच्यत । अतिरिक्तो भवन् । तदतिरिक्तैस्सर्वं सृष्ट

संबंधितेजः समन्तरन्ते कौवकुः । तदेकीभवंतं तेन उद्वन्द्वःशीयमन्नान्नवत् । अथास्य सर्वं सृष्टं तेजोरूपते ना४ ३४२

प३ नप्रशस्तत्वैनैस्सर्वं तनैः स्तोत्रमिर्जीति प्रयोगात्विपयत्वेन समवच्छियते ॥ ॥ सर्वेषां वा एतत्सृष्टानां ते

जो यदुद्वन्द्वःशीयं तस्माद्वा एतत्पुरा सजाताय नाक्रम्यांवसीयसो विभस्यादिति । उद्वन्द्वशीयमितियदस्ति ए

तदुक्तानीमास सर्वेषां सृष्टानां तेजः खलु तस्मादेवकारलादेतत्साम पुरासजाताय हन्त्रे यजमानायना ।

कन्नु । नाकुर्य्यां किमर्थ पापपुण्ययोरसांकर्याय । यस्माद् दूङ्शायी करोमि सर्वसीयाञ्जवस्येव अतस्तपा
यीश्वानीनीभवेद्दिति बुध्येरनिप्रायः । अथ सजाता प्रयोगनिमित्ते प्राशस्त्यमस्य दर्शयति ॥ एष ह्येव घ
छेस्तु षुवानोय उ दूङ्शीयेन स्तुतेरति । उ दूङ्शीयैस्तुते सर्वैः छन्दोभिः रथंतरादिभिरपि स्तुतं वाञ्जवती
त्यर्थः । अतोस्य प्राशस्त्यमस्य सर्वछन्दसो जो रूपत्वं प्रति ज्ञातं । तत्कथमित्याशीक्यते पाठ रूपाण्यत्रसेतीस्ता
ह ॥ सर्वाणि वै रूपाणि दूङ्शायमिति । पाणिरथंतरादिनां रूपाणि सन्ति सर्वाण्येवो दूङ्शीयं । तेषा
ङ्समुदायात्मकमेवादित्सर्वैः रथंतररूपं तावद्दर्शयति ॥ गायतित्वा गायत्री एण एति रथंतरस्य रु
पमेतेति हि रथंतरमिति । गायतित्वा गायत्रिणः इत्येकारांतोत्र प्रस्तावभागः एतद्रथंतरस्य रूपं । तथा हि
आइति हिरथंतरे । रथंतरस्य योनावभितित्वा शूरनोनुम इत्यस्य आमिस्वेति हि गायंति । अतउभयोराकारसादृश्य
तद्रूपत्वं । बृहतो रूपमत्र दर्शयति ॥ आदि बृहत्उद्धमिव हि बृहदिति । आदिः उ दूङ्शीयस्याघदर
मुकारः तद्बृहतोरूपं । तथा हि । यद्बृहत्साम्नास्तितदूर्ध्वमिव उपरावर्त्तते । अस्मौवैलोको बृहदिति पर्वैरुक्तं ।

वै

स्तोत्रे द्दश्यते उद्गीथे। तेद्द रूपस्य रूपं वैरूपमपि बहु स्तोत्रं। २

त्वात्। अथ वैरूपस्य रूपं दर्शयति॥ ७॥ परिष्टोभो वैरूपस्य परिष्टुप्ख इ हि वैरूपमिति। परिष्टोभस्तोभाभ्यां प्र
सारो बहु स्तोमत्वं। अतस्तद्रूपं वैराजस्य रूपं दर्शयति। ८। अनुत्तोदो वैराजस्यानुत्तुत्तं इ हि वैराजमि
ति। अनुतोदो ऽभ्यासः। स च उद्गीथे दृश्यते। तथा हि। उद्गीथे वयं भिरिर इत्यस्य पादो द्विरभ्यस्तः। स
च वैराजस्य रूपं वैराजमथ तुतुत्तं भवति। तथा हि वैराजे पिबा सोममिंद्र इत्येतत्। दतु हा दतु त्वेति अ
नुतोदयुक्तं भवति। अथ शाक्वररैवतयोः स्वरूपमत्र दर्शयति। ९॥ अर्द्धेडा शाक्वरीणामतिस्वारो रै
वतीनामिति। उपबितियार्द्धेडा च दृश्यते। अपि अर्द्धेडा शाक्वरीषु विद्यते। तथा अत्र विघमानो तिस्वा
343 रो रैवतीषु। अथार्द्धेड इति स्वारो स्तौति॥ १०॥ अर्द्धेडया वै देवा असुरान्वह सातिस्वारेण स्वर्गं लोकमा ती
रोहन्निति। एवं अर्द्धेडया खलु असुरान् स्वर्गगमनविरोधिनो अवहति अतिस्वारेण स्वर्गं लोकमारोहन्। ३५८
अर्द्धेडाया असुरहननहेतुत्वं शास्त्रगम्यमेव। अतिस्वारस्य तु ऊर्ध्वरोहात्मकत्वात् स्वर्गारोहणहेतुत्वं।
उक्तार्थद्वयं प्रशंसति। तथ एवं वेदार्द्धेडयैव भ्रातृव्यान्वह सातिस्वारेण स्वर्गं लोकमारोहति। स्यच्छोर्थः॥ प्रका
ती२

रांतरेण प्रशंसति । अर्द्दुउया वै स्वर्ग्यं यज्ञं स्वः स्वर्ग पर्यंत्यति स्वारेणोत्तरमारजंत इति । उविस्वस्या मर्द्धेउ आयाः
अति स्वारात्पूर्वं नाविज्ञात प्रयोक्ताः पूर्ववृत्तमुक्थ्या संस्थयज्ञं स्वः स्थापयंति समापयंति । उत्तरेणाति
स्वारप्रयोगेण ऊर्ध्वरोहात्मकेन उत्तरमुपरितनं यज्ञं षोडशिनमारजंते । आरभंते तो नवंति । ननु उ
विति ह्याधीयते । उप अर्द्दुउयेति ब्राह्मणे स्तूयते कथमविरोध इति । न विरोधः । आधयने उप उपाइ तितत्र
तत्राधीयते । तत्र तत्स्थाने ब्राह्मणोक्तमेण अर्द्दु उ आइ उ अधद्धे उ इति प्रयुंजते । उक्तार्थं वेदनं प्रशंसति । ७ ॥ उ
पेनमुत्तरो यज्ञो नमति य एवं वेदेति । स्पष्टोऽर्थः । अपैतत्साम पशुसाधनत्वेन प्रशंसति । ८ । पाङ्क्तं वा एतत्सा
म पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पाङ्क्ताः पशवोऽयज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठतीति । उद्धं शमिवेत्यस्य चतुर्थपादस्य द्विरभ्यस्त
त्वेन पादपंचकोपेतत्वादेतत्साम पंक्तं । अस्य पाङ्क्तं किंतत्तदन्यत आह । पाङ्क्तो यज्ञः अग्निहोत्र दर्शपूर्णमासचा
तुर्मास्य पशुसोमभेदेन पंचविधत्वात्सोऽपि पाङ्क्तः हविष्पंक्त्या द्वेरप[illegible]आदिकामैस्तैस्तैरेय ब्राह्मणोदाहरतो
५ × व्यवहारदर्शनात् । तथैव प्रयोगकाले उविस्वस्य स्थाने इडेति उपेत्या स्वारस्थाने इडेति । उपाइ स्वस्य स्थाने इइइडेति × ५

नेऽऽर्वञ्च प्रयद्दर्भमीलतस्य किमितितत्राह। याङ्क्ताः पशवः पङ्क्तं यास्तेनलोमतच्छा२ समस्ति मास्ति मङ्गा
रव्वेः पंचावयवैरुपेतत्वात्। एवं सतिपाङ्क्तो द्व२ शायसामेयोक्तायज्ञपशुषु च प्रतिष्ठितो भवति। अथ सम्र
जउ द्धिकामयमानस्य आष्टादंष्ट्रयोरन्यतरदच्छावाकसामकर्त्तव्यमाह॥७॥ आष्टादंष्ट्रे ऋद्धिकामाय कुर्या
344 दिति। ऋद्धिर्मस्याद्भूतिकामयित्रे अनयोरन्यतरद्धि छौ कुर्यात्। अथैते प्रशंसति॥८॥ अष्टादंष्ट्रो वैरू या४
पो पुत्रो ३ प्रजा अजीर्यत्स इमाल्लोकान्विच्छिद्दिवाऽग्मन्यतस एते जरासि सामनी अपश्यत्तेपोरम
योगादविभेत्सोऽब्रवीदृद्व[illegible] द्योमेसामङ्गा२ स्तवाताइतीति। वैरूपाख्यि रूपस्य पुत्रोऽष्टादंष्ट्रो ना
ग्रा४ म ऋषिः पुत्रकोर्थः अप्रजाः प्रजासंततितद्रहितः सन् अजीर्यत जीर्णो भवत्। स इमाल्लोकान्संतत
रू३ त्वा वेनविच्छिद्दिवान्॥ लिङ्गसौपां विक्तिं नवा[illegible]नमन्यत स ऋषिः लोकाविच्छेद ३४८
यजरसि जरावस्थापी एते सामनी अपश्यत्ता भ्यां प्रजायतेतिशेषः। स ऋषिः परमतयोः सामनोः रम्भयो
गात्[illegible]मेते सामनी अपश्यत्। अतअनयोः वर्त्तनामग्नन्यानन्तु ष्यातन्त्रयोजयतु चशक्रोमि। अते

नयोश्चितः परमयोगे भविष्यतीति। आबिभेनन्नीतवान्। एवं नीतः सर्वेषामनयोः प्रवस्यार्थ एवमब्रवीत्राय
को ऽपि मे साम स्थीमस्त्री बधिम्यीस्तवाते स्तुयात्। सकृद्भुवन्नकृष्णुयाद्दिति। ऋद्धिपाठ संकीर्त्तनेस तितद
प्र थिनैवर्त्तिष्यत इत्यभिप्रायः। अतः समृद्ध्यर्थिरेतत्प्रयोक्तव्यं इत्युपसंहरति॥७॥ ऋषेर्वा एतत्साशो दृष्टं य
दाष्टादंष्ट्रं भवति ऋद्ध्यां एवेति॥ ऋषेः आष्टादंष्ट्रस्य प्राशो दृष्टे प्राशयपुत्रादिलद्दृगणयाप्रकर्षेर्छयाउद्
ती एतत्साम दृष्यं अतोय ऋर्द्धि आष्टादंष्ट्रे भवतः तर्हि ते समृद्ध्या एव भवतः॥७॥ ॥इति सामवेदार्थप्र
काशे तांड्यमहाब्राह्मणे ऽष्टमाध्यायस्य नवमः खंडः॥९॥ अथ वृद्धिकामनाप्रसंगादस्मिन्नु खंडे काम
नाभेदेन उक्थानि विधास्यति। तत्र प्रथमं ब्रह्मवर्चसकामाय॥७॥ गायत्रीषु ब्रह्मवर्चसकामायोक्था
नि प्रणयेयुर्गायत्रं ब्रह्मसाम अनुष्टुप्छन्दो वाक् साम सेषा गायत्री संपद्यत इति॥ गायत्रीषु ऋद्धावुक्था
नि प्रणयेयुः उपाकमेरन्। ब्रह्मवर्चसकामायेति स्पार्था एवं एव पूर्वस्मिन्स्या अस्ति स्तोत्रगायत्रं सोनराष्ट्रय भ
ताः कामायार्था अपि भवेयुः। तथा गायत्रं गायत्रीछंदसि गायत्र्यां धिसृष्टः। तास्वेवाधुस्सिवारपुरिस्यादिषु

सोऽन्तरं ब्रह्मसाम कार्यं। तथा अनुष्टुभि अनुष्टुप्छंदस्कासु इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यासु धासु नार्मेधमच्छावाक
साम कार्यं। सैषानुष्टुप् गायत्रीः संपद्यते। तत्संपत्तिप्रकार इह छंदःस्वस्य। उक्थ्यान्येकविंशस्तोमानि त
त्र तिस्रस्त्रिस्त्रि तितिस्रस्त्रिरनुष्टुभश्चतस्रश्चतस्रो गायत्र्यो वै सैकविंशास्वनुष्टुभिरष्टाविंशति गा
वं यत्र्यः संपद्यते। शिष्टास्तास्वत एव गायत्र्यः। अस्वैं कि ततरतितन्नाह॥ ३॥ तेजो ब्रह्मवर्चसी गायत्री तेज ए
345 व ब्रह्मवर्च्चसमवरुंध इति॥ ब्रह्मवर्च्चसं नाम तेजोविशेषः। गायत्र्याश्चाग्नेयत्वात् गायत्र्येव ब्रह्मवर्च
सी तेजः पैश्चैवा गायत्री जपाद् ब्रह्मवर्च्चसामि हृद्धिः स्मृतिस्मृतिपुराणादिषु प्रसिद्धा। अतस्तत्र योऽका
ब्रह्मवर्चसकः हृणी तेजोवरुंधे। अथ पशुकामस्याह। ३॥ गायत्रीषु पशुकामायो लोकानि प्रणयेयु
रहितेहि ब्रह्मसामानुष्टुप्स्व अच्छावाकसाम सैषोक्त्वं संपद्यत इति। गायत्रीषु नित्यास्त्वेवोक्थ्यानि प्रणे २८५
युरुक्थिहि। उक्लिकुक्षं दक्षास्वकृत्तौ तेमंद ग्रणीमसीत्यादिषु सोऽन्तरं ब्रह्मसाम कर्तव्यं। अनुष्टुका

वाकसाम पूर्ववद् देवसेषा गायत्र्यामनुष्टुप्संपन्ना। उष्णिग्भवति। सप्त गायत्राः षडुष्णिहो भवन्त्येव। एकविं-
शतिस्तोमत्वादेकविंशतिगायत्रीभिरष्टौ कथं गायत्रीभिरष्टादशोष्णिहः संपद्यन्ते। अष्टौ वाकसाम्नि तुस-
प्तसप्तानुष्टुभोऽष्टौ वष्टावुष्णिहो भवन्तीति। एकविंशत्यामनुष्टुभि ष्वनुर्विंशतिरुष्णिहः संपद्यत इत्यु-
ष्णिक्संपत्तिः उष्णिक्संपत्तेः प्रयोजनमाह॥ ७॥ पशवो वा उष्णिक्कमनेवावरुन्ध इति। नन्वियं च पश्वाङ्गा-
गाहि पशवो न वैति। उष्णिक्संपत्तेः अगपि पश्वाङ्गागश्वात्यपादद्वादशाक्षरोपेतत्वात्तादृशा॥ अत
उष्णिक्कु पशव इत्युच्यते। स्पष्टमन्यत्॥ अथ पुरुषकामायाह॥ ८॥ गायत्रीषु पुरुषकामायो कथानि प्र-
णयेयुः ककुभि त्रलसामानुष्टुभामसेषा ककुप्संपद्यत इति। निरसा स्ववगायत्रीषु कथं प्रणयन्ते
वाक ककुप्सु निम्नास्वेववयसुत्वाप पूर्वं त्वेदिषु व्रलसामसेषा नरगनुष्टुभ् त्रा वाकसाम पूर्ववदेव।
सेषा उष्णिगेव मध्यपाद द्वादशाक्षरा चेत्ककुबुच्यते। अत उष्णिक्ककुमो स्तोत्रीया गताक्षरसीत्या वै-
षस्या। नावादुष्णिक्कु संपत्तिरेवं ककुप्संपत्तिः तत्फलमाह॥ ९॥ पुरुषो वै ककुबुच्यते। अत तद्ययोगे

पुरुषानेवावरुंधइति। पुरुषस्य मध्यभागस्थौल्यात्ककुन्मध्योक्तप्रकारेण मध्यभागाधिक्यात्तत्साम्येन
पुरुषः ककुबुच्यते। अतस्तत्प्रयोगेण पुरुषानेवावरुंधे। अथान्नाद्यकामायाह॥ ७॥ विराड्स्वन्नाद्यका
माये कथानि प्रणयेयुरुष्णिहि ब्रह्मसामानुष्टुभ्यच्छावाकसाम सैषा विराड्संपद्यत इति॥ ।विराट्स्व
यः पुरन्नामिर्णीमदोदेष्ठस्यादिषु त्रिपदासु साकमश्वेनो कथानि प्रणयेयुरुपक्रमेरन्। उष्णिहि उष्णि
क्छंदस्का सुन्वीते मदामित्यादिषु सोमर्त्ब्रह्मसाम कुर्युः। अनुष्टुभि नार्मेधमच्छावाकसाम एवं विदेवसै
षा उष्णिगनुष्टुब्विराड्संपद्यते। उक्थान्येकविंशस्तोमानि स्युः। एतएकविंशानुष्टिहस्तावस
एवानुष्टुभस्त्रिपदायाविराजस्त्रिंशदक्षरत्वाद्द्वयेनो न उष्णिहः। अक्षरद्वयाधिक्यात्स्वराउनुष्टुभस्त्व
प्रत्येकं द्वे द्वे उष्णिगनुष्टुभौ मिलित्वा द्वे द्वे विराजौ भवत इत्येवं विराट्त्वसंपत्तिः। अस्त्वेवं किं तत इत्य
हा ८॥ अन्नं वै विराडन्नाद्यमेवावरुंध इति। अन्नस्य दशेन्द्रियतृप्तिहेतुत्वाद्दश विराडित्युच्यते। विरा
ट्स्वपि दशसंख्यासद्भावात्तथाच मंत्रवर्णः। सैदा महे दश तयस्य चासेद्धियं सीवविज्ञायायस्य ३५६

न्नेति। यद्वा लोके ऽन्नसमृद्ध एव विराजतीत्यन्नं विराडित्युच्यते। स एष मन्त्रः। अथ ज्येष्ठत्वकामायोक्ता
न्याह॥ ५॥ अक्षरपङ्क्तिषु ज्येष्ठकामायोक्तानि प्रणयेषु रहस्तादिहि ब्रह्म सामानुष्टुप्सु छावाकसा [illegible]
[illegible] ऽमसेषानुष्टुप्सु पाघत इति। अक्षरपङ्क्तिषु पंचाक्षरात्मकपंचपादोपेतास्वग्ने नमद्येत्यादि
षु ज्येष्ठकामाय साकमश्वेनोक्तानि प्रणयेषु राहुत्वनुष्टुप्सु चसो नरनामेध ब्रह्म छावाकसाम नं
वर्धि त्रैष्ट्रयो। अक्षरपङ्क्तिरुष्णिक्सीपस्मात्रनुष्टुप्नौकर्त्तव्ये। अत्राक्षरपङ्क्तिनामनुष्टुप्सु सपादनमित्थं हिरांच
ज्ञातव्यं। अक्षरपङ्क्तिषु अग्ने तमद्येत्यादिषु आद्यांसे अग्ने तम द्येति नैष्ठकैः इत्येतेषु त्रिषु एकपंचविंशत्यक्षरैः।
म अश्वं न स्वं आद्य इत्येषा प्रथमपादेऽक्षरस्य विभज्य परिगणनायां षड्विंशदक्षरा भवति। तथा सति
कृत्स्नस्य स्तोमस्य एकविंशत्वात् स्तोत्रीयास्तिस्रोऽपि प्रत्येकं सप्तसप्त भवंति॥ तत्राद्यंतयोः स्तोत्रीययोः सप्त
वारावृत्तयोः स्तोमितयोः पंचविंशत्यक्षरात्मे चतुर्दशपदपङ्क्तयो भवंति। तासां दशपदगणिता पर
निधिश्चाविंशत्यधिकत्रिशतानि भवंति। तानि च द्वात्रिंशदक्षरेण विभक्तानि दशानुष्टुभो भवंति। त्रिं

क भ म

ति
सु
347

शरद्क्षराणि शिष्यंते । तथामध्यमायाः षट्त्रिंशदक्षरायाः पथ्याह्वमहत्याख्याः सप्तधाहतायाः द्वाशीत्यधि
कशताक्षराणि स्युः । तेषामपि द्वात्रिंशदक्षरविभागे सति षट् चानुष्टुभः स्युः । द्वात्रिंशदक्षराणि शिष्य
ते । तानि पूर्वशिष्टेस्त्रिंशदक्षरैः सहएकानुष्टुप्कृत्वा विंशतिः शिष्यंते । तथा सतोनरस्य ब्रह्मसाम्नउक्थ
स्य कविंशस्तोमत्वादेकविंशत्सकृत्विहोमे वा । तासु मध्ये षोडशोत्तिह स्वतुर्दशानुष्टुभः स्युः । शिष्टा
सु पंचस्वुष्णिकू चत्वारिंशदधिकशताक्षराणि चतस्रोनुष्टुभोन्त्यत्वाद्द्वादश शिष्यंते । तान्यक्षरपंक्ता
वशिष्टैः विंशत्यक्षरैः सहैकानुष्टुप्संपद्यत इत्येवं पञ्चाशदुत्तिहोरनुष्टुप्संपत्तिः अनुष्टुप्संपत्तेः फ
लमाह ॥ ७ ॥ ज्येष्ठत्वाय अनुष्टुभ्येव ह्यमेवावरुंधइति । ज्येष्ठस्य प्रजापतेश्छंदस्त्वादनुष्टुभो ज्येष्ठत्वं । यद्वा स हि
ंकारायागायत्र्याः त्रिष्टुब्जगत्योः स्वस्वपादाक्षरसंख्या द्वारेणानुष्टुप्संपत्तः प्रवेशोनुष्टुभो ज्येष्ठत्वं । गे
य यच्चोपाष्टाक्षरा गायत्री हिंकारो नवम इत्यपेक्षा पञ्चपदं दोषि रेवानुष्टुप्न माप्नोतीत्यसंतेनेवोक्तः ॥ ॥ इत्यष्ट
माध्याये दशमः खंडः । वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २५७

द

348

॥श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्ये
ण विरचिते सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽष्टमाध्यायः समाप्त इति॥ ॥यस्य निश्वसितं वेदा
यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥१॥ ब्राह्मणाच्छंसिनः काम्यसा
माध्यक्ष्यीतमष्टमेवाभिहितं। नवमेऽह्न्यतिरात्रादिरुच्यते। तत्र प्रथमं खंडे ससंधि सामानः त्रयो रा
त्रिपर्यायाः संग्रहेण प्रदर्श्यंते। द्वितीये तत एव विस्तीर्यंते। तत्रादौ रात्रिपर्यायान्विधित्सुराह॥ छ॥
देवा वा उक्थान्यभिजित्य रात्रिं पर्यायैः संन्नाशक्नुवन्नभिजेतुं तेऽसुरान्रात्रिं तमः प्रविष्टान्नान्वप
श्यंस्त एतमनुष्टुप्शिरसं प्रगाथमपश्यन् विराजं ज्योतिस्ताभ्यां विराजा ज्योतिषानुपश्यंतोऽनुष्टुभा वज्रे
ण रात्रे निरघ्नन्निति॥ देवाः पूर्वमसुरेभ्यः सकाशादुक्थान्यभिजित्य रात्रिं रात्रिपर्यायानभिजेतुं ना
शक्नुवन्। ते देवाः तमः तमोरूपां रात्रिं प्रविष्टानसुरान्ननुव्यपश्यन् अनुगम्य विविच्य द्रष्टुं नाशक्नुवन्।
ते देवा असुरदर्शनोपायत्वेनानुष्टुप्शिरसमनुष्टुबुपक्रमं गायत्री द्वयात्मकं यं तमा इति प्रगाथमप

ष्यं न्त्रानुबार्हताः प्रगाथा इति प्रसिद्धं कथं गायत्र्याः प्रगाथत्वमिति। नैव नियमः अत्र ह्युत्तरभूते गाय
त्र्यौ पुरस्तात् कृत्वा मिश्रणादिके अनुष्टुप्पूर्वकोऽपि भूयते। अथ प्रग्रथनसंख्यावादयमपि गायत्र्यौ द्वचः अनुष्टु
३४८ प् संपत्तेः प्रगाथ इत्युच्यते॥ तथा च निदानं। आनुष्टुभं प्रगाथमपि प्रगाथान्वयं तीलोके। अनुष्टुप्प्रथमाया
यत्र्यावुत्तरे सप्त पुरोजिती वो अन्धस इत्याद्यास्त्वारब्ध्यपोतमेवविशो वोऽप्रति पियांत मावोऽन्धस इति॥
348 तया अयं प्रगाथ एव विराडाख्यं ज्योतिः अतः प्रगाथदर्शनमेव विराड्रूपज्योतिदर्शनं यथ सो न विरा घ
ट्छंदस्कः तथापि पुरोजिती वो अन्धस इत्यत्र पद्याचा द्वयोश्च विराजो भवत इति पूर्वं प्रतिपादित
त्वादत्रापि तद्वत् एकस्या अनुष्टुभो द्वयोश्च गायत्र्योः पादानां परिगणने दशसंख्यासद्भावात् प
द्याः विराडित्युच्यते। अत एव तमः प्रविष्टानामसुराणां विराजन साधनत्वात् ज्योतिष्ट्वमुपचर्य ३४८
विराजं ज्योतिरपश्यदित्युक्तं। तानसुरान् विराजा ज्योतिषा अनुक्रमेण दृष्ट्वा अनुष्टुभा वज्रेण रा
त्रेः सकाशान्निरबाधत निरगमयत् अन्वाह्विवा वज्र इति श्रुतेः अंतरा द्यावावज्र इति अन्तरा द्यावा वज्र

पसंवागनुष्टुविति श्रुतेश्चानुष्टुभो वाग्रूपत्वमित्यनुष्टुभो वज्रत्वव्यपदेशः। यतः इदानीं तनेरपिग्रप
प्रगाथः कर्त्तव्य इति विदधाति॥८॥ ये देवा अनुष्टुप्शिराः प्रगाथो भवति विराजैव ज्योतिषानुपश्य
त त्त्यनुष्टुभा वज्रेण रात्रेरंहोपघ्नन्ति हंतीति। व्याख्यातप्रायमेतत्। रात्रेर्निरभून्निति सामान्येनोक्ते वि
वृत्य वक्ष्य पर्यायशब्दनिर्वक्तिः॥९॥ तान्समेतं पर्याये प्राणुदं तत्तत्पर्यायाणां पर्यायत्वमिति। यद्यस्मा
त् समेते रात्रेरासर्वतः पर्यायैः प्रथमत्रासुराः पराभूताः स्त्रिधीति। तत्तीदेशं परा स्य परास्य प्राणुदं
तद्ग रोगः दनमनुर्चेरा। तस्यार्णी पर्यायत्वं संपन्नं प्रगाथमपश्यन्निस्थक्रंतस्य प्रथमपर्यायगतस्य प्रत्यथ
न प्रकारमाह॥१०॥ प्रथमानि पदानि पादान्वित्यर्थः। पुनरादानि पुनरादीयंते भ्यस्यंत इति पुनरादानि ता
दृशानि भवंति। पुरुद्रुतं पुरुस्तुतं पुरुहूतं पुरुष्टुतमिति द्विरावर्त्तयेदित्यर्थः। उक्तानियमविधिसिद्ध
र्थं देवैः पूर्वमेवानुष्ठितमित्ति दर्शयति॥११॥ प्रथमेर्हिपदैः पुनरादायं प्रथमरात्रावात्मानं प्राणुदंतेति। यतो देवा

पुनरादीनि भवंति प्रथमस्य पर्यायस्येति। प्रथमपर्यायस्य प्रथमानि पदानि गायत्र्योरुत्तरयोर्ऋचोः प्रथमपादगतानि पदानि

ःहर्षमसुराः प्रातो हानि प्रगापगतं प्रथमपदानि पुनरादाय प्रथमरात्रादिकुर्वन्नतः इदानीं त
नेरथ्येवं कर्त्तव्यी ।। अथास्य प्रस्तावमागमाह । ॐ ।। पांतमावो अन्धस इति प्रस्तौतीति । स्पष्टं । एतत्स
शंसति । सू० । प्रहर्द्धै पात्रमन्धो रात्रिरहैव तद्रात्रिमारभत इति । प्रतस्त्रोतः सामान्येन स्तौति । क्रिय
349 ते । पातिरक्षत्स्यालोके नेति पीतमहः । अंधीकरणाद् अंधो रात्रिः एवं सति पीतमिति क्रमेण युंजीतेति त
त्तेनाहैव रात्रिमारभते तदुपक्रमते । प्रगापविधाय तत्र सामविधत्ते ।। सू० । तासु वैतहव्यमिति
कर्त्तव्यमिति शेषः । अथैतस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयन्नवगतिप्रवृत्तिद्वयोर्हेतुत्वेन प्रशंसति । सू० । वीतह
व्यः श्रायसो ज्योग्निरुद्ध एतत्सामापश्यत्सो वागछदत्यतिष्ठदवगच्छति प्रतितिष्ठत्येतेन तुष्टुवान इ ३५९
ति । श्रायसः अयसः पुत्रो वीतहव्यो नाम ऋषिः देविकाशिशपादिस्ववान्धवैस्तत्र अयपक्षामादिति श्रायः
शब्दः स्यादेराकारः ज्योक्चिरकालं निरुद्धः शत्रुभिर्निर्निरोधं प्रापितः तन्निर्गमनायैतत्साम दृष्ट्वा

वान्सचानेनावगच्छत्तग्प्रवगतो भवत्‌ ग्रन्थस्यार्थ। अस्य साम्नो यदो को इति निधनं प्रशंसति। ३। तमइ
व वा एते प्रविशन्ति ये रात्रिमुपयन्तीत्य दो को निधनं रात्रेर्मुखे भवति प्रज्ञा स्या इति। ये रात्रिं शत्रि यो
र्यायानुपयन्ति यथेजत ज्ञातारः एते तम एव प्रविशन्ति खलु रात्रौ तमःसञ्ज्ञावान् अतो रात्रेः प्रथमे
पर्याये उ को निधन प्रयोगः प्रजास्येगनुछेय पदार्थज्ञानाय भवति। कथमस्य प्रज्ञाति हेतुत्वमित्याश
क्य तल्लोकप्रसिद्धिबलेन समर्थयति। ४। यदा वै पुरुषः स्वमोकमागच्छति सर्वं तर्हि प्रजानाति स
र्वमस्मै दिवा भवतीति। यदा कश्चित्पुरुषः स्वचामध्वानं गत्वा स्वमोकः स्वकीयं सद्म पुनरागच्छ
ति। प्राप्नोति स्वस्थचित्तः सर्वं धनादिकं तर्हि तदा प्रजानाति तदेवोच्यते अस्मै सर्वं दिवा भवति
प्रकाशितं भवती त्यर्थः। एवं संग्रहे रात्रिं प्रथमे पर्याये विधाय पार्थमध्यमे पर्याये विधातुमाह। ५।
ते मध्यमे पर्याय मध्यमेन ते ग्रामो र्ध्वसमेनेन वाचमहश्जतेति। । ते प्रथमे पर्याये ए सर्वरात्रो सन्तु
न्तो अस्तुराम ध्यमे पर्याय मध्यमं तं ग्राम्य यन्‌। तेषां वाच मोर्ध्वसमेनेन साम्ना वाचमवृज्जत अव

यतनः सस्तोमत्वायेति ॥ अङ्क एकाहसाध्यस्य ज्योतिष्टोमस्य माध्यंदिनं सवनं यथा त्रिणिधनायतनं निधन ×४

ऽयनः । उक्तार्थस्य फलमाह ॥ ब्रा ॥ वाचं ज्योतिर्वस्य दत्ते य एवं वेदेति । अत्र त्रिणिधनं विचार्यते ॥ सू ॥ त्रि-
णिधनं भवतीति ॥ ॥ सुहस्तिभिर्निन्द्रमादने जरेश्ववार इति निधनत्रयं । उक्तनिधनत्रयं माध्यंदिनस-
वनसाम्येन प्रशंसति ॥ ब्रा ॥ यथा वाग्निष्टोमा माध्यंदिनं सवनं त्रिणिधनायतनमेवमेषरात्रेर्मध्यमः
पर्यायस्त्रिणिधनात्रयसङ्गादेवनायतनत्रयो येतं माध्यंदिनसवने यो धजये पुनानइन्द्रत्रया-
सीमस्येकं सीदेति स्थितीपल्पायाइति तत्रीयइति हिनिधनत्रयं तत्र प्रदर्शितं । एवमेषरात्रेर्मध्य-
मः पर्यायस्त्रिनिधनायतनः । तत्र प्रथमं त्रिणिधनत्वं सलोमत्वायानुलोम्याय । प्रथसाज्ञां स्तो-
त्रीयास्वनुष्टुभं तदित्यादिकृत्तरयोरनुष्टुप्त्वायमध्यमया दावृत्तिर्यदेवै तथा हित त्वाक र्तव्येति वि-
धिः ॥ ब्रा ॥ मध्यमानि पदानि पुनरादानि भवंति मध्यमस्य पर्यायस्य मध्यमैर्हि पदैः पुनरादायमम- ३५०
ध्यमरात्रात्राणुदंतेति ॥ इदं वाक्यद्वयं प्रथमपर्यायवाक्यद्वयेनैवोक्तप्रायं ॥ प्रथोत्तमं पर्यायमाह ॥
॥ सू ॥ उत्तमे पर्याये मध्ययंततेवीष्टतं श्रुनि धनेन यमरनदेजत पशवो वै षष्ठतमृतइति । षतेययः
रु

350

तीति पशव एव वत्सस्कृत: अत एतन्निधनेनासुराणामयशुवर्जनं युक्तं ॥३॥ पश्वन्नात्त्वस्य स्वद्वेः
य एवं वेदेति । उक्तार्थविदितुः प्रशंसा । इदं २ ह्यग्निस्यत्रमाधुच्छं सं सामोत्तरस्मिन्विधास्यते । नत
स्तोत्रीयास्त्तरयोरनुष्टुप्छायी त्र्यपादा हन्तिं एवं देवैः कृतत्वाकर्तव्यस्तेन स्विधत्ते ॥ ३ ॥ उत्तमानिप
दानि पुनरादीनि नवं त्सकृत्तमस्य पर्यायस्योत्तमैर्हि पदैः पुनरादाय मुक्त मरात्रा त्रा सा णुदतेति । स्पष्टं
॥ अत्रान्निशब्दिरान्निपर्यायेषु होतुः सामान्येवोक्तानि मेत्रावरुणादीनीसामानि उत्तरस्मिन्न
खंडे निर्देशक्रमादेवावगन्तव्यानि । एवं पर्यायमुक्त्वा संधिस्तोत्रस्य विधिमुन्नयति ॥ ॥ तान्संधि
नामिपलायंतेति । तानाग्निश्चोरात्रि नागेभ्यो पगत्त्वा होरात्रयोर्यः संधिः सा रक्तितमा । अत्र तान्संधि
नासंधिस्तोत्रेणाभिपलायेत । अंतर्गीतरणर्थो मं । अभिप्रनुत्सस्य पलायनमकारयेत । अतो यद्गृवि
त्वातिनां संधेरपगमाय संधिसामेदानीं तनैरपि कर्त्तव्यमिति ॥ विधिर्दृव्यः । अथासुराणाम
संर्दवाताया ग्निनमाह ॥ ३ ॥ तानाग्निनेना सं८ हाय्यंत्निति ॥ तास्तवतः पलायितानसुरानाग्निने

नशस्त्रेणास्य हार्य्यसे हर्तुप्रयोगमगमयत्। यस्मादियोनसंगच्छेयुस्तथा कुर्वन्तीत्यर्थः। उक्तार्थवेदि
तुःफलमाह।। ब्रा।। अस्य हार्य्य आत्मानमगमयति य एवं वेदेति तस्य च्छोर्थः।। अरात्रिपर्यायेनग्निष्टोम
३५१ सामसंपादनेनप्र शंसति।। ब्रा।। एषावाअग्निष्टोमस्यसम्मायद्रात्रिरिति।। संमासमितिसाम्यमित्यर्थः
साम्यंदर्शयति।। ब्रा।। द्वादशस्तोत्राण्यग्निष्टोमो द्वादशस्तोत्राणिरात्रिरिति। अष्टौ च चत्वारि ष्ट स्तोत्रा नि
पवमानानि प्रति णि मिलित्वा होत्रा एकादशस्तोत्राण्येकं यज्ञायज्ञीयमिति मिलित्वा द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि रा
त्रिपर्याये अपि संधिव्यतिरेकेण पर्याये होत्रादीनि चत्वारि चत्वारि स्तोत्राणि एवं साम्यं। अत्राप्युक्थ
357 साम्येन संधिं प्रशंसति।। ब्रा।। एषावाउक्थस्य सम्मायद्रात्रिरिति।। अत्र रात्रिशब्देन तदनंतर भावि
संधिस्तोत्रं लक्ष्यते। अनयोः साम्यं दर्शयति।। ब्रा।। त्रीण्युक्थानि त्रिदेवत्यः संधिरिति। उक्थस्तोत्राण्यायु २५१
पि त्रीणि संधिस्तोत्र [illegible] मपि अग्निरुषाअश्विनावितित्रिदेवत्यं एवमुभयत्र त्रित्वात्साम्यं। समत्वसं
पादने उक्थस्याग्निष्टोमसमनंतरभाविनं रात्रिसमनंतरभाविसंधिसामप्रशंसति।। ब्रा।। यथावा
वे॰

352

देवताम्

अह्न उक्थान्येव मेघरात्रेः संधिर्नानारूपाण्यह्न उक्थानि नानारूपाण्येतेन्वचामवीतीति। अह्नो ज्यो
तिष्टोमस्समनंतरभवान्युक्थानि यथा याद्दशाह्दशानि एवं रात्रेः संधिरपि उक्थानां छंदोभेदा
न्नानारूपत्वं संधेस्तु नाना भेदानि। नानारूपाण्येतस्मै। अपकामनाभेदेन संधिस्तोत्रेष्विव द्वारा
दौ प्रति छाकामायवाह॥ ॥ रथंतरं प्रति छाकामस्य संधिं कुर्यादिति। एना वो अग्निं इ माउ वा इ
त्विष्टये प्रेस्कअदर्शीति प्रगाथे पुकर्तव्यमिति स एव रथंतरे गमिसंधिभेदामति छासाधनत्वम
प्येतत्स्तशंसति॥ ॥ स्वर्गो लोको ह्यह स्वर्ग एव लोके प्रतितिष्ठतीति। द्यावापृथिव्योः स्वर्गो द्वितीयः
रथंतरं ह ह तो मध्ये वह द्वियमिति तत्र स्थानीयत्वं पशुकामाय वेकल्पिकसंधिसामानि दर्श
यति॥ ॥ वारवंतीयं वामदेव्यं वा ॥ ॥ वैतेषामेकं पशुकामाय संधिं कुर्यादिति॥ विकल्प
वाचिना वाशब्देनैव विकल्पे सिद्धेपि पुनरेतेषामेकमिति वचनं विस्पष्टार्थं। एतानि प्रशंसति॥
इयं वै रथंतरमस्यामेव प्रतितिष्ठतीति॥ इयं वै पृथिवी खलु स्पष्टमन्यत्॥ ॥ अथ स्वर्गकामायाह॥ ॥ बृहत्स्वर्गकामाय संधिं कुर्यादिति
स्पष्टं॥ ॥ एतत्प्रशंसति॥ ॥ २४

पशवो वा एतानि सामानि पशुष्वेव प्रतितिष्ठन्तीति। एतेषां प्रयोगे पशवो लभ्यन्त इत्येतावदेवाप्याव-
३५२ उच्यते। अत्रार्षेय कल्प्यः। प्रतिष्ठाकामाय यजूंषि रथन्तरसंधिसाम तत्स्वर्गकामस्य बृहत्सं-
352 धिसाम ते वनप्रगाथेषु वारवन्तीयं वा वामदेव्यं वा श्यैतं वैतेषामेकं पशुकामस्य संधिं कुर्यादे-
वं प्रगाथेष्विति। अपोनप्त्रीयस्य संधिसाम्नोऽनुवचनरूपो होतुर्विधत्ते। ८। आश्विनं होतानुशं-
सतीति। आश्विनाख्ये संधिस्तोत्रे संधिस्तोत्रमनु होता शंसेत्। यद्यप्यस्य विधानं बहुब्राह्म-
णेऽवोचित। तथाप्यग्न्यादि द्रव्यमात्ररूपप्रशंसया सम समानदेवत्वेन सोमस्य प्रशंसा भ-
वतीति तदर्थमत्रापि विधानं। उत्तरत्र स्वर्भानुसर्वाः स्वरूपदेवताः शंसति इति वक्ष्यति। अतोऽस्य वैश्वदे-
वत्वं युक्तं। कण्वमाश्विनमुच्यत इति तद्विवक्षुराह। ९। प्रजापतिर्वा एतत्सहस्रमसृजत तद्देवेभ्यः प्रा- ३५२
यच्छत् तस्मिन्नसौ राधयत से सूर्यं काष्ठां कृत्वाजिमधावन्निति। एवं प्रजापतिरेतत्सहस्रं सहस्र-

म

सीवेत्सर मसृजन्तस्सह्नो देवेभ्यः प्रायच्छदिदं स्वाकुरुध्वेति। तस्मिन् शस्त्रेण समराधयन्त्स्विजाग
हल्वा संक्षिसिद्धा नाम भवन्। ते क उपाय इति संचिंत्य सूर्यं काष्ठां अवधिं कृत्वा आजिं धाविम धावन्
गच्छन्। इदानीमाश्विनस्य बंधं दर्शयति। ७॥ तेषामश्विनोवुप्यमवधावरतां तावन्त्व दस्सह नो स्वि
तिं तावक्ष्रूतां किं नोन्ततः स्यादिति यत्कामयेवहि इत्यनुवदस्तावक्ष्र नाम समदेवत्वमिदमुक्ष्मम्युच्छा
ताइति तस्मादाश्विनमुच्यत इति। तेषां देवानाम्मध्ये अश्विनौ प्रथमौ सन्तावधावतामाजिं तौ
प्रथमगामिनावनुगच्छ देवा अनदन् किमितीत वस्त्र नोस्माकमपि सहास्त्विति एवं देवैरुक्तौ
नागमदानेनास्माकं किं फलमिति। देवानुक्तवंतौ किमपेक्षितमिति ते प्रत्युक्ताविदमुक्थमस्म
द्ववत्यमिति सर्वैरुच्यतारुच्यतामिति देवान याचतां यस्मादेवं तस्मादिदं शस्त्रमाश्विनमुच्यते। स
हनोस्त्विसोक्तं शस्त्रसंबंधं दर्शयति। ८॥ सर्वाः खलु देवताः शस्यंत इति। यस्मादेवं प्रार्थितं तस्मादाश्वि
ने शास्त्रे सर्वा देवताः शस्यंते। तथा हि। अग्निरूषा अश्विनौ सूर्य इंद्रो मित्रावरुणौ द्यावापृथिव्यौ नि

तिहहस्पतिरित्येते त्रशस्यंते॥ अथास्य शंसने किंचिन्नियममप्यमाह। उ॥ क्षिप्रं॥ शस्यमाजिमिवह्य
३५२ तेधावं त्स्यास्तूर्यं स्योदेतोः शं॰ सेत्सूर्यं॥ हि काष्ठामकुर्वतेति लोके आजिं धावंतः क्षिप्रमेव धावंति ए
352 तेष्वग्नि ज्ञः आज्जिं धावतीव यस्संसमापयति अतः एतस्तैः क्षिप्रमवि॰उंबेन शंसनीयत चशंसनमा
सूर्यस्योदेतोः सूर्योदयकालपर्यंतं कर्त्तव्यं। शिष्टं स्पष्टं॥ ॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे तांड्य महा
ब्राह्मणे नवमाध्यायस्य प्रथमखंडः॥ ॥१॥ उक्ताः संग्रहेण रात्रिपर्यायाः पूर्वस्मिन् खंडे अत्र तान्ने
व सप्रपंचमाह। यद्ध उग्रे श्लिरसे मगा यम पप्प तास्तुवैतहव्यमिसाग्रदत्ता स्तोत्रीयसामनाग्र
पिविह्निते तथापि मैत्रावरुणादीनां पर्यायसंबंधीनि सामानि विविग्नतानि अत स्तदर्थं पुनर्विहितम न४
पि होतृसामान्न घमानुप्रशंसति। ह्व। यांनमावोग्नि यस्य इति वैतहव्यमन्त्रद्धेत्रं वा एते प्रपंतिये रा ३५३
त्रिमुपयंतीत्यस्तोकानि धनं० रात्रेर्मुखे नव स्तोकसोम्र च्याकायति। वीतहव्ये हेनं निरोधपरिहारा
र्थं दृष्टत्वादस्य वैतहव्यत्वं पूर्वमुक्तं॥ यत्र ऋत्विजो रात्रिं रात्रिपर्यायान् उपयंति। एते ग्नन्त्स्वेत्र मुपग

ताः खलु प्रयोक्तृणामग्निष्टोमवद्दिवैव प्रयुज्यमानत्वात् प्रकृतित्वाच्च हेतेः अतिरात्रे स्कन्तद्विलक्षण
त्वादन्यहेतेश्रमेवं यद्वादेवैः उक्तं यज्ञात्रेरसुरेभ्यो जितत्वादन्यहेतेः त्वं तत्र स्वहेतेव तन्त्राश्रयात्व
वात्। अतो रात्रेर्मुखपर्याये यदेतद् इत्यक्तं तन्निधनं भवति ॥ इति निवासनामतस्याप्रयुक्तैव नरति।
अथ मैत्रावरुणसाम विधत्ते ॥ ८॥ प्रवद्धायमादनमिति गौरीवितमिति। प्रवद्वति स्तोत्रीयात्रय
स्य प्रतीकोपादानं। एवमुत्तरत्र प्रतीकं दृष्टव्यं। तस्मिंसति। ९॥ यत्क्लयद्द्वावाव्यकुर्वतततो यदस्यारिच्य
ततद्गौरीवितमभवदिति। पूर्वं देवाः यद्वृत्तसाम व्यकुर्वन् नेजन अतो विभागात् परः योंशो स्यारि य
च्यत तद्गौरीवितमभवत् एवमतिरिक्ततां संपाद्य रात्रिपर्याये योग्यतामाह ॥ १०॥ अतिरिक्तं गौरी
मेतत् ३ वितमतिरिक्तं स्तोत्रं यज्ञात्रिरति रिक्तं दधातीति। अस्य साम्नोऽतिरिक्तत्वमुक्तं रात्रौ कर्त्तव्यं प्रमी
र्गतेर्मैत्रावरुणस्तोत्र ~~यज्ञात्रिरसतिरिक्तं एवानतिरिक्ते~~ मपि सवनत्रयमतो यत्र्वर्तमानत्वादति
रिक्तं। शिष्टं सुज्ञानं॥ अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः साम विधत्ते। ११॥ वयमुत्वा तदिदर्था इति कालवमिति॥

रिक्तं एवाति ३

एतत्प्रशंसति ।८। एतेन वै कल्वइंद्रस्य सांविद्यमगच्छदिंद्रस्यैवैतेन सांविद्यं गच्छतीति । सांविद्यसमा
नविद्यत्वं सख्यं वा मित्रत्वमिति स्पर्धः । न स्तोत्रीयेइंद्रत्वायं सखाय इति हि स्तूयते अतस्तत्संयोगात्यदिंद्रस्य
३५४ सांविद्यं प्राप्नोति ॥ आभावाकसामस्वविधायप्रशंसति । पुरूत्यं मद्दानेसुतमिति श्रौनकच्छंदः तत्र सामच्छ
न्दः मे वैतेन भवतीति ॥ ॥ ऋतकच्छंदोगा ह ज्रियेण दहशे श्रौनकच्छंदः । अतः छंद्रसामैतत्तत्संयोगेनच्छ
न्दं बलं भवति । अथ पयसाम्यां पर्यायेहोतुःसामविदधाति ॥९॥ अयं त इंद्रसोमइति दैवोदासमिति ।
देवोदासीदिवोदासेनदृष्टं सामैतत्किचनद्वारा प्रशंसति ।१०। अग्निष्टोमेन वै देवा इमं लोकम
३ भ्यजयन्नंतरिक्षमुक्थ्येनातिरात्रेणामुं तेमं लोकं पुनरभ्यकामयंत नत इहेत्यस्मिँल्लोके प्रत्यतिष्ठ
न्यदेतत्सामभवति प्रतिष्ठित्या इति । पूर्वं देवाः अग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रैः क्रमेण भूरादिलोकान्जय ३५४
जित्वा तत एवपुनरिमंलोकमभ्यकामयंत ते कामयित्वा इहेतिनिधनप्रयोगसाम प्रथमेनभूलोक एव
प्रतिष्ठिता भवन् । स्यष्टमन्यत् । होतुरेवचैकल्यमिकंसोत्रमाह ॥ ११ ॥ आर्ध्वन्मपिशर्वरीष्ठुष्ठोहन्ती

355

षि

ति ॥ ॥ अपि शर्व्वराण्यपि गतासु या आसु शर्व्वरीष्विति रात्रेषु पर्याये स्वर्थः । प्रयोगबहुत्वापेक्षया

बहुवचनं तच्चोर्ध्वसद्मनं साम प्रोहति कुर्युः । अत्र प्रतीकांतरस्याश्रवणात् । अयं तद् इडे स्याध्याय वा

स्य स्तोत्रीयाया इति बोद्धव्यः । एतत्सर्वं सति ॥ ९ ॥ असुरा वा एषु लोकेष्वास स्तीदेवा ऊर्ध्वसद्मने

नैभ्यो लोकेभ्यः प्राणुदंतेति स्पष्टोऽर्थः । उक्तार्थवेदनं शंसति ॥ त एवं वेदैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यं प्र

णुदः स्वच्छाय तनेस्त्र मास्त इति । अत्र यावेद आसत इत्यत्रापि एकवचनमविवक्षितं । ये ते स जा५

ते सर्वे सत्रानुष्ठायिनो भवंतीत्यर्थः । अत्र दैवोदासौर्ध्वसद्मयोः साम्नोः प्रयोगविषये निदानका न

स्यव र आह ॥ मध्यमस्य पर्याये होतृषामणी विचारयंति । दैवोदासं वास्यादौर्ध्वसद्मनं वेति विकल्प्यो वा

स्यादपि वा दैवोदासमहीने कुर्यात्सर्वं ध्याये उर्ध्वयज्ञस्थाने ऊर्ध्वसद्मनं सत्रेषूत्तराध्यायमुत्त

राध्याय मुत्तरयज्ञस्थाने धे घ्यास्मिन् सत्रवादरूपो भवत्यौर्ध्वसद्मनमपि सर्व्वरीषु प्रोहतीति ॥

अस्यायमर्थः । मध्यमस्य पर्यायस्य संबंधिनी विहिते होतृषामणी विचारयंति । विचारप्रकार उच्यते । दै

नं त्र१

वोदासे र्वस्या दो द्विसम्भवेतिध्विकल्पो वास्यादिति व्यवस्थया कल्पो विकल्पः। येन यजमानेनुयस्त्वर्वंध्व
तीतदेवावृत्तिर्यापि कर्त्तव्यमिति॥ अथान्यो विकल्पमाहापि वा देवोदासमहीन इति। दवैदिवोदास
त मद्वी यं द्रुतं। सत्रापेक्ष्यायस्त्वर्वैयहस्याने तु अहीने स्यादिति। एतेनोत्तराध्यायमिसा धापिव्याख्याता।
अथायस्मिन्निसादेरयमर्थः। अस्मिन्नौर्द्धसद्मन विषये सत्रवादतूपो भवति। प्रोहितामिति वृद्धव
355 चनेनाभिधीयमेवग्रयवाप्रतीकोपादानमिदं सत्रवादस्तस्य ग्रायतनेसत्रमास्तइस्यमपि
सा५ ग्रयमेत्रावरुणो मविपन्ने॥ २॥ आतन्नई ३उक्तुमैतंमिस्याकूपारमिति। नत्मेसशंसति। ३॥ अकूपा
रांगिरस्यासीत्तस्यायथागोत्राँ स्तगेवैत्वगासी तामेतेन त्रिः साम्नेइ३ः हत्वासूर्य त्ववसमकरो
त्तद्वावसानर्धं कामयत य कामायेतेन साम्नास्तवते सएनं कामः समृद्धत इति। अकूपारानां ३५५
मांगिरस्यासीत्तस्याय धाँत्वगासीत्। सागोधेवडुष्टत्वचाः सतांइमस्तोपीसतुष्टुइ३ः एतामेते
पाव नसाम्नात्रिवारैरधहिंद्राद्भिनातौ वोरस्यि त्वासूर्यत्वचसमकरोत् पाच मंत्रवर्णः। रवेषरपस्य

गो॰ मायास्य कूवया २

356

प

प्रस्थि:

रेवन्तः रेवदुग्रस्य शतक्रतो अपान्नमि स्त्वा कामो सूर्यस्व चमिति। एवमंगतत्वं ग्रहोषाः सर्वतर्हितदा
नीतदेवाकामयते इंदुमिति तद्दर्शयति। यत्कामाः यादृक्कामोपेताः एतत्सामास्तुवीति स कामं एत्स्य
समृध्यते समृद्धो भवति। अथ औशनसं सामं विधाय प्रशंसति॥ ऋ। अभि त्वा वृषभा सुते इत्या
र्षेयं हृत्र साम हृत्र एवैतेन भवतीति॥ । विश्वामित्रस्य पुत्रऋषभः एतस्योत्पादनकाले सहृत्रिय एव
अतस्तेन दृष्टत्वादेतदपि हृत्रसामस्य मन्यत। अथ वाकं वाक साम विधाय प्रशंसति। ऋ। इदं वसो
सुतमंध इति गारमेते नवे गरई इमप्राणाणात्मीत एवास्येते नेन्द्रो भवतीति। स्पष्टोर्थः। अथ तृतीयप
र्याये होतृसाम विधाय प्रशंसति॥ ऋ॥ इदं घ्नन्वोजसेति माधुच्छंदसं प्रजापतेर्वा एषा तनूः यया तया
न्नी प्रयुज्यतेति। मधुच्छंदसा दृष्टमा धुच्छंदसं एमाएतत्साम प्रजापतेः शरीरस्व जु अस्य तच्चे आद्ये दे
अनिरुक्ते अतः प्रजापतेस्तनुत्वेपत एव देवतानीनराभ्रणो देवापानेयान्य गतत्सारा प्रयुज्यते॥ अथ
पैत्रावरुणसाम विधत्ते। ऋ॥ आ त्वेतानि षीदतेति देवातिथिमिति॥ तत्प्रशंसति। देवातिथिः सप्तु

स

त्रौशनायपस्त्ररन्तरण्यउवृत्तृप्यविंदन्ये तेनसा नोपासीदन्ताग्रस्मैगावः पश्वयो भवन्तौदतिष्ठन्नादे
३५६ तत्साम भवति पश्वूनां पुष्ट्या इति ।। पद्वैदुम ।। भिन्ति संजाते देवा तिष्ठिन्तो भ कुषिं पुत्रः ग्रशानेष्टुः सं च
रन्त ।ग्ररण्ये गुर्वारिण्ये कर्कटीफलान्यविंदन्तानि फलानि देवा तिष्ठिः साम्नाउपासीदत ।उपासनो
भूत ।नास्तानि फलानि पश्रयो नानावर्णागावो भूत्वाग्रस्मैउदतिष्ठन्प्रादुरभवन् । तस्मा एतस्य सा
नुपुष्ट्याय भवति ।नचैतदसैगतमितिमंतव्यं ।साम साम कार्यं तथा भवस्येव ।ग्रथवाध्विहितसाम
स्तत्स्वर्धः स्वादविरोधः ।।ग्रथवात्सलगोरौक्ष्णसिसाम विधायप्रशंसति ।। यो योगे यो गेत वस्तारमिति को
मेधं ।रात्रिषाम रात्रेरेव समष्ट्या इति ।। सौमे धेनुमेध साहृष्टं रात्रिषामेति तस्य नाम ।। ग्रथ वा
च्छावाच साम विधत्ते ।। के ।इन्द्रस्तु तेषु सोमेषिति कोसमिति ।एतत्प्रशंसति ।कुत्सस्य वनुशान्केन्द्र
व्यदधयेताश्रसइन्द्रः कुत्समुपावर्ततततः शतेन वा धीभिरांउपोरव भ्रात्त छुशोभ्यवदत्समु च्चस्व प ३५६
रिकुत्सादिहागहि किमुत्वा वानां तद्यो ईउग्रासाता इति ताः सन्ति घ प्राइव स एत कुत्सः सामाप

ध्यन्तेनैनमव वदत्सउपावर्त्ततेति। कुत्सश्च लुशश्चो नावष्टुभौ स्वर्वियज्ञे समकालं एवेन्द्रं व्यह्वयेतां। इन्द्र
गाहूत इन्द्रो तयोर्मध्ये सइन्द्रः तु कुत्सं प्रत्येवोपागच्छत् पुनर्लुशः सत्रगमनशंकमाशत संख्यानि वीध्री
मथी निख्यमभीरुद्रन्तिः ओंड्योरव ध्यात नमिंद्र लुशः आगच्छेवम वादीरहे इंद्र प्रमुच्यस्वात्मानं कुत
सकाशात्तदुच्यते। कुत्सं परिपरीतिपंचमप्रपोनुवादीत् कुत्सः सकाशान्मुक्तस्त्वं इहास्मिन्नयज्ञे आ
ग[illegible]ह्यागच्छ किमुत्सावान्वतत्सद्दशः ओंड्योर्मुघ्योर्वेद्धः सत्रूग्रासातेग्रासीदिग्धतोमहानुभावस्य
तवकुत्स [illegible]वीपनमनुस्वितं अतोमुच्यस्वेस्पर्धः। अस्य स्वर्वाहिश्च हतं हरिखोयादि कोंप्रयोजनं खाद
त्रनयाहितः एवमुक्तः इन्द्रतावाभ्रीः संखिद्यप्राड्वतप्रकर्षेण शाघं लुशमगच्छत् सतुकुत्सः एतस्मा
पापमपतत् तेन साम्ना एतस्मिन्निंद्रमन्ववदत् स्फातवानित्यर्थः। सस्फातः कुत्समुपावर्त्तत। अत एतत्स्तु
वन्निंद्रस्य प्रियतमम् इति स्तुतिः अस्यैवं किं ततत्साह। छायदेतत्साम भवति संइत्वायद्य इति। स्पष्टं।
।। ।। इति सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे नवमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः।।२।। ।।एवमुक्तो ज्यो

तिष्टोमः सर्वप्रकृतिभूतः सप्तच्यवचपिचतुः सप्तस्तः तथापि न वै षोडशी नामयज्ञोऽस्तीत्याद्युक्तेः ततः
षोडश्याग्रहपत्त्वादत्र ग्रालम्भोऽग्निष्टोमादिसंस्थात्रयात्मक एवोक्तः ।। अथावशिष्टेनाध्यायशे
२५७ शेन सोमविषये प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्रादौ सामपुच्छाने प्रायश्चित्तमाह । ऋ । यदि सत्राय दीक्षेर
न्न यसा सुत्तिषे सोममपनम्य विश्वजितातिरात्रेणायजेत सर्ववेदसेन सर्वस्मा एव दीक्षते सर्व
357 माप्नोतीति ।। ।। यदि सत्रायेत्यत्र बहवो यजमानाः सह दीक्षेरन्नितेषु कश्चित्सामपमनुपा मत्स्य५
यो विच्छेदसमापेवकेन विघ्नाध्यादिना निमित्तेन सः सोमं क्रीतं स्वांशमपनम्य विभागं कृत्वा ते
वे न सोमेन विश्वजिताऽतिरात्रसंस्थेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसेन वेद इति धननाम सर्वस्वदक्षिणाके
केन यजेत सत्रादुत्थाने अन्यायं कं चित्क्रमेतु ननु प्रायश्चित्त कथं सर्ववेदसेनातिरात्रः क्रियत इति तत्राह ।। २५७
सर्वस्मा एव सर्वस्मै फलाय सर्वाणि च पापानि सर्वं च स्वं सोमान्नयो कुर्वन्तु सत्राय दीक्षते । अतो य
युक्तमित्यर्थः ।। अनेनातिरात्रेण सर्वं सर्वत्र फलं प्राप्नोति । अत्र सं सर्वस्वदक्षिणा सत्रादद दक्षिणाका
तु

358

दक्षिणकमेवेत्याह ॥ ८ ॥ यामिह दक्षिणां ददाति ताभिरतिप्रमुक्त इति ॥ ॥ यामित्या एव दक्षिणाः ददा
ति विश्वजिति विश्वजिति क्रतौ ताभिः सत्रमतीत्य प्रमुक्तो भवति । एतेनापि सत्रादक्षिणकफलमने
न लब्धमित्युक्तं भवति । अत्र सोममपन्नमिति अरण्ये सोमभक्ष्यानन्तरं उपसत्सु वा सुत्येषु वा
हस्तस्खलितस्य विवरितं स्यात् नदीद्वारा स्खलितस्येति शंकनीयं । एतदुपर्युपर्येव विचार्यमिति लीतं यथा
एव तु विश्वजिन्नदीद्वाराप्युक्ते वृत्तः स्यादिते के सोमापं भागेन ज्ञाना मो क्रीतादिद्वारा सुसोमे
भवतीति । अत्र साम्युक्ते षेदि स्येकवचनमविवक्षितं ॥ अनेकेषां प्रयुक्ते घतामेत स्यात् साम्युक्ता
नस्यानिमित्तत्वात् । एवं साम्युक्तानभाय श्चित्तमुक्तं । रात्रेरपरिभागे रात्रिपर्यायाः कर्त्तव्याः । तदन
त् न्तरं संधिषामततोऽप्यु [illegible] षेदर्वागेव आश्विनशस्त्रं समापनीयं एवं सति प्रमादात् विलंबेन पर्यायाः व्युष्टे
पर्युदून समाप्नुयुरिति शंकेत तस्याप्रायमाह ॥ ९ ॥ यदि पर्याये रक्तमपि व्युष्टे संचदशाभिर्हेत्रि स्तु युः
पंचाभिः रितिरेप्य इति । यदि पर्याये स्त्रिभिः स्तोमैस्स्त्रतमपि व्युच्छेत्प्रभातकालोऽभवेदिति शंके ततदाहो
पंचभि १ म

त्रे होतृपंचदशं त्रिभिः स्तुयुः इतरेभ्यो मैत्रावरुणादिभ्यः त्रि... यं च मित्रैरभिः स्तुयुः होतृषामपंचदश
स्तोमकं कार्यं । इतराणि यं च स्तोमकानि कुर्युरित्यर्थः । अत्राथ स्तोत्रीयद्यपि पर्यायत्रयस्य पर्यायद्वय
स्यैकपर्यायस्य च स्तोत्रीयकाण्डविलोपाज्जाते दृष्टपदं दृष्टगेवशीघ्रप्रयोगप्रकारमुक्तवान् । तथापि
358 रात्रिपर्यायत्रयस्याप्येतत्साधारणमिति मंतव्यं ॥ तथा चोपग्रन्थः पठ्यते । यदि पर्यायैरस्तुत्यामि
मुच्छेदिति सर्वान् पर्याया... नाधिकृत्य भवति । तदर्थसामान्यादप्येकस्मिन् पर्याये भूता केपि द्रष्टव्यो
त्रंत रिति । अथ संधि संधिस्तोत्रमाह ॥ ॥ अग्ने विवस्वदुषस इति संधिना स्तुयुः प्राणा वै त्रिवृत् स्तोमा
नां प्राणाश्च रथंतरं सामनां प्राणाः स्वेवोपयंति प्रजेति ॥ ॥ नव स्तोत्रीयात्मकसंधिस्तोत्रे एकस्तोत्रम
ध्ये स्तुति स्यादिति शंकायां घटयन्नाह दाऽग्ने विवस्वदुषस इति प्रगाथे अग्निदेवत्ये संधिना स्तोत्रेण २४८
त्रिवृत्स्तोमेन स्तुयुः अत्र त्रिवृदिति त्रिक एक एवोच्यते स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमः एव प्राणैः स्त
तु त्रिवृति त्रित्वसंख्यास्ति प्राणा अपि प्राणोपानो व्यान इति त्रिविधाः य ह्यानासिकाच्छिद्रयो मुखे च सं

359 संवत्सरसंमिताभिरेवतदृग्भिराग्निनमाप्नोतीति॥ उक्तसंख्याएवहि संवत्सरस्यरात्रयः ×६

नर

चारनेदेन त्रिरूपाः अतः संख्यासाम्यात् त्रिवृदेव प्राणाः तथासाम्नामप्युक्तेर्थंतर ७ सामप्रतिष्ठा इयं वै र
थंतरमिति श्रुतेः। रथंतरस्य भूरूपत्वात्प्रतिष्ठित्वं अथवा ज्योतिष्टोमस्यांते संयोगप्रतिष्ठानवतीति प्रति
ष्ठात्वं एवं सति यद्रथंतरं संधिसाम त्रिकस्तोत्रे मंभवति। तेन प्राणांश्च प्रतिष्ठां च उभयमपि प्राप्नुवंति। उ
त्रै क्तः संधिस्तोत्रेति कोसौ यथा। अग्निशास्त्रस्य आकूसहस्रात्मकस्य कालविलंबाभावे संख्यां विदधाति॥ ७॥
षट्त्रिंशत्राणि च शतानि होताशंसतीति॥ षष्ठ्युत्तरशतत्रयसंख्याका ऋचो होतानुशंसेत्। तत्संख्या
स्तोत्रि॥ ८। तावत्यः संवत्सरस्य रात्रयः स्युः स्वैवं किं तत इह। उक्तसंख्यया संवत्सरस्तमाना संमिताभिरेवा
स्यसंख्याकाभिर्ऋग्भिः सकलसहस्रसंपाद्यमुख्यमाग्निशास्त्रमाप्नोति। अयमभिप्रायः। संवत्सरो वै प्रजाप
तिरिति श्रुतेः उक्तसंख्यया संवत्सरद्वारा प्राजापत्यात्मेः सएष सर्वमिति तावद्भिरेव ऋक्सहस्रशस्त्रावा
प्तिरिति। एवं विधसंशंकायाः कर्तव्यस्तुत्काइदानीं यथाविहितस्तोत्राणां न्यूनातिरेके प्रायश्चित्तं वक्तुं अस्त
त्यकृत्स्नतानि स्तुतानां स्वरूपं दर्शयति। ९॥ यदर्वाक्स्तुवंति तदस्तुतं यत्संप्रतिस्तावं तिनत्स्तुतं यदति स्तुत

तितस्तुतमिति ॥ ॥ यद्यपि विहितत्रिवृदादिस्तोमादर्वाक् स्तोत्रीयान्यूनत्वेन स्तवंति तदस्तुतमेव ग्रस्त
तप्रायमेव क्रतुवैकल्येनाध्वर्योर्स्यादनाशक्तत्वात्तस्य संप्रतियथा वस्तावेतितत्र यदति स्तवेति विहितसो
३५९ ममतिक्रम्याधिकेन स्तवेतिन स्तुस्तुतेत दत्र सुशब्दो निंदार्थः ॥ अधिकस्य न्यूनवदुष्टत्वात् तेन क्रतु
वैकल्यं न वस्त्येव । अविहितत्वाविशेषात् ॥ अथ विहितन्यूनसंस्तवे प्रायश्चित्तमाह ॥ ८ ॥ यद्यर्वाक् स्तुयु
र्यावतीभिर्न स्तुयुस्तावतीभिर्वीतिष्टुयुर्यो ह्वराभिर्वृति ॥ यदि विहिते स्तुतितः अर्वाक् स्तोत्रीयान्यू
नत्वेन स्तुयुः तदा यावतीभिः स्तोत्रीयाभिः न स्तुयुः ताः परिगणय्योत्तरे स्तोत्रेऽधिकत्वेन तावतीभिरधि
कसंख्याकेन वा विहितस्तोत्रे स्तुयुः वा यह्वाभयो ह्वराभिः स्तुयुः यद्येवं तत्परस्तोत्रे तदेव स्यादेव
स्तु स्वस्तोत्रीयाभ्योऽधिको ह्वरा स्तुयुः ॥ अथातिरिक्ते प्रायश्चित्तमाह ॥ ९ ॥ यद्यतिष्टुयुर्यावतीभिरतिष्टुयुस्ता
वतीभिर्वा न स्तुयुः कनीयो ह्वराभिर्वृति ॥ उक्तवैपरीत्येन व्याख्यातव्यं । पूर्वस्मिन् स्तोत्रे यावत्सोऽधिकोऽउत्त ३५९
रस्मिन्स्तावत्सोन्यूना स्तुरित्येकः कल्प्यः । कनीयो ह्वराभिः स्तुयुरित्यपरः । एवमस्तुतस्तुतिमात्रस्तो

यद्यर्वाक्स्तुयुस्तदा तत्परिहाराय त्रीउंमहावैश्वामित्रं अग्निष्टोमसाम यज्ञायज्ञीयस्य स्थाने कार्यं कथं न्यूनस्य त्रीउंपरिहारस्त आह। तासु
तिसृष्विडासु मध्य एकैडा स्तोत्रीयस्य निधनं भवति। इडाद्वयं तु न्यूनस्तोत्रं समं संपूर्णं करोतीति॥ अथ यातिस्तुतो सामोत्तरं कार्यं वा दर्शमा
ह॥ ७॥ यद्यतिष्टुयुः स्वारमग्निष्टोमसाम कार्यं न्यूनमिव ह्येतस्मान्नोपस्वरस्तोनेव तत्समं क्रियत इति॥ ४२

वै द्वैद्वैकल्प्यावुक्तौ। अथास्तुतावसंकल्प्यमाह॥ ८॥ यद्यर्वाक्स्तुयुः स्वारमग्निष्टोमसाम कार्यं निधनमे
केऽप्युद्देताभ्यामेव तत्समं क्रियत इति। प्रतिसवने यज्ञायज्ञीयस्तोत्रीयास्विव स्वारं दैर्घश्रवसमग्निष्टो
मसाम कार्यं। कथं तेनाधिकस्य समतेति ऊनमिवेत्यादिनोच्यते। यत्स्वरं स्वरान्तनिधने सामाप्ति एतत्साम
अन्यस्मादिडादिनिधनवतः सकाशात् ऊनमिवं ह्येतस्वरव्यतिरेकेण बहिर्निधनाभावात् तस्तेनैव तदा
धिकं समं क्रियते। अत्रार्वाक्स्तवाति छंदोस्त्रयः स्रयः कल्पा उक्ताः। तेषामेवं व्यवस्था। अग्निष्टोमसाम्नः पु
रस्ताच्चेदर्वाक्स्तवोतिछंदो वा स्यात्तत्र त्रीउ स्वरीभ्यामेवाग्निष्टोमसामन्यीत्न्यूनाधिकदोषापगमः। अ
र्ध्वं चेदग्निष्टोमसाम्नोर्वाक्स्तवातिछंदोस्यातां तदा स्तोत्रीयाभिरुत्तरे वा संपाद्यमिति। उक्तन्यूनाधिक्य
कृ प्रायश्चित्तव्यवस्था। आर्षेयकल्पोपदिष्टस्यायोस्य प्रतिपादितासात्रेव दृष्टा॥ ॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे
ताण्ड्यमहाब्राह्मणे नवमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः॥ ॥ अथ पसंस्रवनिमित्तं प्रतिपदादिकं विधास्यन्
प्रसंगाद् अध्वर्युकर्तृकस्य प्रातरनुवाकोपाकरणस्य कालविशेषं विधत्ते। १। यदि सोमौ संसुतौ

ध्याय ४२

स्यातीमहतिरात्रेः प्रातरनुवाकमुपाकुर्यादिति॥ एष क्स्मयोजनयोर्यजमानयोः परस्परं विद्विषाण
योर्व्वा युगपदेकस्मिन्देशे सोमौ सुतौ संसृतौ स्पर्द्धि स्यातां तदा रात्रेर्महति काले महारात्रेः प्रबुध्य
प्रातरनुवाके होत्रानुवक्तव्यः। उपाकुर्यात् प्रातर्यावभ्यो देवेभ्योनुब्रूहीति संप्रैषेणाध्वर्युः प्रारंभ ३६०
येत् प्रकृतो हि वयसोऽग्रवदनात्सर्व्वं प्रातरनुवाकोपाकरणं तदेव संसुतसोमे मध्यमरात्रेः कर्त्तव्य
मित्यर्थः। एवं सति कोलाजसौ दर्शयति॥ पूर्वो वाचं पूर्वो देवताः वृङ्क्त इति॥ ॥ युगपदे
कत्र वह्वृयज्ञेषु प्रवर्त्तमानेषु पौर्वापर्याभावात् गायत्र्यादिच्छन्दसां अग्न्यादीनां देवतानां च कस्मिं
देवसंन्निधानं स्यात् नान्यत्रेति संसवे दोषः। एवं सति मध्यरात्र एव प्रातरनुवाकस्योपक्रमात् पूर्वो
यजमानोऽन्तरात्समभावी सन् वाचं मन्त्ररूपां वृङ्क्ते यजमानान्तरात् वर्जयति। स्वयमेव सर्व्वं परिगृह्णा
तीत्यर्थः। तथा छन्दांसि गायत्र्यादीनि च पूर्वो यजमानान्तरात् वृङ्क्ते वर्जयति। प्रातरनुवाके हि गायत्र्यादी ३६०
नि च उत्तराणि सप्त छन्दांस्यनूच्यते॥ एतस्मादपि यजमानोऽन्तरात्सर्व्वं स्वयमेव परिगृह्णाति। त

361



आ५

तथा नस्मिन्न्यातरन्नुवाके प्रस्मि रूपा ग्निनो चेतिति स्तोदेवताः आग्ने यो ष स्या ग्निनैः स्त्रिभिः कांडैः स्तुत्साः ता

पि द्दृक्कू यजमानांतरा द्दर्जयति। स्वकीयत्वेन परिगृह्णाति। अथो जातुः बहिष्पवमाने कीस्विस्तुतियदं दि

दधानः इंद्रस्याप्ययजमानांतरा द्दर्जनं दर्शयति॥ ७॥ वृषण्वतांप्रति पदं कुर्यादिंद्रो वै वृषप्रातः स

वनादेवैषामिंद्रं वृङ्क्ते इति॥ ॥वृषशब्दोपेताः पवस्वेंदो वृषा सुत इत्यादिको वृषण्वेता वृषशब्दान्त

तुप्विपादसंज्ञायां नलोपे गन्तोनुद्धितिरुद्ग्रतिपद्यते प्रारभ्यते। अनयेति प्रतिपत्तेनां वृषण्वेतां बहि

ष्पवमानस्य प्रति पदं कुर्यात्। इंद्रो वै इंद्र एव हि वृषा वर्षणशीलत्वात् शब्दाभिधेयः। एवमनेन वृषण्वत्या

प्रयोगेण एषामन्येषां यजमानानां प्रातः सवनात् एवेंद्रं वृङ्क्ते वर्जयति। स्वकीये यज्ञ आगमयति। अथप्र

ह्रांतरं दर्शयति॥ ८॥ अथो खल्वाहुः सवनमुखे सवनमुखे कार्य्या वृषण्वत् सवनमुखात्सवनमुखादेवैषामिं

द्रं वृङ्क्ते इति॥ ॥अथो खल्विति प्रह्रांतरपरिग्रहे सवनमुखे सवनमुखे सवनादौ सवनादौ ष्वपि पवमाने

षु एषा वृषण्वती प्रति पत्कार्य्या इति शब्दोत्राध्याहर्तव्यः। इति ब्रह्मवादिन आहुः तेषामयं भावः यदि वृष

त्रि

तावतीं बहिष्पवमान एवास्यां न्नूसिद्ध्यति प्रातःसवन इंद्र परिग्रहः। उत्तरयोः सुसवनयो र्द्विष एव त्यां अप्रयो
गान्त्सवनमुखा सवनमुखादेव ... ऽप्योपि सवनमुखेभ्यः एव एष्यामि इं वर्जयति ।। त्रिष्वपि सवनमुखे
३६१ इंद्रोपारगृहीतोऽन्नवेदिति ।। पूर्वस्मिन्पक्षे दोषः। अस्मिंस्तु पक्षे त्रिष्वपि सवनामुखेष्वेवसाः प्रयोगात् सवनमुखा सव
षु इंद्रः प्रथमतोयष्टव्या तथा प्रवर्त्तनेव क्रतुपरेषु युगपदनुष्ठीयमानेषु यस्मिंस्तु यद्धेस्य वाच्चके द्वेषे न मुखादेव
अ ति [illegible] ति शब्दं शृणोति। तत्रैव गच्छति नान्यत्रेति सर्वासामपि देवतानां परिग्रहं दर्शयं ।। ।। सुसमिद्धे त्रिभ्योपि स
361 होतव्यमग्नि वै सर्वा देवताः सर्वा एव देवताः प्रश्रयन्जुहोतीति। सुसमिद्धे अतिशयेन संदीप्ते होतव्यं वन मुखेभ्यः
ततः किं अग्निं खलु सर्वा देवताः सर्वदेवतात्मकः देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्रावि एव एष्यामि
शन्तस्माहाहुरग्निः सर्वा देवता इतीति स्म संतरान्त्वग्नेः सर्वदेवतात्मकैः संदीप्तस्याग्नेः सम्यक् द इं वर्जयति।
र्शनेन तत्र प्रवर्त्तमानाः सर्वा एवान्या देवताः प्रश्रयन्ह हविं प्रतियोगि त्वेनु साक्षात्कुर्वञ्जुहोति। अथा त्रिष्वपि सव ३६१
स्मिन्नूर्ध्वसीस्कृतसोमे प्रवृत्तहोमान्तरं प्रति सवनं संवेशायेत्यादिभिर्मन्त्रैः क्रमेणोज्ज्वालाहोतव्यमिति नमुख्य

त्वं।

न्विचत्ते। ७ ।।सर्वेशायोपवेशायगायत्र्यैछंदसेभिभूतयेस्वाहा।सीवेशायोपवेशायत्रिष्टुभेछंदसेभिभूतये
स्वाहा।सीवेशायोपवेशायजगत्यैछंदसेभिभूतयेस्वाहेतिजुहोतीति।अत्रचयदुक्तंसूत्रेकारेणसंश्रुतसो
मेवपिकामुज्ञानानुज्ञयान्नीवेशायोपवेशायेतियथासवनंछंदांस्यादिशन्निसाद्धिनातत्राग्नौसं
यी।प्रथमेनमंत्रेणप्रातःसवनेहोमः।द्वितीयेनमाध्यंदिनेन।यानतृतीयसवनेतेषामयमर्थः।सीवेशा
यसंविशतिसम्यगस्मद्गृहंसंविशतीतिसंवेशः।संप्रविश्यच।उपविशतितत्रैवतिष्ठतीतियद्दीतरन्नग
छतीस्यपवेशः।ईदृशायछंदसेगायत्र्यैगायत्र्यात्मिकायअभिभूतयेशत्रूणामभिभवित्रे।यद्वासोमाहर
णसमयेसोमरक्षकानस्थानआजादीनभिभूयद्गिगायत्रीमाहृतवतीतदभिप्रायेणैवविशेषणंतस्मैगाय
त्र्यैछंदसेस्वाहाइदं८हविस्सुजामिएवमुत्तरत्रापियोज्यंत्रिष्टुभेछंदसेजगत्यैछंदसइतिविशेषः।अ
स्मिहोमैःकिमतोभवतितदाह।। ७।। छंदा ७ स्यिवाग्रभिभूतयसोरेवेनानभिभवतीति। ० ।।गायत्र्यादीनी
मानिछंदां८सिखल्वभिभूतयः।पूर्वोक्तप्रकारेणअभिभवितारःसोरेवएनानन्यान्विद्विषाणान्यज

सोम४

मानानभिभवन्ति॥ येष्टं बृहद्रथंतरे स्तुस्तोत्रनिर्वर्तनकार्ये क्यात् आह्वियवव तत्प्रक्रमो विकल्पितेतयो
:सुतहोमेसमुच्चयं विभक्तेऽ॥ ७॥ उभेव बृहद्रथंतरे कार्यं इति॥ ॥ नन्वत्र कार्ये क्यात् समुच्चयासीनवे
३६३ न विकल्प इतिसत्य॥ अत्र तावदुभे बृहद्रथंतरे इति पुनर्विधानात् समुच्चयः प्रतीयते। तत्र कथं
प्रयोगप्रकारइत्या कांक्षायामपच्छिसाद्ध्वर्द्दे हस्वंप्रजापतौसम भवादित्यादिना तस्मात् सर्वस्यागम
शाईसीतेन आहल ते बृहद्रथंतरयोस्सन्निपातेरथंतरं पूर्वं प्रयोक्तव्यं। पश्चाद्बृहदिति व्यवस्थितत्वा
त्त्वमाश्च्यादिन पवमाने पुनानः सोमेति बाहिते पृगाथे रथंतरं कर्तव्यं। पृष्ठस्तोत्रे बृहदिति उभयोः समु
च्चयेन दे तत्साशीति॥ ८॥ यत्र वा इंद्रस्य हरी तद्विं इंद्रस्य वैहरी बृहद्रथंतरे यदुभे बृहद्रथंतरे भवतः पू
र्वएवेंद्रस्यौरभं तद्दैति॥ यत्र यस्मिन्देशे खलु इंद्रस्य हरी रथ्यावश्चौ भवतः तत्रेंद्रस्तिष्ठति। बृहद्रथंतरे ३६२
सामनी इंद्रस्य हरी अतो बृहद्रथंतरे उभेऽपि भवतः इति यत्ते न गम्यो यजमाने भ्यः प्रथमभाविन ए
वैते इंद्रस्य हरी आरभंते ते परिगृह्णतीति यथा॥ अन्य दपि साम द्वयं विधत्ते॥ ९॥ गौरम्यवस्तौ कार्ये इति॥ तुरस्य

हरीअाम

363



वातामकश्चिदृषिः तेन दृष्टे सामनी तौरश्रवसे ते । च यदि इ[illegible]शासोऽग्न आनि च्च स्यो उत्सनेन प्रत्न० सचस्व
८ मासैंदा दृष्टं भक्तं वा ज्योर्षिसिं सख्यायोदार्चजिह्वियं यो धारयापायकयेसुने योरेकर्च्चे योरुह मो[illegible]ीयते । ध्येर
ते चात्र लिंगात् अग्नाने शव पवमाने कार्ये स० सुत सोमे अग्न नयोगानुगुण्यं अग्न्याख्यानप्रदर्शने नाह ॥
तुरश्रवसश्च वै पारावतानां च सोमौ स० सुतावास्तां तत एते तुरश्रवाः सामनी अपश्यत्ताभ्यामस्मादिन्द्रः श
क्मलिनायमुनायाहव्यं निरावहत्यत्तौ रश्रवसे नवतो हव्यमेवैषा वृङ्क्त इति । परवान्नाम कश्चित् संब
ध्विनः पारावताः तेषां दीक्षितानी तुरश्रवसश्च ऋषेः सोमौ स० सुतौ सह [illegible] सुतावास्तीसंसवो जात इत्य
र्थः । ततोनंतरं तुरश्रवा[illegible] ऋषिः एते सामनी अपश्यत् दृष्टवान् दृष्ट्वा च ताभ्यां स्तुतवानिति शेषः । त
तस्तुत्याभ्यामस्मादिन्द्रः अस्मै तुरश्रवसे यमुनायाः संबन्धिय मुनातटे वर्त्तमानं स्तोषी हव्यं हविश्चरु पुरो
डाशादिकं शाक्मलिनास्वकीयेनास्ववायेन आयुधविशेषेण निरावहत् निष्कृष्यापिप्राययत् । पारावतानां
हविरपहृत्य तुर[illegible]श्रवसे दत्तवानिति सर्थः । एवं सति तौरश्रवसे नवत इति । यत्तेनएषो यजमाना

नां विद्विषाणानां हव्यमेव वर्द्धं वर्जयति॥ अथ प्रसंगादध्वर्युकर्तृकमभिषवमपि अन्यदीयज्ञाभिष
वात्पूर्वमेव रितिविधत्ते॥ ५॥ पूर्वो अभिषुणुयुरिति। अद्ध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयश्चत्वारो अध्वर्यवः पूर्वे
३६६ ३६३ 363 अन्यजनीयसोमाभिषवात् प्रथममाध्विनः एतत्सोममभिषुणुयुः किं तत इत्याह॥ ६॥ यावेद पूर्वीः प्र
स्थास्तीति ताः पूर्वास्तीर्थं [illegible] जयति पूर्व एवेन्द्रमारभन्त इति। याः खलु लोके प्रजाः पूर्वोऽभिमन्यातिनः
सत्यः प्रस्तीतिनदीतटाकादिषु स्नानं कुर्वंति। पूर्वास्ता एव तीर्थं तरं स्ववतरं यन्ते नेति अवतरणा
दशस्तीर्थं तज्जयति लभन्ते। पश्चाद्गताविन्यस्य प्रजा न लभंते। एवमत्रापि पूर्व एवाभिषोतारः इन्द्रमा
रभते नान्ये। अथास्मिन्नुसङ्ख्यसुतहोमे होतुः कर्त्तव्यं विधत्ते॥ विहव्यं शंसेदिति॥ विहवो नाम कश्चिदृ
षिः तेन दृष्टं। ममाग्न इत्यादिकं सूक्तं विहव्यं तदीयं। होत्रा वैश्वदेवशस्त्रात्पुरस्तात् शंसनीयं। तदुक्तं नैव ग३ ३६६ ३६३
ताश्वलायनेन ममाग्न इति वैश्वदेवसूक्तस्येति पुरस्तादिति हितत्र वर्तते एतच्छंसनमपि स्वकी
ययज्ञे इन्द्रस्य वर्त्तनकारणमिति तान्याख्यातं प्रदर्शयन्नाह॥ ७॥ जमदग्नेश्च वा ऋषिणा श्वसो मोसव

त

सुतावास्मीतनलतंजमदग्निर्विहव्यमपश्यत्तमिड्उपावर्त्ततयदिह व्य ः होताशंसतीडमे वैषी इ॑डु इ
ति । पुराजमग्ने रन्ये पाम्ट षीणी च सोमो सपूःसु नो सेहाजिषुतावासता ग्रनि नुव नी । तेतो नीतरं जमदग्निरेत
त्स्विहव्यं सूक्तमपश्यन्त जमदग्निं इड उपावर्त्तत । उपागछद्वा । नान्यंद्रसातं इदानींतनो प्येि होतासं
सुनहोमे स्विहव्यंशीसती ति यत्त तेनैडमे वेषांदृ॑ वर्जयति । ग्रपासास्सीसुनसोमस्य पू संस्थानेदेप
वेपदत्वेन दर्शयति ॥७॥ यदीतरो ग्निष्टोमस्यादुक्थ्यः कार्मीयपुक्थ्यातिरात्रोयो वे भ्रयान्य इक्रतुः सं
इडस्यप्रियो भ्रयसेवेषायज्ञक्रतुनेदं शृङ्ग इति । ॥ यदीयतरो यदतयोयजमानांतरेण क्रियमाणः
सोमयागः ग्रग्निष्टोमः स्यात् ग्रग्निष्टोमसाम्नासंस्थितो न वेत् । तत्र दाउक्थ्यः उक्थ्यसंस्थं स्वकीयोय
ज्ञः कार्यः यद्दिपरकीयउक्थ्यसंस्थं स्यात्तदानीमतिरात्रः कार्यः एवमधिकसंस्थाकरणेको लाभः उच्यते
यो हि भ्रयान् बहुतरबहुस्तुतः शस्त्रसाध्योयज्ञक्रतुः स एवं द्रस्यप्रियो इष्टोभवति । ग्रतो भ्रयसा बहुतरेणो
वयज्ञक्रतुना एषामिडवेङ्के तमिमं प संदूषयित्वा स्वामिमतीपक्षमाह ॥८॥ ग्रपोरवल्वाहुर्दुर्श्यर्यि इव वै परः

पन्थाय मे वार्येयज्ञक्रतुमारभेततस्मान्नेयादिति ॥ ७ ॥ अथो खल्वित्यादिपक्षांतरपरिग्रहद्योतनार्थः ॥
३६४ 364 अथो खल्वाहुर्मितिरा ब्रह्मवादिनः आहुः किमिति दुष्प्राप इव वेदयज्ञ अवधारणे मासुमशक्य एव हि परोदी
र्घः पंथा महापथे न हि गच्छन् चिरकालात्फलं प्राप्नोति अल्पेन तु सद्यः प्राप्नोति । अतः परं पंथा उन्न
रोत्तरः संस्था सकोयज्ञमार्गे दुष्प्राप इव सत्त्वं भवति । यस्मादेवं तस्मादग्र आदौ संकल्पसमये यमे
व यज्ञक्रतुमारभेत तस्मान्नेयादिति । आपहोतुरुक्तं द्वयं शंसेद्विधत्ते ॥ ८ ॥ सजनीयं शस्यमगस्त्यस्य
स्य कयाशुभीयं शस्यमिति ॥ सजनास इंद्र इति शब्दयुक्तो यो जातं नेति सूक्तं सजनीयं तल्लिंगं केवल्यश ए
वि४ स्त्रे निर्धुतस्य मरुत्वस्य पुरस्तात् शंसनीयं । तथा कयाशुभा सवयस इति सूक्तमगस्त्येन दृष्टत्वादगस्त्य
स्य कयाशुभीयं तन्मरुत्वतीये शस्त्रे शंसनीयं । तथा च सूत्रकृता ऽभ्यस्यमाने नोक्तं । कयाशुभेतिच
मरुत्वतीये पुरस्तात् सूक्तस्य संसेद्यो जात एवेति निष्केवल्य इति । तदेतदुभयं शंसति ॥ ९ ॥ अस्याग्र ३६४
मुष्या ~~[illegible]~~ यस्यौ मिथुनादहो रात्राभिर्जनीति ॥ शस्यमानयोः सूक्तयोः द्वि

अ॰ १ द्यामेवे ना॰ २ प्र २

संस्थापयोगात् अस्याः पृथिव्यामग्न्युपस्थ्यादि वञ्चद्यामीलोकाभ्यामेव एनान् हैरण्यजमानान्निर्जयति । निर्म
कालं करोति व्ययोजयतीति । यावर्तत प्राग्व्येति वर्त्तमानः कालः स्व इति भविष्यत्कालः उभयस्मादपि का
लात् । एतान्निर्जयति । यद्वा उभे बृहद्रथंतरे कार्ये इति विधिः पूर्वमुक्तः तच्छेषः तस्यायं अर्थवादो यो ऽयः
द् तथैव हि तैत्तिरीयके समाम्नातं । उभे बृहद्रथंतरे भवत इयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेवैनमन्तरेत्यद्य
वाव रथंतरं श्वो बृहदद्याश्वादेवैनमन्तरेति भूतं वाव रथंतरं भविष्यद्बृहद् । भूताच्चैवैनं भविष्यतश्चान्तं
तरेतीति ॥ इति नवमाध्याये चतुर्थखण्डः ॥ ४ ॥ उक्तौ सद्यःसुत सोमे प्रायश्चित्ते । अथ सोमापहरणे प्राय
श्चित्तमुच्यते । ७ । यदि सोममक्रीतमपहरेयुरन्यः क्रेतव्य इति ॥ ॥ दीक्षांते सोमः क्रीयते । यदि ततः पूर्व
मक्रीतं सोमं अपहरेयुरन्यो शक्यदस्तदानीं । यद्वा विशाता सर्वे व्यापद इति सामान्येन चितं सर्वप्रायश्चित्तं हि
कृत्वान्यः सोमः क्रेतव्यः गवादिद्रव्य केण समीनक क्रयेण प्राप्तव्यः । अपक्रयोत्तरकालं सोमोप यद्यार
हृतस्यात्तत्राह ॥ ८ ॥ यदि क्रीतं सोमन्योऽपहरेयुः स्यात् सम्भाहृत्यः सोमविक्रयिण तु किंचिद्दद्यादिति ॥ ।

स्न भिषुणुयुः यदि न पूतीकानपि न विंदेयुः तदानीमर्जुनानि शणानि आनिष्टणानि गृह्य आहृत्याभिषुणुयुः ॥ यत्पूतीका ५
यदि क्रीतं क्रयणार्थं सोमम् अपहरेयुः तदा यो ऽन्यः सोमः आर्जीकशर्यणान्तिके स्यात् स आहृत्याभिषोतव्यः ।
३६५ पुनः क्रयो न भवति । यः सोममाहृत्य क्रीणाति तस्मै सोमविक्रयिणे यत्किंचिद्दल्पं धनं दद्यात् । नश
स्यायं गवादिकं क्रयणाद्ध्यीदेयमित्यर्थः । अथ सोमप्रतिनिधीनाह ॥ ८ ॥ यदि सोमं न विंदेयुः पूती
कानभिषुणुयुर्यदि न पूतीकानर्जुनानि ॥ सोमं शर्स्त्रोफान दूर्णी यदि न विंदेयुर्नलमेरन्वा । तदा
नीं पूतीकान् स्यात् तत्तो विशेषात् पूतीकसंज्ञकानि सोमप्रभवत्वेन सोमकार्ये शक्तिग्राख्यानं प्रदर्शयन्ना
अनु ह ॥ ९ ॥ गायत्र्या सोममाहरन्त्यस्या विस्तृज्य सोमरक्षिः पर्णमच्छिनत्तस्य यो ऽंशुः परापतत् स पूतीको ऽभ
वत् तस्मिन्देवा ऊतिमविंदन् पूतीको वा एष यत्पूतीकानभिषुणुस्तर्तिमेवास्मै विंदतीति । यस्य पूतीकस्य एवं ४
ऊतिं तत्पिमेव विंदति लनैते देवा इति शेषः । अथास्मिन्पूतीकाभिषवपक्षे गव्यादिसाहित्यं विधत्ते ॥ १० ॥
प्रतिधुक् प्रातः पूतीकास्य श्रृतं च मध्यंदिने पूतीकास्य दधि चापराह्णे पूतीकास्येति । प्रातःसवने प्र ३६५
तिधुक् सद्योदुग्धं पयस्तत् अभिषुताः पूतीकास्तत्सह सोमकार्यं कुर्वंति । तथा मध्यंदिने सवने शृ

365

तीपवकद्वीरं च हरतीकाश्च सह सोमकार्यशक्ताः ॥ अपराह्णे तृतीयसवने दधि च हरतीकाश्च सह सोमकार्यं
ति कर्तुं शक्नुवंति ॥ प्रघुगोदेः हरतीकानी च सह स्वसोमप्रतिनिधित्वमुपपादयति ॥ ७ ॥ सोमपीथो वा एतस्मा
द्यज्ञादपक्रामती स्वाङ्गर्यस्य सोममपहरंतीति स ऊषधीश्च पशूंश्च प्रविशति तमोषधिभ्यश्च पशुभ्यश्चाव
प्यो ४ रुंधे इति ॥ ७ ॥ ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् प्रतिधुगादिविशिष्टहरतीकाभिः वनेयजमानो वरुंधे प्राप्नोति ।
अथ यस्सर्वे मुक्ते हरतीकाश्चावेप्सुनानि तृणानि गमिष्यो तत्वानीति ॥ तेषामपि सोमसंबंधं दर्शयन् सोम
कार्यद्दमतामाह ॥ ७ ॥ इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य यो नस्तः सोमः समभवत् पावत्तानि बभ्रुतूलान्यर्जुनानि यो वपा
य उदस्विन्नायास्तानि लोहिततूलानि यानि बभ्रुतूलान्यर्जुनानि तान्यभिषुणुयादेतद्वै ब्रह्मणोत्यपीसाक्षादे
सोम ८ देवममभिषुणोतीति ॥ पुरा खलु वृत्रमावरहकृत सोमपानमसुरमिंद्रो हतवान् तस्य नस्तो नासिकाप्रदेशा
त् यः सौमः पावनत्र वहिमावर्तत मसोपरस्तो मततानानीति विंचेयापि दयानपुंसकलिंगवदवचनं च ॥ ॥
वपायय उदस्विन्नायास्तानि लोहिततूलानि यानि वभ्रुतूलान्यर्जुनानि ॥ ९ ॥ सस्मोवमंवर्णमंजरीयुक्तानिग्र

म: स २

र्जुनानि श्यामलानि तत्राणि गृह्णत। यश्चैव बभ्रवः अश्विनाः। सोमः समचावत्। तानि लोहितवर्णान्
जान्यभवत् उत्तयेषां मध्येयानि वभुण्णि जान्यजनातितानि पूतीकाभिषुणुयात् एतदेव हिसाक्षाद्
३६६ 366 प्रत्यक्षं यद्भ्रवर्णं चैएवं सतिसाक्षात्स्वरूपमेव सोममभिषुणोति॥ अभिषुतवान्भवति॥ तस्मिन्न
पहृतसोमप्रयोगे सामानि विचिन्त्य प्रासङ्गिकं सिनः षष्ठ्योत्र निवर्त्तकमेकं समाधत्ते॥ ८॥ आयं
तीयेन स्तसामकार्य्यं सदेवेनं करोतीति॥ आयंतइवसूर्यमित्यस्यामुत्पन्नं सामआयंतीयं तद्वत्सा
मकर्त्तव्यं। कृतेन च तेन एनं यज्ञं स देवं प्रशस्तमेव करोति। अथा न्यत्साम आयंतीयं वि धत्ते॥ ९॥
यज्ञायज्ञीयमनुष्टुभि प्रोहेद्वाचैवैनं समर्द्धयति वाग्वैयज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमस्सामकार्यमिष्टं यस्य वीर्यस्य
परिगृहीत्या इति। आर्भवपवमानपुरोजितीवो अंधस इति मोयमानुष्टुभं तत्र चतस्मिन्ननुष्टुभि आनु
ष्टुभेत्वचेयज्ञायज्ञीयं साम प्रोहेत्। यद्यपि वेयज्ञायज्ञीयं यज्ञायज्ञावो अग्नय इत्यत्रैवाम्नातं तथा ३६६
पि अनुष्टुभि ऊहेन कर्त्तव्यमित्यर्थः। तस्य हि यज्ञा यज्ञीयस्य वागिति निधनं भवति। तया सर्वं यज्ञं वाचै
नै॰

367

वसमर्द्धयति समृद्धं करोति। अस्य च नत्वावाश्वं तन्निरुक्तस्याप्युक्तं सामवारवंतीयं तदग्निष्टोमसामत्वेन
यज्ञायज्ञाव इति प्रगाथे कार्यं तस्य च साम्नो वारणहेतुत्वादपि वारवंतीयमिति संज्ञा एवं सति सामइंद्रि
यस्य बलस्य वीर्यस्य च परिग्रहीस्से स्वीकरणीयं भवति। अथ दक्षिणां विधत्ते। ॥ पंचदक्षिणा देया इ
ति। यज्ञस्यावान्याङ्क्त्राणि सवनानि दक्षिणाशब्देन गौरुच्यते। पंच गावो दक्षिणात्वेन ऋत्विग्भ्यो देया
इति। तदेतत्संसरीसति। ॥ पाङ्क्तो यज्ञो यावान्यज्ञस्तमेवारभत इति। यज्ञस्यावान्पाङ्क्त्राणि सवनानि अव
भृथोनुबन्ध्यावेति। यद्धाप्यानाः करंभः परिवापः पुरोडाशः पयस्येति। पंच सवनीयहवींषि तद्भक्त्या
स्याप्युक्तं दक्षिणापि पंचसंख्यावती अतो यावान्यसरिमाणको यज्ञस्तेन सरिमाणकमेव यज्ञमारभते॥ अने
सौ २ न पंचदक्षिणाविधानेन कल्पावसरे कृप्तानी दक्षिणानां बाधकं भवति। अथ एतं सोमयागं समाप्य
प्रायश्चित्तार्थं पुनः सोमं सांगमनुष्ठेयमिति विधत्ते। अवभृथादुदेत्य पुनर्दीक्षेतेति। अवभृथात् अवभृ
थं कृत्वा तदनंतरं उदेत्य उदयसानीयायाः कृत्वसानीयां तत्कृत्वापुनस्त्वा एवं कृत्वा वेदीक्षेत दाक्षणीयाया
स्त
तत्रतद्ध्याद्युद्धास्यंस्यादि २

।७।। यदि कलशो दीर्येत वषट्कारनिधनं ब्रह्मसाम कुर्यादिति। अत्र कलशशब्देन नामैकदेशेन द्रोणकलशोऽभिधीयते ४
द्वसानीयोत्सर्वकृत्स्नयौ। तत्र तस्मिन्यज्ञे दक्षिणाद्रव्यं दद्यात्। पूर्वस्मिन्प्रयोगे यद्दक्षिणाद्रव्यं दास्यत
३६७ स्याद्भवेत्। पूर्वस्मिन्यज्ञे या सप्तैकविंशत्यादिका दक्षिणा सैकाद्यैता। तामस्मिन्द्वितीये प्रयोगे दद्यादि
त्यर्थः।। ।।इति सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे नवमाध्यायस्य पंचमः खंडः।। ।।अथ द्रोणकल
367 शस्य भेदने प्रायश्चित्तं विधत्ते। यथा भामसे तो भीमः सद्यनामाध्नामेति। स यदि दीर्येतापि द्येत तदानी
मपि स्यात् पूर्वं पीतयद्रसस्य सुत्यनी वषट्कारणिधनं ब्रह्मसाम भवति वषट्कृतएवास्य सोमो भवतीति
न यस्य यजमानस्य कलशो दीर्यते भिद्यते एतस्य सोमः अवषट्कृतो वषट्काररहित एव परासिच्यते भूमौ
प्रस्कंद्यते।। कलशो दीर्णे तत्रस्थः सोमः सर्वो भूमावेव स्रवति तदानीं च वषट्कारो न प्रयुज्यत इत्यवष ३६७
ट्कृतत्वं तथा सति वषट्कारणिधनं ब्रह्मसाम भवतीति यत्तेन ग्रस्य यजमानस्य स्कन्नः सोमो वष
ट्कृतो वषट्कारेण चोदितो योरेप्रस्थितः एव भवति। अथास्य साम्नः प्राधान्यं भणता ऋचो विधत्ते।।७।।
५× रुद्री वक्ष्यमाणं स्वच्छन्दं ब्रह्मसामत्वेन कुर्यात् किमतो भवति तदाह।।७।। वषट्कृतो वा एतस्य सोमः परासिच्यते यस्य कलशो
अ१ दीर्यते यद्वषट्कारणिधनं ब्रह्मसाम भवति
५ १

विधुदद्राणां समनेयवहूनामिसेतास्तुकार्यमिति॥ ॥एतदाधारस्त्वृचो ऽत्र न कर्त्तव्यमित्यर्थः। कलशवि
दारणे ऽप्येषैव प्रयोगा हि इत्याह॥ ७॥ एषा हि बहूनां समने दीर्यते यः कलश इति। यत्र यः कलशो
ऽग्निकलश एषस्तु वहूनामं संसमर्पकानां समने संगमने दीर्यते भिद्यते। तस्माद्द्र
णां समने बहूनामिति ऽर्थप्रतिपादकेन शब्देन योगात्। एताः ऋचः दीर्णकलशे प्रयोगा हि इ
त्यर्थः। तमिमं पक्षं दूषयति। ८। तदाहुर्नवा गर्भसंस्तिरिंस्तु धात्वावा एषआर्त्तिमनुवदति यः कलशे दी
र्णे दद्राणवतीषु करोतीति॥ ॥तत्तत्र विषये ब्रह्मवादिनः आहुः। कथमिति तदुच्यते। न खल्वार्त्तौ हि
संस्था मार्त्तेनैव वचनेन अनुवेदितव्या। एवं सति मध्ये ऽत्र कलशे दीर्णे द्राणवतीर्विदीरणप्रतिपा दु
कद्राणशब्दवतीषु वद्धारणे चनं करोति। एषः आर्त्तिं प्रतिपादकयैव वाचा आर्त्तिं कलशवि
दारणरूपामनुवदति अत एतन्नयुक्तमिति किं तर्हि कलशे दीर्णे कर्त्तव्यं तदाह। ९। आप्यं तायमेवका
र्यमिति। आप्यं तायमेव ब्रह्मसामन्त्वे न कर्त्तव्यं न वषट्कारणीयं चनं अस्य च सामः पर्वोक्तदोषनिवर्त्तकत्वे

सः प्रजापतिः ५
ऽदुग्ध इव वा एष रिरिचानो यस्य कलशो दीर्यते यद्वायंतीयं ब्रह्मसाम भवति पुनरेवात्मानं समश्रीणाति प्रजया पशुभिरिंद्रियेण २

सामर्थ्यं दर्शयति ॥ ३ ॥ प्रजापतिः प्रजा असृजत स दुग्धो रिरिचानोऽमन्यत स एतद्वायंतीयमपश्यत्तेना
३६६ त्मानं समश्रीणात्प्रजया पशुभिरिंद्रियेणेति ॥ ॥ पुरा सर्वकारणभूतः प्रजापतिः सर्वाः प्रजा असृजत
स्वात्मनि सूक्ष्मरूपेणावस्थितानि सर्वाणि कार्यजातानि स्थूलरूपेण बहिः सृष्टवानित्यर्थः । अंतर्
गतस्य कार्यवर्गस्याविर्भावात् स प्रजापतिर्दुग्धो रिरिचानोऽमन्यत यथा दुग्धा गौः अंतरवस्थितप
368 यसो विसर्जनाद्रिक्ता भवति तथा प्रजापतिरपि सर्वस्य सृष्ट्या आत्मानं रिक्तमन्यत्सोऽसौ सर्वरिक्ततापः ३७५
रिहाराय एतद्वायंतीयमपश्यत्तेन च दृष्टेन साम्ना साधनेन प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया पशुभिर्ग
वाश्वादिभिरिंद्रियेण चक्षुरादिना वीर्येण वा चात्मानं समश्रीणात् समयोजयत् अत एव अयं साध
नत्वादस्य वायंतीयमिति संज्ञा तथा सति यस्य कलशो दीर्यते एष दुग्ध इव रिरिचानो रिक्तो भवति । या
गस्यापि कलशस्य भेदेन फलप्राप्त्यभावात् । आर्जितस्य धनस्य च अपहारात् वायंतीयं यस्य यज्ञे ब्रह्मसाम ३६६
भवति तेन एष आत्मानं प्रजादिभिः फलैः पुनरेव समश्रीणाति संयोजयति ॥ अस्मिन्पक्षे वषट्कारणि

369

नि

चनस्यास्य युक्तत्वात् भिन्नात् कलशात् स्रुतः सोमोऽपवषट्कृतः स्यात्तत्राह । ७ ॥ यदि आग्रायणीयं ब्रह्मसा
म स्यादुद्धैष्णवा अनुष्टुप्सु वषट्कारं निधनं कुर्यादिति । यदि आग्रायणीयं ब्रह्मसाम भवेत् तत्तदा वैष्णवी त्रुवि
ष्णुसंबंधिनी अनुष्टुप् छंदस्का स्वत्सुप वस्ववाजसातय इत्यादिकासु वषट्कारं निधनं कुर्यात् । उत्तर
ब्रह्मि वैष्णव्योऽनुष्टुभो न भवंतीति । पवस्ववाजसातय इत्यादीनां विधिर्दृश्यते । अतोऽत्रापि वैष्णव्योऽनुष्टुभः सा
एवेत्यवसीयते । अत्र यदि आग्रायणीयं ब्रह्मसाम स्यादिति शब्दं प्रयुंजानः एष पक्षो विकल्पिक इति सू
चयति । अतोऽनयोः पक्षयोरन्यतरः कर्त्तव्य इत्यर्थः । वैष्णवी अनुष्टुप्सु तस्य साम्नः करणे प्रशंसति । ८ ॥ य
द्वै यज्ञस्य स्रवति वाचं प्रति स्रवति वा अनुष्टुभ्यही विष्णुर्वाचैव यज्ञस्य छिद्रमपिदधातीति । यज्ञस्य संबंधि
यदंगं स्रवति गलति अनुष्टुवेव सा वाक् अनुष्टुप् च वै सप्तदशस्तोमस्य भवतामित्यादिना सर्व्वेषां गायत्र्यादी
नां छंदसां अनुष्टुभः सकाशात्स्सृष्टेः वक्ष्यमाणत्वादनुष्टुभो वाक्त्वं विष्णुश्च यज्ञ एव भवति अनुष्टुभो विष्णो
श्चास्मिंस्तच्चे दर्शनात् यज्ञस्य छिद्रं द्रोणकलशविदारणात्मकं सुषिरं वाचैवापिदधाति आच्छादयति ॥

वाचमुद्धिपस्रवति

वषट्कारस्याभिघनेन च मन्त्रमेोप्रस्कन्नः सोप्येव प्रदूतो भवतीत्यभिप्रायः। सामान्तरं विचक्ष्यते॥७॥ यद्वै यज्ञ
स्यस्रवत्यतः स्रवति वारवंतीयमग्निष्टोमसाम कार्यं यज्ञस्यैव छिद्रं वारयत इति॥ यत्र खलु यज्ञसं
३६९ धिस्रवति गतों ते वारवंतीयं वारणसाधनमेतत्संज्ञं साम अग्निष्टोमसाम तया कार्यं तेन यज्ञस्यैव छि
द्रं वारयते निवर्त्तयतेति॥ वर्त्तयति सम्मीकरोति॥ यदवारयन्त तद्वारवंतीयस्य वारवंतीयत्वमिति हि
369 तन्निर्वचनं द्रष्टं॥ ॥इति सामवेदार्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणे नवमाध्यायस्य षष्ठः खंडः॥६॥ अथ सोमा
तिरेकप्रायश्चित्तमुच्यते। अथ प्रथमं प्रातःसवने स्तु[illegible]तं ते च च स्वार्थ्याज्यस्तोत्राणि तत्र प्रतिस्तोत्रं सो
मग्रहणीश्चमसा होतव्या। तत्रां स्येच चमसगणेभ्यो द्रोणकलशात् अवनीयच्यत अस्तु वि घमानः सकल[illegible]ः सो
मरसस्यासेचनीयः। तत्र यदि ग्रं सस्य चमसगणस्य होमात्प्राक् यदि सोमातिरिक्तो दृश्येत तर्हि चमसे
ष्वेव पुनरानीय होतव्यं। यद्यं स्य चमसगणस्य होमादूर्ध्वं दृश्येत। तद्दिदं प्रायश्चित्तमप्यमर्थः। प्रातःस ३६९
वनात्प्रातःसवनसमाप्तेः ऊर्ध्वं यदि सोमोतिरिच्येत अतिरिक्तोधिको दृश्येत तदाध्वर्यवस्तःसोमं हो
५ ऽनेदर्शयति॥७॥ यदि प्रातःसवनात्सोमोतिरिच्येतास्ति सोमोऽयं स्तुत इति गायत्रेण साम्नापुरिति॥ प्रातःसव ५

मरुत्वतीषु ९

370

ता२ गा२

त्वमसमुस्वेषु चमसेष्वानीय स्तोत्रमुपाकुर्वंति । तदोङ्कारः । अस्ति सोमो अयं सुत इति मरुत्वतीषु
मरुद्वत्सु गायत्रीषु तृचः गायत्रे गात सवितुर्वरेण्यमित्यस्यामुत्पन्नेन यत्र सा प्रास्तूयुः स्तुवीरन् । अस्या
स्याम् ऋचि मरुत्वत्सु गायत्रेषु च अतिरिक्तः सोमानुगच्छतीति सोऽतिः ॥ ७ ॥ माध्यंदिने वा एष सवनान्निकामयमानो
ऽतिरिच्यते यः प्रातःसवनादतिरिच्यते तस्मान्मरुत्वतीषु स्तुवंति मरुत्वद्धि माध्यंदिनं सवनं तस्माद्गाय
त्रीषु गायत्रं हि प्रातःसवनमिति । यः सोमः प्रातःसवनादतिरिच्यतेऽतिरिक्तो भवति । एष सोमो माध्य
ंदिनं सवनं निकामयमानो निहरामनिलन्त्यन्न तिरिच्यते । यस्मादेवं तस्मान्मरुत्वतीषु मरुद्वत्सु स्तो (स)
स्तुवंति । कथमेतावता माध्यंदिनसवनप्राप्तिः तत्रोच्यते मरुत्वतीयं मरुद्भिर्युक्तं हि माध्यंदिनं सवनं त
त्र मरुत्वतीयग्रहस्य मरुत्वतीयग्रहस्य च शस्त्रस्य च विद्यमानत्वात् अतो मरुत्वतीषु स्तवनेनातिरि
क्तस्य सोमस्य माध्यंदिनसवनप्राप्तिः । यस्मादेष सोमः प्रातःसवनसंबद्धः तस्मा[illegible]देवं गायत्रीषु स्तु
वंति । गायत्रे गायत्रीछंदः स्तं हि प्रातःसवने अस्य चातिरिक्तस्तोत्रस्य सोमस्य कॢप्तिमाह ॥ ८ ॥ यस्मात्स्तो

३८० 370
मादतिरिच्येत सप्तवस्तोमः कार्यः सलोमत्वायेति ॥ यस्मात्प्रातःसवनस्योतिमात्[illegible]तिरहस्तोमातत्त्रि
वृत्स्यैवदशादेरातिरिच्यते। सोमो[illegible]तिरिक्तो भवेत्। तन्निमित्तकस्य स्तोत्रस्य संख्यांतिमस्तोत्रतः स्तोमः का
र्यः तस्यैव करणे सलोमत्वाय सा[illegible]रूप्यायभवति। अप प्रसंगाद्धोतुरनुशंसनविशेषं विधत्ते॥ ऐंद्रा
वैष्णवं होतानुशंसतीति॥ इंद्रश्च विष्णुश्चैंद्राविष्णू तद्देवताकं शस्त्रं होतानुशंसेत्‌। ऐंद्राग्निवैश्ववी
मित्रवरुणानुशंसनं कार्यमित्यर्थः। तथा चोक्तं सूत्रकृता ऽच्छावाकायनेन प्रातःसवनेऽस्ति सोमोऽस्य सुतो
जोहूयते मरुतामिति स्तोत्रीयानुरूपो मरुत्वं इंद्रोयंज सातो देवान्प्रवेतु न इंद्रैंद्राग्नि वैश्ववीमित्र
स्तोमसतिशस्येति। उक्तमनुनयदेवत्यत्वं प्रशंसति। वीर्यं वा इंद्रो यज्ञो विष्णुर्वीर्य एव यज्ञे प्रतितिष्ठती
ति। वीर्यं वै[illegible]सोति। ऽनुनय दैवत्यत्वं प्रशंसति। वीर्यरूप एवेंद्रः प्रजापतेः स
काशाद्वीर्यवतो वाहोरिंद्रस्योत्पन्नत्वात्‌ विष्णुश्च यज्ञ एव मुभयदेवतानुशंसनेन वीर्यकार्येमुक्त एव य
ज्ञे यजमानः प्रतितिष्ठतीति॥ अथ माध्यंदिने सोमातिरेके प्रायश्चितं विधत्ते। पदिमा ऽच्छंदना ३८०

371

रम

सवनादतिरिच्येत व[?]हा॰ग्नसि स्वर्ये स्यादित्यवतीषु गौरीविते नं स्तुयुरिति ।। यदि माध्यंदि
सवनर समाप्तेरूर्ध्वं सोमोतिरिच्येत तमाध्यंदिनस्य गौर्यं च मसगलेक्तुते सोमोछ्विकोद्दस्येतच्चेदहदाति सो त्तर
मं ग्रच्यैर्विश्वमसेषूत्नीय सोत्रमुपाकुर्वंति। तत्रोद्गातारः बृहदेनमहा॰ग्नसि स्वर्ये स्यादित्यवतीषु ग्ना
दित्यशब्दयुक्तासु ऋक्षु गौरीवितेन गौरीविति ना ऋषिणा दृष्टं अभिप्रगोपतिं गिरेत्यस्यामुत्पन्नं साम
गौरीवीतं तेन साम्ना स्तुयुः तत्साम एतासु ऋक्षु हेन कर्तव्यमित्यर्थः। अस्यातिरिक्तसोमस्य सवनद्वयांतरा
४५ लवर्तित्वेनउत्तरूपस्य ग्नादित्यवतीषु बृहतीषु स्तूयमानं गौरीवितं ग्रउगुलोमित्याह।। ४।। तृतीयस
वने वा एष निकामयमानो ऽतिरिच्यते यो माध्यंदिनात्सवनादतिरिच्यते तस्मादादित्यवतीषु स्तु
वीत्यादि सं॰हि तृतीयसवनं तस्माद्बृहतीषु वा ऽहति ॰ हि माध्यंदिन॰ सवनमिति ।। ।। यो माध्यंदिना
त्सवनात्सोमोतिरिच्यते एष तृतीयसवनमेव निकामयमानोनितरामतिक्रान्तातिरिच्यते। यस्मादेवं तस्मा
दादित्यवतीषु बृहत्यादित्यमहा॰ असीति ग्ना दित्यशब्दयुक्तासु बृहत्सु महा॰ ग्न सि स्यादित्यवतीषु स्तुवीति ग्ना

दित्यदेवत्यं हि तृतीयसवनं आदित्यग्रहेण हि तृतीयसवनं आरभ्यते। यस्मादेवमाध्यंदिनात्सवना
दतिरिक्तः तस्मादु तस्माद्देवबृहतीषु स्तुवीति माध्यंदिनं सवनं बार्हतं हि पुनानः सोम धारयाग्न
३७१ 371 मित्यादिरेवत्यादीनां बृहतीनां तत्र विनियुज्यमानत्वात् प्रातःसवनं ह्यस्य सोमस्य हृषिं होतुरनुशंस
नं च सार्थवादं विधत्ते। ८॥ यस्मात्सोमादतिरिच्येत स एव सोमः कार्यः स तोमत्वाये ऐन्द्रावैष्ण
वं होतानुशंसति वीर्यं वा इन्द्रो यज्ञो विष्णुर्वीर्य एव यज्ञे प्रतितिष्ठतीति। ९॥ पूर्ववद्व्याख्ये
यं। एतावानस्ति विशेषः। अथ ऐन्द्रावैष्णवमिति महां इन्द्रो नृवच्चं विष्णोर्नु कमित्येतदादिकमेव
द्वा ऐन्द्रावैष्णवं शंसनीयं। तथा चाश्वलायनेन सूत्रे माध्यंदिने बण्महां असि सूर्येत्यादिप्रदर्शितं वसुरिति
प्रगाथौ स्तोत्रीयानुरूपौ महां इन्द्रो नृवद्विष्णोर्नु कमिति॥ ॥ अथ तृतीयसवने सोमातिरिक्ते प्रा ३७१
प्रायश्चित्तं विधत्ते। यदि तृतीयसवनादतिरिच्येत विष्णोः शिपिविष्टवतीषु गौरिवीतेन स्तुयुरिति।
यदि तृतीयसवनात्सोमोऽतिरिच्यते॥ विष्णोः शिपिविष्टवतीषु स्तुवंतीति। कोऽतिशयः साम्नोऽतरं परित्य

ज्यग्नोरीवितेन स्तुतो वा किं प्रयोजनमिति। तदु नयं दर्शयति। यज्ञो वै विष्णुः शिपिविष्टो यज्ञ एव विष्णो
प्रतितिष्ठत्यतिरिक्तं गौरीवितमतिरिक्त एवातिरिक्तं दधातीति। शिपयोऽत्र रश्मयः तैराविष्टं शिपिवि
ष्टः। तथा च निरुक्ते यास्कः। शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति। यद्वा शिपयः पशवः तै
राविष्टः शिपिविष्टः। यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिरिति श्रुतेः। तरा ईदृशो विष्णुः यज्ञो वै यज्ञरूप एवात्र
तदेतद्देवस्य सुकृतेन यज्ञात्मक एव विष्णौ प्रतितिष्ठति॥ यदेतद्गौरीवितारव्यं साम सामतदतिरि
क्तं विनज्यमाना या वेदात्मिका या वाचो। विकै देवा वै वाचं व्यनजन्तं तस्या यो रसोऽत्यरिच्यत तद्गौ
रीवितमभवदिति श्रुतेः। तथा सत्यतिरिक्तः सवनादधिक एव सोमेऽतिरिक्तं साम दधातीति दधा
ति। तेन साम्नाऽतिरिक्तदोषं शमयतीत्यर्थः। अथ तृतीयसवने सोमातिरेके पक्षान्तरमाह॥ ॥
एतदन्यत्कुर्युरुक्थान्यन्यन्नाराये पुरुषस्या निवा एष निकामयमानोऽत्यतिरिच्यते यो वित वै सोमादतिरि
च्यते तिथि रात्रिः कार्या रात्रिं वा एष निकामयमानोऽत्यतिरिच्यते य उक्थ्योऽतिरिच्यते यदि सत्रे र
यद्युक्थ्योऽतिरिच्येत।

तिरिच्येत विस्तोः। शिपिविष्टवतीषु बृहतास्तुवुरेषन्तु वा अतिरिच्यत इत्याङ्गु यो रात्रेरतिरिच्यत इतीति।
अत्र पश्चात्तरस्तोत्रको यदि शब्दोऽध्याहर्त्तव्यः। एतत्सम्बद्धं कर्म अन्यत्र संस्थान्तरं यदि कुर्युः तदा तृतीय
३७२ सवनादतिरिक्तेन सोमेन अग्निष्टोमादन्यत् संस्थान्तरं कार्यं। अतस्तमतिरिक्तं सोमं उक्थस्तोत्राणि
य: ४ प्रणयेयुः सोमोऽग्निष्टोमादतिरिच्यते। ऐउक्थ्य स्तोत्राणि निकामयमानो नितरामेतद्यजेत। अग्न नि
तिरिच्यते अग्निष्टोमेऽतिरिक्तो भवति। यद्युक्थ्ये ज्योतिसोमोऽतिरिक्तः स्यात् तदा अतिरात्रः कार्यः
।यः सोम उक्थ्ये ज्योतिरिच्यते रात्रावनुष्ठीयमानास्त्रयः पर्यायाः प्रत्येकं चतुष्टयः स्तुतशस्त्राः त इमे द्वा
त्रि४ त्रिंशद्भवन्तोऽध्यं तेऽउक्थ्ये ज्योतिरिक्त एव सोमो भूमेवतिकामयमानो ज्योतिरिच्यते। अतोऽतिरात्रः कार्यः। इत्यर्थः
यदि रात्रेरात्रौ कर्त्तव्यात् पर्यायत्रयात् सन्धिस्तोत्राच्च सोमोऽतिरिच्येत तदा द्वैवौकास्तु विस्तोः। शिपिविष्टव
तीषु बृहताह हत्सामास्तुयुः यः सोमो रात्रेरतिरिच्यते। एषनुवै एष एवातिरिच्यते तदा द्वैवौकास्तुवि ३७२
इत्यपि ज्ञातव्यं अत्र हलवादिनस्त्वाहुः। यस्त्वग्निष्टोमादुक्थ्यादतिरिच्यते। सोऽतिरिक्तो न भवति। उत्तरोत्तरं संस्था

स्य १

याविद्यमानत्वात् तत्र च तस्य सोमस्योपयोगसंभवात् अतिरात्राद् ऊर्ध्वमन्यत् संस्थांतरं नास्ति रिक्तः सोम उपयो-
गाभावात् निरर्थको भवेत्॥ अतो नैव प्रायश्चित्तमिति विशेषद्योतनार्थस्तु शब्दः ननु सर्वं तृतीयसवनात्
सोमैरतिरेके गौरीवितं साम विहितं तस्य रिक्तस्यात्र कुतो विधानमित्यत आह। अमुं वा एष लोकं काम-
यमानोऽतिरिच्यते यो रात्रेरतिरिच्यते बृहता स्तुवंति बृहद् अमुष्य लोकस्याप्तुमर्हति तमेवाप्नोतीति॥ ॥यः
सोमः रात्रेः अतिरात्रसंस्थायाः अप्यतिरिच्यते॥ अमुं स्वर्गाख्यमेव लोकं एष कामयमानो अतिरि-
च्यते॥ अतिरात्राद् अधिकस्य संस्थांतरस्याभावात् सामीप्ये बृहत्साम्नैव अमुं स्वर्गं लोकमाप्तुमर्हति
नान्यत्। इयं वै रथंतरम् असौ वै लोको बृहदिति श्रुतेः अतः स्वर्गं कामयमानमतिरिक्तमेनं सोमं बृहता
प्राप्नोति॥ ॥इति सामवेदार्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणे नवमाध्यायस्य सप्तमः खंडः॥ ७॥ अथ सत्रमध्ये
दीक्षितानां मरणे कर्तव्यं विधत्ते॥ ॥यदि दीक्षितानां प्रमीयेत तं दग्ध्वास्थीनि नद्धया नेदिष्ठी स्यात्तं दीक्षयित्वा
सह यजेरन्निति। सत्रं चेद् दीक्षितानां दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतानां मध्ये यदि कश्चित्प्रमीयेत तत दाहमथ(?)न
तेन

तदन्यत्कुर्युरि १४

विधिवद्दग्ध्वा कृष्णाजिनेऽस्थीन्युपनह्य मार्जालीये निदध्यात् ततोऽस्य मृतस्य योनेर्दक्षिणस्यान्तरग्नीति काम ते
पुत्रादिस्यान्तं दीक्षयित्वा मृतप्रतिनिधित्वेन तेनेदीक्षितेन दीक्षासंस्कृतेन सह यजेरन्प्रक्रांतं स
त्रमनुतिष्ठेरन्॥ अथ यस्मिन्सुत्येऽहनि सयजमानो मृतः स्यात्तत्र जातेष्टिः संविधत्ते॥ ७॥ अभिषु
त्यान्यत्र लिंगव्यत्ययः। अन्यो सोमं विधिवदभिषुत्य ग्रहानैंद्रवायवादीन्गृहीत्वा अध्वर्युर्विवि दी ४
× न्यत्सोमम्मगृहीत्वा ग्रहान्यासौ दक्षिणास्तत्रिस्त्रध्वास्तमर्जालीये वेति॥ सुत्यामध्ये यजमाने मृते ×
× सति अभिषुतं सोमं परित्यज्य अन्य × रमेयुः। तस्मिन्काले यासौ वेदर्द्दक्षिणास्तत्र कोणे दक्षिणाय
वादिकृत्तत्रनवामार्जालीयधिष्ण्येवो ज्ञातारः स्युः स्म वीरस्य॥ किंतत इत्याह॥ ८॥ अपि वा एतस्य
यज्ञेयो दीक्षितः प्रमीयते तमेतेन निरवदयंत इति। अपि वा कथालंकारद्योतकौ निपातौ॥ अपि खल्वेत कृ ३
स्य सभ्यमार्जेष्विष्ठी। एतस्मिन्यज्ञे यो दीक्षितः प्रमीयते म्रियते तमेनेन स्तोत्रेण निरवदयीते निर्गमय
ति तर्पयतीति। यादेङ्दृग्गे देयदानगतिरदृहि सादने घुाय द्वा एतस्येव गृहपतिः कन्यते एतस्य

एां ते २

374

वर्त्तमानस्य गृहपतेर्यज्ञ इत्यर्थः। स्तुतिमात्रं विहितीतस्तेन साधनेनेत्यकां व्याख्यामाह।। यामेन स्तु
नेति यमलोकमेवैनं गमयतीति।। ।।यामेन साम्ना विहितं स्तोत्रमुद्गातारः कुर्युः। तेन स्तोत्रेणैनं
स्तुतं यमलोकं पितृलोकमेव गमयतीति।। तस्य सामगाधारभूतानां ऋचां संख्यां विधत्ते। तिसृभिः स्तु
वंतीत्यत्र तृतीये हि लोके पितर इति। तिसृभिः स्तोत्रीयाभिः स्तोत्रं कार्यं। तस्माद्भूर्लोकादारभ्य तृतीये
हि लोके स्वर्गाख्ये पितरो वर्त्तंते। अतस्तिसृसंख्यया तत्र स्थानं पितृनेवैनं प्रापयति।। स्तोत्रांतरे स्तोत्री
यस्य तत्त्वस्य स्तोमसंपत्त्यर्थमाह त्रिरिति ईप्रात हृदचापूरित्तिमाशंक्याह।। ।। पराचीभिः स्तुवंति परा
ङ्गतोसौ लोक इति।। पराचीभिः स्तुवंति पराङ्मुखीभिरनावृत्ताभिः स्तुवंतीत्यत्र तृचकस्य हेतुः इ
तोस्माल्लोकादारभ्य सोसौ स्वर्गलोकः पराङ् हि पराङ्मुखः परावृत्तः ऊर्ध्वप्रदेशावस्थितो हि अत
स्तत्साम्ये पराचीभिरेव स्तवनं युक्तमित्यर्थः। तिसृभिरित्युक्ता संख्या विहिता। अथ पकाः पुनसा

स्ता ऋच इति नव्राह ॥ ७ ॥ सार्पराज्ञा ऋग्भिः स्तुवंतीति ॥ सर्प्पराज्ञी नाम ब्रह्मवादिनी तस्या ऋग्भिः स
३७४ 374 या दृष्टाभिरायङ्गौः पृश्निरक्रमीदित्यादिभिः ऋग्भिः स्तुवीत एता स्तुयामसामकार्यमित्यर्थः । स तस्या
पनयने एता ऋचोऽनुकूला इति दर्शयति ॥ ७ ॥ अर्बुदः सर्प एताभिर्मृतां त्वचमपाहत मृत्यामे
वैताभिस्त्वचमपघ्नत इति ॥ अर्बुदः सर्परूपोऽर्बुद ऋषिः एताभिः सार्पराज्ञा दृष्टाभिः ऋग्भि
र्मृतां जीर्णां आत्मीयां त्वचमपाहत अपागमयत । अत एताभिः स्तुवानाः अपि मृतं यजमानम
पगमयंती सर्पः । अपि तस्मिन् स्तोत्रे समाप्ते एता साम्नां चामनुवचनं विचक्षे ॥ ७ ॥ ता ऋचोऽनुब्रु
वं तस्मिन् मार्जालीयं परियंतीति ॥ ॥ अध्वर्युप्रभृतयः ऋत्विजः एताः सर्वा ऋचोऽयमदेवसा
म्न अनुब्रुवंतः अनुवचनं यमिनो धारयंतः आत्मीयान् सव्यान् वाममागस्थान् ऊरून् उरूप्र
देशात् आघ्नानाः सव्यैः पाणिभिः यंतः मार्जालीयं धिष्ण्यं त्रिस्त्रिवारं परियंति परितो गच्छं ३७४

तोर

सव्यान् ऊरून् आघ्नानाइ + २

तु २

ति। ये तासामनुशंसति। ७॥ स्तुतमनुशंस इत्यमुष्मिँल्लोके निह्नुवीतेति॥ ८॥ स्तुतं स्तोत्रं होतृप्रभृत
यो ऽनुप्रास्तप्रतिस्तोत्री यास्ता ऋचो ऽनुशंसेयुः। तेनानुशंसनेन अमुष्मिन्स्वर्गलोके एवं न स्तुतं
यजमानान्निह्नुवीत प्रीणयति। ह्नु विधूनने अत्रोपसर्गवशात्प्रीणने वर्त्तते॥ एतावत्क्रत्वाग्रहा
गृहीतव्याः। तेषामेवैन्द्रवायवाग्रत्वं कर्त्तव्यमिति दर्शयति। ९। यन्ति वा एते पथ इत्याहुर्वैन्द्र
वाय्यं कुर्वते ये ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णन्ति पुनः प्राधानमपियन्तीति। ये ऋत्विजोऽमता यजमा
नायऽर्थे क्रियाकलापं कुर्वन्ति। एते पथो मार्गात् वर्त्तमानयज्ञलक्षणात् यन्त्यपगच्छन्तीति ब्रह्मवा
दिन आहुः तस्य चेदं समाधानं ऐन्द्रवायवाग्रान् ऐन्द्रवायवो ग्रहोऽग्रे प्रथमतो येषां ते तथोक्ताः। तथा
विधान् ग्रहान् गृह्णन्ति गृह्णीयुः। तदत्र व्रीहियावत्तं विकल्पितं। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवा
यवाग्रान्ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रानिति। अतोऽत्र नित्यार्थे पुनर्वि
धानं तथा च यस्मादेषोः यज्ञमार्गान्यं चेप्रच्युताः तमेव प्रधानं पुनरपियन्तीति अपिगच्छन्ति॥ ॥

अत आयूंषि पवस इति प्रतिपत्कार्या य एव जीवंति ते आयुर्दधातीति॥ प्रतिपद्यते अनयेति प्रतिपत्
अत्र श्रुतिः ७
स्मिन्नयज्ञे बहिष्पवमानस्याग्नेः पावमानी प्रतिपत्कार्येति विधत्ते। ७॥ अग्न आयूंषि पवस इति बहिष्प
वमानस्य प्रतिपत्कार्या। यद्यप्यत्र ऋग्मात्रं प्रतीयते। तथापि त्रिचस्तत्रकानामादिग्रहणेन विधिरन
३७५ देश इति सूत्रकारेण परिभाषितत्वात् एतदादिकस्तृच एव ग्राह्यः। अग्न आयूंषि पवस इति आ
375 युर्दीक्षा य एव दीक्षिता जीवंति ते आयुर्दधाति स्थापयति। इत्थं प्रवृत्ते सत्रे समाप्य पुनः संवत्सरां
ते कर्तव्यं यागं निदर्शयति ७॥ संवत्सरे स्थीनि याजयेयुः संवत्सरो वै सर्वस्य शान्तिरिति॥ यागानंतरं
संवत्सरे पूर्णे मृतस्य दीक्षितस्यास्थीनि याजयेयुः संवत्सरो वै सर्वस्य शान्तिरिति॥ ॥यागानंतरं
संवत्सरं पूर्णे मृतस्य दीक्षितस्यास्थीनि याजयेयुः वाचं तु प्रतीहारमृच्छेयुः प्राप्नुयुः। तस्मिन्नस्थि म
कार्तिके यज्ञे स्तोत्रपरिमाणाभावं स्तोमपरिमाणं वाह ॥७॥ असंमितं स्तोत्रं स्यादसंमितो ह्य ३७५
सौ लोकः त्रिवृतः पवमानाः स्युः सप्तदशमितरं सर्वमिति। तस्मिन्नस्थिकर्तृके यज्ञे स्तोत्रमसंमि
~~ता नावं स्तोमपरिमाणं वाह॥७॥~~ तमपरिमितं स्यादेवेत् स्तोत्रपरिमाणाभावे ह्यमितस्यार्थः। तत्कुलो
पत्युरा संवत्सराद्याजयेयुर्वाचमकृच्छ्रतां नूराम्नच्छेयुरिति॥ अपूर्णे संवत्सरे याजयेयुश्चेत्

376



हेतोरुक्तं हि यस्माद् असौ स्वर्गो लोकोऽसम्मितोऽपरिमितस्तस्मात्तत्प्राप्तयेऽपरिमितः स्तोत्रं॰स्यादिस
र्गः। एवमेव स्तोमस्याप्यपरिमितत्वे प्रसक्ते इदमुच्यते। पवमानास्त्रिषु सवनेषु वर्त्तमानाः बहिष्प
वमानाद्यास्त्रिवृतस्त्रिवृत्स्तोमयुक्ताः कार्याः। इतरस्तु पवमानव्यतिरिक्तं सर्वं॰ स्तोत्रं सप्तदशं स
प्तदशस्तोमकं कार्यं। तदेतदुक्तं पंचविंशति।।७।। यत्त्रिवृतः पवमाना भवंति प्राणा वै त्रिवृत्प्राणानेवोप
यंति यत्सप्तदशमितरत्सर्वं प्रजापतिर्वै सप्तदशः प्रजापतिमेवोपयंतीति।। ।। स्पष्टमेतत्॥ अथा
स्मिन्नुक्थ्ये क्रतावेकप्रयोगे प्रातःसवनीयग्रहान्विधत्ते।।८।। प्राणापानैर्वा एते व्यृध्यंते य इत्याऽर्ग्येम
ताय कुर्वंतीति मैत्रावरुणाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानैरेव समृध्यंत इति॥ ए
ते ऋत्विजः प्राणापानैः प्राणाभ्यामुभिरपानवांभिश्च व्यृध्यंते वियुज्यंते य इत्याऽर्ग्यं स्ववादितः येमताय
यजमानायार्त्विज्यं कुर्वंतीति। अत्रायं परिहारः। प्रातःसवने विद्यमानान्ग्रहान्मैत्रावरुणाग्रान्गृह्णीत
मित्रावरुणौ देवते यस्य मैत्रावरुणः अग्रे मुखे येषां ते तथोक्ताः। तथाविधान्ग्रहान्गृह्णीतेत्यर्थः

यु: मित्रश्च वरुणश्चेति यौ देवौ तावेव प्राणापानौ । एतस्य देवस्य ग्रहाग्रत्वेन प्राणापानैरेव एते समृ
ध्यंते । समृध्यानवेति । चिरंजीविनोभवेतीत्यर्थः ।। ।। इति सामवेदार्थप्रकाशिकां धूम्ररूद्रामालिनेन द्वमाध्या
२७८ यस्याष्टमः खण्डः ।। ।। अथ द्रोणकलशस्थस्य सोमस्य क्षये प्रायश्चित्तं विधिसुदोषतामाह ।। ७ ।। यस्य स्तस्य
कलशउपदस्यति कलशमेवास्योपदस्यं तं प्राणोऽनूपदस्यति प्राणो हि सोम इति । यस्य यजमानस्य क
शो द्रोणकलशस्थः उपदस्यति क्षयं प्राप्नोति । दसु उपक्षयेऽस्य यजमानस्य उपदस्यंतं क्षीयमाणं कल
376 शं अनु पश्चात् । प्राण उपदस्यति । यजमानस्य प्राणोऽपि क्षयं प्राप्नोति । हि यस्मात् सोमः प्राणः प्राणहेतुः
तस्मात् सोमस्योपदसि प्राणोपदासो युक्त इत्यर्थः । अत एवं सति प्रायश्चित्तमपेक्षितं । अतः शाखांतरी
यमन्तं तावद्दर्शयति ।। ८ ।। तदाहुः पयोवनयेदिति । तत्र कलशोपदासविषये आहुः । केचिच्छाखि
नः किमिति पयोवनयेदिति । द्रोणकलशस्थे सोम उपक्षीणे तत्र दुग्धं पयोवनीय तेन सोमकार्याणि कर्त २७६
व्यानीति । अयस्त्वमतं दर्शयति ।। ७ ।। अप्यो रखल्वाहुरंतर्हितमिववा एतद्यत्सोमो हिरण्यमेवास्यावन

377

यद्धिरण्यमभ्युन्नयेदितीति ॥ अथो खल्वितिपक्षांतरपरिग्रहे । अपि ह्या ब्रह्मवादिन आहुः । कथयीति पयइ
ति यत् एतदंतर्हितमिव वै अप्रंतर्हितमसन्निकृष्टमप्रत्यक्षमेव दोहनद्वाकृगवाम च सन्निकृष्टमानस्यामस्य च
त्वात् अतः सोमस्यांतर्द्धानेऽन्तर्हितस्य पयसो वनयनमयुक्तं । किंतर्हि द्रोणकलशे अवनेयमिति उच्यते । द्रोण
कलशे हिरण्यं निधाय अयोभ्यवनयेत् अभिक्षारयेदित्याहुः । सोमस्य वा अभिषूयमाणस्य प्रियातनूरुद
क्रामत् तत्तनूः सुवर्णं हिरण्यमभवदिति अस्मात्संतरात् सुवर्णं सोमस्य प्रियं शरीरं अपि उपर्युक्तं । स्वर्णि
स्यापरिवसतीवर्णात्कव्यात् अपि स्तोक्षं गावि मिश्रं तावनयेदासिंचेत् चमसानामुन्नयकाले ते पुच हिर
ण्यं निधाय अभ्युन्नयेत् अभिक्षारयेदिति । आहुर्ब्रह्मवादिनेत्याहुर्ब्रूयुः । अस्मिन्पक्षे प्रागुक्तस्य प्र
त्योपदासस्य परिहारो यथा भवति तथा दर्शयति ॥ ३ ॥ प्राणो वा आपो मृतं हिरण्यममृत एवास्य प्राणान्
दधाति स सर्वमायुरेतीति । आपः प्राणो वै प्राणरूपा एवं तदुक्तत्वात् अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः
प्राण इति श्रुतिवचनात् अमृतं हिरण्ये च अमृतं अमरणेऽरहितं तस्य ते गत्वे नास्येनाग्निस्यौजः पिबिनाश

नावात् । अत्र च अपां हिरण्यस्य च समुच्चयविधानात् । अस्य यजमानस्य प्राणान् । अमृते मरणाभावरूपे व
दधाति निदधाति स्थापयति । अतः स यजमानः सर्वं संपूर्णं आयुः शतवर्षलक्षणं आयुरेति
३६७ प्राप्नोति । अथ नाराशंसोपशोषलेप्यावश्यिकत्वं विधित्सुः पूर्ववत् तस्य शोषणामनुष्ठेय हेतुरिति दर्श
यति ॥ ४ ॥ यस्य नाराशंसः उपदासयति नाराशंसः समेवास्याप्रवायीतेश्च प्राणो नूपदस्यति प्राणो हि सो
367 मः इति । सवनमुखेषु अग्नौ सकृद्धुताः पुनर्वर्धिताः पुनर्वसतीवरीभिराप्याय यस्तेति मन्त्रेण भू
रिपिताश्चमसे नाराशंसाः सामान्यात् निप्रायमेकवचनं यस्य यजमानस्य नाराशंसः उपदासयति ।
उपक्षीयते । येन वै शोषणेनौपवाधिकः उपवापेतमुपक्षयं तं नाराशंसमनुपश्चात् अस्य यजमानस्य
प्राणोऽपदस्यति उपक्षीयति रूपमुपगच्छति नाराशंसात्मकः अप्यमाणः सोमो हि यस्मात् प्राणः संस्तु ३६७
तः तस्मादिदमर्थः । तत्र कर्तव्यमाह ॥ ५ ॥ यमध्वर्युरंततोऽग्रहं गृह्णीयात्तस्यानुमवनमयेदिति ॥ ॥ यं ग्रह
मध्वर्युः अंततः समीपे नाराशंसोपशोषणे समीपकाले गृह्णीयात् तस्यैव देशमग्नौ हुत्वा प्राणसंस्त

378

तं नाराशं॰ समाप्नुयात्सर्वं हुतशेषं चमसेष्वेवं ने येदासिंचेत् तथा चाध्वर्युः सूत्रं यदि नाराशंसः स उपदस्ये
दध्वर्युः पूर्वं ग्रहं गृह्णीयात् तं वषट्कृते हुत्वा चमसाध्वर्यवे प्र[...]यच्छेत्तेन नैः समाप्याययतीति॥
द तज्जुह्वावनयनप्रशीतसति॥ ७॥ प्रायश्चित्तं सैवे ग्रहो गृह्यते प्रायश्चित्तैवास्मै प्रायश्चित्तिं करोतीति॥ नारा
शंसः सोपशोषणः समये ग्रहो गृह्यते सन् केवलो होमार्थं तयेव गृह्यते। अपि तु सन्निधानात् प्रायश्चित्ते
वे प्रायश्चित्तार्थमपि गम्यतः प्रायश्चित्तार्थं गृह्यते तेन यद्दृष्टं च यस्मै यजमानाय प्रायश्चित्तं प्रायो विना
शः तस्य समाधानं ज्ञानं श्चित्तिः नाराशंसः सोपशोषणे जनितदोषस्योपशमनं करोति। नद्दितामहि
तयोः सोमयोः संसर्गे प्रायश्चित्तमाह॥ ८॥ यदि पीतापीतौ सोमौ संगच्छेयातां मंतः परिस्रुगारान्वि
र्वसर्वं तु कुर्यात् तस्य मा कुतस्य कुतस्य च पीतस्य॰ पीतस्य सोमस्येंद्राग्नी पिबतं सुतं स्वाहेति से
व तस्य प्रायश्चित्तिरिति॥ ग्रहचमसादिस्थे सोमे प्रथममग्नौ हुत्वा पश्चात्सदसि नद्द्वयंति अध्वर्यु
र्वषट्कृते रोहोत्रीदयोन्ये चमसिनः अत्र तत्रैद्दिपीतापीतौ सोमौ संगच्छेयातां संसृजेयातां पीतशे

य॰

ग्री

षः सोमो पीतेन गमनच्छिन्नेन सोमेन होमार्थमासादितेन वा यदि संसृष्टो भवेत् तदा ग्रंतः परिक्षिप
रिधानामंतर्मध्ये॰ मारान्निर्वर्त्यैतद्वक्ष्यलक्ष्य हुतस्य चेति संसृष्टं सोमं गार्हपत्ये जुहुयात्। सोमा
२७८ म हुतिरेव तस्य संसर्गदोषस्य प्रायश्चित्तिः मंत्रार्थः। अग्नौ हुतस्य मंत्रेणाप्रक्षिप्तस्य तद्भिन्नहृतोस्य च ग्र
म ग्नौ हु॰तस्य अनेन मंत्रेणासंसृष्टस्य पीतापीतस्य होमानंतरं पीतेन पीतावशेषितेन संसृष्ट
378 स्य॰ अपीतस्य सोमस्य एकदेशः एतस्य विपर्ययस्याच्यते अहुतस्य हुतस्य चेति एवमुभयविध
स्य पीतापीतस्य हुतशेषः सोमः पीतः अहुतः सोमो पीतः तदुभयात्मकस्य एकदेशः सुतमपि हुतं र
संहृद्दंद्राग्नी पिबतं तदर्थं स्वाहा अहं तं सोममस्मो प्रक्षिपामीति॥ यदि नहृतस्यापानीतो हुतशि
ष्टं सोमः केशकीटादिभिर्दुष्टः स्यात् तदा कर्तव्यमाह। ॰॥ प्रजापतये स्वाहेत्स न्नद्रोणीयस्य जुहुया २७८
दुत्तरार्धपूर्वार्धउपरवद्विति। ॰॥ प्रजापतये स्वाहेति मंत्रेणान्नद्रोणीयस्य नद्रोणान्नहि स्य को
शादिभिर्दूषितस्य सोमस्यैकमेकं लिप्य छीअन्नद्रोणीये सोमं जुहुयात् प्रक्षिपेत् कुत्र होमद्रव्यस्याभ

379

च्छायामाह॥ उत्तरार्द्धं पूर्वार्द्धे उपरवइति । उपरवानामदक्षिणे हविर्द्धानस्याक्षधस्यास्य शेरते उपरवाना

श्चत्वारो गर्त्ताः तत्रोत्तरार्द्धं नवोद्धीगर्त्तौ उत्तरार्द्धौ तियोः पूर्वार्द्धे पूर्वदिक् स्थे ऐशान्यां दिशि

वर्त्तमाने उपरवे प्रक्षेपः ॥ यत्र यज्जुहोतीति तदाहवनीय इति जुहोति चोदनाया आहवनीय एव हो

माधारत्वेन प्राप्यते यद्यपि तथापि यदि जुहोत्यत्र यथा आहवनीयस्य वाधः एवं मन्त्रा अपि दृष्टव्याः

॥ आभिवृष्टस्य सोमस्य न क्षणामन्त्रैर्विधन्ते ॥ यदि इन्दुरिन्दुम वागादित्युववृष्टस्य मनस्येदिति ॥ इन्दुरि

त्यादिनामन्त्रेण ॥ अववृष्टस्य वर्षणेन दूषितस्य सोमस्य किं यथा ग्रहणे कर्त्तव्यमिति कर्मणांसंप्र

दानत्वाञ्चतुर्थ्यर्थे पंचकुलमिति पष्ठीतं सोमं मक्षयेत् । अस्य च मंत्रस्य शेषं दर्शयति ॥ स ॥ तस्यत इ

द्वि इन्द्रपीतस्ये न्द्रयावतः सर्वगणस्य सर्वगण उपहूत उपहूतस्य भक्षयामीति ॥ अयमर्थः ॥ इन्दु

र यंरसात्मकः सोमः इन्दुं अमुतमयं फ... स्थानं सोमम् अवागात् अवाप्नोति तर्हि इन्द्रो तस्य तथाधावि

धस्य तेत वीशं अहं भक्षयामि । इन्द्रदशास्य तव इन्द्रपीतस्य इन्द्र ... रा पीतस्य इन्द्रियावतो वीर्यवतः ।

क्षी २

सर्वगणस्य सर्वैर्ऋत्विग्भिरेवोपहूतस्याध्वर्यूपहूयस्वेत्यादिभिः कृतोपह्वानस्य भक्षयिता
३७१ विशेष्यते सर्वगणः समानजनैरन्यैर्ऋत्विग्भिर्वा यजमानादिभिर्वा युक्तः। चमसहोमानंतरं त
द्भक्षणं कर्तव्यं। कृते चास्मिन्नध्वर्युणा सोमोपाकरणं कार्यं। यद्यध्वर्युश्चमसगणं सर्वं सो
379 त्रमुपाकुर्यात् तदा कर्तव्यं प्रायश्चित्तमाह।। सू।। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याज्येनानुपाकृतस्य
जुहुयाद्दाग्नीध्रीये परे समवर्तताना आततः पतिरेक आसीत्स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां तस्मै त इंदो हवि
षा विधेम स्वाहेति सेवतस्य प्रायश्चित्तिरिति। अनुपाकृतस्य अनन्तरेति चमससमनिलतस्य उपाकृतं
प्रारब्धं स्तोत्रीयस्य सतस्तथोक्तः। तादृशस्य यजमानस्यानुपाकरणदोषशमनार्थं। आग्नीध्रधि पो ४
ष्ण्ये परे त्वा प्राप्य तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति मंत्रेणाज्येन जुहुयात् समवर्तताना जात इत्यादिस्तस्य ३७१
मंत्रस्य शेषः। तस्य दोषस्य सेवा हुतिः प्रायश्चित्तिरुपशमहेतुः मंत्रस्यायमर्थः।। अत्र सर्वस्य
समवर्ततमो तिकपर्यंचस्य स्पष्टः पुरा हिरण्यगर्भः हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भः समवर्तत प्रजापतिः समवर्ती

380

सकाशाद् अजायत स च जातो जातमात्र एव भूतानां स्वात्मनासृज्यानां सर्वेषां भूतजातानां एको साधारणः पतिः ×१

नार त्रि४ भूमि१

तपरस्माद् हूत्ललः आसीत् अधिपतिर् अभवत् । स च पृथिवीं दिवं ... दाधार । ... तस्मै हिरण्यगर्भाय हे इंद्रो सोम ते ... इति कर्मणि चतुर्थी ।

अपसो मामिषवार्थं आक्र्मो नेद कर्त्तव्य ता मामाह ॥ ... ॥ यदि ग्रावापिशीर्यते पशुतिर्यजमानो ...

मारुतस्य४ शैपवो वै ग्रावाणो घृतानस्य मा म्ना स्तु युवि ति ॥ यद्येष व समये ग्रावा पिशीर्यते ... पिशीर्णो भिन्नो भवे

त् । तदा यजमानः पशुभिर् वाद्विनिर्व्यूह्यते पशवो हार्यंते ग्रावाणः पशव एव खलु । पशवो यथा ही

शादि रसप्रदाः एवं सोमरसप्रदात्त्वात् ग्राव्णो पशुत्वं तथा च तद्भेदनेन पशुहानिर्युज्यते । तदेतस्मा

यश्चित्तं कर्त्तव्यं । मारुतस्य मरुत्संबंधिनः घृतानस्य एतत्संज्ञस्य ऋषेः साम्नं तत्साम च वृत्रस्य स्वाम्ब

सथादि यस्या मुख्यनी । तेन साम्नो ज्ञातारस्तु वीरव । ... नेदे सामः संबंधो योग्य इत्साह ॥ ... ॥ मा

रुता वै ग्रावाणः स्वेनैवैनान् स्तद्रूपेण समर्द्धयतीति ॥ मरुतां मरुद्देवत्याः खलु ग्रावाणः मरुतो

ययथापूर्वं २

न पातोयं क्रूयाइतिहिग्राह्यायोजनमीत्रः तस्मान्मारुतस्यसान्तःकरणेनएतान्ग्रावाणः स्वेनैवरूपे
ण समर्द्धयति समृद्धान्संपर्णीवपवान्करोति ॥ अथ सोमस्याभिदाहेप्रायश्चित्तंविधत्ते ॥ ॥ यदिसो
३८० त ममभिदद्दह्लानध्वर्युः स्याशयेस्तोत्राण्युज्ञाताशस्त्राणिहोतायद्वेनचरेयुः पंचदद्विदेयाः पा ग
त्र कृ यस्तोयावान्यैस्तमेवारभेतेऽवभृथादुदेत्यपुनर्दीक्षेततत्रतद्द्याद्यद्यस्यस्यासुराद्वांशपादी ६
क्षेतयद्वादशीमतिनयेदंतद्दीयतेति ॥ ॥ यदिसदोहविर्धानादीनिधर्मदंग्निनादहेरन् । तदा
सोमादिकं सर्वं यज्ञसंभारमादाय तत्समीपे पुनरन्यां देवयजनमध्यवसाय यद्यज्ञशेषोनुष्ठेयः ।
380 यदि सोममपि हविर्धानादिभिः सहाग्निरभिदहेत् । तदाध्वर्युग्रहान्त्र्यैपात्राणि वा यद्यामानि दी ३८०
स्याशये तदेतावदनुष्ठितमेतावन्नेति कृताकृतविभागं ज्ञात्वा नीयात्तदत्र पोज्ञाता स्तोत्राणि होता च
शस्त्राणि अध्वानंतरमन्यदेवयजमानमध्यवसाय यथापूर्वं पूर्ववदन्यं सोममाहृत्याभिषुत्य

यजनी १

38|

पुनरवशिष्टेन यज्ञेन चरेयुर्यजेयुः क्रतुसंकल्पावसरे यावत्सो दक्षिणा दातव्यत्वेन संकल्पितास्ता

सां स्थाने पंचैव दक्षिणा गावो देयाः। यज्ञस्य प्राक्‌त्वे पूर्वमुक्तं तथापि सति यावान् यस्यारिमाणको यज्ञस्त

त्परिमाणमेव यज्ञे पंचसीरव्योपेतया दक्षिणया। प्रारब्धे तेग्नक्षणिनाग्नौ वक्ष्यमाणे दने तरीउदे सउदय

दि नीयाः क्रेतापुनस्तस्यैव क्रतोरनुष्ठानाय दीक्षेत यज्ञोहि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति श्रुतेः। यद्दक्षिणा द्वा

पूर्वस्मिन्यज्ञे दासंस्यात्। तत्र तस्मिन्पुनः क्रियमाणे यतेत दद्यात्। यज्ञसमाप्तेरूर्ध्वं या द्वादशी द्वा पूर्व

दशसंख्यापूरणी रात्रिः तस्या द्वादश्याः पुरा पुरस्तात् दीक्षितं प्रायश्चित्तरूपस्य ~~स्तोत्र यज्ञ~~ यज्ञस्य क्रतो

रस्य दीक्षाकार्या। यद्यपि द्वादशीं रात्रिमतिनयेत् दीक्षया अतिक्रमयेत् द्वादशाहादूर्ध्वं दीक्षेत सर्वः ग

तदा स यज्ञो न दीयते गंतर्हितो गृहृष्टो नवेत् पुनरनुष्ठानेन प्राप्तुं न शक्यते सर्वः॥१॥ ॥इति साम

वेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे नवमाध्यायस्य नवमः खंडः॥ ॥ अथ वर्गेणैव चरत्सु महावीरस्य भे

दने प्रायश्चित्तं विधत्ते। ॥ यदि महावीरो भिद्येत तं भिन्नमभिमृशेद्यद्देवते चिदस्य विषः पुराजत्रुभ्यः

गार

आत्दः संघातासंध्यिम्म[?]वापुरूवसुर्न्निर्घकर्त्तावि कृतंपुनर्म्मीमेमनि ध्याइवेंङ् वुदरएगाइववना
निवप्रजहितान्यड्जोडु रोषासोग्गम मधमन्म हीत्तदाशवानुग्रानश्व रुत्रहं सष्ठ सुतेमहता
प्ररराधस्तानुस्तोमं मदेमहीतिमहावीरमिन्नमभिमशे सैव तस्यप्रायश्चित्तिरिति॥ ॥यदिप्र
381 वीजनसमयेमहावीरः अङ्गुष्ठप्रादेशमात्रे मध्ये तस्मिन्पात्रेव कुले घृतमानीयसंतप्तेतस्मिन्ना
ज्येपयः आनीयप्रवृज्यते सप्रवर्ग्यपात्रविशेषो महावीरः स यदि भिद्यते नमिको नवेल्हतदातीभिन्नंमह
वारंयत्कृतेचिदभिप्रिपद् इति त्वचेनाभिमशेत्सैव तस्य नेदते प्रायश्चित्तं पुनर्महावीरमभिम
शेदितिवचनमुपसंहा[illegible]राथी कृचामयमर्थः। अभिप्रिषः अभिप्रिष्यतीति ह[illegible]दोसवति।
भनेनेतिमपि। भिन्नस्यसंधायकं इल्वीरत्नयोरेकत्वस्म रणात्र रेफः। संधायकादन्य ३८१
स्मात् इष्यात् कृतेचित् कृतेपि। अन्याराद् इतरर्त्ते इति पंचमी। भिन्नस्यसंधायकं जतुप्रभ
तिकंद्रव्यमंतरेणापि पयः प्रवाईङ्: संधिं संघातवंभिनीवस्तु संघातास्त्वसाम र्थ्यं नैवभिन्नस्य

पुनरेकोकर्त्ता किदा। जन्तुभ्यः अतिदः पुरागं समद्धहे देवो। सो धयः जन्तूभ्यो अत्र तत्सादस्यात् महावीरस्योपरि मा
नोलस्यते। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी। उरू [illegible] गो। अतिदः अतिदाना हिंसनाद्वेदनात् पुरा पूर्वमेव। [illegible] ती दि
रहिंसानादरयोः सुपितत्वादोंकसुन्निति क्सार्थे तदः कसुन् प्रत्ययः क्तातोसुन् कसुन इत्यव्ययत्वाद् व्यया
दाप्नुयादिति पंचम्यालुक् मधववाईरः पुरू वसुर्वसुधनः विद्युतं विनष्टं पुनर्निष्कर्त्ता निःशेषेण कर्त्ता पुन
रूत्या। [illegible] यितेसार्थः। [illegible] कौटिल्ये कुत्र रेवदसीति निष्ठायी [illegible] वःहिई [illegible] रगाइवर गंतीति रगास्तोतारः
अस्तोतारो यथा त्वत्तो बिभ्यति॥ एवं वयं निद्राहिंसया इव त्वत्तो मा भेम भीता मा भूम महे। अद्रिवः अद्रिरगास्य
नेने सद्रिर्वज्रः तद्वन्निंद्र प्रजहितानि प्रकर्षेण हातव्यानि वनान्यरण्यानि त्वत्सोदुरोषासः उषितुं दग्धुं दा
बाधितुमशक्याः सन्तो वयं नाम नमहि मसत्स्रासिर्द्धं त्वदीयं रक्षणं। अमन्महि तत् इव दोष वधारणे। अत्र ज्ञाति
ष्मएव। कपीमत्तां आशवो व्यापनशीलाः। हे इन्द्रहन् अनुयामः त्वया अनुगच्छामः [illegible] अपि चेहे [illegible] तेत
वसी बधिना महता प्रसतेन हेतुना स्तोमं त्वदीयं स्तोत्रम् [illegible] सह [illegible] यत्र एक हेलयेव सुष्टुम दे

नमंमामहिनऊनौ

मद्दिहृष्टास्म:। निरवात स्यरूपस्ययज्ञमध्ये विरोहणेनहृतो हानिं दर्शयति। ८।। असुर्यं वा एतस्मादृर्णं कृत्वाते
जइंद्रियं वीर्यमन्नाद्यं प्रजा: पशवो पक्रामंति यस्य हृत्सो विरोहति स ईश्वरा पापीयान्भवितोरिति।। य
स्य यजमानस्य यज्ञमध्ये यूपो विरोहति अश्लाघ्नी: कृत्वा यूपात्पुन: शीरवीतर मुत्पद्यते।। एतस्माद्यजमा
382 नात् असुर्यं असुरस्य स्वभावभूतं मायामयं वर्णरूपं कृत्वा तेज आदीन्यपक्रामंति अपगच्छंति। तेज: शरी
रकांति: इंद्रियं बलं वीर्यं वलं कर्मसामर्थ्यं अन्नाद्यं अन्नं योग्यं प्रशस्तमन्नं प्रजा: पुत्रभृत्यादयं पशवो गवाद्या: ए
वमेतेषामपक्रमणात् स यजमान: पापीयान्भवितोरीश्वरान्निकृष्टो भवितुं समर्थ: स्यात्। ईश्वरे तोसुं
न्कसुनाविति भवतेस्तुमर्थे। तो सुन्प्रत्यय:। तत्र प्रायश्चित्तत्वेन पशुयाग: कर्त्तव्य इत्याह। ८।। त्वाष्ट्रं प
शुं बहुरूपमालभेत त्वष्टा वै रूपाणां रूपाणां विकर्त्ता तमेव तदुपधावति स एनेन जसेंद्रियेण वीर्येणा ३८२
न्नाद्येन प्रजया पशुभि: पुन: समर्द्धयति सैव तस्य प्रायश्चित्तिरिति। त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रदेवसंबद्धं नानारूपं प
शुं छागं आलभेत सीझयाये तं बहुरूपेण पशुना त्वष्टारं यजेतेत्यर्थ:। नानारूपस्य त्वष्टुश्च संबंधयोग्यताम

383

हा। त्वष्टा खलु पशूनां गवादीनां यानि परस्परं विभिन्नानि रूपाणि तेषां विकर्त्ता विविधविकर्त्ता। तथा च तैत्ति
रीयकैर्याम्नातं वै रेतः सिक्तं त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति तावशो वै प्रजायन्त इति तत्र नवत्रूपेणपशुनां
तीत्वष्टारमेव उपधावति उपगच्छति। सच त्वष्टा अनेन पशुना प्रीतः सन् एनं यजमानं तेज आदिभिः पुनः सम
र्द्धयति समद्धिं करोति। तस्य पुरयशिरोभागे हस्यसैव प्रायश्चित्तिं॥ ॥ इति दशमः खंडः॥ १०॥ वेदार्थस्य प्रका
शनेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थाश्चतुरो देयात् विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥ श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर वैदि
कमार्गप्रवर्त्तक श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्र
काशे षड्विंशमहाब्राह्मणेन तमोऽध्यायः समाप्तः॥ ६॥ ॥ यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे
८ तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं॥ १॥ अथ चतुरहं शाहं विधातुकामः तदीयदशरात्रगतान् त्रिवृदादि स्तोमा
न्क्रमेण प्रशंसिष्यन् प्रथमं त्रिवृतं स्तोति॥ ७॥ अग्निः पृथिव्योषधिभिः सोऽनायस्लोकस्त्रिवृदद्यायुर्नातरि
क्षेण वयोभिः सोऽनैषलोकस्त्रिवृद्घायमीन्तरादित्येन दिवानक्षत्रैः सोऽनासौलोकस्त्रिवृदेतदेवा त्रिवृतमायत

योयमंतराद्यावापृथिव्योर्मध्ये लोक एष भूर्ल निहितस्त्रिवृत्त्रिगुणः। तथा दिवाद्युलक्षणस्थानेनादित्येन तदधिष्ठात्रा देवतया नक्ष त्रैस्तत्रस्थै रुडुभिस्तैनैतत्त्रितयेन ×२

नमेषास्य वन्धुतेति। अयं वै पुरोवर्त्ती लोक अग्निना देवतया पृथिव्या ओषधिभिस्तत्रोत्पन्नाभिस्तैनैतत्त्रितयेनान्

ए वृत्त त्रिगुणः तथा अंतरिक्षेण वायुना तदधिष्ठात्रा देवतया वयोभिः पक्षिभिः तेनैतात्त्रितयेन अ सौ स्वर्लो

क स्त्रिवृतेत्रिगुणः सोमस्य। आयतने स्थाने। एषास्य वंधुता यतनवान् एषैवास्य त्रिवृत्तो वंधुता वंधुस

म्हः त्रिगुणास्त्रयो लोकास्त्रिवृतः परिजनभूता इत्यर्थः। याम जनवंधुसहाये भ्यः सन्निहितकस्सात्प्रत्ययः

एतद्द्वदनमपि फलवदित्याह॥ ब्रा०॥ आयतनवानवंधुमान्भवति य एवं वेदेति॥ एवमुक्तप्रकारेणायस्त्रि

वृतं वेद सोपि आयतनवान् स्थानवान् वंधुमान् बांधवैर्युक्तश्च भवति। तस्यैव त्रिवृतो ब्रह्मवादिभिः कृतं

त्रि २ प्रतिष्ठारूपतां प्रदर्श्यो पपादयं। ब्रा०॥ तमु प्रतिष्ठिस्याद्युस्त्रिवृदेवैषु लोकेषु प्रतिष्ठित इति॥ तमुतमेवत्रि

दिन वृतं प्रतिष्ठात्मक इति ब्रह्मवादिन आहुः कुतो हेतोः त्रिवृद्धैव त्रिवृत्सोम एव खलु एष पूर्वमुक्तेषु भूरादिषु ३८३

प्रत्येकं त्रिगुणलोकेषु प्रतिष्ठितः तदायतनत्वप्रतिपादनात् तत्र वाश्रितो वर्त्तते ततस्तस्य प्रतिष्ठात्वं॥ ।

७ त्रिगुणः एवं त्रयाणां लोकानां प्रत्येकं त्रिावयववत्त्वान्नवसंख्यायुक्तो यः समुदायः एते देवा त्रिवृतः ऋक्ङ्वकात्मकस्य त्रिवृ ७

अथ पंचदशस्तोमं पूर्ववत् प्रशंसति ॥ ७ ॥ अर्द्धमास एव पंचदशस्यायतनमर्द्धमासस्य बंधुतेति । मासस्या
र्द्धमर्द्धमासः । अर्द्धं नपुंसकमित्येकदेशिसमासः । अर्द्धमासेपि पंचदशसंख्या विद्यते ॥ अतः पंचदशस्य पंच
दशस्तोमस्य अर्द्धमास एव आयतनं स्थानं आयतनं स्थानं आश्रयः एव बान्धव एवार्द्धमासः अस्य पंचदशस्य
पंचदशस्तोमस्य अर्द्धमास एव आयतनं स्थानं बंधुता बंधुसमहा । निर्दिश्यमानयोरेकतामापादयंति । स
र्वनामानि पर्यायेण तं तं लिंगमुपाददतं इति वचनात् । तन्नौति निर्दिश्यमानापेक्षया एवेति स्त्रीलिंगता । वेदनं प्रशं
सति । ७ ॥ आयतनवान्बंधुमान्भवति य एवं वेदेति । अस्य पंचदशस्य ओजो बलरूपत्वं अभिधायोपपा
दयति ॥ ७ ॥ तस्यौजो वलमित्यादिना अर्द्धमासशो हि प्रजाः पशवश्च ओजो बलं पुष्यंतीति । तं पंचदशस्तोमं ओजो
रूपं बलरूपं वेत्याहुः ब्रह्मवादिनः । बलहेतुः शरीरे वर्त्तमानो रसविशेष ओजो बलं प्रसिद्धं । अर्द्धमासशः अ
र्द्धमासेन हि क्षीरादिरसोपजीवनसहितेन प्रजाः मनुष्याः पशवश्च ओजो बलं च पुष्यंति । पोषयंति वर्द्धयंति ।
अतस्तदायतनोऽयमासकल्पमुपपन्नं । अथ सप्तदशस्तोमं प्रशंसति ॥ ७ ॥ संवत्सर एव सप्तदशस्याय

द्विं

384

तत्र द्वादशमासाः पञ्चर्त्तव एतदेव सप्तदशस्यायतनमेषास्य वै धृतेति। सप्तदशस्तोमस्य संवत्सर एवायत
नं कथं तस्य सप्तदशसंख्यायोग इत्याह।। द्वादशमासाश्चैत्राद्याः हेमन्तशिशिरयोः समासेनैकत्वात् पञ्चर्त्त
व एवं सप्तदशावयवः संवत्सर तस्मादेतदेव सप्तदशस्यायतनमित्यन्तस्योपसंहारः गतमन्यत्।। अ
य इर्वेवं वेदेत्तं प्रशंसति। २। आयतनवान्भुमायतनवान्भवति य एवं वेदेति।। अथास्य सप्तदशस्य प्रजाति
रूपं त्वेव धायो पप्रादयति। ३।। तत्र प्रजातिरित्याह संवत्सरो हि प्रजाः पशवोऽनु प्रजायन्त इति। तं सप्तद
शस्तोमं प्रजातिः प्रजननात्मक इत्याह अत्र संवादिनः कुतः हि यस्मात् संवत्सरमनु संवत्सरानन्तरमेव
गर्भरूपाः प्रजाः पशवश्च प्रजायन्ते उत्पद्यन्ते। अतः संवत्सरायतनं सप्तदशस्य प्रजात्यात्मकत्वमुपपन्नं।।
अथैकविंशस्तोमं प्रशंसति। ४।। आदित्य एवैकविंशस्यायतनं द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका अ ३८४
सावादित्य एकविंशः एतदेवैकविंशस्यायतनमेषास्य वै धृतेति। एकविंशस्य स्तोमस्यादित्य एवायतनं
आश्रयः मासा घपे त्रयात्स्यैकविंशत्वेन उभयोः सादृश्यात् गतमन्यत्। तदेतत् प्रशंसति। ५। आयतनवा

न्वं घुमान्नवति य एवं वेदेति। अथास्य स्तोमस्य देवतत्त्वं विधाय तद्वेदनेन सहस्तौति। तदु देवतत्त्वमिहस्याकूः प्रदे
वतत्त्वमाप्नोति य एवं वेदेति॥ अथ त्रिणवस्तोमं प्रशंसति। [illegible] त्रिवृद्देवत्रिणवसौ [illegible] यतनैमेषा
स्य वंचुतेति॥ अथैतद्वेदनं प्रशंसति॥ आयतवान्नं घुमान्नवति य एवं वेदेति। तस्य च पुरुषस्य स्वंविधाय
प्रशंसति॥ × त्रिवृत्स्तोम एव त्रिणवस्तोमस्याश्रयः यतो यत्रित्रिवृत्त्रयः समुदायात्मकः समुदायस्य च समुदाय्या
प्रसिद्धं श्रयत्वादिति॥ × तदु पुष्टिरित्याद्युत्त्रिवृद्ध्येव पुष्टइति। तं त्रिणव। स्तोमं पुष्टिमभिवृद्धिः तदुपरस्याद्ध्ये स्तक
द्दिनः हि यस्मादेष त्रिणवं पुष्टोऽभिवृद्धः। त्रिवृद्देवत्रि वृत्स्तोम एव त्रिरावृत्सा पुष्टस्त्रिणव इति व्यपदिश्य
ते। अतोऽस्य पुष्टरूपता युक्ता। अथ पञ्चस्त्रिंशस्तोमं प्रशंसति। देवता एव त्रयस्त्रिंशस्यायतनं त्रयस्त्रिं
श देवताः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश एतद्देव त्रयस्त्रिंशस्यायतनमेषास्य वंचुतेति॥ ॥ त्रयस्त्रिंशस्य स्तोमस्य देवताय
तनं त्रयस्त्रिंशसंख्याकाद्धिदेवताः अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्चेति द्वात्रिंशत् प्रजापतिस्त्रय
स्त्रिंशत्संख्यापूरकः अत एव तत एव देवाः त्रयस्त्रिंशस्यायतनमित्यस्य कोपसंहारः एषैवास्य स्तोमस्य वे

३८५
५
385

धुतावंधुः समृद्धः त्रयस्त्रिंशद्देवा एवास्य परिजना भवन्तीत्यर्थः । एतद्वेदने फलं वदति स्याह । ७ । आयतनवान्
धुमान्भवति य एवं वेदेति ॥ अथास्य स्तोमस्य नाकरूपत्वं उपपादयति ॥ ८ ॥ तमु नाक इत्याहुर्नहि प्रजापतेः
कस्मैचनाकमिति । तमुतमेव त्रयस्त्रिंशस्तोमं नाकं कं सुखं अकं दुःखं नास्मिन्नस्तीति नाकः दुःख
लेशो नास्य संस्पृष्टः सुखात्मक इत्याहुः न खलु प्रजापतिः सर्वस्रष्टा कस्मैचन कस्मैचिदपि पुरुषाय अकं
दुःखहेतुर्भवति । अतस्तदायतनोऽपि स्तोमो नाकात्मक इत्यर्थः । नभ्राण्नपान्नवेदानासत्येत्यादिना प्रकृ
तिभावस्य निपातनात् नञो लोपो नञ इति नाक इत्यत्र नञो नकारस्य लोपो न भवति । अथ चतुर्विंशादयस्तो
माः छन्दोमास्तान्प्रशंसति ॥ ९ ॥ छन्दांसि स्वस्य छन्दोमानामायतनमेषा वै ध्रुवेति ॥ छन्दोभिर्गायत्र्यादि
भिर्मीयमाना अतुर्विंशादयस्तोमाः छन्दोमास्तेषां छन्दांसि स्वाय गायत्र्यादीन्येवायतनं तत्र चतुर्विंशस्य
~~चतुर्विंशस्य~~ चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री चतुश्चत्वारिंशद्विंशस्य चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुबाय ३८५
तनं । अष्टाचत्वारिंशस्य तृतीयस्य छन्दोमस्याष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती आयतनं एषां छन्दोमानामे

स्य २

आयतनं । २

येषां बंधुता। एषा गायत्र्यादय एव बंधुसमूहः एतद्वेदनं प्रशंसति॥ ७॥ आयतनवान्भवति य एवं वेदेति॥ ।
अथ तेषां छंदोमानां पुष्टिरूपत्वं विधाय प्रशंसति॥ ८॥ तानु पुष्टिरित्याहुः पशवो हि छंदोमा इति। तानेतांश्च
तुर्विंशादीन् पुष्टिः पुष्ट्या स्वका इत्याहुः हि यस्मात्पशवः छंदोमाः पशुसाधनभूताः पशवश्च क्षीरादिप्रदा
नेन पुष्टिहेतव इति युक्तो छंदोमानां पुष्टिरूपत्वं॥ ॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणे दशमाध्या
यस्य प्रथमः खंडः॥ १॥ अथ द्वादशाहविधिक्रतुसारस्य प्रकृतिभूतस्याग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमत्वं निर्वक्तुं उपक्रम
ते॥ १॥ प्रजापतिः प्रजा असृजत सो ताभ्यस्तस्मै वाग्ज्योतिरुदगृह्णात्सोऽब्रवीत्को मे यज्ज्योतिरुदग्रहीदिति रुदग्र
स्वैवते वाग्निरब्रवीत्तामब्रवीद्विराजैत्वा छंदसां ज्योतिष्कृत्वा यज्ञं नाशयिति॥ ॥ पुरा प्रजापतिः सर्वकारण
भूतः स्रष्टा स्रष्टव्याः प्रजाः प्रजोपलक्षितं सर्वं जगदसृजत्। सृष्ट्वा च स प्रजापतिरताम्यत् श्रान्तस्तद्व्यापार
वाकुल्यात् एवं श्रांतस्य तस्मै प्रजार्थं चतुर्थी तस्य प्रजापतेर्ज्योतिस्तेजः वाग्देवता उदगृह्णात् उदकृष्य
हीनवती स प्रजापतिरब्रवीत् मे मदीयं ज्योतिस्तेजः कोयमुदग्रहीदिति॥ ततो वाक् प्रजापतिमब्रवीत्त्वस्मि

स्रष्टवातम

ज्यो५

ते क्री

तदुच्यते प्रजापते तव स्वैव स्वर्गैव वाग् हे त्वदीयं ज्योतिरुदग्रहीषमिति। ततस्तीवा चै प्रजापतिरब्रवीत् के
वा कू ज्योतिः म दीयेन ज्योतिषा कु कां वै त्वीं छंदसी गायत्र्यादीनीम छि विराजं विराडात्मकं छंदः हत्वा
३८६ यज्ञातेयि ऊमानीय ज्ञेनामिति। म जेर्लेहिले टोडा टाविति ग्रडागमः वैतान्यत्रइ स्येहं। निच्छे विराजो ज्यो
तिरात्मकत्वमुक्तं। अथाग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमत्वं निर्वक्ति। तस्माद्यो विराजं स्तोमः संपद्यते तं ज्यो
नोष्टिष्टो तिष्टोम इत्याचक्षते विराड्वै छंदसां ज्योतिरिति। यस्मादुक्तप्रकारेण विराड् ज्योतिरात्मिका तस्माद्यः स्तो
386 मः अत्र स्तोमशब्देन स्तोमवान् याग उच्यते। यः स्तोमयागो विराजं संपद्यते। यत्रसि स्तुतानी सर्वा स्ती
स्तोत्रीयाणी दशसंख्यया विभागेन ततो दशसंख्ययैव परिसमाप्यते नान्य वशिष्यते। स यागः वि
राजं संपद्यते। दशाक्षरा विराडिति श्रुतेर्दशसंख्ययैव विराडं तं पत्ति सद्भावात् तं सोमं स्तोम ३८६
वंतं सोमयागं ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम इत्याचक्षते। ज्योतीरूपविराट् संपन्नैः ज्योतिष्टोमः। अ इति मस्तो
त्रेय ज्ञाय ह्राथो अग्नय इत्यग्निष्टोम इत्यत्र यया अभिज्ञा ब्रह्मवादिनः कथयंति। अस्य चाग्निष्टोमस्य

सं ३ संबु तस्य १

विराट्संपत्तिः बोड्शी व्यायेत स्यनवतिशतं ८ स्तोत्रियाइत्यत्रास्माभिः प्रदर्शितः । एवं पाख्यायिकयाप्युक्त्वा राजो
ज्योतीरूपत्वमुक्तं तदेव विव्रियते । छंदसां गायत्र्यादीनां मध्ये विराट् छंदो हि ज्योतिः ज्योति रात्रिका इति ।
न एतं श्राल्ले ज्ञार्थज्ञानतोपि ज्योतिर्भवतीत्याह । ज्योतिः समानानां भवति य एवं वेदेति । समानानां सदृशा
नां ज्ञातीनां मध्ये एवं वेदिता ज्योतिः ज्योतिर्वत्तेजस्वी भवति । इत्थं विराट्संपत्त्या ज्योतिष्टोमस्य प्रा
प्तो योऽग्निष्टोमः पञ्चाद्यध्यायैर्विस्तरेण विहितः । स इह द्वादशाह प्रकृतित्वयास्माभिः ईरितः । अपद्वाद
शस्य सप्तमस्याह्नः सानुष्टुप्सु तुरुत्तराणि छंदांसि स्पृष्टं अतप्पत्तरात्सोमात्सप्तदशस्तावेतानप्रत्यतः प्रा
जनयतादिति ॥ ॥ गायत्र्यादीनाम्प्रत्येयेऽयमनुष्टुप्सा वाग्वा अनुष्टुबिति श्रुतेः वाग्रूपत्वात् उत्कृष्टं नाप
द्यते । सप्तदशस्तोमस्य प्रजापतिः प्रजापतिर्वै सप्तदश इति श्रुतेः । अस्य स्याप्युत्पन्नस्यपैदानास्ति । वाग्रूपा न ३
यानुष्टुभः प्राजापत्यस्य च सप्तदशस्य स्त्रीपुंसौ सप्तमस्य नवतां मिथुनीभूतयोः स्तयोः प्रजानुष्टुप्सु सप्तमा
४ शाहमध्ये यो दशरात्रः तत्सायनभूतानां त्रिवृदादिस्तोमानां गायत्र्यादिच्छंदसां च सृष्टिमाह । ७ ॥ अनुष्टुभ्यवै सप्तद ४

नाक्रमीनि चतुरुत्तराणि। उत्तरोत्तरं चतुःसंख्ययातिरिक्तानि षोडशादीनि गायत्र्यादीन्यसृजत। तं सृष्टवती सप्तद
३८७ शस्तोमस्तस्य समानजातीयान् षडुत्तरान् उत्तरोत्तरं षट्संख्याधिकान् स्तोमान् त्रिवृदादीनसृजत। छं
दसां मध्ये गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा ततश्चतुराधिक्येनोष्णिगष्टाविंशत्यक्षरा भवति। पुनश्चतुराधि
387 क्ये सति द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् संपद्यते। ततोऽक्षरचतुष्टयेन षट्त्रिंशदक्षरा बृहती। एवमादि चतुरुत्तरत्वं
छंदसां द्रष्टव्यं। स्तोमेष्वपि त्रिवृत्स्तोमो नवस्तोत्रीयात्मकः। ततः षड्भिः स्तोत्रीयाभिराधिक्ये पंचदशस्तोमो
निष्पद्यते। पुनः षडाधिक्ये एकविंशस्तोमः इत्यादि षडुत्तरत्वं स्तोमानामप्यूहनीयं। तावता छंदसां
वैमान्यं वैकिनानां विराजं मध्यतः उष्णिगनुष्टुभोर्मध्ये प्राजनयत्। उत्पादितवती। त्रिंशदक्षरा हि विराड्
द्वाभ्यामक्षराभ्यामधिका उष्णिगेव विराड् भवति। तथा चोक्तं द्वाभ्यां विराजं स्वराजाविति॥ अथ सप्तद ३८७
शस्तोमानां मध्ये स्तोमद्वयस्य प्राधान्यविशेषसंबंधं प्रदर्शयति। तयोरन्योरहरेतरा सर्वं प्रयोज्यत्वमाह॥
॥ त्रिवृच्चाग्निष्टोमे वक्ष्यराथंतरौ तावजस्राप्याबस्युज्येतां तस्मान्नो रात्रीतरं प्राचीनं प्रयुंजत इति॥

त्रिवृच्चत्रिणवश्चेत्येतौ द्वौ स्तोमौ राथंतरौ राथंतरे हनि प्रयोज्यौ द्वे ष्ठाः षड् हे प्रथमतृतीयपंचमानि त्रीण्य
हानि राथंतराणि अन्यानि त्रीणि बार्हतानि तदुक्तं सूत्रकृताश्वलायनेन॥ प्रमिकृत्व रथ्या हानि राथंतर पृ
ष्ठान्ययुजानि बृहत्पृष्ठानीतराणीति॥ अतः एतौ स्तोमौ तृतीयस्याह्नः सप्तदशस्य वरुद्धत्वात् प्रथमपंचमयो
रह्नोः प्रयोज्यं चाराथंतरौ तौ स्तोमावनुपश्यात्तयोः पृष्ठानंतरं प्रजश्चाध्वर्युश्चेत्येतौ पश्वः स्रज्येतौ सृष्टाव
भूतां तस्मात्पञ्चोरसृष्टत्वात् तावज्राश्चौ राथंतरमहः प्राचीनं प्राक्तनं बार्हताद्द्वितीयादेरह्नः पृष्ठैः प्रयोज्यौ प्र
नुतेषु प्रतिपत्तः सप्तायतरस्पर्धः। अप्यान्ययोः स्तोमयोरहर्विशेषसंबंधं दर्शयन्। तस्याह विशेषस्यपश्वा
ज्ञाविनोपिदीप्तिर्नवतीत्याह॥ पंचदशश्चैकविंशश्च बार्हतौ हनि प्रयोज्यौ तावनुपश्यात्। गौश्चगश्चविश्व
स्येतौ पश्वस्रस्रज्येतां सृष्टावभूतां॥ तस्माद्बार्हतयोः पंचदशैकविंशयोरनंतरं सृष्टत्वात् तौ पश्व बार्ह
तो हनि प्रयोज्यौ तावनुपश्यात् द्वितीयचतुर्थादिकमहः प्राचीनं प्राक्तनं॥ अश्वगतिप्रजननयोः यथापूर्वितं
वति नयाना स्मुरतः। नासादीप्यायुक्तं कुरुतः। एवं वागृष्मानुष्टुभः सकाशात् प्रजापतिस्त्रामनः सप्तदश
तो गोश्वाविश्वान् वसृजेतां तस्मात्तौ बार्हतं प्राचीनं नास्कृतः इति॥ पंचदशश्चैकविंशश्चेति द्वौ स्तोमौ बार्हतौ बार्हते ५४

ऽधो कोस्य द्विं ज्ञानतः फलमाह ॥ ७ ॥ एवं वै विद्वांसमाकुरपि ग्राम्याणीपशूनां च आजानातीति ॥ ॥

 एवं प्रुक्तस्य द्विं विद्वांसं संज्ञानं तं पुरुषं आकुर्व्वत्स्लवाद्दिनः किमिति ग्राम्याणां ग्रामे नगरवानीगवादी

नीपशूनामपि च वाचः अव्यक्तानि वाक्यानि आजानाति ॥ अपि जानातीति एवं विद्वान्पुरुषः अमनुष्यवा

क्यस्यैव पशूनां वाक्यस्यापि आकारागादिकमर्थं जानाती त्यर्थः ॥ ॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यम

 हाब्राह्मणे दशमाध्यायस्य द्वितीयः खंडः ॥ ॥ अथ द्वादशाहस्य फलं विधिं सह ॥ ७ ॥ प्रजापतिरकाम

यत बहु स्यां प्रजायेयेति स आत्मन्नन्यं त्यामपश्यत्तत ऋत्विजोसृजत यद्दत्वादसृजत तदृत्विजामृत्विक्त्वं

तैरेतं द्वादशाहमुपासीदत्सो राध्नोदिति ॥ अस्य जगतः सृष्टेः प्रागवस्थायी प्रजापतिः सर्वस्य स्रष्टा अकामय

त ऐच्छत् किमिति बहुस्यां नानाविधकार्यात्मना अहं बहुर्भवेयं तदर्थं प्रजायेय प्रजारूपेणोत्पद्येयेति एवं 

कामयमानः स प्रजापतिः आत्मन् आत्मनि स्वस्मिन् ऋतु त्वं ऋतो ऋतुकालेन वं गर्भस्य कारणभूता 

389

नू ३८८

जमपश्यत् दृष्टवान् छंदसि संयुक्तश्राद्धङ्वा यर्थ्विविहितस्य घसः सित्वात् सिति चेति पदसंज्ञायां भसंज्ञा
याभावात् अजुगागमावेएतत् तस्मादात्मनि दृष्टो ऋत्विजात् प्रजापतिर्ऋत्विजो ... तथ यस्मात् ऋत्विया
त् सृष्टवान् तस्मात् ऋत्विजो याजकानां ऋत्विक्त्वं ऋत्विगिति नाम संपन्नं। एवमृत्विग्भिः सृष्टैस्तैः सृष्टैः ए
तं द्वादशाहं अत्राहः शब्देन सवनत्रयात्मकः सोमयाग उच्यते॥ द्वादशनाम कः समाहारो द्वादशाहः द्वाद
शसुत्यात्मकः सोमयागः तमेतं द्वादशाहसंज्ञं सोमयागं उपासीदत् उपागच्छत् अनुष्ठितवानित्यर्थः। तद
नुष्ठानेन स प्रजापतिरराध्नोत् प्रजादिभिः समृद्धोभवद् राधसाधसंसिद्धाविति धातुः। एवं द्वादशा
हः समृद्धिहेतुरित्युक्तो। अपतस्मिन् द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षाः सापि समृद्धिहेतुः [illegible] द्वाद
शाहस्य समृद्धिहेतुत्वमित्यभिप्रायेणाह। द्वापिता नोस्मीदिति मासा उपासीदन् ... यौ ... वनुप रा
पसत्सु त्रयोदश मदीद् यत्सोतु यामनवत्तस्मा उपसत्सु दीक्षाणोनुभवं ... वच हि त्रयोदशमासा
वद्भुते नेव चेति। संवत्सरात्मकः प्रजापतिः नः अस्माकं पिता आसीत् अनेन द्वादशाहेन समृद्धो भूदिति।

तु आमासाश्चैत्रा द्यामासदेवता अपि एते द्वादशाहमुपासीदन्।। अनु छातुमुपागच्छन्नते दीक्षयैव द्वा
दश दिवसनिष्पाद्येन दीक्षासंस्कारेणो व आरात् अभवन्त्समृद्धा अभवन् एवं द्वादशनिर्दीक्षा दिवसै
३८९ रेव समृद्धास्ते मासा उपसत्सु द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा द्वादशोपसदो द्वादश प्रसुत इति स्थितिः।
काल एषु दिवसेषु सायं प्रातः कालयोः प्रवृग्योपसदोरनुष्ठानं तेषु दिवसा उपसद इत्युच्यन्ते तेषूपस
दिनेषु त्रयोदशसंख्यापूरकं संशयोहसरूपं ख्यो मासं अदीक्षयन्त समृद्धा मासाः तमपि दीक्षया सम दी
दशो त्कुर्वन्त्स त्रयोमासाः अनुख्यो अनुपूर्वादिते गीति कर्मणः सपदादिलक्षणो भावे क्विप् ततो द्वितीये
389 कवचने एरनेकाचइति यण् अनुख्यमनुगमनं प्रति अभवत्। अजायत द्वादशानां मासानामनुग
ता त्रयोदशो मासो जात इत्यर्थः। यस्मात्ते पूर्वदीक्षया समृद्धाः अतः पश्चाज्जातो नो मासस्य त्रयोद ३८०
शस्य युक्तमनुवीतत्वं यस्मादेवं तस्मादुपसत्सु दीक्षाणो दीक्षीकृत्वान् पुरुषोऽनुख्यो भवति।। अनुग
मनं प्रति समर्थो भवति। सर्वेषां पूर्वदीक्षाणामनुयायी भवतीति। तस्मादुपसत्सु त्रयोदशेनन दी

क्षितव्यो। तथा चाध्वर्युसत्रं प्रक्रो द्वादशाहे न यजेत त्रयः षड् द्वादश त्रयोदश वा ते षामुपसत्सु त्रयोदशं दीक्षयन्ति तस्मा
द्वादशाहे त्रयोदशेन न ब्राह्मणो भवितव्यमिति स्मृतेरिति। अत एव मासांतरवत्प्राधान्याभावात् कदाचिदेव त्रयोदशमासा
संज्ञैव च दृश्यते कचिदेव संवत्सरेस्तीति कथयंति॥ न चैवं सर्वस्मिन् संवत्सरे। एवमुक्ते नजमाते द्वादशाहेन समृद्धिकामो य
जेतेति विधिरुक्तं तत्र मः। अथ विहिते तस्मिन्नधिकारिविशेषानाह एको दीक्षेतैको हि प्रजापतिरर्ध्नोद्द्वादशाहेनेन्द्र
दशाहि मासानभराध्रुवं चतुर्विंशतिर्दीक्षेरन् चतुर्विंशतिर्ह्यर्धमासानभराध्रुवन्निति॥ ॥तस्मिन् द्वाद
शाहे एक एव दीक्षेत एकेनैव यजमानेन द्वादशाहोऽनुष्ठेयः हि यस्मात्प्रजापतिः एक एव यजमानः सन्नभराध्नोत्
तस्माद् द्यापि एकयजमानकर्तृको द्वादशाहः द्वादश यजमानाः सीहस्य द्वादशाहानुष्ठाने समृद्धिमभवन्निति
हि पूर्वमुक्तं। अतः सीहत्रानामपि द्वादशानामद्यापि अनुष्ठानं गम्यते। अथवा चतुर्विंशतिसंख्याका यजमानाः
द्वादशाहाय दीक्षेरन् चतुर्विंशतिसंख्याका ह्यर्धमासाः सकृदनुष्ठानेन पूर्वमभराध्रुवन् एकैकस्मिन्मासे द्वौ द्वा
वर्धमासाविति मासानां समृद्धिरेव तदवयवानां अर्धमासानामपि सैव समृद्धिरिति। अग्निमायेण यी सतीः इतो धिक

स्यदीक्षे तं प्रतिषेधयति ॥ यदि पंचविंशो दीक्षेत तमे पंचेमेपंचेमेपंचेमे चत्वारो सावेव इति निर्दिशेयुर्यस्मात्र
390 राद्धिकामाः स्युस्तमेवाराद्धिरन्वेति सर्व इतरे राध्नुवंतीति ॥ यदि चतुर्विंशतेरधिकः पंचविंशः पंचविंशति
संख्यान्यजमानांश्चतुर्धा पृथक्कुर्यात् अवशिष्टानी पंचानामध्ये इमे चत्वार इति चत्वारः पृथक्कर्त्तव्याः ॥ ॥
सू ४ अथ यस्मै यजमानाय अराद्धिकामाः अमृद्धिकामाः स्युः असमृद्धिरस्मै भूयादिति कामयेरन् तं असौ
इति देवदत्त एकोऽस्माद्यो वहिर्भूतं निर्दिशेयुर्विभजेयुः तमेव यजमानं अराद्धिरसमृद्धिरन्वेति अनुगच्छति ॥
इतरे सर्वे यजमानाः राध्नुवंति संसिध्यंति । तस्मात् पंचविंशो न दीक्षेत यं द्विष्युः । यदि बहवो मिलित्वा द्वा
दशाहेन यजेरन् तत्रैको गृहपतिः इतरे सहदीक्षिणो यजमानाः यजमानकर्मणामध्ये यानि केवलं कर्त्तव्या
नि यत्प्राजननर्तुयाज्यादीनि तानि गृहपतिरेव परार्ध्यानि यथा प्राजननर्तुयाज्यानि गृहपतेरेव स्वामिचे
नीकल्यतावदानकल्पेनेति कामयेयु योनि चान्यान्येवं रूपाणि स्युरिति ॥ एवं सति स्वस्य गृहपतित्वं सहदीक्षि
णोन्यांश्च यजमानान् यः कामयेत तस्य तत्रापायं दर्शयति । यो वै देवानां गृहपतिं वेदाकृते गार्हपतं प्रगार्ह ३१०

प्र २
कुर्यात् । नेतरे । यानि पुरुषार्थानि क्रतुफलभोक्तृत्वयोग्यतासंपादकानि चदीक्षासंस्कारादीनि तानि सर्वे कुर्युः । तथा
चापक... । सर्वे यजमानं कुर्युर्गृहपतिरेव ३

391

पतमाप्नोति। यो वै देवानां गृहपतिं सहदीक्षिणः वेद ऋध्नुते च जानाति स गार्हपतं गृहपतित्वम् सहदीक्षिणश्चा
श्नुते॥ एतस्यैव विवरणं गार्हपतमाप्नोतीति कोसौ देवानां गृहपतिः के वा सहदीक्षिण इत्क्रमयं दर्शयति॥ ७॥ सं
वत्सरो वै देवानां गृहपतिः स एव प्रजापतिस्तस्य मासा एव सहदीक्षिणा इति। संवत्सरः खलु देवानां मध्ये गृ
हपतिः कालात्मकस्य तस्य कथं गृहपतित्वं इत्याशंक्याह। स एव संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरेव सं
वत्सरात्मना वर्तमानो गृहपतिर्जात इत्यर्थः। तस्य संवत्सरात्मनः प्रजापतेः मासा एव सहदीक्षिणोस
हदीक्षमाणा अन्ये यजमाना अस्य वत्स एतदेवोपसंहरति॥ ७॥ विन्दते सहदीक्षिणोऽश्नुते गार्हपतं प्रगार्हप
तमाप्नोति य एवं वेदेति। एवमुक्तमर्थं यो वेद जानाति स वेदिता सहदीक्षिणः सहदीक्षमाणानन्यान्यजमा
नान्विन्दते लभते स्वयं च गार्हपतं गृहपतित्वमश्नुते। अथ द्वादशाहं प्रत्यात्मनानुष्ठानस्तस्य प्रथमं
स्वाराज्यप्राप्तिहेतुतामाह॥ ७॥ यो वै छंदसां स्वाराजं वेदाश्नुते स्वाराज्यं स्वाराज्यमाप्नोति बृहती वाव छं
दसां स्वराडश्नुते स्वाराज्यं स्वाराज्यमाप्नोति य एवं वेदेति। यो वै यः छंदसां गायत्र्यादीनां मध्ये स्वरा

जं स्वयमेव राजमानां दीप्यमानां वेद। स स्वाराज्यं स्वायत्तत्वमिति मतां मत्तां मन्त्रे तेन स्पेव विवरणं स स्वाराज्यमाप्नोतीति। कास्मै छं
दसां स्वराडुच्यते। बृहती खलु छंदसां मध्ये स्वराडूपत्वयमेव राजमाना। यन्वित्वा कुर्वन्यानि छंदांसि वषिष्याः सि कस्माद्बृहत्सु च्यत
त्व इत्यादिना बृहत्याः सर्वलोकस्य व्याप्तकत्वस्य चान्येषां छंदसां बृहत्त्वं तमभिप्रेत्य चोक्तत्वात्। अतिस्पष्टमन्यत्। अथ स्वाराज्यप्राप्ति
391 हेतुभूतं बृहत्यात्मना द्वादशाहं प्रशंसति। ८॥ तां वा एतामन्नाद्याय व्याहृत्या सते यदेते द्वादशाहं द्वादशाहं दीक्षा द्वादशोपसदो द्वादश
प्रसुतं षट्त्रिंशद्रात्राणि यो भवति षट्त्रिंशदक्षरा बृहती इति॥ ॥ तां पूर्वोक्तां स्वराड्रूपामेव तां बृहतीमन्नाद्याय अन्नाद्यफ
लाय व्याहृज्य विभज्य आसते अनुतिष्ठंति। यत्रये जे ये मानाः सत्रं द्वादशाहमासते कथं बृहत्या विभाग इत्युच्यते। अथ द्वादशाहस्य
द्वादशरात्रयो दीक्षाः पयोव्रतं दिनियमात्मिकया युक्ता भवति। ततो द्वादशरात्रयः उपसदः। ततो द्वादश प्रसुतः सुत्यारूपषट्
त्रिंशद्रात्रे स्वाकारतारात्रयो दिवसाः भवति। बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा। ततो बृहतीमेवैवं त्रेधा विभज्य द्वादशाहं अनु
अन्नाद्याय अनुतिष्ठंतीत्यन्वयः। अतः स्वराडात्मिका या बृहत्याः संस्तुतत्वात् द्वादशाहो पि स्वाराज्यहेतुरित्युक्तं भवति।
॥ अथोक्तं दीक्षादिकमनवद्युज्यप्रशंसति। ९॥ जायते वा वदीक्षयायां पुनीत उपसद्भिर्देवलोकमेव स्तुत्यया अभ्येति॥ ॥ आज ३९१

रोगो वा एष जायते यदादीक्षित इति श्रुत्यंतरात्। द्वादशदिवसानुष्ठितया दीक्षया पुनर्जायमानो जायते। ततः कृताभिरुपसद्भिः पुनीते शु-
ध्यति। ततः शुद्धः सन् सुत्यं द्वादशदिवसकृतया तत्साध्येन सोमयागेन देवलोकं देवानां हन्नोकं स्वर्गादिकं अप्येत्याऽपिगच्छति।
अनेन देवलोकप्राप्तिरपि द्वादशाहस्य फलमित्युक्तं भवति। अथानेन संवत्सरसंबंधीऽन्द्रियवीर्यप्राप्तिरपि भवतीत्याह॥ ८॥
एतावद्वाव संवत्सर इंद्रियं वीर्यं यदेता रात्रयो द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशैकाष्टका द्वादशामावास्या यावदेव संवत्सर इंद्रियं वी-
र्यं तदेतेनाप्त्वावरुंधे द्वादशाहेनेति॥ ॥ यदेतावत्यमाराः यारात्रयः एतावदेव संवत्सरे वर्त्तमानं बलं वीर्यं बलसाध्यं वीरक-
र्म च॥ संवत्सरस्य सारभूता रात्रयः इत्यर्थः। काः पुनरेताः द्वादश पौर्णमास्यः द्वादश मासात्मके संवत्सरे द्वादशसंख्याकाः
पौर्णमास्यो भवंति। एकाष्टकाश्च द्वादश भवंति। यद्यपि पौषकृष्णाष्टम्येवैकाष्टका। तथा चाभ्युक्तं यामाख्याः पूर्णमास्याः
त उपरिष्टादष्टकास्याष्टमी ज्येष्ठया संपद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षत इति। तथापि तत्सामान्यात् चैत्रादिमासगताः सर्वा अपि व-
कृष्णाष्टम्यो ऽष्टकाशब्देनोच्यंते। तथामावास्याश्च द्वादश भवंति। एवं संवत्सरे यावदेव षट्त्रिंशद्दिवसात्मकमिंद्रियं
तत्सर्वमेतेन द्वादशाहेन षट्त्रिंशद्दिवससाध्येनाप्त्वाऽप्यावरुंधे स्वात्मनि निदधाति। अथ द्वादशाहस्य विराट्संपत्तिमाह।

392

अथ द्वादशाहस्य यान्यादितस्त्रिंशदहानि एषां त्रिंशदक्षरा विराड्वै । यान्यवशिष्टानि षट् तानि षड्जवो ष संनादयः विराड् चान्नं । अन्नं वै विराडिति
श्रुतेः । तया पूर्वं प्रयुक्तया विराजा अन्नेन स्तुवन्तः प्रतिष्ठति प्रतिष्ठितो भवति । तया स्तुवन्ति विराजि अन्ने प्रतितिष्ठति ॥ अथ द्वादशाहगतषट्
त्रिंशदक्षरा वा एषा विराट् षट्कृत वस्तुष्वेव विराजा प्रतितिष्ठन्तु भिर्विराजीति । एवं सन्न्याम वयुस्तस्तोति ॥ १ ॥ द्वात्रिंश भिंशा १
दक्षरा वा एषानुष्टुब् वागनुष्टुप् तुष्यादः पशवो वा वाचमवदन्दाधार तस्माद्वा चासिद्धा वाचा हूता आयन्ति तस्मादुना
मजानन्ताति ॥ अथ द्वादशाहस्य यान्यादितो द्वात्रिंशदहानि एषां द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुवेवं यान्यवशिष्टानि तानि च त्वा
रितानि च तुष्पादः पशवः अनुष्टुप् च वाग्रूपा तया पूर्वं प्रयुक्तया वाचा चतुष्पादः पशवः दाधार तानि धारयति । यस्मा
देवं तस्मादेव कारणात् पशवो वा चासिद्धा वाग्व्यवहारे लब्धाः वाचा नामधेयात्मकेन शब्देन आहूता आकारिताश्च
सन्तः पशवः आयन्ति आगच्छन्ति । यस्मादेव पशून् वाचा दाधार तस्मादेव कारणात्ते पशवः स्वं स्वं नाम जानन्तेऽव
गच्छन्ति ॥ ॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे दशमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ॥ एवं द्वादशाहं विधाय समुद
येन बहूनां स्तुतिं कृताः अथ तस्यत्र्यात्मकतयो पर्यवतिरात्रौ तौ स्तुतिमुखेन विधत्ते ॥ १ ॥ भूतं पूर्वोऽतिरात्रो भविष्यदुत्तरः
इति भूतं पूर्वोऽतिरात्रे द्योरुत्तरोऽग्निं पूर्वोऽतिरात्र आदित्य उत्तरः प्राणः पूर्वोऽतिरात्र उदान उत्तर इति । भूतं दृतः पूर्वं स्वर्ग
र्धं उत्पन्नं यावत्स्व कार्यजातं मन्ति सर्व पूर्वं द्वादशाहस्य प्रथमो तिरात्रः भविष्यादितः परस्तुत्यस्यमानं यावदस्ति विकारुजा

393



वि

तं स एवोत्तरः द्वादशाहस्यांत्योतिरात्रः तथाहृदयेपि अग्निशालामीशावस्यात्मभ्योमोतिरात्रस्थानीयः घोराद्वि
त्यउदान इत्येतेषांस्वस्वपूर्वापेक्षयोत्तरत्वात् चरमातिरात्रस्यतदात्मकसंगतएवंविधायतिरात्रोग्नाधी
तयोः कर्तव्योरतिविधिरूनातोभवति। अथप्रथमादतिरात्रादूर्ध्वमुत्तमात्पूर्वमग्निष्टोमसंस्थेष्वहनी
कार्यइतिविस्मयाह॥ ७॥ चक्षुषीअतिरात्रौकनीनिकेअग्निष्टोमौयस्मादंतराअग्निष्टोमावतिरात्रावा
तस्मादंतरेसत्योकनीनिकेगुरूतीति। यावेतौपूर्वोक्तावतिरात्रौतौचक्षुषीयुक्तस्यचक्षुषोगोलकस्थानी
यौ उभयो उभयोः समीपेतुक्षीयमानोयाव अग्निष्टोमौतेकनीनिकेनेत्रमध्येवर्त्तमानकृष्णमंडलस्थानीयौ
एवंसतियस्मादतिरात्रावांतरामध्येअग्निष्टोमावनुष्ठेयौतस्मादंतरेचक्षुर्मंडलस्यमध्येसत्योवर्त्तमाने
कनीनिकेगुरूपुरुषपालयतः। गुरुपालनाभ्यवहारयोः भुजेर्नविनइतिपर्युदासादात्मनेपदाभावः। अ
पानयोःशयनंत्रकार्यमितिविधत्ते॥ संवत्सरस्यैतौदृंहौयदतिरात्रौतयोनस्वप्न्यं संवत्सरस्यदृंहूयो
रात्मानन्तेद्विदधानीतीति॥ यतूयोपूर्वोक्तावतिरात्रौएतौसंवत्सरस्यदृंहौसंवत्सरस्यप्रतिमावे

श्री

द्वादशरात्रय इति श्रुतेः। सैव सरस्य द्वादशाहस्य दक्षिणास्कानीयौ तयोर्नास्ति अवश्यं स्वापो न कार्यः सैव सरस्य
दक्षयोः स्वापान्ते दर्शनं न पिद्यादिर्गाप्यदक्षौ प्रश्लिष्येयमिति बुध्या॥ अथ पर्यं हां तरमाह॥ ॥ नंदा रूः को स्वप्तु
३९३ 393 मर्हति यद्यावप्राणेण जागार तदेव जागरितमिमाति। तत्रत्रपि पथे अभिज्ञा ब्रह्मवादिन आहुः लोके को नाम
पुरुषः अस्वप्तुं स्वापमकर्त्तुमर्हति। स्वापस्यावश्यंभावित्वात् तर्हि कथं पूर्वोक्तदोषपरिहारः उच्यते॥ यद्य
वयदेवप्राणो देहे वर्त्तमानः प्राणकार्यं जागर्त्ति न कदाचिदपि न स्वपिति स हि जागरस्वप्नसुषुप्तिरूपावस्था सु पुति ५
त सर्वदा प्रबुद्ध एव वर्त्तते देवप्राणकर्त्तृकं जागरणं कदाचिदपि न स्वपिति स हि नायं तु सुरणं अस्य यजमा
नस्य जागरितं जागरणमिति। उक्तदोषो न भविष्यति। अथ पूर्वोक्तानी चतुर्णाम् क्रामंतरालेऽरुक्षा
संस्थान्यष्टावहानि कर्त्तव्यानीति विधित्सुराह॥ ॥ गायत्री वा एतां ज्योतिष्पक्षामासते यदेतं द्वादशाहमष्टोम
मध्यतः उक्थ्या अग्निष्टोमावभितो भासास्वर्गं लोकमेत्याजरसं ब्रह्माद्यमन्नमत्तिदीप्यमान इति॥ ॥ यद्य ए
ते द्वादशाहमासते प्रस्तुतिषं स्तितेएतावद्वक्ष्यमाणां ज्योतिःपक्षां गायत्रीमेवासते। केया गायत्री किं वा तस्यांप ३९३

394

द्भूतं ज्योतिस्तदुत्तयमुच्यते ॥ येद्वादशाहस्य मध्येष्टाकुस्था: ध्यासंस्थासैषा गायत्री अष्टाक्षरा
च गायत्री स्तनयोरष्टसंख्यासाम्यात्तु अग्नित: पार्श्वयो: उक्थ्यानां पुरस्तात् परस्ताच्च यावदग्निष्टोमो
क्रियमाणो तावेव गस्था: गायत्र्या: पक्षौ अग्निर्देवतानामग्निर्ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट् छंदसां
ज्योतिरिति श्रुते: तस्मिन्ज्योतिष्टोमे सभा तत्साद्दग्निष्टोमोपि ज्योति: तस्मादेषा गायत्री ज्योति: पक्षोदवे
ज्ञात्वानुतिष्ठन्देहावसाने भासादीस्वासहस्वर्गलोकमेति गच्छति अस्मिं श्चलोके आजरसं यावज्जीवी
ते तावस्पर्यंति ब्रह्मादीन्ब्रह्मलज्जा स्पाअदनीयं प्रशस्तमन्नं अत्ति भुंक्ते अदीप्यमान: मध्ये मध्ये ज्वरादि
ना इत पवमान: सत्वे एतदुक्तं भवति द्वादशाहस्य प्रथमम् अतिरात्र: ततः एकमहरग्निष्टोम: ततोष्टाकुक्था
ति : ततोग्निष्टोमातिरात्रावित्येवं क्रमेण कर्तव्यानीति। अपि तेषां ह: उक्थ्यानां तावतिरात्रौ न्यायोम ध्येदशरात्र: तत्र
तत्रापि तस्मिं घहः सुष्टु स्तोत्रे विकल्पेन रथंतरं साम कार्यमिति विधत्ते ॥१॥ त्रिष्टुरस्तादथंतरमुपयंति अथ
द्वैवा कस्वर्गमेव वाचमवरुध्य सर्वमन्नाद्यं द्वादशाहं तन्वत इति ॥ ॥ पुरस्तात्सर्वस्मिन्नागे द्वादशाहस्यादि

३६४ त

394

तः त्रिवृदहस्सु रथंतरं त्रिरूपयंतीति। त्रिर्वा इदं प्रमुं आरभ्याहृदै त्रिधाप्यावर्त्तमाना खल्वाक्रुसु
पतिः कृद्रूपेणयद्यावेदन्नयरूपेण त्रिधावर्त्तमाना एव मनेन रथंतरस्य त्रिरूपावृत्तेनैस तृ
र्वे हि स्तामेवंवाचं सर्वमनाधीपावरुद्धं द्वादशाहं तन्येनेविस्तारयंति। अस्मिन्पक्षे रथंतर
स्यनैरंतर्येणप्रयोगाज्जामितादोषमाशंक्यपरिहरति।। ८।। जामि वा एतद्यज्ञे क्रियत इत्यादु
र्यत्त्रिष्पुरस्ताद्रथंतरमुपयंतीति सौभरमुक्थानां ब्रह्मसाम भवति तेनैवतदजामीति। पुरस्ता
द्रथंतरं पूर्वस्मिन्नहनि रथंतरं साम नैरंतर्येणोपयंतीति यत्तदेतद्यज्ञे जामिनीरसमेव क्रिय
ते। प्रयुक्तस्यैव पुनः प्रयोगादिति ब्रह्मवादिन आहुः। तत्रायं जामितादोषपरिहारः। उक्थानी
तृतीयसवनगतानां स्तोत्राणांमध्ये ब्रह्मसाम ब्राह्मणस्तोत्रनिर्वर्त्तकं साम तत्सौभरं कार्यं ते
जामि नप्रयुक्तेन सौभरेणैव एतद्रथंतरजामित्वदोषरहितं सारवदेव भवति।। ननु दशरात्रस्य प्रथमे ३६४
हन्यग्निष्टोमसंस्थे तृतीयसवने उक्थ्यतनसी[illegible]ति नचनकथं अजामित्वमित्यत आह।। ९।। प्र

न्मवत्सः प्रायणीयस्याह्नः प्रतिपदो भवंतीतिते नौर्जमीति। प्रतिपद्यंते प्रारंभं तेजनेनाह्ने ति प्रायणीयं प्रथ
ममहस्तस्य प्रायणीयस्याह्नः प्रत्नवत्यः अस्य प्रत्नामनुद्युतमित्याद्यास्तृचः प्रतिपदो बहिष्पवमानस्य
प्रारंभोर्थं भवंतीति। तेनोतेनउत्तेनैवप्र लवतीनां प्रतिपत्त्वेनैव तत्प्रायणीयमहरजामितत्रस्यातीप्र
ति पदानां प्रत्नवत्त्वेनाहलेन विशेषणेन प्रयोगात्तैहरंतं स्मात द्योगानावाच्छ्य अस्याप्यहोजामित्वदोषो
न भवतीत्यर्थः। अपदशरात्रस्योपरि भागे अष्टमनवमदशमेहःस्वपि रथंतरस्य त्रिरुपायनं वि ९५
धत्ते। ७। त्रिर्द्वेवोपरिष्टाद्रथंतरमुपयंति प्राणो वै वाक्स्वामेव वाचमवरुध्य सर्वमन्नाद्यं द्वा
दशाहादुत्तिष्ठंतीति। उपरिष्टाद्दशरात्रस्योपरि तनेष्वपि त्रिष्वप्यहःसु एवमेव रथंतरं त्रिरुपयं
ति त्रिवारमुपगच्छेयुः अन्यत्सर्वं बृहद्धात्स्येयं। संवीवाचं सर्वमन्नाद्यं च प्राप्य द्वादशाहादुत्तिष्ठं
ति ताद्यागादुत्तिष्ठं उत्क्रामंतितं परिसमापयंतीत्यर्थः। अत्रापि पूर्ववदजामित्वाशीकापरिहारस्वपूर्ववं
द्योजनीयो। दशमेहन्यपि प्रत्नवत्यः प्रतिपद इति विधास्यति। अतः पूर्ववदजामित्वं॥ ॥इति साम

म

वेदार्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणे दशमाध्यायस्य चतुर्थः खंडः ॥४॥ गा॰प्र॰ वास्मि द्वादशाहे त्र्याधी
३९५ 395 नावतिरात्रौ दशमहश्च मुख्यामध्ये योनवरात्रः तथ स्तोमैस्त्रेधा विनजति ॥ टी॰। त्रयो वा एते
त्रिरात्रा य- देष द्वादशाहो गायत्रमुखः प्रथमो गायत्रमध्यो द्वितीयो त्तमस्तृतीय इति गाय
गायत्र द्वादशाह शब्दः तदवयवेन नवरात्रे वर्त्तते। यत एष द्वादशाहो द्वादशाहावयवो नवरात्रः एते
त्रयस्त्रिरात्राः तत्र त्रिरात्रो गायत्र मुखः। गायत्रीछंदस्कमहर्मुखे प्रथमतो यस्य स तथोक्तः। द्विती
यस्त्रिरात्रो गायत्रमध्यः तत्र मध्यमस्याह्नो गायत्रत्वात् तृतीयस्तु गायत्रोत्तमस्तृतीयमहः तत्र प
त्र गायत्रं वाभिप्रेत्य गायत्रमुखइत्यादिव्यपदेशः। एतैश्छंदोभिर्वा अग्निर्भ्यस्य लोकमञ्ज्यायन्तिति छं
दसीव्यूहनविधानसमये विस्पष्टं दर्शयिष्यामः अस्त्वेवं ततः किं जातमत आह ॥ टी॰। यस्मा गाय
त्रे मुखं प्रथमस्तस्मादूर्ध्वोऽग्निर्दीदाय यस्मा गायत्रं मध्यो द्वितीयस्तस्मात्तिर्यञ्चः पशवः पवते यस्मा ३९५
गायत्रोत्तमस्तृतीयस्तस्मादर्वाञ्चः दिवसस्पशीति। टी॰॥ यस्मात्प्रथमस्त्रिरात्रो गायत्रमुखोऽज्व

396

ध्यंतस्माज्ञायत्याम ध्यतः

ति॥ तस्मात्तेजोरूपायागायत्र्यांप्रथमतः प्रयुक्तस्मात्तत्प्रदेशादारभ्य ऊर्द्ध्वाभिमुखः सन्नग्
न्निर्दीदायज्वलति यस्माद्द्वितीयस्त्रिरात्रो गायत्र्याम [illegible] पुयोगात्पश्याग्राप
थि व्योमर्ध्यतियेऽिति तिरश्चीनो वायुः पवतो यस्मात्तृतीय [illegible] त्रिरात्रौस्तमस्तस्मा गायत्री
ज्ञायत्र्या उपरिस्थितत्वादादित्येयः लोकस्योपर्यवस्थयैगर्वाक् अवाङ्नु सतपति प्रकाशयति। अथ
प्रकारांतरेण एतेषां त्रिरात्राणां गायत्रीसंबन्धं स्तौति। ९। तेजसा वै गायत्री प्रथमं त्रिरात्रंदाधा
रपदैर्द्वितीयमक्षरैस्तृतीयमिति॥ ।येषा गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा। त्रिकाम्याग्निना तेजसैव प्र
थमं त्रिरात्रं धा रयति। पदैः पादैर्द्वितीयं त्रिरात्रं। अक्षरैरात्मीयैश्चतुर्विंशत्यक्षरैस्तृतीय दाधार
त्रिरात्रं धारयति॥ किं नत स्यातेजः किंवा पादाः कियंति वा न दीपाल्पक्षराणिकथं वा तेस्त्रयस्त्रिरात्रा
धृता इति सर्वमेतद्दर्शयति॥ ७॥ त्रिवृद्वै गायत्र्या सेनस्त्रिवृत्सायत्नीयमहस्तेन प्रथमस्त्रिरात्रो धृ
तस्त्रिपदा गायत्री त्रिरात्रो मध्ये तेनद्विरात्रोधृतं श्चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री चतुर्विंशत् स

तीयस्त्रि

प्रथम मह स्तेन तृतीय स्त्रिरात्रो ध्वतर इति॥ ॥त्रिवृत्स्तोमो हि गायत्र्यास्तेजः प्रजापति मुखात् अनयोः
२९६ सहोत्पन्ने अग्नि र्नो होत्पन्नत्वात् त्रिवृत स्तेजो रूपत्वे। दशरात्रस्य प्रायणीयं प्रथम मह स्त्रिवृ
त्त्रिवृत्स्तोमकं त्रिवृदेव स्तोमो भवतीति विधास्यमानत्वात् तेन त्रिवृदात्मकेन गायत्र्यास्तेज सा
प्रथमस्त्रिरात्रो ध्वतोस्त्रिवृत स्तुच त्रयात्मकत्वेन त्रिसंख्यायुक्तत्वात् अष्टाक्षरास्त्रयः पादा
अस्यामिति त्रिपदा गायत्री। संख्यासु पूर्वे स्याति पादशब्दस्यांत्यलोपः पादोन्यतरस्यामिति ङीपि प्रा द्व ५
प्ते टाबृचीति टाप् पादः पत् इति पद्भावः। मध्ये प्रथम तृतीययोस्त्रिरात्रयोरंतराले त्रिरात्र
यो स्त्रिरात्रयः ते नो भयोस्त्रिरात्रैर्योगेन गायत्र्याः पादे द्वितीयस्त्रिरात्रो ध्वतर इत्युच्यते। चतुर्वि
ंशस्य दशरात्रिको ऐवं प्रथमम अमोत्तमानां त्रिरात्राणां तानाम ङ्गां गायत्रत्वे गायत्रो वा एष इत्यव
यवे गायत्री प्रायणीय महरित्यादिना शाखांतरे स्पष्टमाम्नातं। यद्यप्रथमे त्रिरात्रे त्रीण्यपि २९६
प्रातः सवनानि गायत्राणि म छंदतु माध्यंदिन सवनानि उत्तमे त्रिरात्रे त्रीण्यपि प्रातः सवनानि गाय

[illegible] तेतुतृतीयसवनानि गायत्राणि ॥ एकांगायत्रींस
प्तममह्नश्चतुर्विंशः स्तोमः अर्कंगतए नद्वयं संख्याद्वारेण संबद्धेन सप्तमस्याह्नः संबंधेन तृतीय
स्त्रिरात्रोत्तरे द्व्यहे तद्वै स्कन्धते । उक्तप्रकारेण गायत्र्यास्त्रिरात्रंप्र्यासं स्तौति । ॥ तेजसा वा
एते प्रयन्ति तेजो मध्ये दधति तेजो ऽभ्युद्यन्ति ज्योतिषा वा एते प्रयन्ति ज्योतिर्मध्ये दधति ज्योतिरभ्युद्यं
ति चक्षुषा वा एते प्रयन्ति चक्षुरभ्युद्यन्ति प्राणेन वा एते प्रयन्ति प्राणं मध्ये दधति प्राणमभ्युद्यन्ति ये गा
यत्र्या प्रयन्ति गायत्रीं मध्ये दधति गायत्रीमभ्युद्यन्तीति । ये यजमाना गायत्र्या गायत्रीछन्दसा प्रयन्ति
प्रगच्छन्ति प्रथमं त्रिरात्रमारभन्ते । एते तेजसा वै तम सोतिवर्चकमालोकादिकं तेजः तेनैव प्रयन्ति आरभ व
न्ते । ये गायत्रीं मध्ये दधते द्वितीये त्रिरात्रे माध्यंदिनसवनेषु धारयन्ति । एते तेज एव मध्ये दधति ।
स्थापयन्ति ये गायत्रीमभ्युद्यन्तीत्युक्तं ति गायत्र्या तृतीयसवने तृतीये त्रिरात्रे समापयन्ति
एते पूर्वोक्तं तेजोऽभ्युद्यन्ति उदयनं समापनं कुर्वन्ति ॥ एवमुत्तरेष्वन्येषु पर्यायेषु योज्यं । तेजसा ते

जः शब्दाभिधेयेन अग्न्यादिना। अन्यत्र काशो ज्योतिश्चष्टेः पश्यतिकर्मणः चक्षुर्ज्योतिर्वै गायत्री रन्ध्री
३९७ ष्ठानं चक्षुः। प्राणापानादिपंच हस्तात्मकः प्राणः। गायत्र्या अग्नितेजः आदित्यसंबंधस्तेजो वै गायत्री ज्योति
भि र्वै गायत्री इत्यादिर्वाक्यशेषे रश्मिगतत्वात् अपि नं द्वादशाहत्वस्यात्मकत्वेन रूपयन् विस्तार्यमाण
397 स्य तस्य प्रांतदार्ढ्यहेतुशंकुस्थानतयेतां गायत्रीं स्तौति।।४।। तंत्रं वा एतद्वितायते तेय देष द्वादशाह
स्तस्यैते मयूखा यज्जायत्र्यः संव्याय्यायेति। तायते विस्तार्यते इति। तंत्रं वस्त्रं तदेव वै तद्वितायते विस्ता
र्यते। तन्नो तेर्यक्तीति अनुनासिकस्याकारः। यत् एष द्वादशाहः। तस्य विस्तारितस्य अग्न संव्याय्याय
संव्यायः संचलनं। व्यय अय चलनयोरिति धातुः। वा ऊतना मा वायद्दार्ढ्याय एते मयूखाः प्रांतेषु निरवा
तव्याः शङ्कवः यत् ये या गायत्री सर्वं द्वादशाहं व्याप्नुवती गायत्री कृत्स्नमेव द्वादशाहं दधती सर्वः।
अथो किमस्य व्यासदृष्टांतं द्वादशाहो गायत्र्यां प्रतिष्ठित इति प्रदर्शयति।। ५।। गिरिक्षिदो च्चामन्य ३९७
वेति होवाचाभिप्रतारी काक्षसेनिः कथं द्वादशाहं इति यथा रान्नेमिः पर्येस्व मेतं गायत्रीप

398

य ~ व

यैस्य विसृष्टः सायैथा राना नौ ध्वता एमस्यो द्वादशाहो ध्वतइति। उक्त्वा मन्यु पुत्रो गिरिक्षित् नामकः क

श्चिद् ऋषिः हे उक्त्वा मन्याव गिरिक्षित् इति तं से बोध्य कौहसेन स्य पुत्रः अपि प्रतारी नाम ऋषिः इति

ह इति खलु हर्ष मुवाच। इति शब्द परामृष्टमेव प्रदर्शयति। कथं द्वादशाह इति कथं केन प्रकारेण गोक्षि

तो द्वादशाह इति उक्त्वा मन्य वी कौहसेनिः पप्रच्छ तस्योत्तरमेतत् यथा अरान् रथचक्रस्य मध्यस्थान्

कीलकान् नेमिर्बहिर्वलयः पर्येति परितो व्याप्नोति एवमेनं द्वादशाहं गायत्री पर्येति परितो व्याप्नो

ति किमर्थं अविसृष्टः सायविसर्जनाय नावायायोशेषित्य जावाय। यथा वा अराना नौ चक्र मध्ये ध्वताः

संबद्धा एवमस्यां द्वादशाहो ध्वतः। अपि नीम अनुष्टुप् रूपेण स्तौति।४॥ अनुष्टुभं नाएताम न्वायत्यां व्याहृ

त्यासत ते यदेतं द्वादशाहमिति। यत् यमेनं वितैर्हि द्वादशाहमासते। अनुष्टुभं द्वात्रिंशदक्षरामिमां

मे वै तां व्याहृत्यविमज्य अन्वायत्याय अन्वत्तदार्थं च अन्वाद्यं तदर्थं आसते अनुतिष्ठन्ति॥ कथं द्वाद

शाहमनुतिष्ठन्ति रनु ति ष्ठुभोविभागः क्रियत इति तदर्थं तद्विभागमाह॥५॥ अष्टाभिर्वा अग्रदरैर

उष्टु प्रथमे द्वादशाहस्याहरुपच्छन्सैकादशभिर्द्वितीयं द्वादशभिस्तृतीयमिति। द्वात्रिंशदक्षरात्मिका
नुष्टुप् अष्टाभिरात्मीयैरक्षरैर्द्वादशाहस्य प्रथममहः उपच्छति उष्णिहाभिव्याप्नोति तस्याश्चागायत्र-
त्वात् तत एकादशभिरात्मीयैरक्षरैर्द्वितीयमहरुपच्छति तस्याश्च त्रैष्टुभत्वात् त्रिष्टुभश्च पादस्यै-
398 कादशाक्षरा इति तद्योगः द्वादशभिरवशिष्टैरक्षरैस्तृतीयमहरुपच्छति जागतत्वात् तदहः
अतो जागतपादयोगात्तदभिप्रायेणेदं। अत्र प्रथमेऽह्नि निर्मुक्तानामष्टानामक्षराणामन्त्यमक्षर-
मुपादाय तत्स्थाने पुनरेकादशाक्षराणि द्वितीयेऽह्नि प्रयुज्यन्ते। तत्रापि प्रत्यमक्षरमुपादाय तदार- नि
भ्य द्वादशाक्षराणि तृतीये सवने प्रयुज्यन्ते एवमेकैकमक्षरमादाय विनियोगे सति त्र्यक्षरमवशिष्य-
ते। तान्येवाक्षराणि चतुर्थादीनि त्रीण्यहानि व्याप्नुवन्तीत्याह।। ।। अक्षरं त्र्यक्षरमुच्छिष्यते तत दे-
वोक्तश्च त्रिरात्रमनुविधोदेतीति। उक्तप्रकारेण प्रत्यमक्षरमादाय परिगणनायां त्र्यक्षरमुच्छिष्य- ३९८
ते अवशिष्यते। तदेवाक्षरत्रयं द्वितीयत्रिरात्रमनुक्रमेण विदधातीति करोतीत्यनुष्टुभि विधमा

मक्षरत्रय

मानानि सर्वाण्यहरालिंगतानि ॥ अथ तृतीयत्रिरात्रस्य कथमनुष्टुभा व्याप्तिः ॥ क ॥ छंदांसि वा अस्यास्तृ
तीयं त्रिरात्रं वहंतीति । अस्या अनुष्टुभः संबंधीयानि गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्याख्यानि कानि [illegible] एव
तृतीयं त्रिरात्रं वहंति निर्वहंति । अनुष्टुब्वै सप्तदशस्य समवगामिन्या इदं नाछंदसामनुष्टुभः
सकाशात् सृष्टिरुक्ता तेभ्यो गायत्र्यादिभ्यश्छंदोभिर्निर्णीयमानानि सप्तमादीन्यहानि चतुर्विंशस्य
प्सराहि गायत्री सप्तममहश्चतुर्विंशस्तोमकं चतुश्चत्वारिंशदहरात्रिष्टुप् अष्टममहश्चतुश्च
त्वारिंशस्तोमकं अष्टाचत्वारिंशदहरा त्रिष्टुप् अष्टममहश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमकं अष्टा
चत्वारिंशदहरा जगती अष्टाचत्वारिंशस्तोमकं नवममहः अत एतानि छंदांसि तृतीयं त्रिरात्रं
वहंतीत्युच्यते । एतेषां चानुष्टुप्प्रभवत्वात् अनुष्टुब्वै व्याप्नोतीति ॥ क ॥ कृत्स्नस्य नवरात्रस्य अनुष्टुप्प्र
पतां आह नो ह्यादशाहमनुष्टुप्छंद एतामनुष्टुभं एवं विभज्य आसत इति पूर्ववदन्वयः ॥ अथो केन
नवरात्रस्यानुष्टुभो व्यापनेयत्तातिरात्रं व्याप्तिर्वैलक्षण्यं तत्प्रशंसति ॥ क ॥ तीवा एतां प्रतांचीति

399

रश्मीनां पराचीमासते ला घायतस्मात्सत्ये चीतिर्यञ्चं पराञ्चं प्रजाः पशुमुपजीवंतीति॥ तां पूर्वो
क्तामेतामनुष्टुभं प्रतीचीं प्रतिमुखं प्रचीनां प्रत्याहीभूतां प्रथमे त्रिरात्रे प्रयुञ्जते। तत्र प्रष्टावेक
दशद्वादशेतिपानुष्टुभाद्वरसंख्यमाभूयस्त्वेनोपलं आतद्धितीये तु त्रिरात्रे तिरश्चीतिसंचं
तीमेत द्वितं प्राङ्मवेतीमासते। तत्र हि त्रीण्येकादशानि विभज्य प्रत्यहं एकैकमक्षरमानुष्टुभे
संयोजितं। अतो दूरस्यास्या यत्ता न तस्यास्तिर्यञ्चं॥ अथ तृतीये त्रिरात्रे पराचीं परावृतीं परोक्षमे
वानुष्टुभमासते। तत्र हि अनुष्टुभः समाप्तात् उपसन्नेषु दोषिर्गोप आदि भिस्तोमसंख्यासामपनु

प्रसंवं ४ ष्टुभोप्याहितुरितिवर्णितो। आसमंतिमुखं तिर्यञ्चं तिरश्चीनं अन्यथावृत्तमुखं परां चपरावृत्तीं पारो

क्षात्स्थितं चोपजीवेति॥ अथ छंदसां व्यूहनप्रकारं विधित्सुराह॥ छ॰॥ छंदांसि वा अन्योन्यस्यलो ३९९
कमभ्यध्यायन्गायत्री त्रिष्टुभस्त्रिष्टुब्जगत्या जगती गायत्र्यास्तानि प्रोहन्यथालोकं ततो वै ता
नीयं काममैमयंततमसन्वमिति॥ ॥ छंदांसि वै गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यास्तेकानि छंदांसि पुरा

मका

न्योन्यस्य लोकं स्थानमभ्यध्यायन् । एतेषां छन्दसां क्रमेण प्रातःसवनादीनि सवनानि स्थानतया क्लृप्तानि
गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति श्रुतेः । एवं व्यवस्थितानि परस्पर
व्यतिहारेणान्यदीयमन्यदीयं स्थानमकामयन्त तेषां मध्ये किं कस्य स्थानमित्येतदत्र विविच्यते । गाय
त्री त्रिष्टुभः स्थाने माध्यंदिनसवनं जगत्याः स्थानं तृतीयसवनं चाभ्यध्यायत् । त्रिष्टुप् गायत्र्याः स्था
नं प्रातःसवनं जगत्याः स्थानं तृतीयसवनं चाभ्यध्यायत् जगती गायत्र्याः स्थानं प्रातःसवनं त्रिष्टुभः स्था
नं माध्यंदिनसवनं चाभ्यध्यायत् अत्र गायत्री त्रिष्टुप् इत्यादिना एकैकं छन्दः एकैकमेव स्थानमभ्यध्या
यदिति प्रतीयते तदेतदन्यस्याप्युपलक्षणं तथा चैतरेयकं छन्दांसि वा अन्योन्यस्यायतनमभ्यध्यायन् गा
यत्री त्रिष्टुभश्च जगत्यै चायतनमभ्यध्यायत् त्रिष्टुप् गायत्र्यै जगत्यै च जगती गायत्र्यै च त्रिष्टुभे चेति ।
ति एवमभ्यध्यानानन्तरं तानि छन्दांसि व्यौहन्यथा लोकं लोकमनतिकाम्यन्त तत्कामितं स्थानं देवाः प्रापयन् छन्द
छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभ्यध्यायन्तानि एतेन देवा व्यौहन्निति हि तैत्तिरीयकं । अतः अ

यमेत्रिरात्रे प्रातःसवनानि सर्वाणि गायत्राणि माध्यंदिनसवनानि । त्रैष्टुभानि जागतानि तृतीयसव
४०० नानि द्वितीये तु त्रिरात्रे गायत्र्याः स्थाने प्रातःसवने जगती त्रिष्टुभः स्थाने माध्यंदिनसवने गायत्री ।
जगत्याः स्थाने तृतीयसवने त्रिष्टुप् तृतीये तु त्रिरात्रे गायत्र्याः स्थाने त्रिष्टुप् त्रिष्टुभः स्थाने ज
गती जगत्याः स्थाने गायत्री । एवं योऽनेन क्रमेण गायत्र्यादीनि त्रीण्यपि प्रत्येकं सवनत्रय नीज
संपद्यंते । अतो जामिदोषोऽपि परिहृतो भवति । इतरथा नवरात्रस्य सर्वाण्यपि प्रातःसवनानि गा
यत्राणि सर्वाणि माध्यंदिनसवनानि त्रैष्टुभानि सर्वाणि तृतीयसवनानि जागतानीति जामिता
दोषः स्यात्तत एवं सूत्रनान्तरमेतानि छंदांसि यं काममकामयंत । तमसवन्नभवन् । य
द्वार्षयं कामं देवाः ऐच्छन् तं कामं तानि छंदांसि प्रसवन्त्यायच्छन् ३ छंदसां ७ सीं सूत्रेन मुख्या तद्दि
शिष्टस्य द्वादशाहस्य काम [illegible] प्राप्तिहेतुतामाह ॥ २ ॥ यत्कामो छंदसां द्वादशाहे ४००
न यजते सोऽस्मै कामः समृद्ध्यते । इति । यत्कामो यस्य फलं कामयमानः पुरुषः छंदसां द्वादशाहेन विधंस्कामी

वि



स्यादिनाछंदसां ३

401

तदं आयितानि छंदांसि यस्य स तथोक्तः। तेन द्वादशाहेन यजते सकामः काम्यमानो ऽच्छं अस्मै यजमाना
य समृध्यते एतदुक्तं भवति द्वादशाहस्तावद्द्विविधः सत्रात्मको ऽहीनात्मकश्च पुनरप्यहीनात्मकं द्वेधा भव
ति। समूढो व्यूढश्चेति। यत्रोक्तं व्यूहनं न क्रियते स समूढः इतरस्तु व्यूढः सकामप्राप्तिहेतुरित्य
स्मिन्ब्राह्मणे प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वादवगम्यते। अथैतं द्वादशाहं देवानामोकस्थानत्वेन स्तौति॥ ७ ३ ओको वै दे
वानां द्वादशाहो यथा वै मनुष्या इमं लोकमाविष्टा एवं देवता द्वादशाहमाविष्टा देवता वा ताह वा एते
न यजते य एवं विद्वान्द्वादशाहेन यजत इति॥ ॥योऽयं द्वादशाहः स देवानामोकस्थानं वै तदेवोपपा
द्यते। यथा खलु मनुष्या इमं लोकमाविष्टाः एवं देवता द्वादशाहमाविष्टाः तथा सति य एवं विद्वा
ञ्जानन्द्वादशाहेन यजते स देवताभ्य एवैनं एतेन द्वादशाहेन यजते॥ अथैतं गृहत्वेन प्रशंसति।
८॥ गृहा वै देवानां द्वादशाहो नागृहतायानयामिति॥ ॥देवानां द्वादशाहो गृहस्थानीयः स एव गृहाः
सर्वदा तत्रैव वासात् अत एवं जानता द्वादशाहेन यष्टव्यः। अगृहतायाः अगृहत्वात् गृहराहित्यात् तेन
न

य्यं भेतव्यं॥ भीतिस्तस्य न जायते। सर्वत्र गृहस्थानामाईत्यर्थः॥ भयप्रश्न यथो वच्छंदसीति विभेतेर्हेतुभयेयचून्नत्ययेनिपात्यते।
एवं द्वादशाहे बहुधा प्रशस्य अथ तस्याग्निष्टोमसाध्यतां जानतः फलमाह। ७॥ यो वै द्वादशाहमग्निष्टोमेन कल्पमान
वेद कल्पते सस्मै प्रातःसवनेनैव प्रथमेनैव त्रिरात्रः कल्पते माध्यंदिनेन सवनेन द्वितीयस्तृतीयसवनेन तृतीयो
ग्निष्टोमसाम्नैव दशममहः कल्पत इति॥ ॥ यः खल्वेवं द्वादशाहमग्निष्टोमेन अग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन क
ल्पमानं निष्पद्यमानं वेद जानाति। अस्मै जानते यजमानाय अग्निष्टोमस्य यत्प्रातःसवनं तेनैव द्वादशाहकल्पत्प्रथमो
रात्रस्य प्रथमस्त्रिरात्रः कल्पते तस्मै नो तु स्तोभवति। अग्निष्टोमस्य माध्यंदिने सवनेनैव दशरात्रस्य द्वि
तीयस्त्रिरात्रः कल्पते। तृतीयसवनेन तृतीयस्त्रिरात्रः तस्मिन् तृतीयसवने यदंतिममग्निष्टोमसाम तेनाग्नि
ष्टोमसाम्नैव दशममहरविवाक्याख्यं कल्पते तस्मै नो तु स्तोभवतीति॥ इममुक्तमर्थं वेदितुरपि फलमाह। ८॥
कल्पते स्मै य एवं वेदेति। स्पष्टोर्थः॥ इति साममवेर्थ प्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे दशमाध्यायस्य पंचमः खंडः॥ ॥
अथ द्वादशाहस्य दशमरात्रस्य यंत्र भिरष्यायेक्ष्स्तोत्रियाः सामानि च विधीयंते। तत्र पृष्ठ्यषडहे यांस्तोत्रीयाः सा

मानि चैतेषां साम्नां पर्याये प्रत्यहं विभिन्नानि रूपाणि। इतः परं षड्भिः खंडैः प्रदर्शयति। तत्रादितः त्रिभिः स्तोत्रीया
णां रूपाणि ततस्त्रिभिः साम्नां रूपाणीति विवेकः। एवं प्रदर्शितरूपे रूपेता स्तोत्रीयाः तद्युक्तानि सा
मानि चतुरुत्तरत्र विधेयानीति यो तत्र गायत्र्याः सत्यस्यांश्च पुनो रूपेण त्रिवृतः सत्योजगत्यो रूपेणेयांस्
नाच्छंदसामपि प्रत्येकमसाधारणरूपं ब...चं सिद्धं व द्वाम्नायते। अतोऽनेन खंडेन सह स्तोमच्छंदः
साम्नां साधारणानि रूपाणि षड्भिः खंडैः संबंधीन्यपि धीयंते। तत्र प्रथमस्याह्नस्तदायस्तोमादेश्च रूपाणि द
र्शयति। ह्य एतिघे साम्नुमह्रीति मद्युक्तान्तेजः स्वद्यक्तानं प्रथमस्याह्नो रूपं त्रिवृतः स्तोमस्य गायत्रस्य छं
दसो रथंतरस्य साम्न इति। आ इति प्र इति एवमेतदुपसर्गद्वयं प्रथमस्य त्रिवृत्स्तोमकस्य प्रायणीय
स्याह्नो रूपं अहरंतरा...वर्तकं। अत एव अग्न आयाहि वीतय आनो मित्रावरुणा प्रसोमासो विपश्चि
तः प्रसोमासो मदच्युत इत्यादिकं उक्तरूपद्वय द्वयोपेतं तस्मिन्नहनि प्रयुज्यमानस्य त्रिवृत्स्तोमस्य गाय
त्रस्य छंदसो रथंतरस्य सर्वमप्यदनद्वयरूपं। अत एतेषां प्रथमसाधारणरूपं खंसिद्धः एवमाद्यम

दिस्यादावप्ययोऽर्थः। अश्मद्ध्याश्नात्विति अस्माद्धातोर्निष्पन्नाप्सुशब्दः सचास्मिन्नहनि अप्सवनेत्वा वा
४०२ जिनं अप्स्वायतो मघवन्निन्द्र वाजिन इत्यादिषु दृश्यते। तदभिप्रायेणेदमाप्सुमदिति। आप्सुमत् आपु
धातुनिष्पन्नशब्दयुक्तं। यद्वा आप्सु स्थानीयैः परोयमाप्सुशब्दः आप्सुशब्दार्थयुक्तमिति सूर्पः। वातिम
402 त्वा ग[illegible]षु एतद्धातुनिष्पन्नेन शब्देन युक्तं। तथाहि वितयुक्तं दृश्यते। अन्न आयाहि वीतये प्र
सोप्प देववीतये इति। तथा रुक्मत्। रुचि धातुयुक्तं। तेजः स्वत् तेजःप्रतिपादकशब्दोपेतं। युञ्जानं। युजि
धातुयुक्तं एतान्यपि रूपाणि प्रथमेहनि विनियुज्यमानासु स्तोत्रीयास्वग्न्यन्त्रविघमा-नायी गायत्री
द्रष्टव्यानि। अहरादिषु साधारणत्वाद्रूपाणां प्रतएवान्नत्र गायत्र्यां दविद्युतत्या रुचेति रुचिधातु
योगो दृश्यते। अस्मिन्नहनि अय सूर्यरवोपदृश्गिति तेजःप्रतिपादकसूर्यशब्दश्रवणात् तदभिप्रा
येण तेजस्विदिति रूपं। ब्रह्माणस्त्वा युजा वयं आत्वा ब्रह्मयुजा हरी इति युजि धातुयोगस्य दृष्टः एतदभि ४०२
प्रायेण। तेजस्वदिति रूपं ब्रह्माणस्त्वा युंज्महे वयमपि पश्यसी। यद्वा युञ्जानं योजनत्वमेव कुर्वन्तीति संबोधन

आ

403

नियोगः ॥ [illegible] टो निट्यमस्य ममपु रूपयोगः [illegible] एतावत् प्रथमस्याह्नो रूपं त्रिवृदादेर्भ्यः ॥ अथ एष षडहे द्वितीयस्या
ह्नः तदीयस्तोमादीनां साधारणानि रूपाणि दर्शयति ॥७॥ वृषा [illegible] अह वदयिम द्विम्बवदुपस्थितं द्वितीयस्याह्नो रूपं पञ्चदशस्य स्तो
मस्य त्रैष्टुभस्य छन्दसो बृहतः साम्न इति वृषण्वत् वृषि धातुनिष्पन्नशब्दयुक्तं द्वितीयस्य पार्ष्ठिकस्याह्नो रूपं पञ्चदशस्तोमादेर्म
तदेव रूपं [illegible] एवच्च अस्मिन् द्वितीयेऽहनि वृषा पवस्व धारया [illegible] इत्यादिकाः वृषण्वत्यः स्तोत्रिया विनियुज्यन्ते । एवमुत्तरे
ष्वपि रूपेषु योज्यं ॥ [illegible] अहवत् वृत्रहननलिंगयुक्तं । तथाहि तत्र मंत्रवर्णः हंति वृत्राणि दाशुषे । जघ्निर्वृत्रममित्रियमिति त
था [illegible] एवरयिं वीरवतीमिषमिति दृश्यते । तथा विश्ववत् विश्वशब्दोपेतं च तत्र एव तत्र दृश्यते ।
का अभि विश्वानि [illegible] उपस्थितमित्यनेन रतिष्ठति धातुनिर्दिष्टः । तद्युक्तमपि द्वितीयस्याह्नो रूपं तथाहि तस्मिन्नहनि दृश्यते । म
हित्तिसोम [illegible] इति यद्वृ उपस्थितं शासे विद्यमानस्यैव कथनं वर्तमानकालापदेशिनो लटः प्रयोग इति भावः । अ
थ तृतीयस्याह्नः सप्तदशस्तोमादेरस्य रूपाणि दर्शयति ॥८॥ [illegible] भवत् तृतीयस्याह्नो रूपं सप्तद
शस्य स्तोमस्य जागतस्य छन्दसो वैरूपस्य साम्न इति । [illegible] युक्तं [illegible] तृतीयस्य पार्ष्ठिक

स्यस्याह्नो रूपं तदीयस्य सप्तदशस्तोमादेस्तत्तदेव रूपं स्यात एव तस्मिन्नहनि तिस्रो वा चतुरो रत इति रूपद्वयं दृश्यते। तथाहि कृश
इव त्वं चापरं रूपं तस्मादेव दिशं विशः हस्तितिदि कृश इत्यो गो दृश्यते। तथा गोमत् गोश इव चं चान्य रूपं गावो मिमन्ति येन व इति
तत्र स्तोमंत्रवर्णः अपमवत् अर्थपरोक्षनिर्दिष्टः। स्यमश शार्थवच्च परं रूपं इमस्वदीव वंसग इति तत्र दृश्यते। यद्दशो मन शद्दोव
403 वंसगः वननीयगामीह यमस्व इ।। कदाश्च तयर्त प्राप्नोतीति। अथ चतुर्थस्याह्नः एकविंशस्तोमादेस्तु रूपाणि दर्शयति।। ८।।
राजन्वेऽनहत्सूर्यवद्विराड नुतो द व च चतुर्थस्याह्नो रूपं मे एकविंशस्य स्तोमस्य ... स्यानुष्टुभस्य छंदसो वैराजस्य साम्न इति।
राजवत् राजन्वश इव त्वं तत्र राजति धातुयुक्तं रवा मादिकं चतुर्थस्य पाष्ठिकस्याह्नो साधारणरूपं एकविंशस्तोमादेस्तदेव
रूपं। तथाहि मंत्रवर्णो दृश्यते। राजाना वभिद्रुह पवमानो अजीजनदित्यादौ। तथा सूर्यवत् सूर्यशब्दयोगोऽथवा तद्रूपं। उभास्सू
र्यो नरश्मिभिरितिहि तत्र मंत्रवर्णास्तथा विराट् छंदस्कोनुतो दवत् अनुतो दृश्युक्ते अन्यद्रूपं तत्राहि पिबा सोममिंद्र मन्द
त्या तु त्वे दिका विराड् मत्स्वा हो वो जो हाउ सहो हाऊ व लं हाविंद्रो हाऊ वयो हाऊ दृहद्दा इ तं हाउ स्वहाऊ ज्योतिहउदा उ १ ध।
इत्यादिभिः स्तोमैश्च तिपाद्य मनुनोद्यते अवधीयते। यदा अनुतोदो भ्यासः सच चतुर्थेऽहनि विहिते महावैराजसामासो ४०३

तथा हि मंत्रवर्णो दृश्यते। यत्सोम चित्रमुक्थ्यं। प्राणा शिशुर्महीनां मिति च ४

ऊ्ह २ मा १

404

दृश्यते तथा हि ।। पिबा सोममिंद्र मंदतु त्वेत्यादिकं त्रिरभ्यस्यते। अथ पंचमस्याह्नः त्रिणव सोदेश्व रूपाणि दर्शयति।। व।।

चित्रवच्छिशुमत् पंक्तिः शक्करी व्यूनाक्षरा गोमद्वृषण्वदूर्ध्वा अग्निमत् सर्वमस्याह्नो रूपं त्रिणवस्य स्तोमस्य यथाह्नः अपि

छंदस्य शक्करी गौसाम इति। चित्रवते चित्रशब्दमुक्तं। शिशुमत् शिशुशब्द अशब्द युक्तं एतदादिकं पंचमस्याह्नो

रूपं। त्रिणवस्तोमादश्वेतदेव रूपं शक्वर्य इति एकैस्यैव विदग्ध पवनिस्तु स्वां गीयमानस्य साम्नः सी हास्त्री त्वं च

हृत्वेचापेत्र्यया शक्वर्यो रथस्य साम्नं इत्यर्थः। तथा पंक्तिछंदो ष्यस्याह्नो रूपं मत एव इंद्रो मदायवावृध इत्यादिका

पंक्ति दृश्यते। स प्रथयदा शक्करी सा च विदामघवन्नित्यादिका पंचमेह्नि विचिक्षिता। तथा ऊनाक्षरा ह्यो न्याम

क्षरा या न्यूनाप न्याक्रकुं अस्याह्नो रूपं। तथा च गोमत् गोशब्दयुक्तं ऋषभवत् ऋषभशब्दयुक्तं ऊर्ध्वगाम

गोमिरक्षां स्या स्यादिकमपि पंचमस्याह्नो रूपं। तथा वज्रिवज्रयुक्तं। अग्निमत् अग्निशब्दयुक्तं वज्रं। वज्रं नि

चंति सायकं। अमि व्रतानि पवते पुनान इति हि तत्र सोमे मंत्रवर्णो एताव सर्वं पंचमस्याह्नः स्त्रिणवस्तोमादे

श्वरूपं। अथ षष्ठस्याह्नः स्त्रयस्त्रिंशस्तोमादेश्व साधारणानि रूपाण्याह।। ऊ।। परि व स्तुति व स प्रव

गर्णो सोम जसा यं मुरिसादिका ४



शाक्करस्य पम सङ्कं साम तद् इदि ३

स्तद्वि पदा विनाराशंऽसा गोमद् ऋषभवत्सषष्ठस्याह्नो रूपं त्रयस्त्रिंऽशस्य स्तोमस्य सर्वेषां छंदसां रूपं रेवतीना
ऽ साम्न इति । परिवत्परिशब्दयुक्तं प्रतिवत्प्रतीत्यनेन युक्तं च षष्ठस्याह्नो अहरेतरा छावर्तीके रूपं गतएवैत
प दुभयं तस्मिन्नहनि दृश्यते । भिन्धि विश्वा अच्छिद्रः परि बा इति प्रतिबांऽ सूक्तउदित इति प्रतिशब्दस्य त्रयस्त्रिंऽशस्तोमस्य
404 तस्मिन्नहनि प्रयुज्यमानस्य तथा सर्वेषां गायत्र्यादीनां छंदसां तथा रेवतीनां रेवतीर्नः सधमाद इत्यस्यामुत्पन्न साम्न रे
रेवत्यः । आपो वै रेवत्य इति अप्त्वेन संस्तुतत्वात् अपूशाद्वत् । अस्यापि स्त्रीत्वं बहुत्वं च रेवत्या रवस्य साम्नो ऽथेता
:पादे देवरूपं एवमुत्तरेष्वपि योजना । सप्तपदा सप्तभिः पदैरुपेता । सप्तपदया यजतीति ब्राह्मणे विशेषदर्शनात् होत्रा
साम्नयोज्येत्यवगंतव्यं । ऋषन्निंद्र वृषपाणास इंदवः सुषुमा यातमद्रिभिः अजायत धनुर्धारी स्त्यादिकाः सप्तपदास्व मणी
ऋग्विनियुज्यंते । द्विपदा पादद्वयात्मिका । अग्ने त्वं नो अंतम इत्यानुकं भुवना सीषधेमेत्यादिकां विनाराशंसाः न
नाः शस्यंते अनयेति नाराशंसी स्तुतिः तद्वसिता स्वक् अस्याह्नो रूपं तथा गोमत् गोशब्दयुक्तं ऋषभवत् ऋष
साम भयुक्तं वेगोभिरं ऋणानी अर्षसि सुदुघाभिर्गोदुह इत्यादिकं अथोक्तानां षडहस्य बधिनांऽ रूपाणां नानात्वं ४०४

स्तोति ॥७॥ यस्मादेषा समाना सती षउहविभक्तिर्नानारूपा तस्माद्विरूपः संवत्सर इति ॥ ॥ यस्मादेषोक्ता षउह
विभक्तिः षउहस्य विभक्तिर्विभागः समाना सती षउहविभक्तित्वेन सदृशी भवत्यपि नानारूपा उक्तरूपप्रकारेण
परस्परं विभिन्नरूपा तस्मात्संवत्सरो विरूपो विभिन्नरूपः उक्तप्रकारेण विलक्षणान्यहानि षड् तुल्यानीयानि
अतो वसन्तादीनां परस्परं विभिन्नधर्मत्वात्तु ऋतूनां संवत्सरस्य विरूपत्वं यत्तद्वेदनं प्रशंसति ॥८॥ विरूपमेनम
नु प्रजायते यएवं वेद ॥ य एनं वेदितारमनु पश्चात्तु विरूपं विविधरूपमपत्यादि प्रजायते उत्पद्यते य एवमु
क्तां विलक्षणां षउहविभक्तिं वेद जानीयात् ॥ इति माधवे दशमप्रपाठके तांडमहाब्राह्मणे दशमाध्यायस्य ष
ष्ठः खण्डः ॥६॥ अथास्मिन्नेव षउहे अग्निविभक्तिर्वीचयं स्तोति ॥७॥ अग्न इति प्रथमस्याह्नो रूपमग्नि प्रदर्श ४
विभक्तेरग्निमिति द्वितीयस्याग्निनेति तृतीयस्याग्नेरिति चतुर्थस्येति । अग्निविभक्तेः अग्निशब्दस्य या
या विभक्तयस्ता आम्नाये अग्न इति संबुद्धान्तं प्रथमस्याह्नो रूपं अग्न आ याहि वीतय इति हि तस्मिन्नहनि
दृश्यते ॥ अग्निमिति द्वितीया विभक्तिर्द्वितीयस्याह्नो रूपं अग्निं दूतं वृणीमह इति हि तत्र मंत्रवर्णः अग्निनेति

तृतीयात्तृतीयस्याह्नो रूपं ... एवं रूपं अत एव तत्रापि अग्निनाग्निः समिध्यत इति दृश्यते ॥ अग्निरिति प्रथमे वच चतुर्थस्या
405 ह्नो रूपं अत एव तत्रापि अग्निनाग्निः जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविः अग्निः सुदक्ष इति तत्र दृष्टत्वात् अथ पंचमस्याह्नो साधा
रणामिति विभक्तिं विवक्षुराह ॥ ८ ॥ देवा वै श्रियमैच्छंस्तां न प्रथमेहन्नविंदन्न द्वितीये न तृतीये तां चतुर्थेहन्नविंदन् विंदते
पं श्रियं य एवं वेदाग्नेरिति पंचमस्य तेनो श्रीः प्रत्यपोदिते त्याकृतिः । देवाः एव तु पुरा श्रियं संपदं रेछन्त इच्छमेते तं नादृशा
हमन्वलिष्ठन्त तत्र च तां श्रियं प्रथमेहनि नाविदन् नालभंत तथा द्वितीये वाहनि नाविन्दन् तृतीये चाहनि नाविन्दन् एवं प्रथ द
मे त्रिरात्रे अलब्ध्वा तां चतुर्थेहन्यविंदन् एवमुक्तां श्रियो लाभं यो वेद असौ श्रियं संपदं विंदते लभते ॥ एवं चतुर्थेनाह्ना श्रियः
प्राप्तौ सत्यां अग्नेरिति विभक्तिः पंचमस्याह्नो भवति । यत्नूतेनो तेनैव सा प्राप्ता श्रीः प्रत्यपोदिता प्रत्याख्याता त्याकृ बु
लवादिनः तत्र श्रियो वर्षस्येव विद्युतो निष्कृति नहीति पंचमेहनि दृश्यते । तत्र चाग्नेः श्रिय इति संबंधः प्रतीयते
तस्मात्संबंधः प्रत्याख्यात इति तेषां ब्रह्मवादिनामभिप्रायः । एतद्दैन्यस्य फलमाह ॥ ९ ॥ अप्रतिवाद्येनं भ्रातृव्यो
भवति य एवं वेदेति । एवमुक्तप्रतिवचनं यो वेद भ्रातृव्यः शत्रुः एनमप्रतिवादी भवति । अनेनोक्तप्रतिवक्तुं न शक्नो ४०५

तिंगमारं त्मा वस्नानयोः स्नानत्याद्यर्थं तमेव संबुद्ध्यं तमेव षष्ठस्याप्यङ्गो रूपमित्याह ॥ ७ ॥ अग्न इति षष्ठस्य येनैव
रूपेण प्रयंति तद्युद्धंतीति । अग्न अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तवेति षष्ठे हनिदर्शनात् । अग्न इत्येतदेव षष्ठस्याङ्गो
रूपं तथा च येनैव रूपेण प्रयंति षड् हं भारत्येते । तदेव रूपमभिलक्ष्य तेनैव रूपेण युद्धंति षड् हं समापयं
ति । उक्त विभक्ति नानात्वं प्रदर्शयति । ८ । यस्मादेषा समानासु सप्त विभक्तिर्नानारूपा तस्माद्यथर्त्वादित्यस्मा
पतीति । एषोक्ता सप्तविभक्तिः समानाग्न्याद्यभिविभक्तित्वेन सरूपा समीपस्मान्नानारूपा संबुद्ध्यादिविभ
क्तिभेदेन परस्परं विलक्षणाकारा तस्माद्धेतोर्यथर्तुसत्ता वृत्तौ वसंतादिके प्रादित्यो नानारूपः सन्नुप
प ति सर्वं जगज्जासैति ॥ इति सामवेदार्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणे दशमाध्यायस्य सप्तमः खंडः ॥ ७ ॥
अथास्मिन्नपषडहे विभक्तीनां संप्रदर्शयन्नोति । ई इन्द्रेति प्रथमस्याङ्गो रूपमिन्द्र विभक्तेरिन्द्रमिति
द्वितीयस्यैंद्रेणेति तृतीयस्यैं इ इति चतुर्थस्यैं द्रादिति पञ्चमस्यैं द्रेति षष्ठस्य येनैव रूपेण प्रयंति तद
युद्धंति यस्मादेषा समानानीन्द्र विभक्तिर्नानारूपा तस्माद्यथ प्रैषि चयः पञ्च न्त इति । इन्द्र विभक्तेः ई इ शब्द

स्य इंद्रविभक्तीनामन्ये इंद्रेति संबुध्यंतं प्रथमस्याह्नो रूपं तथा च तत्रस्यो मंत्रवर्णः । आयाहि सुषुमाहित इंद्र सोममिति ।
। इंद्रमिति द्वितीयाविभक्तिर्द्वितीयस्याह्नो रूपं इंद्रमिद्गाथिनो बृहदिति हि तत्र त्रदृश्यते । इंद्रेणेति तृतीयस्य इंद्रेणासं
४०५ हि दक्ष स इति दर्शनात् । इंद्राय इति प्रथमांतं चतुर्थस्य इंद्रीद्धीवो अस्य मिरिति हि तत्रमंत्रो दृश्यते ॥ इंद्रादिति पंचमस्य
इंद्रात्यदि तन्वं ममइति त्रयाणां तत्रस्या मंत्रवर्णात् । इंद्रेति संबुद्ध्यंतमेव षष्ठस्य यद्दिजा विंद्र स्थिर इति हि त
406 त्र दृश्यते । शिष्टं सिद्धमाय ॥ ॥ इति सामवेदार्षेयज्ञकाशीताख्यमहाब्राह्मणे दशमाध्यायस्याष्टमः खंडः ॥ ८ ॥ १० ॥ इत्थं
स्तोत्रियागतानि रूपाणि दर्शयित्वा साम्नामपि दृश्यः षड्विधास्य मानानां रूपाणि इत उत्तरैर्निभिः खंडैः प्रदर्श्यं
ते । तत्र प्रथमस्वराश्रयाणि रूपाणि षडहस्य दर्शयति ॥ १ ॥ यदृचा प्राप्नोति तत्प्रथमस्याह्नो रूपं स्वरविभक्त्येयं स्तु
रस्तात्स्तोभं तद्द्वितीयस्य यदुभयतः स्तोभं तत्तृतीयस्य यदंतस्तुतं तच्चतुर्थस्य यदक्षारसं तत्पंचमस्य यदिहकारे
णाभ्यस्तं तत्षष्ठस्याह्नो रूपमिति ॥ स्वरविभक्त्ये स्वराणां विभक्तयो विभज्यमाना एकदेशाः स्वरविभक्तयो जाता
वेकवचनं स्वरविभक्तीनां मध्ये स्वरो वा स्तोभादिवर्जितया केवलयैवर्चा प्रस्तोतासाम प्रस्तौतीति यत्तत्प्रथ ४०५

अथमस्याह्नोरूपं तथाहि प्रथमेहनि माध्यंदिने सवने विधास्यमानानि आश्वं स्तोमसाम यौधाजयौशनानि दैवैः प्रस्तूयन्ते॥
पुरस्तात् त्रिककुभ् आरंभात् पूर्वमेव स्तोभयुक्तं साम तत्तद्द्वितीयस्याह्नोरूपं तथैव तस्मिन्नहनि यो कामा मो यास्य वासिष्ठं बृह
हदित्येव माध्यंदि निसामानि पुरस्तात् स्तोभान्ते व विधास्यन्ते। ककुभ यत्र स्तोभं पादस्यान्ते यो स्तोभयुक्तं साम तत्तृतीयस्याह्नोरू
पं। हावभि सोमास आयवो हाऊ इत्यादि ककुभय तत्स्तोभगौ तमस्य तत्र विभाजातायत् अनुतुन्ते अनुपादः स्तोभैस्तु यथा
तं साम तच्चतुर्थस्याह्नोरूपं। विराडनुतोद वदित्यचैव र तत्साम प्रदर्शितं यत्सामाभ्यारब्धं अभिउपर्यधः एकत्यासं चतुष्पदाः
→अर्धत्र्यं भवति तत्पञ्चमस्याह्नोरूपं। सर्वाण्यपि सामानि एकैकस्यामृचि समाप्यं तेषां प्रस्तावम तुनि स्वचत्वृत्तु समाप्य
त इत्यभिगायेरा अनुसम्पार ब्रभित्यत्र। एवं तिस्रः तिस्र एकैकास्तोत्रीयेति पञ्चमेह्नि एष स्तोत्रे नवभिर्ऋग्भिः स्तो
त्रीयस्तद्वोनिष्पद्यते। भद्रद्रीचं भ्रो एं इत्यादिकं तत्षष्ठस्याह्नोरूपमुक्तं। स्वरविभक्तिना नानात्वं च शांसति॥ उ॥ स्व
राणा यस्मादेषा समाना सती स्वरविभक्तिनानारूपा तस्माच्चतुर्थं वायुः पवतइति। स्वराणाम ध्येये भास्वरवि
भक्तिरुक्ता सा समाना सती सैमावयवत्वेन सदृशी भवंतीयस्मान्नानारूपा उक्तमकारेण प्रत्यहं विभक्ति वि
भिन्नरूपा तस्माच्चतुर्थे तार तोवीप्सा तरुरोथे यथाश्वदस्याख्य यीभावः प्रत्तु वायुर्नानाकारः पवतेगछति
तथा चाश्वलायनेन नवरूपमस्तिर्स्तोमा भवंतीति॥ पञ्चमेह्कारेण प्रस्तुपुनः पुनरिहकरणे न इडद्वाभ्रोद्धारणेन युक्तं ४

इति सामवेदार्थप्रकाशे ताण्ड्यमहाब्राह्मणे दशमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥९॥ अथ तस्मिन् षडहे निधनविभक्तिं नानात्वं प्रदर्शयतीति ॥ ०॥
४०७ पदनिधनं प्रथमस्याह्नो रूपं निधनविभक्ते बहिर्निधनं द्वितीयस्य दिङ्निधनं तृतीयस्येनिधनं चतुर्थस्याथकारणिधनं पंचमस्य
यदिह का रेणाभ्यस्तं तत्षष्ठस्याह्नो रूपं निधनानां यस्मादेवासमानासती निधनविभक्तिर्नानारूपा तस्मादिमे लोकाः सहसं
तो नानेवेति ॥ ॥निधनानि तावद्द्विधानानि । अन्तर्निधनानि बहिर्निधनानि च । हकारहुंकारैर्गीतं च निधनस्वरपूर्वं हीषीस्वरे
चक्षुरूपं देवताश्चारय्ये गेयुष्ठुलान्यं तः सामनिधनानीत्यादिना सूत्रकारेण अन्तर्निधनान्युक्तानि सर्वं च तदेव चत्वारस्य वसा
मां तां स्वरोनिधनमिडा वागित्यादिना बहिर्निधनान्यपि सूत्रे प्रोक्तानि तदुभयमत्रानुसंधातव्यं । अयमर्थः ॥ निधनविभ
क्तीनां मध्ये पदनिधनं पादे पादे क्रियमाणे निधने न युक्तं प्रथमस्याह्नो रूपं यथायो वाजवः । बहिर्निधनं सगच्छमाद्रुहि [illegible] तं निध
नं यस्य तत् द्वितीयस्याह्नो रूपं । यथायो क्राम्यादिकं । दिशाइति निधनं यस्य तत् दिङ्निधनं तृतीयस्याह्नो रूपं यथा ऋतुस्थेके वै षुमम
हावे ष्टंभे । इति निधनं यस्य तदीनिधनं चतुर्थस्याह्नो रूपं यथा महावाससप्रमहावेराजे । अथकारः यथेतिधादोनिधनं यस्य तद
थकारणिधनं पंचमस्याह्नो रूपं । हकारहुंकाथकारैर्गीतं च निधनस्वमित्यादिना सूत्रकृता अथकारस्यान्तर्निधनमुक्तं ४०७
तच्च शाकरे साम्नि दृश्यते । ई३ डा ध्रुम्नाय नार्द३ पा ई३ डा अथा ह्वजा ई एवं तत्साम भद्रं दीर्घश्रोत्रादिकं हकारणिधनेनाभ्य

त्यादि

407

संतत्सष्ठस्याह्नोरूपंनिधनानांसर्वेषांनिधनीएषानिधनविभक्तिः समानासतीयस्माइत्थंप्रकारेणनानारूपात
स्मात् इमेभूरादयस्त्रयोलोकाः सहसंतः एकरूपाः संतोपिनानेवनानारूपाएवभवंति॥ ॥इतिसामवेदार्थप्र
काशेताण्ड्यमहाब्राह्मणेदशमाध्यायस्यैकादशःखंडः॥११॥ ॥अथेडाविभक्तिनानात्वंप्रदर्शयंस्तौति॥ द्रु॥ द्रवदिडंप्र
थमस्याह्नोरूपमिडाविभक्तेरूर्ध्वेडंद्वितीयस्यपरिष्टुब्धेडंतृतीयस्येडाभिरेडंचतुर्थस्याध्यर्धेडंचतुर्थ
स्याध्यर्धेडंपंचमस्यपृथ्विहकारेणाभ्यस्तंतत्षष्ठस्याह्नोरूपमिडानाध्यस्मादेषासमानासतीडाविभक्तिर्ना
नारूपास्तस्मात्समानासंतःपशवोनानारूपाइति। इडाविभक्तेः इडाविभक्तिनी इडाप्रभेदानामग्धोद्रवदि
ति। इहिहिप्रनामद्रवीतीडायस्यतद्द्रवदिडंकालेयगौतमादिकंतत्प्रथमस्याह्नोरूपंइडाभिरेडौभिशवेनयु इडा ४
क्ताइडायस्यपृश्निसामादेः तत्तथाक्तं। इडा २२ नै २४ ३ २२४ ५ इडा। इतिहितत्रदृश्यते। अध्यर्धमर्धंयस्याः स्या
साअध्यर्धाअध्यर्धाइडा इ द इडे सैवैरूपंयस्यवार्शावामादेः तद्ध्यर्धेडं पंचमस्याह्नोरूपं। यद्यपिवार्शवामा
देरध्यर्धेरूपाङ २२३४ पाएवाध्ययने दृश्यतेतथापिसूत्रकारेणउपास्थानेधन्यानिनिधनानीरूप
ऊर्ध्वेडंऊर्ध्वस्वरमारभ्यप्रवृत्तेडायास्मिंस्तदूर्ध्वेडंआयास्यादिकंतद्द्वितीयस्याह्नोरूपं। परिष्टुब्धेडंपरितस्तोभयुक्ताय स्मिं
स्तत्परिष्टुब्धेडंरौरवादिकंतृतीयस्याह्नोरूपं। ४

चा दि

ऋग्भ्य इडा[illegible]नादेशा इत्यौवाग्रध्यर्षीलाध्यर्षो पानामित्येतेन ऋड्यर्षोपास्थाने इड् ईडे स्येवं रूपाग्रध्ये

डाप्रयोगकाले प्रयोज्ये उ स्तुत्त्वात् वार्शवाम्रयोरध्यर्धेडत्वी। य[illegible] सामइरुकारेणाभ्यस्तेत्या वर्त्तमा

४०८ नेइकारयुक्तोवारवतीयादिकेतत्तु षष्ठस्याक्लो रूपे इडानी संबंध्येनेयषाडुदाहृतेडाविभक्तिः समाना दशी स

408 सस्वपि यस्मान्नानारूपाद्भवहूर्ध्वता दिनेदेन विभिन्नाकारातस्मात्तपशवः समानाः समाना कृतयः संतो पि

नानारूपाः॥ ॥सामवेदार्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणे दशमाध्यायस्यैकादशमः खण्डः॥ ॥अथास्य

षडहस्य प्रस्तुतं विशिष्टफलहेतुतां ब्रह्मवादिनां प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां दर्शयति। भा॥ भारद्वाजायना वै सत्रमासत

तेतान पृच्छन् किं प्रथमेनाह्ना कुरुतेति प्रैवेमेति किं द्वितीयेनेत्यवरममेवाकुर्महीति किं तृतीयेनेति पर्यै

वाग्नवामहीति किं चतुर्थेनेति सतेव सतप्यस्मेति किं पंचमेनेति प्राणान् एवस्वधिष्ठि द्दीतऐमेति किं ष

ष्ठेनेतीदमेवागन्मेत्याति। भारद्वाजायनाः भारद्वाजगोत्राः खलु पुरा ऋषयः सत्रं सत्रात्मकमेतं द्वा ४०८

दशाहमासत अन्वतिष्ठन् सत्रमासीनान्यजमानान् अन्येतु ब्रह्मवादिनोपृच्छन् हे षेऋयो यूयं प्रथमे

४०९

नपार्श्वके नाकातुं किं कुरुते किंफलं प्राप्नुयेति तान्प्रस्येव मब्रुवन् । प्रएवमेवेति पदच्छेदः एतेन त्वं त्रिरूपमेत
तस्मै वै मैवयन्तस्यप्रायणमेव केवलमकार्ष्मेति । अथ द्वितीये नाके किं कुरुथेति पुनस्तेन ब्रह्मवादिनो पृष्ट
स्र अयसंग्रन्नमेवाकुर्म ह्यनिष्पादितवन्तो वयमिति प्रत्यवोचन् । अथ तृतीये नाके किं कुरुथेति ब्रह्मवा
दिभिः पृष्टे तस्येदमुत्तरं परितः सर्वतः एव वाऽऽव्रा महेशांश्च वर्तस्म इति । पुनश्चतुर्थे नाके किं कुरुथेति ब्र
ह्मवादिनां प्रश्नः तस्येदमुत्तरं सतैव विद्यमानेन निष्पन्नेन एतेन सुपांसुपांसुगिति तृतीयायाः आकारः अन्वादेश
विशयादेनादेशौ एतेन चतुर्थे नाके सत्त्व विद्यमानेन सर्वं फलमुत्पाद्य अपिहितवन्तः आदितवन्तः प्राप्तव
क्रि न्तो वयमिति । पंचमे नाके कुरुथेति ब्रह्मवादिभिः पृष्टे तस्येनौ विद्विषौ प्राणानेन विच्छिंदन्तः वि योजयन्ती
तः । एतानु प्राणानेव प्राप्ताः स्म इति प्रत्यब्रुवन् । अथ षष्ठे नाके किं कुरुथेति ब्रह्मवादिभिः पुनः पृष्टे त
स्येदमुत्तरं इदमेव स्थानं इह लोकावस्थानमेव प्राप्तवंतस्म इति । अथ यदिच्छा प्रस्तोत्सान्दिनायेषा
स्वरविभक्तिः पूर्वं प्रदर्शिता तत्रैकैकमन्वयस्तोति । ७ ।। यस्य पदेन प्रस्तोत्स्य पस्वार मन्त्रि वा वतेन देवाः

पशून्‌ पश्यन्त्वसुरस्तात्स्तोमं अथस्वारमुदेवतेनासृजंत यदुभयत तःस्तोमं अथस्वारमेभ्यस्वतेन लोकेभ्यो देवाः पशुभ्यो न्ना
द्यं प्रयछन्त्यदनुतुन्नमथस्वारमुमेवतेनाग्निन्नस्य मध्ये निधतं मथस्वारं गर्भाः स्तेनादधतता निहव तास्वारेण प्राजन
409 यन्निति स्य प्रथमेहनि विहितस्य साम्नः पदेन स्तुचः पादेनैव स्तोमं रहितेन प्रस्तोति। प्रस्तोता प्रस्ताव भागं ब्रूमा॥
अथानंतरं स्वारं स्वर्यमाणां स्वरिति विविधएउञीथभागं चोक्ता ताब्रवीति। तेन साम्ना स्तूयमाना देवाः पशूनेवा
सा न्यपश्यन्‌ यजमानायदातुमञ्जानन्‌ यत्पुरः स्तोमं स्तेचः पुरस्तात्‌ क्रियमाणे क्रियमाणेन स्तोमेन युक्तं
अथानंतरं स्वारं स्वर्यमाणो द्वितीयेहनि विनियोज्यं साम तेन स्तुतां देवाः उदसृजंतैव पूर्वदृष्टान्यपशून्यजमा
नोन्नाद्युं व्यमुं चन प्रायछन्निसर्थः। यदुभयत स्तोमं आयं तयोः स्तोमयुक्तं। अथानंतरं स्वर्यमाणां स्वारं तृ
तीयेहनि विनियोज्यं साम तेन साम्ना स्तुताः देवाः एभ्यस्वं भूरादिभ्यो लोकेभ्यः एव दृष्टेभ्यः पशुभ्यः सकाशा
ए दन्नाद्यं क्षीरादिकं अदनीयमन्नं प्रायछन्‌ प्रकर्षेण दत्तवंतः। यदनुतुन्नं प्रथमं अनुतोदवत्‌ अथानंतरं स्वारं स्व
रितयुक्तं चतुर्थेहनि विनियोज्यं साम तेन स्तुताउपेवाग्निर्न्नन्नशं प्रियितुमेछन्‌ यजमानान्नशानाकतुमेष ४०९

नित्यर्थः ॥ ऐक्रोतें सनिमीमाचुर भलभक्रमेत्यादिमां सुनुप्रत्यये परतः र्वस्त्वावे अत्र लोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः ॥
यद्वा शिशिलिर्दनिकर्मा यजमानैर्यद्यस्मार्थितं लत्वा दुरित्यर्थः ॥ यस्य साम्नो मध्ये निधनं इडा अथेत्यादिकं अथा
पु नंतरं स्वारं स्वरितं लं तेन साम्ना स्तूयमाना देवाः गर्भान्निदधत प्रजासु गर्भाशां निक्षेपणाम कार्षुः इव ताह् दृ
इती हाँ हकारवता स्वारेण स्वर्यमाणेन साम्ना तान् पूर्वमाहितान् अग्निजनेनेरा प्र कर्षेणोपपादयन् पर निधने य
प्रथमस्येत्यादिना येषां निधनविभक्तिरुक्ता स्ता वयुस्यस्तोति ॥ ७ ॥ इमं वाव देवलोकं पद इति निधनेनाभ्यजयन् न
पुंबाहि निधनेनांतरिक्षं दिक्ष्विधनेनामत त्वमीविभनेनागच्छन्नुसवचसमथ निधनेनावाकं पूतास्मिन्नेव लोके
इट निधनेन प्रत्य प्रत्यातिष्ठन्निति ॥ ॥ देवाः स्वर्ज्जुपुरा इममेव भूर्लोकं पद निधनेन पादपादे क्रियमाणेन नि
निधनेन तहूता साम्नाभ्यजयन् ॥ अमुं स्वर्गं लोकं बाहि निधनेन स्वर्ग च्छनात् इहिभूत निधनयुक्तेन साम्नाभ्य
जयन् ॥ अथ दिक्ष्विधनेन नागच्छन्नाप्नुवन् ॥ दिशा इति निधनवता साम्ना अंतरिक्षमभ्यजयन् अथा अम
न्तर्वं कदाचिदपि मरणादित्य ई निधनेन ईकारलिधनेन साम्ना आगच्छन् प्राप्नुवन् ॥ अप निधनेन अय

ऊर्ध्वेडेनामुंद्युलोकमभ्यजयन् ५

कारनिधनेनसाम्नाब्रह्मवर्चसीन्ग्रास्तेतेजः अवरुंधत प्राप्नुवन्। तथा इहनिधनेन इहकारनिधनेनसाम्ना अ
४१० स्मिन्नेवमर्त्यलोके प्रत्येवंतिष्ठन् चिरकालावस्थायिनो ऽभवन्। अथ इवदिडं प्रथमस्याः ऋग्रूपमित्यादिनायेषा
इडाविनक्तिर्लौनारूपोक्ता तामेवम्युत्थानुवादेनस्तौति॥छ॥ इममेवावदेवलोकंइडवदिडेनाभ्यजयन्न
मुम्नर्हेडेनांतरिक्षंपरिष्टुब्धेडेनप्रतिष्ठामिडाभिरैडेनावारुंधतप्रतिष्ठायाधायइडेनव्यजयंतास्मिन्ने
वलोकइहेडेनप्रत्यतिष्ठन्निति॥ ॥इममेवमर्त्यलोकंदेवापुराइडवदिडेनहोइडाइतियुक्तेनसाम्नाभ्यज
यन्। परिष्टुब्धेडेनपरितःस्तोभयुक्तेडाशब्दोपेतेनसाम्नाऽन्तरिक्षलोकमभ्यजयन् इडाभिरैडेनसाम्ना
प्रतिष्ठाप्रतिष्ठानं अवरुंधत प्राप्नुवन्प्रतिष्ठायच॥ अर्ध्वेडेन अर्ध्वाधिक्ययेडयायुक्तेनसाम्नाअभ्यजयं डे
तअजितोजयंतजिताजयं प्राप्नुवन् अस्मिन्नेवमर्त्यलोकेइहेडेन इहकारयुक्तयेडयोपेतेनसाम्ना प्रत्यतिष्ठन्
प्रतिष्ठिता अभवन्। अपेताभिडाविनक्तिं प्रकीर्णांतरेणस्तोभ्यन्तवाड्धनात् इडानिधनस्यातिशयं दर्श
यति॥ नवाकसंवत्सरमतिवदतीडेवसंवत्सरमतिवदतिगर्भेणसंवत्सरपर्यायेणप्रजापतेर्नातिवद ४१०
ते

तीति॥ ॥वाकुर्वाद्भिः यनं संवत्सरं द्वादशमासात्मकं कालविशेषं नातिवदन्ति॥ अतिक्रम्य न वदन्ति। किंतु ततः पू
र्वमेव वदन्ति। जनेनात् पूर्वं पंचसु मासेषु हि वाला नोऽल्पितं भवति। इडैव इडानि यन्नमेवत्तु संवत्सरमतिवदन्ति॥
एतदेव विवृयते। गर्भे एतेति इडेति गोनामसु पाठात् पशवो वा इडेति। अतेश्च इडाशब्देन पशुरेवोच्यते। स
स च गर्भैण गर्भरूपेणावस्थितः सन् संवत्सरमासदशके सीदतः पर्यावर्त्य योनिदेशं प्रति स्वकीयं शि
रः प्रतिनिहत्य स्वयं प्रजायते उत्पद्यते। तेन प्रकारेण इडानि यन्नं संवत्सरमतिवदन्तीति॥ अस्त्वेवं ततः किमत आ
ह॥ ता वा एता अवतस्त्रः षड् हैः पराच्यः इडा अतियीत्येषानु ताः तैषा विषूच्येषां प्रतीच्येत द्वीडमिति॥ ॥एता
स्ताः पूर्वोक्ताः पराच्यं पराक् उपरिभागे वर्तमानाश्च तस्त्रः इडाः परिक्षुब्धे डाघाः षड् हन्त्रिवदादिषड्
ष्टक अतियन्ति। अतीत्य गच्छंति प्राक्तवीतीसर्पेः। इवद्भिडोर्ध्वे तु रथन्तरस्य बृहतश्चोभयोः प्र
तावेव सीवं धातृ तद्विषये एवेतिन्वाभ्यां षड्हव्याप्तिः। एषानु एषाखल्विडा [illegible] ता प्रोता षाउ [illegible] हि केषु सा
मसु संबन्धात् तेषां विषूची विष्वक् सर्वत्राञ्चन्ती साम्नामयस्मा उपरिष्टाच्च वर्तमानाः एषैव प्रतीची

अग्निस्तावत्संवत्सरस्तान्निष्पाद्य लोकान् ... संवत्सरः संवत्सरान्निष्क्रान्तः संवत्सरे पूर्णे एव त्रिशरीरो व्यक्तवर्णो वाचं प्राप्नुवंति। तस्मादेक
हायना मनुष्या वाचं वदंतीति श्रुतं तरात्। अतो वाचः संवत्सरात्मकत्वं। एवं परंपरया अग्निदेवता वाणी सुखं भवति ४

भ

भवंत्यन्नी प्रत्येकं सामान्निप्राप्नुवंती भवति। एतदिदं परिदृश्यमानं जगत्सर्वं एडमुपेडमेव इडाप्रैवमेव। इडा
४११ याः पशुरूपत्वात् पशुरूपत्वात् पशुभिश्च सर्वं जगत्पुष्टं भवतीति इडा जगतोऽसर्वेषां। यद्येवं इडानिध
नमेव स्यात्। न तर्हि वाग्निधननिबंधनाशाजं वेदि स्यादाशंक्य संपन्न्यातदपि लक्ष्मतश्चाह॥ ६॥ सवत्स
५॥ रोऽग्निर्वा अकसंवत्सरोऽयदग्निर्विभज्यते नाचमेवतद्विभजतीति। उक्तं वैनतद्गर्भे वांचोऽधिष्ठातृत्वात् श्रूयते हि
अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति। एवं सतियदग्निर्हविर्भज्यते अन्न इति प्रथमस्याक्षरो रूपमित्यादिनोक्तेन प्रत्य
हं अग्निशब्दो विभक्तिभेदेनाभिधेते। तत्तेन वाचमेवतद्विभजति वाग्विभक्तिरेव सा एषा विभक्तिः अतो वाग्निध
नोऽस्मितमस्पिफलं संपद्यत इत्यर्थः। तत्रविभज्यमानाग्निशब्दगता संख्या मम्रूय प्रशंसति। द्वे द्वे अक्षरे विभज
ति द्वौ द्वौ हि मासावृतुः रथो मासानामेवतदृतुं पंक्रियत इति॥ ॥अग्निर्विभक्तो विन्दुर्विभक्तो च द्वे द्वे अक्षरे अग्नि
रिति अक्षरः इ ड इति अक्षरे च विभजंति। कुतः हि यस्मात् द्वौ द्वौ मासौ चैत्रादिकौ संभूय ऋतुः वसंतादि ४११
कऋतुर्भवति॥ अपोऽप्यपि च तदक्षरद्वयविभजंत मासानां द्वन्द्वशो वर्तमानानामेव रूपं क्रियते॥ अपोक्तं

नं नो

षडुहविभक्तिमन्त्रं प्रस्तौति। ७।।षड्ढानि विभजतीति षड्वृतव ऋतूनां प्रत्याकारेणं प्रतिष्ठित्या। अथो ऋतूनामेवत
द्रूपं क्रियते षड्पुरुषायानग्निरनुविक्रियत इति।। ।।दशरात्रस्याद्यतः संख्यान्यहानि विभजंत इति। एतिषु स्यात्मा
मद्दिस्याद्दिना पूर्वोक्तेन साधारणरूपेण विभजंति विभक्तानि कुर्वंति। ऋतवश्च षट्संख्याका भवंति। यथा चर्तु षड्[illegible] त
विभजनं ऋतूनां प्रत्यक्षैर्यं भवति तथा तेषामृतूनी प्रतिष्ठित्यै एव प्रतिष्ठानाय च भवति। अथो पि च तद्विभजनं कृ
तूनामेवरूपं क्रियते ऋतवो पि परस्परं विभक्ताकारा विभज्यमानान्यहानि च परस्परं विलक्षणानि भवंति इति। त
द्वैलक्षण्यमेव ऋतुवैलक्षण्यकारणमित्यर्थः।। यस्मादेतानि विभज्यमानान्यहानि षट्संख्यानि अत एव कारणात्।
सदसि निविष्टा होतमैत्रावरुणाच्छावाक नीरः पुरुषाः षट्संख्याका भवंति। यान्होत्रादीननुलक्ष्य समीपेऽग्
ग्निर्विक्रियते। होत्रीयादिषु धिष्ण्येषु आग्नीध्रीयादाहृत्याग्निः प्रक्षिप्यते। ननु सर्वासां देवतानामग्निरेवाग्नेरिंद्र
स्य चोभयोरेव विभक्तिरुक्ता कुतो नान्यस्य सोममिति सतन्त्र्याह।। ८।। यदि देव बहुधाग्निर्विक्रियते यस्मादादित्यः सर्वा
इमाः प्रजा प्रत्यङ् तस्मादेत एव वेदेते विभक्तिमान। शतेनातोन्याकाचनेति।। ।।यद्यस्मात् इदमयमग्निः बहुधा
बहुप्रकारं विक्रियते यस्माच्चासौ द्युलोकस्थः। आदित्यः सर्वा इमाः भूलोकवर्तिनीः प्रजाः प्रत्यङ् प्रत्यंचं चनप्रत्ये

कं सर्वस्यां दिशुद्भवति। अस्यांतरं च भवति। तस्मात्सर्व एव मन्यते। मांप्रति उदगादितीति॥ इंद्र एव आदित्यः तस्माद्भुव
न्तस्य। तस्माद्धेतोः एते एव अग्निरिंद्रश्चेति देवते विभक्तिं षष्ठे ह्यहनि भागिन्यान्न शातेश्च भवत्यो ग्रन्तो न्या एतद्व्य
तिरिक्ता काचन कांचिदपि देवतां न भाग्भवतीति॥ ॥इति सामवेदार्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणे दशमाध्यायस्य द्वाद
शः खंडः॥ ॥वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥इति श्री
महाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण वि
रचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे तांड्यमहाब्राह्मणे दशमाध्यायः समाप्तः॥ ॥ शुभं भवतु॥ मित्रभट्टे
न लिखितं॥ श्रीविश्वेश्वराय नमः॥ ॥त्रिविक्रमेण न्नोधितमिदं दशकं॥ ॥श्रीरस्तु॥